Robert L. TIGNOR

KISA MISIR TARİHİ

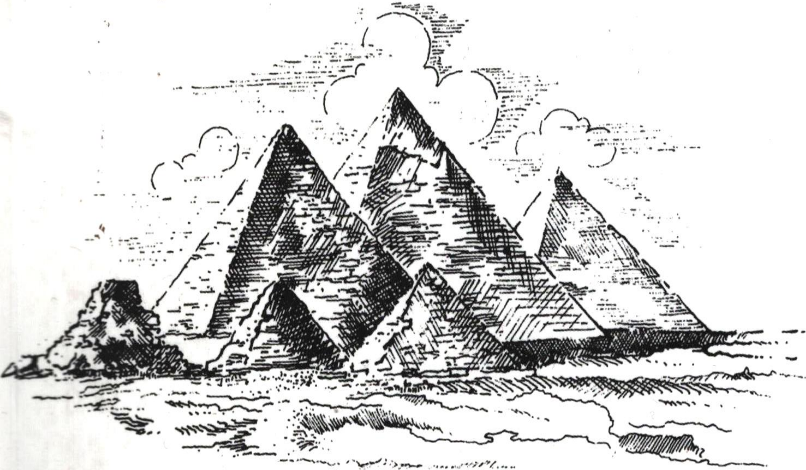
SaY

Robert L. TIGNOR

Çeviren: Nilüfer Şen

KISA MISIR TARİHİ

SaY

Robert L. Tignor

İngiliz sömürgeciliği ve sonrasında Mısır, Nijerya ve Kenya'nın modern tarihi üzerine araştırmalarıyla bilinen tarihçi. 1960 yılında Yale Üniversitesi'nde doktorasını yaptıktan sonra Tarih Bölümü'ne girdi (1960). Bölümün öğretim ve araştırmalarını Avrupa ve Kuzey Amerika'nın ötesine genişletme faaliyetleriyle yakından ilgilenmiştir.

Nilüfer Şen

İTÜ Uçak ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Meteoroloji Mühendisliği mezunu. Aynı üniversiteden Atmosfer Bilimleri ve Sanat Tarihi yüksek lisans derecelerine sahip. Serbest çevirmen olarak ve teknik çeviri projelerinde çalışmanın yanı sıra *Meteoroloji Atmosferimizi Anlamak* kitabının bir bölümünün çevirmen ve redaktörü olarak görev yaptı.

Robert L. Tignor

KISA MISIR TARİHİ

İngilizceden çeviren:
Nilüfer Şen

say

Say Yayınları
Tarih

Kısa Mısır Tarihi / Robert L. Tignor
Özgün adı: *Egypt: A Short History*

ISBN 978-605-02-0904-4
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Nilüfer Şen
Yayın koordinatörü: Sinan Köseoğlu
Editör: Furkan Akderin

Baskı: Dörtel Matbaacılık
Zafer mah. 147. Sk. 9-13A
Esenyurt/İstanbul
Tel.: (0212) 565 11 66
Matbaa sertifika no: 40970

1. baskı: Say Yayınları, 2022

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayincilik

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

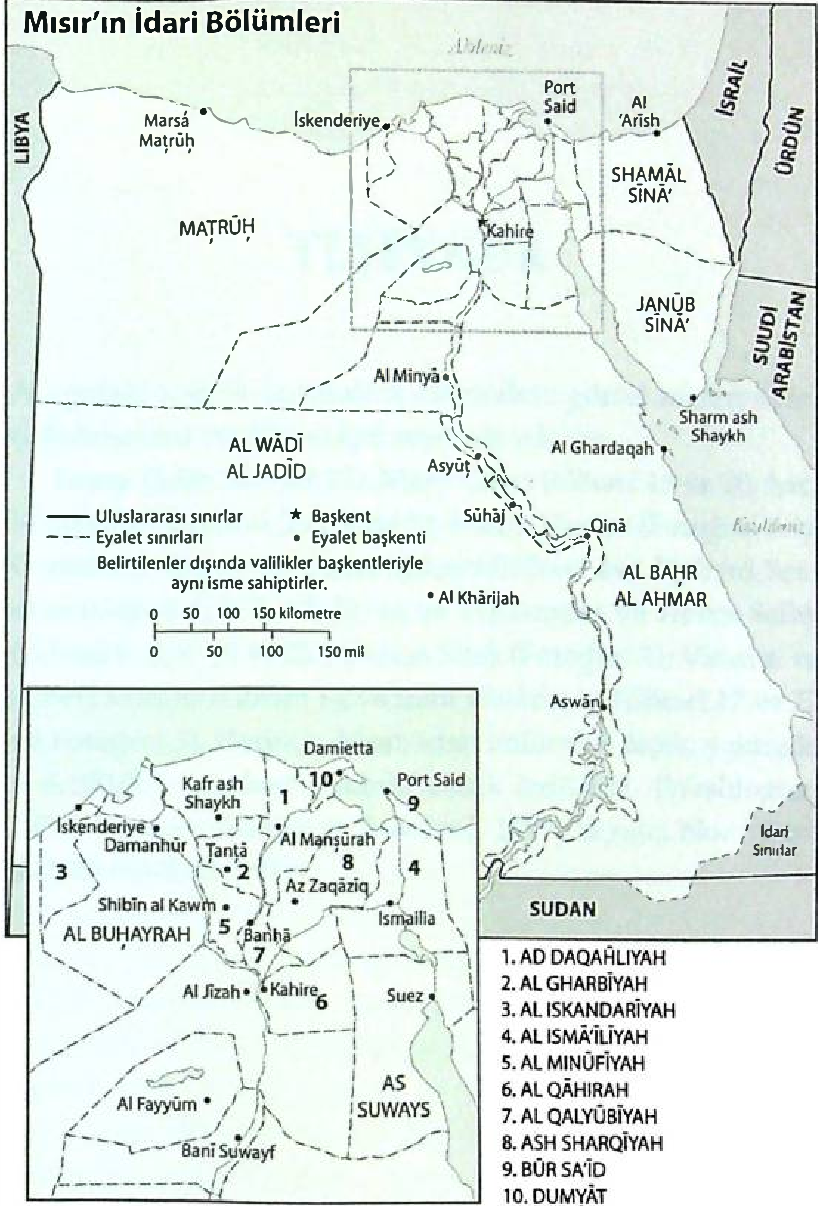
İÇİNDEKİLER

GÖRSEL LİSTESİ

RENKLİ GÖRSELLER

HARİTALAR

FOTOĞRAFLAR

Harita 1. Mısır haritası

TEŞEKKÜR

Aşağıdaki kişi ve kurumlara ellerindeki görsel materyalleri çoğaltma izni verdikleri için teşekkür ederim:

Laura Cobb (Görsel 23); Mary Cross (Görsel 18 ve 20, haç, Mısır); Joel Gordon (Fotoğraf 5); Simon Hayter (Fotoğraf 2 ve Görsel 11); Princeton Sanat Müzesi (Görsel 24); Richard Seaman (Görsel 4, 5, 7, 12, 13, 14 ve 15); Sandra ve Trevor Selby (Görsel 6, 8, 9, 19 ve 25); Darius Sitek (Fotoğraf 1); Victoria ve Albert Müzesi (Görsel 1); ve John Waterbury (Görsel 17 ve 22 ve Fotoğraf 3). Harita 1, Mısır, idari bölümler. ölçek: yaklaşık. [1:8,100,00]. Lambert uyumlu konik izdüşüm. [Washington DC. : Merkezi İstihbarat Teşkilatı]. 1997. Yayıncı No.: "Base 802526 (r00622) 5-97."

ÖNSÖZ

Yarım asırdır Mısır ve Mısırlılarla iç içeyim. Mısır'a ilk kez seyahat etmeye başladığımda, akademik hayatımın sonlarında, tarihsel deneyimlerde herhangi bir bölge kadar zengin bir ülkenin tarihi üzerine kısa ve sentetik bir makale yazmaya çalışacağımı hayal bile edemezdim. Ülkeye ilk kez 1960 yılında tarih alanında doktora yapmak için geldim. Britanya'nın Mısırlılar üzerindeki etkisinin doğasını, iyi ya da kötü olsun, özel bir bakış açısıyla anlamak için Cromer yıllarında Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilişini araştırıyordum. Yıllar içinde Mısır'ın modern tarihine olan ilgim ve Mısır halkına olan yakınlığım, çoğu uzun dönemli olan Mısır merkezli her yeni araştırma projesi ve ülkedeki her yeni misafirlik ile arttı. Modern bir tarihçi olmama rağmen, ara sıra Mısır'ın genel tarihini yazmaya zorlandım, ancak yalnızca yedinci yüzyılda ülkenin Arap-Müslümanlar tarafından fethinden günümüze kadar. Mısır'ı ziyaret etmeye hevesli olan ve onları geziye hazırlayacak kitaplar, özellikle de Mısır'ın ilk günlerinden günümüze kadar gelen kısa ve güvenilir tarihlerini sunan kitaplar önermem için bana baskı yapan arkadaşlarımın tekrarlanan soruları beni bir ikilemde bıraktı. Turistik literatürü zengindir. Muhteşem gezi rehberleri, antik çağların muhteşem resimlerini, Kahire mimarisini ve gözde turistik kaplıcaları içeren eserler var ama firavunlardan günümüze ülkenin tarihini kısa ve anlaşılır bir şekilde

anlatan tavsiye edebileceğim bir şey yoktu. Böyle bir çalışmada şansımı denemeye karar verdim.

Benim için bu görevin en ürkütücü yanı, Arap Müslümanların gelişinden önceki Mısır tarihini araştırmaktı. Mısır'daki firavunlar, Yunanlar ve Romalılar hakkındaki literatürün hacimli, sofistike ve son derece teknik olduğunu biliyordum. İlk başta takdir etmediğim şey, İslam öncesi Mısır'daki en iyi tarihi eserlerin ne kadar büyüleyici olduğu ve onlara danışmanın ne kadar büyük bir zevk getireceğiydi. Bu nedenle, ilk şükran borcum, ilham veren, eğlendiren ve diğerlerini yüksek standartlarına uymaya teşvik eden birçok tarihçi neslinedir. Listem çok sayıda değerli otoriteyi dışarıda bırakacağından, en çok hoşuma gidenleri seçmek haksızlık olur. Ama keşfettiğim şey (tarihsel çalışmanın tüm alanlarında gözlemlediğim bir gerçek) bu eserlerin birçoğunun yerini almasına ve çoğu artık standart bibliyografyalarda bile yer almamasına rağmen, ilk olarak klasiklerle başlamanın verdiği muazzam zevk ve memnuniyet. Yeni gelenler için önemi, yeni alanlar yaratmaları ve haleflerini çalışmalarını derinleştirmeye ve geliştirmeye teşvik etmeleridir. Alanların parametrelerini belirlediler ve daha fazla çalışmanın yolunu hazırladılar. Klasiklerle başlayın, ancak en iyi ve en güvenilir son çalışmaya geçin; tarihin nasıl okunacağına dair tavsiyem bu olurdu. Umarım bu kitabı yazmaya hazırlanırken bu amacıma ulaşmışımdır ve önemli yeni çalışmaları kaçırdığım yerlerde, bulguları burada olması gereken ama burada olmayan bilim insanlarından özür dilerim. Şimdi, son zamanlardaki bazı çalışmaları dikkatime sunan ve belirli bir yorumu benimseme konusundaki hevesimin yeniden düşünülmesi gereken yerlerde uyarı bayrakları koyan birçok arkadaşıma ve akademisyen arkadaşıma teşekkür etmem gerekiyor.

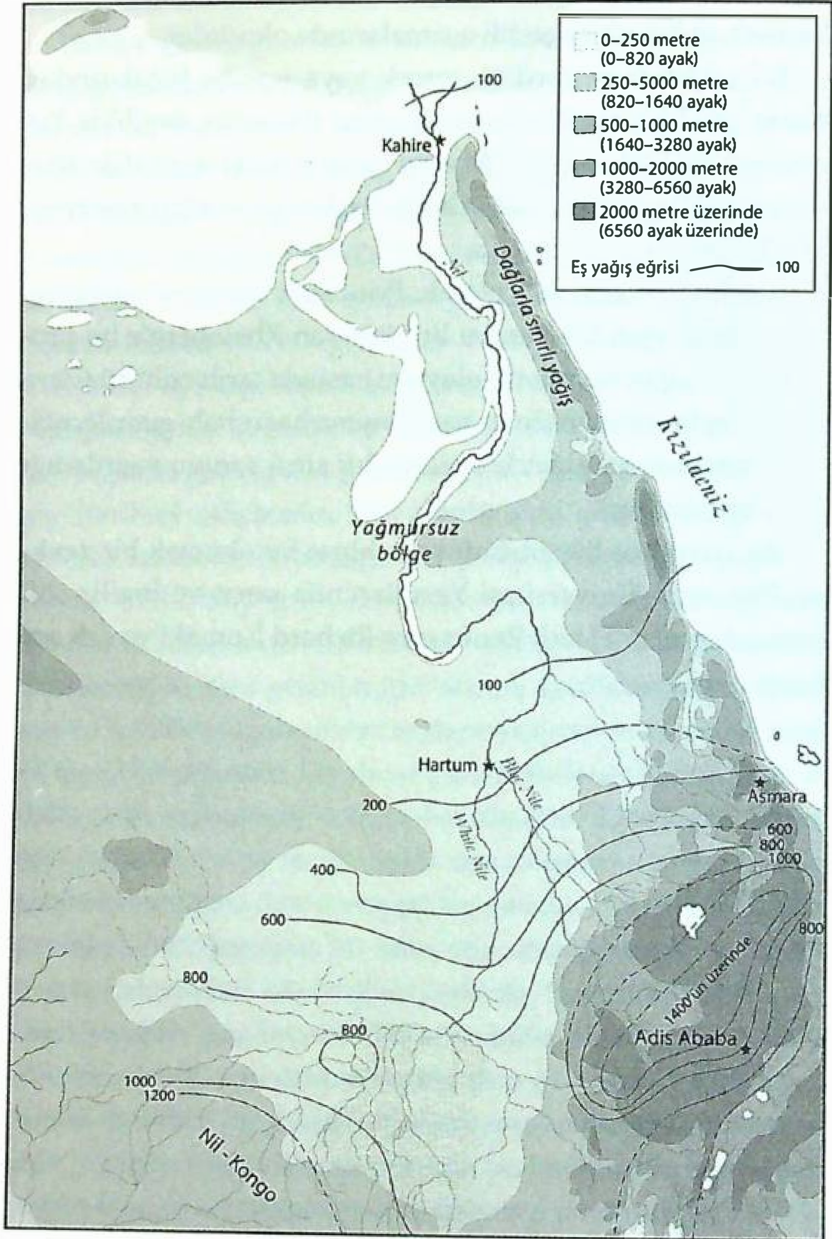
Beth Baron, Peter Brown, Michael Cook, Jon Durbin, Khalid Fahmy, Molly Greene, Heath Lowry, Holly Pittman, Pa-

mela Long, Joseph Manning, Roger Owen ve Edward Watts'a özel ve içten teşekkürler. El yazmasının tamamını veya bir kısmını, gelişiminin çeşitli aşamalarında okudular.

Bu çalışmanın içerdiği gerçek veya yorum hatalarından hiçbir şekilde sorumlu tutulamazlar. Eskilerin, özellikle Yunanların ve Romalıların Mısır'a nasıl baktıklarına dair fikir ve kaynakça aradığımda, Grant Parker'ın verdiği tavsiyeyi takdir ettim.

Son olarak, ama son olarak, Princeton Üniversitesi Yayınları Genel Yayın Yönetmeni Brigitta Van Rheinberg'e bu projeye duyduğu coşkudan dolayı ve basında tarih editörü Clara Platter'a, bu elyazmasının nasıl yayına hazır hale getirileceğine dair teknik ve diğer konularda bir sürü soruyu yanıtladığı için minnettarım.

Bu kitap hoş bir görünüme sahipse ve okumak bir zevkse, Princeton Üniversitesi Yayınları'nda sanat ve İngiliz stili uzmanları olan Heath Renfroe ve Richard İsomaki'ye çok şey borçluyuz.

Harita 2. Nil Nehri havzasının haritası

1. BÖLÜM

ÜLKE VE İNSANLAR

Jumbo jet bulut örtüsünü yararak alçalırken, kabin görevlisi uçağın Kahire Uluslararası Havalimanı'na inmek üzere olduğunu duyurdu. Yolcu kabini her zamanki gibi tıklım tıklım doluydu, tek bir boş koltuk bile yoktu. Yolcular arasında denizaşırı ülkelerdeki iş seyahatinden ve tatilden dönen Mısırlılar, iş insanları ve çok sayıda turist vardı. İster uzun zamandır Mısır'da ikamet edenler, isterse ilk kez gelen ziyaretçiler olsun, yolculardan pencere kenarında oturanlar, efsanevi şehir ve muhteşem antik eserler hakkında görebildikleri kadar çok şey görmek için gözleriyle zemini tarıyorlardı. İlk başta sadece kum tepeleri görülebilir durumdaydı. Bu uçuşta yolcuların şansı yaver gitti. Rüzgâr akıntıları, uçağın Giza'nın büyük piramitlerinin üzerinden geçmesini gerektirir. Bu anıtlar göründüğünde, yolcu kabinin her yerinden tezahüratlar, sevinçli iç çekişler ve mırıltılar yükseldi. Mısır'a giden yolcular mevcut manzaranın, bu yapıları ilk kez yerden görmekle kıyaslanamayacağını bilir. Yine de, 3.000 fitte dahi (yaklaşık bir kilometre yükseklikte), yapıların anıtsallıkları hayranlık uyandırıyor. 5.000 yıldan daha uzun bir süre önce yaşamış insanların nasıl bu kadar muhteşem mezar alanlarını inşa ettiğine dair bilmece, Kahire müptelası yolcular için bile

gizemini koruyor. Eski Mısır'a dair düşünceler herkesin zihnindeydi.

Havaalanından şehir merkezine doğru giderken, sürücüler Mısır ordusunun resmigeçit törenlerini düzenlediği bulvardan geçiyor. Güzergâh üzerinde bir noktada ziyaretçiler Başkan Enver Sedat'ın etkileyici mezarlığını gözlemliyor. Eğitimsiz ziyaretçiler bile Giza Piramitleri'ni hatırlamadan edemiyorlar. Giza Piramitleri, Mısır'ın kudretli firavunlarından ilk üçü için mezar odaları olarak hizmet ettiler. Şayet gezginler Mısır'ın tarihini biliyorlarsa, Kahire şehrinin kadim büyüklerine ait bu tür birçok anıtla dolu olduğunun da farkındadırlar. Mısırlılar, neredeyse Nil Nehri havzasında insan yerleşiminin başlangıcından bu yana, halklarına ve topraklarına hizmetlerini yüceltmek için görkemli anıtlar inşa ederek en güçlü ve saygın yöneticilerini takdirle anmışlardır. Teorik olarak bu yapıların inşa edildiği alanlar ne kadar büyük ve etkileyici olursa, saltanatları da o kadar görkemli olacaktır.

Sedat'ın mezarının Mısır'ın geçmişiyle çok daha derin bağlantıları vardır. Mezarlıkların karşısında, ortasında siyaha boyanmış tek bir koltuğun bulunduğu askeri tribünler yer alır. Bu koltuk, Enver Sedat'ın, 1973 Ekim'inde İsrail'e karşı kazandıkları savaşın zaferini kutlamak için 1981 Ekim'inde düzenlenen askeri geçit töreni sırasında vurularak öldürüldüğünde oturmakta olduğu koltuktur. Suikastçı Halid El-İslambuli'nin duruşmasında açıkladığı "Firavunu öldürdüm" sözleri de hatırlanacak olursa, Mısır'ın geçmişinin izlerinin hâlen mevcut olduğu aşikâr. Mısır'ın son üç hükümdarı (Cemal Abdül Nasır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek) sık sık firavunlarla veya Mısır'ın diğer eski hükümdarlarıyla karşılaştırılmaktaydı.

Özellikle Sedat, yaşamın anahtarını taşıyan bir firavun gibi elinde sopasını dimdik tutarak ve görkemli kraliyet kostümleri giyerek yüksek düzeydeki merasim törenlerinde, kendisini ve eylemlerini Mısır'ın firavun geçmişiyle ilişkilendir-

meye çalıştı. Çağdaş bir gözlemci, yeni yöneticileri Mısır'ın yeni-Memlûkleri olarak adlandırıyor.

Pek çok gözlemci, Mısır'ın bin yıl boyunca sürekliliğini, hatta değişmeyen doğasını vurgulamaktadır. İklim, coğrafya ve Nil Nehri'nin yaz aylarında taşkınlara dönüşen değişmeyen rutinlerinin, insan yaratıcılığının değiştiremeyeceği bir birliği zorunlu kıldığını savunuyorlar. Coğrafi olarak Mısır doğudan ve batıdan çöller, kuzeyde Akdeniz ve güneyde katarakt (çağlayan) adı verilen taşkın Nil ırmaklarıyla ayrılır. Bu nedenle Nil Nehri sakinleri, Nil'in kendilerine sağladığı ve en parlak bilim insanlarının bile yalnızca biraz değiştirebildiği bir bağımlılık olarak küçük bir ekilebilir arazi grubuna sıkıştırılmış durumdalar.

Yine de değişim, Mısır'ın uzun tarihinin de önemli bir özelliği olmuştur. Tarihsel dönem aralıkları somut biçimde hissedilmektedir. Yaklaşık üç bin yıl süren eski Mısır kültürü, nihayetinde Yunan ve Roma fetihlerine yol açmıştır. Mısırlıların kadim dili kullanım dışı kalmış ve antik çağların büyük anıtlarının çoğu ya kumlar altında kalmış ya da malzemeleri başka yerlerde kullanılabilecek şekilde yıkılmıştır. Daha sonra Yunanların ve Romalıların çoktanrılı kültürü yerini Hristiyanlığa, ardından yeni bir dünya dini ve yeni bir dil başlatan İslam'a bıraktı. İslam müstakil bir varlık değildi çünkü bir grup Müslüman fatih diğerini sırayla tahtından etti. Parlak bir Şii hanedanı olan Fatımiler, yerini Eyyûbîlere, sonra Memlûklere ve nihayet Osmanlılara bıraktı. Ardından yeni bir yabancı fatihler grubu geldi: Fransızları, çarpıcı bir Türk-Çerkes hükümdarlar ara döneminden sonra İngilizler takip etti. Çağdaşlar, Mısır'ın bugünkü rejimini firavunlar ve Memlûklerle karşılaştırsalar da, 1950'lerden beri Mısır'ı yöneten erkekler Mısırlı olmalarıyla övünüyorlar ve firavunlardan bu yana ülkeyi yöneten firavunların ilk doğma büyüme oğulları olduklarını iddia ediyorlar.

Bu nedenle değişim ve süreklilik Mısır'ın uzun tarihinin ayırt edici özellikleridir. Bu temalar Mısır tarihi için kritik öneme sahiptir. Çok az ülke geçmişleri hakkında Mısır kadar çok şey yazmıştır; ancak sadece birkaç kitap genel değerlendirme sunmaktadır. Sürekli artan bir talep baskısı var. Turistler, ülkenin zengin tarihine ilişkin onlara ülkenin her yerinde bulunan tarihi anıtlarını anlaşılır bir hikâye içinde yerleştirmelerine olanak sağlayacak genel bir rehber için yaygara koparıyor. Bilim insanları ve uzmanlar, uzmanlık alanları olmayan dönemlerin tarihini özetleyecek bir çalışma için sabırsızlanıyorlar. Ne yazık ki, çok az çalışma var. Bolca rehber kitap mevcut, ancak onlar da belirli dönemlerde ve belirli bölgelerde uzmanlaşmışlar. Çoğu rehber tarihsel açıdan kısıtlı. Bu boşluğun nedenlerini anlamak zor değil. Mısır birçok yönden çok zengin bir tarihe, çok fazla farklı tarihsel döneme sahiptir. Her birinin okunmak için dilsel, etnografik ve belgesel gereksinimleri var ve her biri çok ciltli, son derece uzmanlaşmış ve sofistike bir tarihsel literatüre sahip. Mısırbilimciler modernistlerle sohbet etmeyi zor buluyor. Her iki bilim insanı grubu da aynı coğrafi varlık ve aynı etnik-dilsel topluluk hakkında yazdığı için, Yunan-Roma bilginlerinin İslamcılarla pek çok ortak noktası olmakla beraber yine de dilsel ve tarihsel eğitimleri onları genellikle birbirinden ayırıyor.

Mısır yüzyıllar boyunca ne kadar değişti ve ne kadar aynı kaldı? Bin yıllık dönemler boyunca gündelik varoluşun ritimleri Nil etrafında dönmüştür. Ve ülke yarım yüzyıldan fazla bir süredir yıllık Nil taşkınları yaşamamasına rağmen bugün bile burada var olmaya devam ediyor. Nil'in varlığı ve Nil'i çevreleyen nispeten dar ekilebilir arazi şeridi, Mısır tarihine birçok tarihsel dönemin ötesine geçen bir birlik kazandırıyor mu?

Üç kıtanın (Avrupa, Asya ve Afrika) bir köşesinde yer alan Mısır'ın muhakkak coğrafi ve stratejik önemi nedeniyle, bu

topraklar çoğu zaman işgalci olarak çok sayıda yabancıyı kendine çekmiştir. Hiksoslar, Yunanlar, Romalılar, Araplar, Memlûkler, Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizler (bazıları şimdi Amerikalıları da ekliyor) ülkeye egemen olmuşlar, dillerini, nüfuslarını ve yaşam biçimlerini aktarmışlardır. Fakat Nil kıyılarında yaşayan kadın ve erkeklere kültürlerini ne kadar etkili bir şekilde empoze ettiler? Uzun ve kapsamlı bir tarih boyunca kesinlikle çok şey değişti. Hiyeroglifler, modern dil bilim insanlarının çalışmalarıyla on dokuzuncu yüzyıla kadar deşifre edilememek üzere, ortadan kalktı. Mısır'ın çağdaş ziyaretçilerinin ilgisini bu kadar çeken firavun kültürünün çoğu, yüzyıllar boyunca kum birikintilerinin altına gömüldü. O da ancak Mısırbilimciler olarak bilinen cesur bir bilginler grubunun çabalarıyla ön plana çıktı. Mısır, bir zamanlar tüm Hristiyanlık dünyasındaki en Hristiyan bölgeydi. Ancak yedinci yüzyıldaki Arap-Müslüman istilasının ardından Hristiyanlık yerini tamamen olmasa da İslamiyet'e bıraktı. Kıptî nüfusu bugün Mısır'ın toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 10'unu oluşturuyor ve eski Mısır'la bağlantıları olan Kıpti dili, bir rahip sınıfıyla sınırlı olmasına rağmen bugün de kullanılmaya devam ediyor.

Değişim bariz. Fakat süreklilik de öyle. Firavunlar döneminde yaygın olan anıtsal mimari, Mısır'ın modern liderlerine adanmış anıtlarda hâlâ görülebilir. Bazıları, eski çağlarda görevi düzen ve refahı sağlamak olan ve Nasır, Sedat ve Mübarek yönetimindeki sorumluluklarının hemen hemen aynı kaldığı mutlak güce sahip bir hükümdar kültünün de böyle olduğunu iddia edebilir. Din, eski uygarlıkların kültürünün merkezindeydi. Erken Mısır dini inanç ve uygulamalarının çoğu, kökten değiştirilmiş bir biçimde olsa da, Hristiyanlık ve İslam'a dönüştü. Dini dışlamaya hazır görünen bir dünyada İslamiyet boyun eğmeyi reddetti. Mısır, yeniden dirilen bir İslamiyet'in ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynadı. Değişim

ve süreklilik, bunlar Mısır'ın tarihsel anlatısının temalarıdır. Bu çok barizdir. Halklar ve ülkeler genellikle isimlerini yabancılara borçludur. Amerika'ya ilk gelen Avrupalılar olan İspanyollar, Doğu Asya'da bir yere indiklerine inanıyorlardı. Yerli Amerikalılara Kızılderili diyorlardı. Mısır ve Mısırlıları da bu şekilde adlandırdılar. Eski Mısırlılar topraklarına kemet, yani kara veya ekilebilir arazi olarak atıfta bulunurlardı. Böylece bölgelerinin ekilebilir kısmını deshret veya kırmızı toprak olarak adlandırdıkları çölden ayırıyorlardı. *Aigyptos* (Mısırlı) kelimesini, Nil Nehri havzasının sakinlerini ve yaşadıkları bölgeyi temsil etmek için dile kazandıran Yunanlardı. Bu Yunanca kelimenin eski Mısır kökenli bir türevi vardı. Firavunların başkenti Memphis için eski Mısır adı Yunancadan bozularak *Hi-kiptah* (Tanrı Ptah'ın kalesi) şeklini aldı. Böylece başkentin adını tüm bölgeyi ve insanları temsil etmek için kullanma geleneği kuruldu. Daha sonra, Mısır'ın Arap fatihleri, eski firavun başkenti Memfis'in yakınında bulunan yeni başkentlerini, aynı zamanda tüm bölgeye de adını verdikleri Misr olarak adlandırırken sakinlerine de Misr sakinleri anlamına gelen Misriyyin dediler.

NİL NEHRİ VE MISIR İÇİN ÖNEMİ

Yunanlar Mısır'a hayran kalmışlardı. İskender'i ülkeyi fethetmeye sevk eden bu hayranlık Mısır yollarını ele geçirmek için harcadığı ve büyük ölçüde başarılı olan birçok çabasını açıklamaktadır. Yunanlara, özellikle Yunan tarihçileri ve gezginlerinin en başarılısı olan Herodotos'a göre Mısır, hayal güçlerindeki İskit ile eşleştirilmiştir. Mısırlılar, göçebe ve daha az sofistike İskitlerin aksine, halkların en eski ve en sofistike olanını temsil ediyordu. En önemlisi toprağın Nil'in armağanı olması dâhil eski Mısır hakkındaki pek çok gerçeği Herodotos'a borçluyuz. Pers Savaşları'nı anlatırken sunduğu

Mısır tasvirleri, M.Ö. beşinci yüzyılda ülkeye yaptığı seyahatler sırasında Memfis, Heliopolis ve Teb'deki Mısırlı rahiplerle yaptığı konuşmalara çok şey borçludur. Rahipler ona topraklarının "insanlığın en eskisi" olduğuna dair güvence verdi. Şüphesiz Herodotos'un halka ve toprağa olan hayranlığı sınırsızdı.

Herodotos Mısır'ı "birçok harikaya sahip bir bölge" olarak nitelendirdi. Ona göre [başka bir ülkede] "bu kadar çok sayıda açıklaması zor olan eser yoktur. Sadece iklimi dünyanın geri kalanından ve nehri de diğer nehirlerden farklı olmakla kalmaz. Aynı zamanda insanlar da, görgü ve geleneklerinin birçoğunda insanlığın pratiğini tamamen tersine çevirmektedir." Kadınların pazara gittiklerini, erkeklerin ise evde kumaş dokumak için kaldığını söylüyordu. Sadece erkekler rahipti; yine de Herodotos'un anavatanında olduğu gibi saç uzatmak yerine saçlarını tıraş ederlerdi. Onu daha da şaşırtan, Mısırlıların yemeklerini dışarda yiyip, idrarlarını içerde yapmalarıydı.

Herodotos'un Nil ile ilgili kesin sözleri tekrarlanmaya değer: "Yunanların gemileriyle gittikleri Mısır, kazanılmış bir ülkedir, Nil'in armağanıdır." Yine de Nil'in Mısır halkı için merkezi önemine dair keskin algısı sadece kısmen doğruydu. Kesinlikle, Nil'in hayat veren suları olmasaydı, Mısır'ın uçsuz bucaksız toprakları (bugün 37.540 kilometrekare) orada burada yaşamı destekleyen vahalar tarafından kesintiye uğratılan çölden biraz daha fazlası olurdu. Bugün yılda üç büyüme mevsimini destekleyen ve dünyanın en zengin ve en verimli tarım alanlarından birini oluşturan 7.500.000 dönüm ekilebilir arazisi çorak olurdu.

Herodotos, Nil'i ve onun cömert yıllık taşkınlarını doğal kabul etmişti. Gerçekte, Nil her zaman bu kadar yardımsever olmamıştı. Büyük bir nehir milyonlarca yıldır var olmasına rağmen, Nil'in bugünkü şeklini alması sadece 12.500 yıl ön-

ceydi. Önceki Nil'in çok sayıdaki kolu ya çok fazla ya da çok az su taşıyordu. Bu nehir kollarının Mısırlıların doğal kabul ettikleri yaşam biçimini yaratması mümkün değildi. Mısır'ın uzun ve görkemli tarihine damgasını vuran muhteşem kültürleri asla yaratamayacaklardı.

Nil, Amazon'u biraz geride bırakan dünyanın en uzun nehridir. Sayısız dere ve akarsu tarafından beslenir, ancak en uzak kaynağı, nihai varış noktası olan Akdeniz'in yaklaşık 4.238 mil güneyindeki Ruanda tepelerinde yükselir. Kolları ve ana kolları, Afrika kıtasının tamamının onda birinden az olmayan ve bir milyon mil kareden fazlasını kapsayan sekiz ülkeden –Ruanda, Burundi, Tanzanya, Kenya, Etiyopya, Uganda, Sudan ve Mısır'dan– geçer. Yine de, böylesine uçsuz bucaksız bir alanı kat eden bir nehir için çok az miktarda su verir. Güney Amerika'daki muazzam Amazon Nehri ile karşılaştırıldığında, Amazon'un sağladığı toplamın sadece yüzde 2'sine tekabül eden bir miktar su taşır. Hacmi, nadiren en büyük nehirlerinden biri olarak düşünülen Almanya'nın Ren Nehri'nden daha fazla değildir.

Nil'in özellikle merkez ve ekvatoral Afrika'sındaki uzak yerleşimlerinde sayısız kolları olmasına rağmen, işin çoğunu yapan nehrin üç koludur. Birincisi, Etiyopya'nın dağlık bölgelerinden aşağı inen Atbara, nehrin toplam yıllık hacminin yedide birini taşır. Sel mevsiminde şiddetli bir taşkın Etiyopya'nın dağlık arazisindeki muson yağmurları ve eriyen karlar kanalını doldurduğunda, sel olmayan mevsimde kuru bir yatak haline gelir. Etiyopya'nın dağlık bölgelerinde de yükselen Mavi Nil, yirminci yüzyıla kadar Mısır'ın tarımsal refahının kritik kaynağıydı. Taşkın mevsimi boyunca Etiyopya yaylalarından çok miktarda alüvyon yüklü su taşırdı ve bu zengin toprağı Nil Vadisi havzasında biriktirirdi. Çoğu sel mevsiminde olmak üzere, nehrin toplam kapasitesinin yedide dördünü taşır. Sonunda Victoria Gölü'nden aşağı çöken ve *sudd* olarak

bilinen Güney Sudan'ın bataklık arazilerinden geçerek kuzeye doğru kıvrılarak ilerleyen ve Hartum'da Mavi Nil ile birleşen Beyaz Nil gelir. Nil sularının kalan yedide ikisini taşır. Mısır'ın yıllık taşkınında o da kritik öneme sahiptir, çünkü yıl boyunca sabit bir su kaynağı sağlar. Böylece, ana Nil Nehri'ni yumuşatır ve sel sularının dünyanın diğer büyük nehirlerinde sıklıkla olduğu gibi şiddetli ve öngörülemez olmasını engeller. Nil, Sudan'ın başkenti Hartum'dan Akdeniz'e kadar, yalnızca tek bir kol olan Atbara'nın yardımıyla ve önemli yağış olmaksızın 1.600 mil daha akar. Yine de Asvan'dan Akdeniz'e kadar uzanan "uzatılmış bir vaha" yaratmak için yeterli su ve zengin toprak bırakır. Mısırlılar öncü antik kültürlerini bu uzun vahada yaratmışlardır.

Yeryüzünün yüzeyi zaman zaman radikal, tektonik değişikliklere uğrar. Bu değişiklikler yeni kara kütleleri üretir, dağlar ve vadiler yaratır, iklimleri, habitatları ve nehirlerin akışını değiştirir. Böyle bir değişiklik yaklaşık altı milyon yıl önce Orta Afrika'da meydana gelmiştir. Yerkabuğunun yükselerek Rift vadisini oluşturması iklim, coğrafya, insan yerleşimi ve nehrin akış yönünde dramatik değişikliklere neden oldu. Daha önce orta ve ekvatoral Afrika'nın suları Kızıldeniz'e ve Kongo havzasına doğru akardı. Yükselen bir yarık, yalnızca ilk hominidlerin ortaya çıktığı günümüz Doğu Afrika'sının dağlık bölgelerini ve ekvatoral Afrika'sının büyük göllerini –Tanganika, Albert, Edward ve nihayetinde hepsinin en büyüğü olan Victoria– yaratmakla kalmadı, aynı zamanda nehir sistemlerini ve drenaj düzenlerini kuzeyde Mısır ve Akdeniz'e doğru yeniden yönlendirdi. Yine de, günümüzün Nil'i henüz ortaya çıkmamıştı. Nil'in birkaç ön kolu, modern çağın zar zor kullanılabilir nehri olmalarına rağmen Akdeniz'e doğru ilerlerken Mısır'da kendileri için kanallar açtı. Bazen Nil'in bu ilk kolları ekvatoral Afrika'dan gelen akışlarla beslendi; diğer zamanlarda, büyük kuraklık dönemlerin-

de, Orta Afrika bağlantısı koptu. Nil, zaman zaman tamamen kuruyarak Mısır'ı tüm yaşamdan yoksun bir çöl haline getirdi. Yaklaşık 800.000 ila 700.000 yıl önce, Afrika'nın yağışlı bir evresinde, Etiyopya'dan gelen sular tekrar Mısır'a ulaştı ve Nil'i, son derece öngörülemez fakat güçlü bir nehre dönüştürdü. 12.500 yıl önce, başka bir yağışlı evrede, ekvatoral Afrika'nın diğer gölleri tarafından beslenen Victoria Gölü'nün suları havzasından taştı ve kuzeye doğru akarak Hartım'da Mavi Nil'e katıldı ve Mısır'ın geçim kaynağının bağlı olduğu ana Nil Nehri olmak için Hartum'daki Mavi Nil'e katılan Beyaz Nil'i oluşturdu.

Büyük nehirler, doğanın tehlikeli güçleridir. Taşkınları genellikle tahmin edilemez. Taşkın yataklarında yaşayan insanlar kendilerini riske atar. Büyük ölçekli seller ekinlere zarar verebilir ve köyleri tahrip edebilir. Yetersiz akışlar yetersiz hasat üretir ve açlığa yol açar. Yine de, bugün sıklıkla medeniyet olarak adlandırdığımız şey, en eski, karmaşık toplumların yerleşim yerleri, bu nehir havzalarında doğdu. Doğal olarak, bu alanlar tarihçilere, arkeologlara, antropologlara ve diğer uzmanlara insanların nasıl üretken, refah içinde yaşayarak gezegendeki baskın tür haline geldiğine dair iç görüler sundukları için yoğun arkeolojik araştırmaların konusudur. Bu taşkın yataklarının üçünde (Dicle-Fırat, İndus ve Nil) yaşayan halklar, dünyanın ilk kent temelli, hiyerarşik ve karmaşık toplumlarının yaratılmasına öncülük etti. Karmaşık, büyük ölçekli kültürlere atılım yapılması kabaca 7.000 ila 5.000 yıl önce gerçekleşti. İndus Nehri havzasındaki Harappa kültürü hakkında çok az şey biliyoruz; ilk kalıntıların üzeri düzenli olarak yıllık seller ve yeni yerleşim yerleriyle örtülmüştür. Mezopotamya ve Mısır daha iyi bilinir ve genellikle medeniyetlerin beşiği olarak adlandırılan bu iki ileri kültür merkezinin tarihlerindeki benzerlikler dikkate değer olsa da, karşıtlıkları daha da çarpıcıdır. Beklendiği üzere farklılıkla-

rın çoğu, yerel nüfusun hâkim olmayı öğrendiği nehirlerden kaynaklandı.

Bugünkü Nil, özellikle Dicle ve Fırat ile karşılaştırıldığında, son derece uysal ve verimli bir nehirdir. Taşkınları oldukça tahmin edilebilir. Büyüme mevsimi için en uygun zamanda ulaşırlar ve çok az hidrolik mühendisliği gerektirirler. Nil'in yıllık taşkınları yaz aylarının sonlarına doğru zirve yapmış ve tam Mısırlı çiftçiler ekinlerini ekmeye hazır oldukları anda alüvyonlu sularını toprakta bırakmıştır. Tek gereken, sular Nil'in ana kanalına geri aktığında, köylülerin tohumlarını yaymaları ve çiftlik hayvanlarının tohumları ayakaltında çiğnemesiydi.

Bunu Mezopotamyalı çiftçilerin karşılaştığı zorluklarla karşılaştırın. Azgın sel sularını kontrol etmek için ayrıntılı düzenlemeler gerektiren daha zorlu sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Dicle-Fırat yıllık taşkınları büyüme mevsiminin zirvesinde olduğundan, çiftçiler ekilen mahsulleri koruyan ve aynı zamanda sel suları çekildiğinde su sağlayan bir sulama sistemi oluşturmak zorunda kaldılar. İlk olarak, suyun tarlalara saçılmaması ve ekinlere zarar vermemesi için nehir kıyılarının yükseltilmesi gerekiyordu. Buna ek olarak, Mezopotamyalı çiftçiler, Fırat'ın sularını, en çekilmiş halinde ancak daha çok karada ihtiyaç duyulduğunda çekmek için karmaşık bir dizi sulama kanalı tasarladılar. Üstelik sular, Nil'in yaptığı gibi, ana nehir kanalına kolayca geri akmadı. Bunun sonucunda Mezopotamya deltasındaki alçak araziler tuzlanma ve kullanılamaz hale gelme riskiyle karşı karşıya kaldı.

Herodotos'un kendisi, Nil sularının ne kadar bereketli olduğuna dikkat çekti. "Şu anda itiraf edilmelidir ki, onlar (Mısır deltasının sakinleri) tarlanın meyvelerini dünyadaki herhangi bir halktan daha az zahmetle alıyorlar, çünkü Mısır'ın geri kalanı da dâhil olmak üzere, ne sabanla toprağı parçalamaya, ne çapa kullanmaya, ne de insanlığın geri kala-

rının ürün elde etmek için gerekli gördüğü hiçbir işi yapmaya ihtiyaçları vardır. Ama çiftçi, nehir kendiliğinden tarlalara yayılana ve tekrar yatağına çekilinceye kadar bekler ve sonra toprağını eker ve ektikten sonra kerestesini ona çevirir, bundan sonra sadece hasadı beklemesi gerekir. "

Mısırlılar da, güçlü ve hayat veren nehirlerine övgü dolu sözler söylediler. Kırk beş yüzyıl kadar önce bir piramit üzerine oyulmuş sözlerle, Mısırlı bir şair haykırdı:

Nil'i tam bir sel içinde görünce titriyorlar.
Tarlalar gülüyor ve nehir kıyıları taştı.
İnsanların yüzleri parlıyor ve tanrıların yürekleri sevinç doluyor.

Ve birkaç yüzyıl sonra başka bir şair de nehrin övgülerine dair şarkılar söylemiştir:

Topraktan çıkan ve Mısır'da oturanları beslemek için gelen o Nil'e övgüler olsun.
Sudan uzak çöllere su veren, gökten düşen çiğdir.

Nil'in ölçülemez bir faydası daha vardı. O da nihayetinde Akdeniz'den günümüz Asvan çağlayanlarına kadar karaların birleşmesine yol açmasıydı. Sadece akıntıları kuzeye doğru akmakla kalmamış, rüzgârları da ters istikamette esmiştir. Denizciler güneye doğru ilerlerken Akdeniz esintilerini yakalamak için yelkenlerini açabiliyorlardı; kuzeye doğru ilerlerken nehrin akıntıları altında kıyıya çıkabilirlerdi. Yine de birlik kolay ve çabuk sağlanmadı. Hâlâ belli belirsiz anlaşılan ve zor kazanılmış mücadeleler sonucu ortaya çıktı.

Nil Mısır'ı ikiye böler. Mısır'ın güney yarısı, Mısır içindeki Nil'in üst akıntılarını içerdiği için Yukarı Mısır olarak adlandırılır, her iki tarafı tepeler ve dağlarla çevrili dar bir taşkın yatağına sahiptir. Ekilebilir arazileri kuzey-güney yönü bo-

yunca alabildiğince uzanır, ancak nehir kıyılarının doğu ve batısını asla on mil aşmaz. Kahire'nin şimdi yer aldığı ve Mısır'ın siyasi merkezinin sıklıkla bulunduğu bir yerde, Nil'in kolları dallanır. Bugün iki kolu vardır, biri Dimyat'ta, diğeri Rosetta'da. Firavunlar zamanında Akdeniz'e giden daha birçok kolu vardı. Kahire'nin kuzeyine doğru Aşağı Mısır denilen yerde, doğudan batıya yaklaşık iki yüz milde en geniş noktasına uzanan geniş bir delta alanı vardır. Binlerce yıldır Aşağı Mısır ülkenin tarım merkeziydi. Doğu Akdeniz'in çoğuna hayati gıda maddeleri sağlıyordu.

Günümüzün Nil'i, büyük hidrolik çalışmalarla ehlileştirilmiş, durgun ve sakin bir nehirdir. Çıplak gözle neredeyse hiç akıntı yokmuş gibi görünür. Mısır'ın kendi içindeki, Asvan'daki tek taşkın, sel sularının ana kanaldaki devasa kaya oluşumlarına çarptığı yüksek Nil "seviyesi" sırasında meydana gelen büyük çalkalama, tıslama ve su çiselemelerini artık üretmiyor. Asvan'ın güneyindeki yüksek barajın ilk taşkına giden su tedarikini kesmesinden önceki günlerde, ziyaretçiler taşkın sezonu boyunca doğanın bu gücüne tanık olmak için Asvan'a akın ettiler. Yabancı iş insanları, tatilcilerin ve turistlerin bu doğa harikasını görmelerini sağlamak için sonunda Old Cataract Hotel'i taşkının tam kenarında inşa ettiler. Nehir türbülansının artık olmadığı günümüzde bile, otel, yirminci yüzyılın başındaki cazibesi ve olanaklarıyla, sıkıntılı ve çalkantılı bir dünyada huzur arayanlar için favori spa merkezlerinden biri olmaya devam ediyor.

Dinlenmekten bahsetmişken, eğer biri Kahire'nin koşuşturmacasında dinginlik bulmak istiyorsa, Nil'de bir yelkenli tekne gezintisine çıksın. Kahire'de bile Nil suları etkileyici olmaktan uzaktır. Bir kıyıdan diğerine olan mesafe çok fazla değildir, örneğin Mississippi Nehri'ne hiç benzemez. Çamurlu sular da insanı yüzmeye çağırmıyor. Yelkenli tekneler de yıpranmış ve onarıma ihtiyaçları varmış gibi görünüyor.

Neredeyse hepsinin yelkenlerinde yamalar var. Ancak uzman kayıkçılar onları yönlendirir ve insan Nil'in dolambaçlı kıvrımlarının doğusundan batı kıyılarına doğru yol alırken tarihin çekimini hisseder. İşte burada bebek Musa'nın firavunların gazabından saklandığı söylenen kamışlara benzer kamışlar yer alıyor. Yukarıda ise, protestocuların sık sık İngilizlere veya Mısır hükümetinin yetkililerine karşı meydan okumak için bir araya geldikleri Kahire Üniversitesi'ne giden köprü var. Ve şehre alacakaranlık inerken (ve bunu ürkütücü bir hızda yapar), Kahire'nin ışıkları nehre zarif bir ihtişam görüntüsü yansıtarak parıldar.

Nil Vadisi'nde İnsan Yerleşiminin Başlangıcı

Nil Vadisi'ndeki en eski insan yerleşim kayıtları 400.000 yıl öncesine aittir. Bunlar, modern erkek ve kadınların ataları olan bu erken hominidlerin, Afro-Avrasya kara kütlesinin diğer kısımlarını doldurmadan önce Afrika kıtasından geçerken *Homo erectus*'un bu bölgede yaşadığını düşündüren yontulmuş taş aletlerden oluşuyor. Ne yazık ki hiç kemik bulunamamıştır. Bu nedenle kanıtlarımız tamamen aletlerin keşfine dayanmaktadır. Modern erkek ve kadınların –*Homo sapiens*'ler– Nil havzasına ne zaman girdiği henüz belirlenemedi. Şimdiye kadar bilinen en eski yerleşim yerleri 7.000 yıl öncesine aittir ve batı deltasının kenarındaki Merimde'de ve bugünkü Kahire'nin güneybatısındaki Fayum bölgesinde bulunmuştur. Bu ilk insanların nereden geldiği hâlâ cevaplanmamış bir soru. Bazı bilim insanları, insanların beslenmek için nehir havzalarına akın ettiği bir tam kuruma evresinde Libya Çölü'nden geldiklerini öne sürüyorlar. Diğerleri, bu insanların Mısır'a Güneybatı Asya'dan Sina Yarımadası'na göç ederek girdiklerine inanarak kuzeydoğu kökenli olduğunu iddia ediyor.

Yeni ortamlarında *Homo sapiens*'ler, Nil'in ritimlerine büyük bir zorluk çekmeden adapte oldu. Ekilebilir arazileri, yıllık taşkına hazırlık olarak, 1.000 dönümden 40.000 dönüme kadar değişen büyüklüklerde sulama havzalarına böldüler. Çiftçiler, basit topraktan duvarlar aracılığıyla havzaları böldüler ve daha sonra, havzalara taşan suların, kırk ila altmış gün süren bir süre boyunca toprağı sulamasına izin vererek yeni silt katmanları biriktirdiler. Ancak o zaman çiftçiler bariyerleri kestiler ve suların nehrin aşağısındaki havzalara akmasına veya ana Nil kanalına geri akışına izin verdiler. Taşkın sezonunun en tepe noktasında sular altında kalan ovanın görüntüsü görülmeye değerdi. İngiliz hidrolik mühendisi ve Mısır kırsalını hâlen tamamen sular altındayken gören son neslin bir üyesi olan Harold Hurst, "Mısır'da parlak güneş ışığında ve sonbaharın ılıman havasında arka plandaki çöl tepeleri ve piramitler ile bu harika bir manzaraydı" der. Mısır'ın tüm ekilebilir arazileri, köylerin yuvalandığı höyükler dışında sular altındaydı. İnsanlar teknelerle köyden köye taşınırdı. (Bir sanatçının seldeki Nil yorumu için Görsel 1'e bakınız.)

Yıllık Nil taşkınlarını yakalamak için gereken sulama teknolojisi basitti. Genellikle yerel eşrafın kontrolü altında olan her köy, kendi sulamasından sorumluydu. Bu, bazıları şiddete dönüşen ve acı tarihsel olaylara neden olan köy rekabetlerine ve anlaşmazlıklara yol açtı. Nihayet 5.000 yıl önce, gelecek yıl için tohumluk tahıl depolamak ve selin yetersiz kalması durumunda acil gıda malzemeleri sağlamak için merkezi hükümete ihtiyaç duyuldu. Devlet ayrıca, taşkınların ne zaman geleceğine ve ne kadar büyük olacağına dair gelişmiş göstergeler sağlamak için nehrin üst kısımları boyunca stratejik olarak yerleştirilmiş Nilometreler de kurdu. On dokuzuncu yüzyıla kadar gerçek bir kanal sistemi, Mısır'ın yöneticileri her şeyden önce bu yüzyılın ilk yarısında Kavalalı Mehmed Ali

ve 1882'de ülkeyi işgal ettikten sonra İngilizler, Nil boyunca firavun döneminden bu yana büyük ölçüde değişmeyen havza sulama sistemini, çok yıllık bir sulama sistemi ile değiştiren bir dizi bent ve baraj inşa edene dek ortaya çıkmadı. Antik çağda havza sulaması yalnızca tek bir büyüme mevsimine izin verirken, Nil sularını yıl boyunca kullanılabilir kılan çok yıllık sulama, Mısırlı çiftçilerin toprağın verimliliğinden ve iklimden tam olarak yararlanarak yılda iki, bazen üç ürün yetiştirmelerini sağladı. Bununla birlikte, modern yetiştiricilerin feda ettiği şey, Etiyopya yaylalarından gelen sel sularında taşınan düzenli yeni toprak birikimiydi. Sonuç olarak, çiftçiler toprağın üretkenliğini ve yüksek verimliliğini korumanın tek yolu olarak daha büyük miktarlarda gübreye yöneldiler.

Eski Mısırlılar, avcı ve toplayıcı olmaktan çıkıp yerleşik tarım ve hayvancılıkla uğraşan ilk halk grupları arasındaydı. Yine de ilk değillerdi. Tohum ekme ve mahsul toplama tekniklerinin birçoğunu ya genellikle dünyanın ilk yerleşik tarımcıları olarak kabul edilen Güneybatı Asya halklarından ya da dünyanın artan kuraklığı ile Nil Nehri havzasına sürülen ve günümüz Libya'sında batıda yaşayan insanlardan öğrendiler. Çiftçiler, Nil taşkınlarına bağımlı olduklarından, yalnızca tek bir kış ürünü yetiştirdiler. Ana zirai kültür bitkileri buğday, fasulye, bersim (Mısır yoncası), mercimek, arpa ve nohut idi. Çiftçiler, yıl boyunca sulanan tek toprak olan meyve bahçelerini ve üzüm bağlarını korudu. Bu mülkler, ağaçları ve asmaları yok edecek olan selden korunaklı duvarlarla çevrilmeliydi, ayrıca kuyular ve rezervuarlarla düzenli olarak sulanıyordu. Mısırlılar ayrıca evcilleştirilmiş hayvanlara, özellikle sığır, koyun, keçi ve domuzlara da sahiptiler. Toprağın sulanması ve yenilenmesinde işin çoğunu Nil taşkınları yapmasına rağmen, Mısırlı yetiştiriciler nehir havzasını ve kanal sularını gerektiği zaman ve gerektiği gibi topra-

ğa taşımak için basit bir teknoloji kullandılar. Yeni Krallık'ın Amarna dönemini takiben, MÖ 1200 civarında, Mısırlılar, *şaduf* olarak bilinen ve bir dayanak noktası kullanarak bir su torbasını kaldıran ve ilkbahar ve yazın suyu çekilen Nil'den yetiştiricilerin arazileri sulamasını sağlayan basit bir cihaz icat etti. Sulama cihazları olan *şaduf*lar, pamuk ve ek tahıllar gibi kışlık mahsullerin yetiştirilmesini mümkün kıldı. Daha sonra, Ptolemaios döneminde, *sakiye* olarak bilinen bufalo güdümlü su çarkı ve Arşimet vidası, çiftçilerin, yalnızca *şaduf*un izin verdiği düşük Nil sularını çok mütevazı bir şekilde kullanmalarına izin verdi. Mısır'ın yılda iki ve bazen üç ürüne dayanan yere göğe sığdırılamayan tarımı, ancak firavun dönemi sona erdikten ve Büyük İskender'in MÖ 332'de ülkeyi fethinden sonra gerçek oldu. (günümüzde kullanılan *şaduf* ve *sakiye* resimleri için 2 ve 3 numaralı görsellere bakınız.)

ESKİ MISIRLILAR KİMDİ?

Ama Nil Nehri havzasının bu ilk sakinleri kimlerdi? Kimliklerinin sorgulanması bilim insanlarını ve yorumcuları kızdırdı. Tartışmanın çoğu, eski Mısırlıların Afrika halkları olup olmadığı, yani siyah tenli insanlar ve bugün Afrika halkları arasında öne çıkan fiziksel özelliklere sahip insanlar olup olmadıkları etrafında dönüyor. Yoksa Nil kıyısında eski çağlarda yaşayan bu erkek ve kadınlar, tenleri zeytin renginde olan günümüz Mısırlılarına mı benziyordu? Senegalli yazar Cheikh Anta Diop, başta *Afrika Uygarlığının Kökenleri: Efsane mi Gerçek mi?* olmak üzere birçok kitapta, eski Mısırlıların siyah Afrikalılar olduğu teorisini desteklemek için dilbilimsel, edebi ve sanatsal kanıtları sıraladı. Diop, Herodotos'un Mısır üzerine yazdıklarına atıfta bulunarak ve eski Mısırlıların frizleri ve resimlerindeki imgelerin tartışmasız siyah Afrikalı özellikleri gösterdiğini öne sürerek, "eski Mısır'ın bir siya-

hi uygarlık olduğunu" ileri sürdü. "Kendisini iflas etmiş bir borçlu olarak sunmak yerine, siyahların dünyası bugün gözlerimizin önünde övülen 'Batı medeniyetinin' başlatıcısıdır" diye ekledi.

Diop'un Mısırbilimcilerin kutsal alanına girmesi, coşkulu ve bilgilendirici bir dizi yanıtı teşvik etti. Buradaki fikir birliği, Diop'un Herodotos'un eski Mısırlıları siyah Afrikalılar olarak tanımladığını iddia etmesinin yanlış olduğudur. Tam tersine, Herodotos ve diğer klasik otoriteler, Mısırlılar ile güneyde yaşayan ve Etiyopyalılar olarak adlandırdıkları siyah tenli halklar arasında dikkatli bir ayrım yapmışlardır. Zamanın Mısırlı zanaatkârları da kendileriyle güneydeki halkları birbirinden ayırdılar. Mısırlıları hafif esmer ve Asyalıları daha soluk tenli olarak resmederken, resimlerde, heykellerde ve mozaiklerde onları siyah olarak tasvir ettiler. Yukarı Mısır'daki Krallar Vadisi'ndeki I. Seti ve III. Ramses'in mezarlarından sahneler, Mısırlıların temas halinde olduğu halkların eksiksiz bir dizisini sunar. Bu sahnelerde Mısırlıların ten renklerinin kırmızımsı kahverengi olduğu gösterilmiştir.

Daha yakın zamanlarda, bir Çin siyasal düşüncesi âlimi olan Martin Bernal da, aynı tartışmaya katıldı. Provokatif bir başlık olan *Kara Athena: Klasik Uygarlığın Afroasiatik Kökleri*'ni kullanan Bernal, Mısır'ın Yunanistan ve Yunanistan üzerinden Batı uygarlığı üzerindeki etkisinin derin olduğunu, ancak Batı'nın büyüklüğünü Afrika ya da semitik etkilere değil, Hint-Avrupa başarılarına borçlu olduğunu göstermeye hevesli Batılı bilim insanları jenerasyonunun Batılı yaşama katkısını inkâr ettiğini savunur. Ne yazık ki, Bernal'in ana fikri –Batı'nın Mısır'a borçluluğu– kısmen, kendi ilminin zayıflığı, kendi alanlarını savunmak için öne çıkan mazlum klasik âlimlerin hararetli tepkileri ve Mısırlıların siyah bir Afrikalı halk olup olmadığı konusunda her zaman mevcut olan tartışmalar arasında kayboldu.

Elbette, modern bilim insanları dünya halklarının gerçekte ne kadar birbirine karıştığını ve dünyanın sözde ırkları arasında ne kadar az genetik farklılık olduğunu anlamaya başladığından, bazı bilim insanları ırksal sınıflandırmaları tamamen kullanmayı reddediyorlar. Bunun yerine insanları fiziksel görünüşlerine göre değil, dillerine göre tanımlarlar. Aslında, eski Mısırlıların kim olduğunu belirlemenin temeli olarak dil kullanılırsa, cevap açık ve nettir. İlk Mısırlılar, Kuzeydoğu Afrika ve Güneybatı Asya'da bulunan ve dalları arasında Berberi, Çad, İbranice, Etiyopya, Kush dili ve Arapça ile eski Mısır'da bulunan bir diller bütününden biri olan ve dil bilim insanlarının Afro-Asyatik diller veya Hami-Sami dilleri olarak adlandırdıkları dili konuşan insanlardı.

Yine de, dile dayalı bu kimliklere geri çekilme, son derece kifayetsiz görünüyor. Irksal önyargıların tablolarda, oymalarda ve hatta mumyalanmış kalıntılarda bolca var olan eski Mısırlıların fiziksel tanımlarını sunmaya çalışmasından alıkoymasına izin verilmemelidir. Böyle bir girişim şu anda makul bir şekilde yapılabilir.

Yaklaşık on bin yıl önce Afrika'nın artan kuraklığı, Nil Nehri havzasının güneyinde, doğusunda ve batısında yaşayan halkların ekin yetiştirebilecekleri, hayvan besleyebilecekleri ve geleneksel yaşam biçimlerini sürdürebilecekleri bir bölgeye akın etmesine neden oldu.

Bu nedenle, Nil Vadisi'nin en eski sakinleri Afrika, Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya kökenlerinin karışımıydı. Ayrıca Yukarı Mısır'da yaşayan halklar ile Aşağı Mısır'daki deltada yaşayan halklar arasında gözle görülür fiziksel farklılıklar vardı. Yukarı Mısırlılar ufak tefekti. Uzun ve dar kafatasları, koyu dalgalı saçları vardı ve kahverengi tene sahiplerdi. Deltadakiler ve günümüz Kahire'sinin bulunduğu bölgede toplananlar daha uzun boyluydu ve daha geniş kafatasına sahiptiler.

HANEDANLIK ÖNCESİ TARİH

Henüz MÖ 5000'e gelindiğinde, Nil Nehri havzasının, başlangıçta balıkçılık ve hayvancılıkla uğraşan halklar tarafından çok az işgal edilmiş olan Mısır bölümü, yerini bir dizi büyük ölçüde özerk köye bırakmıştı. Bu sırada, Nil Nehri havzasının bu bölümünün sakinleri, dünya tarihinde merkezi bir yönetim ve ayırt edici ve birleşik bir kültür kuran ilk topluluklar arasında olacaklarına dair birkaç ipucu verdi. Nil Nehri havzası sakinlerinin çoğu, yetiştirdikleri tahıllar, (özellikle buğday ve arpa), avcı toplayıcılık ve balıkçılık ile evcilleştirilmiş hayvanlarının ürünleriyle (koyun, keçi ve domuz) geçinerek küçük köylerde yaşıyordu. Henüz yazılı bir dilleri yoktu. Muhtemelen farklı lehçeler konuşuyorlardı ve büyük sulama işleri de yoktu. Küçük statü veya zenginlik farklılıkları, bir grup sakini diğerinden ayırırdı. Komşularıyla sınırlı bir teması olan köylüler, küçük kerpiç kulübelerde yaşıyorlardı.

Zamanla, bu küçük köyler önemli kasabalara dönüşebildi ve sonunda toprağın bereketini kazanmak ve halkların yaşamlarına istikrar sağlamak amacıyla teskin edilen yerel tanrılara tapınmak için ibadet merkezleri haline geldi. Bu erken aşamada daha büyük köy topluluklarına geçiş Yukarı Mısır'da, özellikle Nakada ve Hierakonpolis olarak bilinen daha büyük Yukarı Mısır yerleşimlerinde, Aşağı Mısır'dan daha belirgindi. Güney veya Yukarı Mısır, kuzeye doğru erken ilerlemesini sürdürdü ve nihayetinde güneyde yaşayan topluluklar, günümüzde Asvan'ın hemen güneyindeki ilk çağlayandan Akdeniz'e kadar Nil Vadisi'nin tamamını birleştirecek kadar güçlü oldular. Yukarı Mısırlılar, daha büyük köy yerleşimleri oluşturmanın yanı sıra, ilk çağlayanın güneyindeki doğu çölünün ve Nübye'nin tepelerindeki maden yataklarına erişim avantajına da sahipti.

Mısır'ın hanedanlık öncesi dönemi birkaç farklı tarihsel döneme ayrılır. Adını Yukarı Mısır'da bulunan el-Badri kö-

yünden alan Badari dönemi olarak bilinen bunlardan ilki, kabaca MÖ 5500'den 4000'e kadar sürdü. Badarililerin ekin yetiştiren ve sürüleri yöneten çiftçiler olması dışında bu yüzyıllar hakkında çok az şey biliniyor. Bazıları hayvanları kendi başlarına evcilleştirdiklerini düşünüyor. Daha muhtemel göründüğü gibi, evcilleştirmemişlerse, evcil hayvanların kullanıldığı Güneybatı Asya kültürleriyle temasları, bu becerileri özümsemelerini sağlamıştır. Birçoğu hayvan derilerinden yapılmış çadırlarda yaşıyordu. Daha sonra MÖ 4000'den 3100'e kadar olan, adını Yukarı Mısır'daki Nakada bölgesinden alan ve burada İngiliz Mısırbilimci Flienders Petrie'nin 1895'te 3.000'den fazla mezar içeren bir mezarlık keşfettiği Nakada dönemi geldi. Buradaki mezarlar, ölülerin üzerine atılan ve sırayla çukurlara bırakılan basit hasırlardan oluşan oldukça ilkel bir yapıya sahipti. Yine de erkeklerin ve kadınların atalarını vahşi hayvanlara maruz bırakmak yerine gömdükleri gerçeği, bu ilk insanların kendilerini hayvanlar dünyasının geri kalanından farklı, daha yüce, hatta belki de öbür dünyada hayatta kalabileceklerini düşündüklerini gösteriyor. Bu erken tarihte bile Mısırlılar, ölülerin de muhtemelen güneş gibi doğup ölümden sonra yeni bir yaşama yükseleceklerini umarak, onları Nil'in batı yakasına, güneşin battığı yere gömdüler.

II. Nakada dönemine gelindiğinde, Yukarı Mısır'daki yaşam daha karmaşık hale gelmişti. Sosyal ve mesleki hiyerarşiler mevcuttu. Ayrıcalıklı ve varlıklı bir sınıf ortaya çıktı. Üyeleri, geçimlerini sağlamak için değil, rütbe ve prestijlerinin bir sembolü olarak avcılık faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu grubun bazı üyeleri, hali vakti yerinde olanlar uzaktan lüks mallar elde etmeye çalıştıkları için uzun mesafeli ticareti desteklediler. Uzmanlaşmış esnaf, toplumun geri kalanına emtia üreterek, varlıklı sınıf için daha incelikle işlenmiş metalar şekillendirdi. Zenginler ve güçlüler şimdi daha büyük, daha

özenle hazırlanmış mezarlara gömüldü. Bedenleri, yaşamları boyunca keyif aldıkları güzellik ve zevk nesnelerinin birçoğuyla çevriliydi. O zamanlar Yukarı Mısır'da görece olarak en az üç büyük kentsel kümelenme vardı: Altın şehir olarak bilinen Nakada; daha güneyde Hierakonpolis ve ilk kralların nekropolünün bulunduğu Abydos. Hierakonpolis, yer yer 9,5 metre kalınlığında bir duvara ve içinde araştırmacıların daha sonra Narmer paletini buldukları kapalı bir tapınağa sahip olan, üçü arasında en etkileyici olanıydı. Mısır, o zamanlar Sümer şehirlerinin sahip olduğu ihtişamdan yoksun olsa da, Hierakonpolis şehri, büyük Mezopotamya şehri Uruk'un sanal ikiziydi. Gerçekten de, Hierakonpolis'te bulunan eserler, bu iki yerin sakinleri arasında bazı gerçek bağlantı ve ödünç almalar olduğunu gösteriyor. Belki de Hierakonpolis şehir surları içinde 5.000 kadar yerleşik kişi yaşıyordu.

III. Nakada döneminin sonunda, MÖ 3100 civarında bir zamanda, Yukarı ve Aşağı Mısır birleşti. Birleşme tamamen barışçıl olmadı. Bu çağın önemli eserlerinden biri 1898'de keşfedilen ve şimdilerde Kahire'nin bir müzesinde sergilenen ünlü Narmer levhası düşmanlarından birini (tartışmasız bir kuzeyliyi) saçından yakalayan ve onu öldürmeye hazırlanırken başının üzerinde bir topuz tutan güçlü bir yönetici figüre sahiptir. Bu cezbedici görüntü Mısır temsilindeki standart motiflerden biri haline geldi ve hükümdarın gücünü göstermeyi amaçlıyordu. Kesinlikle MÖ 3000'de deltadan Asvan'a kadar olan Nil Vadisi'nin çoğu birleşmişti. İlk Mısır hanedanının ilk kralları Abydos'ta gömülürken, Hierakonpolis Tanrı Horus için hayati bir ibadet merkezi haline gelmişti.

Mısır'ın şehirleri Mezopotamya'dakiler kadar büyük olmasa da, bölgede çok sayıda şehir merkezi vardı, bunların kalıntıları Nil taşkınları ve daha sonraki yerleşimler tarafından kaplandı. Ünlü üçüncü hanedan sahneye çıktığında Mısır birleşik bir devletti. Anıtsal bir kraliyet mimarisi tarzı geliştirmiş ve kraliyet ailesini özenle hazırlanmış mezarlara gömmüştü.

MISIR'IN TARİHİ ÖNEMLİDİR

Her türden Mısır tarihçisi (Mısırbilimciler, Kıpti dili uzmanları, papirüs uzmanları, İslamcılar ve modernistler) yaptıklarının konuyla ilgisi olup olmadığını nadiren merak ederler. İçgüdüsel olarak ilgisi olduğunu biliyorlar. Ama bu soru bir cevabı hak ediyor. Belki de Mısır'ın dünya tarihi dramındaki yeri, film karakteri Forrest Gump'ın aynı isimli Oscar ödüllü filmindeki efsanevi görünümleriyle karşılaştırılabilir. Forrest Gump, Mısır ve Mısırlılar gibi, tüm büyük tarihsel anlarda ortaya çıkıyor gibi görünüyor.

Ancak Mısır örneğinde, genellikle Mısırlı sakinler başroldeydi. Bu kitabın anlatısının göstereceği gibi, bunu merkezi yönetimler ve karmaşık sosyal hiyerarşiler yaratan ilk topluluklardan biri olarak yaptılar. Aynı zamanda insanlığın en muhteşem başarılarından biri olan alfabenin icadında da yenilikçilerdi. Hiyerogliflerin sembollerinin çoğu, bireysel kelimeleri temsil eden piktogramlar ve ideogramlar ve diğerleri ünsüzleri temsil etse de, Mısırlılar bir adım daha ileri giderek, bir alfabedeki yalnızca tek harfe karşılık gelen sembollerin tanıtımına öncülük ettiler.

Mısırlı çiftçilerin tarihin bazı büyük imparatorluklarını desteklemekte oynadıkları rol dünya tarihi için eşit derecede önemliydi. Firavunların eski kültürü yıkıldıktan sonra, Yunan ve Romalı fatihler geniş imparatorluk nüfuslarını beslemek için Mısır'a baktılar. Daha sonra Fatımi, Memlûk ve Osmanlı İmparatorluğu kurucuları da öyle yaptı. Tüm bu imparatorluk devletlerinde Mısır, imparatorluğun en kalabalık ve müreffeh devletiydi. Erken Hristiyanlık, Mısır'ın dini coşkusuna çok şey borçluydu ve İslam fatihleri, doğal olarak, dinlerini bu hayati bölgeye yerleştirmeye çalıştılar. Memlûk Müslümanları, 1260'ta Suriye'de güçlü bir Moğol ordusunu yenerek Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı ve hatta muhtemelen Batı Avrupa'yı Moğolların dünyayı fethetme hırslarından kurtardı. Dünyanın modern imparatorluk kurucuları –Fransızlar, İngilizler ve

Fotoğraf 1: Narmer paleti

Amerikalılar– Avrupa, Afrika ve Asya'nın üzerinde uzanan Mısır'ın stratejik önemini anlamışlar ve onu imparatorluk yapılarına dâhil etmek istemişlerdir.

Mısır'ın efsanevi tarihinde de büyük bir paradoks var. 5.000 yıl önce Mısır bir kez birleştikten sonra, bölge ve sakinleri, Nil kıyılarında yaşayanların kendine özgü bir yaşam tarzı ve MÖ 1500 civarında Hiksos istilasına kadar 1.500 yıl boyunca kesintisiz olarak süren bir iç birlik geliştirip, dış dünyadan olağanüstü tecrit edilmiş dönem yaşayacaklardı. Bin beş yüz yıl boyunca çöller, Nil çağlayanları ve Akdeniz dışarıdan aşılmaz engeller olduklarını kanıtladı. Mısırlıların firavun döneminin kurumlarını mükemmelleştirmelerine (2. ve 3. bölümlerde anlatılmıştır) ve uzun bir fatihler ve yabancı imparatorluk kurucuları silsilesini aşındıran bir Mısırlılık duygusu yaratmalarına izin verdiler. Birçok yönden, Mısır tarihinin uzunca üzerinden geçilmesi, yaklaşık üç bin yıllık bir tarih boyunca özgün dini, siyasi, ekonomik ve kültürel kimlikleri konusunda başlangıçta gururlu bir anlayış geliştirmiş olan bir halkın, daha sonra uzun bir fatihler silsilesi karşısında Mısırlılıklarını korumak için nasıl mücadele ettiklerinin bir hikâyesidir.

Mısır'ın uzun süreli cumhurbaşkanı ve devrimci lideri Cemal Abdülnasır, sık sık alıntılanan *Mısır'ın Kurtuluşu: Devrim Felsefesi* adlı kitabında Mısır'ın tarihsel olarak üç çevrenin yörüngesinde etkin olduğunu ve Mısır'ın dünya meselelerindeki rolünün bu ortamlardaki merkezi konumu tarafından belirlendiğini savundu. Bunlardan ilki bir Arap çevresiydi, ancak Afrika ve İslam bağlamları da aynı derecede önemliydi. "Ülkemizin Asya'nın batısında, varlıklarıyla iç içe geçtiğimiz Arap devletleriyle komşu olması önemsiz değildir. Ülkemizin Kuzeydoğu Afrika'da, beyaz sömürgeciler ve siyah vatandaşlar arasında sınırlı kaynaklarının kontrolü için çok şiddetli bir mücadelenin hiddetlendiği karanlık kıtaya bakan bir yerde olması da önemsiz değildir. Bütün bunlar, hayatımızda derin

kökleri olan, kaçmaya çalışsak bile, kaçamayacağımız veya unutamayacağımız temel gerçeklerdir."

Nasır, ülkesinin tarihinde derin bir eğitim almış, müthiş bir liderdi. Önceki paragrafta Nasır, coğrafyanın Mısır tarihindeki önceliğinden, Afrika ve Asya'nın köşesindeki hayati konumundan bahseder. Burada da Mısır'ın bugün üçüncü dünya dediğimiz ve Avrupa sömürgeciliğinden doğan dünya olarak tanımladığı şeyle olan bağlarını vurguluyor. Yine de bu çalışmanın göstereceği gibi, onun açıklaması tarihsel olarak yetersizdir, çünkü Mısır aynı zamanda Akdeniz dünyasına tamamen bağlıydı. Ülke tarihinin hemen hemen tüm aşamalarında çok belirgin olan Mısır'ın Avrupa üzerindeki etkileri ve Avrupa'nın Mısır üzerindeki etkileri, Nasır'ın Mısır tarihini okumasında neredeyse yok sayılmıştır. Ancak firavunlar, Romalılarla birlikte Mısır'ı işgal eden ve Mısır zihniyetine derin kökler sokan Yunanları etkiledi. Mısır, yedinci yüzyılın Arap-Müslüman fethine kadar ülkelerin en Hristiyan olanıydı ve bundan sonra İslam'daki önceliği çok az sınır tanıdı. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Mısır hidivi İsmail, Mısır'ın nihayet Avrupa milletler ittifakına katıldığını ve İngiliz işgali sırasında Mısır'ın Britanya İmparatorluğu içindeki merkeziliğinin hiçbir zaman kazanılmadığını ilan edebilirdi. Kimliği ve dünya tarihi olaylarındaki yeri, bu muhteşem coğrafyanın tarihinde büyük yer tutan konulardır.

MISIR HAKKINDA MÜZELERDEN BİLGİ ALMA

Mısır, tarihi deneyimlemeyi ve ülkenin eserlerini görmeyi bir zevk haline getiren birinci sınıf müzelerin bolluğuna sahiptir. Ancak belki de ilk kez gelen ziyaretçiler, neredeyse tamamı firavunlar döneminden kalma eserlerle dolu olan kendi ulusal müzelerinden birine giderek kendilerini hazırlamalıdır. Amerikalılar için Metropolitan Sanat Müzesi uygun bir seçimdir. Muhteşem antik Mısır koleksiyonu, orijinal olarak MÖ 15

civarında Mısır'ın Romalı valisi tarafından Asvan'ın 80 mil güneyinde Nübye'de inşa edilen ve şimdi Mısır hükümetinin başarılı görevlileri aracılığıyla şanlı bir şekilde yeniden bir araya getirilen muhteşem Dendur Tapınağı'na adanmış müzenin bütün bir kanadını içerir. Mısırlılar bunu Metropolitan Sanat Müzesi'ne, cömertlikleri nedeniyle 1960'larda inşa edilen Asvan Barajı tarafından sular altında kalacak olan birçok anıtın kurtarılmasına olanak sağlayan Amerikan vergi mükelleflerine bir şükran ifadesi olarak sundular. Britanyalılar için Britanya Müzesi, Mısır'ın eski eserlerinin bulunduğu odalara girerken ziyaretçileri kelimenin tam anlamıyla karşılayan Rosetta Taşı'yla süslenmiş daha da geniş bir Mısır antika koleksiyonuna sahiptir.

Yine de bu olağanüstü koleksiyonlar, Kahire'nin merkezindeki ana meydanın hemen dışında, ilk kez 1902'de halka açılan ilham verici pembe sıvalı bir binanın içinde bulunan Mısır Müzesi'nde sergilenen nesnelerin yanında soluk görünüyor. 120.000 nesne sergileniyor ve 150.000'i de bodrumda saklanıyor. Burada da ziyaretçiler Mısır'ın en önemli eserlerinden biriyle karşılaşırlar. Bu bölümde daha önce açıklanan ve resmedilen bölgesel birliğin ikonik sembolü Narmer paleti yer alır. Çoğu çok sayıda odanın dünyanın en gösterişli koleksiyonunu, yani Firavun Tutankamon'un koleksiyonunu barındırdığı yer olan ikinci kata ulaşmaya o kadar hevesli ki, Narmer paletinin karşısında sadece birkaç kişi duraklar. Bu nispeten daha az öneme sahip firavunun mezarı bu tür hazineleri içeriyorsa, daha uzun ömürlü ve daha güçlü diğer firavunların mezarlarının ne içermesi gerektiğini hayal etmemek mümkün mü?

Kahire daha fazlasını sunuyor. 1947'de inşa edilmiş ve yakın zamanda yenilenmiş, eski Kahire'de birçok polisin yaşadığı bir yerleşim bölgesinde bulunan Kıpti Müzesi, muhtemelen dünyanın en iyileri olan çarpıcı bir Kıpti sanatı koleksiyonuna ve aynı zamanda haklı ün kazanmış Kıpti

dokumacıların kullandığı güzel tekstil örneklerine sahiptir. İslam Sanatı Müzesi, Mısır Hidiv'i Tevfik'in parlak fikriydi ve burada yıllar içinde Kahire'nin evlerinden, camilerinden ve saraylarından toplanan Orta Çağ İslam sanatı eserleri sergileniyor. Kahire'nin en görkemli camilerinden Ahmed İbn Tulun Camisi'ni gördükten sonra kolayca ziyaret edilen Gayer Anderson Müzesi'nde zengin bir Osmanlı evinin muhteşem bir kopyası görülebilir.

Kahire dışında etkileyici müzeler var. İskenderiye'de, 1892'de Hidiv Abbas tarafından açılan, güzel mezar resimleri ve Büyük İskender'in birkaç büstünü sergileyen Greko-Romen Müzesi vardır. Yunan şair Constantine Cavafy'yi (1863–1933) onurlandıran küçük bir müze, yaşamının son yirmi beş yılında yaşadığı dairede bulunurken, çok uzakta olmayan Cecil Hotel, şimdi iki savaş arası dönemde büyüklüğünün bir ölçüsüne göre restore edilmiştir. Bu dönemde Cecil Hotel İskenderiye Kuartet'i ile tanınan İngiliz romancı Lawrence Durrell de dâhil olmak üzere edebi ve kozmopolit İskenderiyeliler için bir buluşma yeri olarak hizmet etmiştir. Son olarak, 2002'de açılan ve bir sahil şeridinin üzerinde göze çarpan bir şekilde duran yeni İskenderiye kütüphanesi kaçırılmaması gereken bir yer. Asvan granitinden yapılmış binayı çevreleyen duvara, dünya dillerinin çoğundan harfler kazınmıştır. Şu anda, kütüphanenin varlıkları fazla değil, ancak yönetim 8 milyon kitaplık bir koleksiyon toplamayı hedefliyor.

En yeni müze Asvan'daki Nübye Müzesi'dir. 1997'de açılan ve aksi takdirde Nasır Gölü tarafından Asvan'ın yüksek barajının arkasında sular altında kalacak olan Nübye'den birçok nesneyi sergileyen bir mücevher. Mimarisi, yapıyı çevreleyen bahçeler, koleksiyonun düzeni ve Nübye eserlerinin güzelliği ve benzersizliği, Mısırlı mimarı Mahmud el-Hakim'in becerisini ve orada sergilenen parçaları birleştirmek için bölgeyi arayıp tarayan erkek ve kadınların sevgi ve bağlılığını yansıtıyor.

2. BÖLÜM

ESKİ KRALLIK DÖNEMİNDE MISIR

Kahire'nin merkezinden kısa bir otobüs, araba veya taksi yolculuğu, yolcuları Kahire'nin Giza banliyösünün hemen batısındaki çölün kenarındaki üç büyük piramide götürür. Onlar bugün halen ayakta duran dünyanın yedi harikasından sadece bir tanesidir. Ancak ilk kez gelenler bu yapıları fotoğraflarda sayısız kez görmüş olsalar da, resimler ihtişamlarını ve enginliklerini yakalamakta yetersiz kalır. Piramitler Kahire şehrinin siluetinin üzerinde yükseliyorlar ve beş bin yıl önce insanların devasa taş parçalarını nasıl bu kadar yükseklere ve mükemmel bir simetriyle yükselttiğine dair açıklanmasını zorlaştırmaya devam ediyorlar.

Büyük piramidin eteğine gelen ister sürekli ziyaretçi olsunlar ister ilk kez gelmiş olsunlar, tepeye çıkıp dünyayı oradan görmekten başka pek bir şey düşünemezler. On dokuzuncu yüzyıla kadar, büyük piramit dünyanın en yüksek yapısıydı. Piramitlere tırmanmak artık yasak. Çok sayıda yaralanma ve hatta bazı ölümler, yetkilileri herkesin büyük dileği olan şeyi yasaklamayı zorunlu kıldı. Bir zamanlar bir grup dağcı için en tepedeki on iki fit karelik alan öğlen yemeklerini

yiyerek güneydeki sayısız piramitleri ve doğuda Kahire'nin geniş kentsel yayılımını inceledikleri gözde bir toplanma yeriydi. Yasak 1940'lara kadar ortaya çıkmadı, bu yüzden daha önceki yıllarda en az atletik turistlerin bile büyük piramidi tırmanmaya çalışması gelenekseldi. Baedeker'in popüler rehber kitabı *Mısır*, yerleşik uygulamalara bağlı kalındığı sürece tırmanışın "yorucu olsa da tamamen güvenli" olduğunu belirterek ziyaretçileri denemeye teşvik etti. Üç genç ve atletik Bedevi tırmanıcı rehber seçmeliydi. Bu adamlardan ikisi önden gidecek ve her bir adam turistin bir kolundan tutarak onun üç ayak genişliğindeki taş basamakları çıkmasına yardım edecekti. Üçüncü adam arkadan iterdi. Rehberler doğal olarak acele ediyorlardı, çünkü zirveye ulaşmaları için ne kadar çok turiste yardım ederlerse o kadar çok para kazanıyorlardı. Baedeker'in rehber kitabı, dağcıların zirveye on veya on beş dakikada ulaşabileceklerini iddia ediyordu, bu inanması zor bir iddia. El kitabı, nefes nefese ve sıcak çarpmasının verdiği rahatsızlığı önlemek için yazın zirveye ulaşmak için yarım saat ayırmayı önerdi. İniş daha hızlıydı ama daha kolay değildi. "Baş dönmesine meyilli kişiler bunu biraz zahmetli bulabilir, ancak Bedevilerin yardımı tüm tehlikeleri ortadan kaldırır." Piramitlere girmek, kolay bir iş değildir. Geçitlerin çoğu dar ve dolambaçlı olup sıcaklık ve karanlık rahatsız edicidir. Kapalı ve loş yerlerden korkan herkes bu aktiviteden kaçınmalıdır. Büyük piramit doğal olarak en çok ziyaretçiyi çekiyor. Kim bu yapıların en ünlüsüne girmeden Mısır ziyaretinden dönebilir ki? Bu günlerde büyük piramide girmek eskisi kadar tehlikeli ya da nahoş değil. İç koridorlar temizlendi ve ışıklandırıldı. On dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde durum böyle değildi. Bir ziyaretçinin açıklamalarının açıkça belirttiği gibi, "Tozlu, kirli çıktık; sıcaktan terle kaplanmış ve meşalelerin dumanıyla kararmış yüzlerle, savaşta gördüğüm erkeklerin bakışları gibi görünüyorduk."

Bugünün ziyaretçileri büyük piramide, orijinalinin hemen altında, dokuzuncu yüzyılda bir Müslüman halife tarafından yapılan bir girişten giriyor. Açıklığa on üç sıra büyük taş basamağın üzerinden tırmanılarak ulaşılır. Tırmanışı yönetilebilir kılmak için taşlarda yontulmuş basamaklar olsa da, bu nispeten kısa mesafeyi tırmanmak bile kolay bir iş değil.

Piramitlerin tasarımcıları girişleri gizlemeye çalıştılar ve ayrıca mezar soyguncularını şaşırtmak için bir dizi sahte açıklıklar oydular; asla başarılı olamadılar. Büyük piramidin içine girdikten sonra, ısı ve nem ile uğraşılması gerekir. Ardından, kapağı olmayan bir lahit dışında boş, kralın odasına giden otuz fit yüksekliğinde ve kırk bir fit uzunluğunda uzun ve yükselen bir galeri gelir. Burada Mısırlı rahipler, yaklaşık 5.000 yıl önce Khufu'yu toprağa verdiler.

Giza'daki küçük piramit farklı bir dizi zorluk çıkarıyor. Mezar odasına çıkış yok. Daha ürkütücü bir şey bekliyor. Rehberler, ziyaretçiler mezar odasının içindeyken el fenerlerini rutin olarak kapatırlar. Odanın karanlığı o kadar yoğun ki insan gözünün önündeki elini bile göremiyor ve bu paniğe neden olacak kadar korkutucu. Ya el fenerlerindeki piller şans eseri arızalanırsa? Ancak, elbette, bu iyi prova edilmiş bir planın parçası. Işık açılır ve korkular dağılır. Giza'nın üç büyük piramidi, Mısır'da neredeyse hiç uyarı vermeden ortaya çıkan karmaşık ve sofistike bir yüksek kültürün en etkileyici ve görünür sembollerini temsil ediyor. Sadece küçük köylerin var olduğu yerlerde neredeyse bir gecede şehirler ortaya çıktı. Köyün ileri gelenlerinin yönetiminin yerini bir kamu hizmeti aldı. Kabile şeflerinin yerini alarak Mısır tahtına yarı ilahi bir kral çıktı. MÖ 3000 civarında Nil Vadisi'nde kültürel ve politik olarak çok daha karmaşık yeni bir şey kristalize oldu. Bu kültürün temelleri, MÖ 332'de Mısır'ı fetheden ve Mısır tarihi anlatısında ilk büyük kırılmayı yaratan Büyük İskender zamanına kadar 2.500 yıl boyunca sağlam kaldı. İskender'in

fethi, Yunan ve Roma kültürünün eski Mısır'ın birçok kurumunun yerini almasına izin veren güçleri harekete geçirse de, ülkenin yeni yabancı yöneticileri firavunlar döneminin köklü kurumlarını ve kültürel inançlarını silmedi. Yunanlar ve Romalılar Mısırlılara hayranlık duyarak geldiler ve onlardan bir şeyler öğrenmeye çalıştılar.

Hızlı kültürel, ekonomik ve politik değişim çağımızda, 2.500 yıldan fazla bir süredir varlığını sürdüren ve gelişen bir kültürel sistem akıllara durgunluk veriyor. Modern imparatorluklar birkaç yüzyıl içinde yükselir ve çöker. İspanya'nın Amerika'daki imparatorluğu etkileyici bir süre olarak 300 yıl sürdü. İngilizler, aynı süre boyunca Hindistan'a hükmetti. Genellikle, büyük güçler bir yüzyıldan fazla olmamak üzere öne çıkma anlarının tadını çıkarırlar. Yine de eski Mısırlılar, olağanüstü siyasi ve sanatsal başarı anlarıyla iç içe geçen ekonomik ve politik kaos dönemleri de dahil olmak üzere yaşam tarzlarında önemli değişiklikler yaşarken, hiçbir "parçalanmaya, derin değişikliğe ve karanlık çağa" tanık olmadılar.

Eski Mısır tarihinin anlatısı büyük bir klasik senfoniye çok benzer. Hızlı ve yavaş hareketler değişimi; üzüntü ve neşe kendini gösterir; birçok varyasyon araştırılır; ancak ana temalar güven verici ve hoş bir aşinalık ile geri döner. Eski Mısır'daki kurumların ve ahlakın olağanüstü kalıcılığının nedenlerini anlamak zor değil. Bunlardan ilki, Mısır'ın yönetici seçkinleri arasında kendilerine iyi hizmet eden yollara geri dönme kararlılığıydı. Eski Mısırlılar, 2700'den 2100'e kadar uzanan altı yüzyılın (tarihçilerin daha sonra Eski Krallık olarak adlandırdığı dönem) muhteşem mimari ve sanatsal zaferleri ve benzersiz siyasi istikrarı ve ekonomik refahı haklı bir gururla hatırladılar. Bu yüzyıllar, yönetici grubun korumak ya da yeniden yaratmak istediği ideal bir dünyayı temsil ediyordu.

2.500 yıllık tek bir kültürel sistemi yeniden gözden geçiren okuryazar Mısırlı seçkinler, elbette, dönüm noktalarını belir-

lemeye ve tarihlerinin gidişatını şekillendirdiğine inandıkları belirleyici anları ve olayları vurgulamaya hevesliydiler. Eskilerin ilk tarihsel kronolojisi, MÖ üçüncü yüzyılda Yunanca yazan Mısırlı bir kâtipten geldi. Manetho'nun yazıları kaybolmuş ve bize ancak sonraki yorumcuların eserleri aracılığıyla ulaşabilmiştir; yine de MÖ 3100 civarında Mısır'ın ilk birleşmesinden MÖ 332'de İskender'in fethine kadar otuz bir Mısır hanedanını tanımlaması zamana direndi. Manetho'nun kronolojisi, bilim insanlarının eskilerin tarihini dönemlere ayırmanın yeni metotlarını ve onlar için daha yararlı olan yolları tanıttığı on dokuzuncu yüzyıla kadar firavun tarihini dönemlendirmek için en yaygın kullanılan yöntem olarak kaldı. Bu araştırmacılar firavunların kültürünün, siyasi ve kültürel istikrarsızlık dönemleriyle kesintiye uğrayan yüksek kültürel ve siyasi başarının üç dönemine (Eski Krallık, Orta Krallık ve Yeni Krallık) bölünebileceğini öne sürdüler. Bunlar birinci, ikinci ve üçüncü ara dönemler olarak belirlenmiştir. Aşağıdaki tablo Eski Mısır Sözlüğü'nün eski Mısır toplumu için tarihlerini ve hanedanlarını vermektedir.

MÖ 3100–2686: Hanedan öncesi dönem
(Birinci ve ikinci hanedanlar)

MÖ 2686-2181: Eski Krallık
(Üçüncü-altıncı hanedanlar)

MÖ 2181–2055: Birinci ara dönem
(Yedinci-onuncu hanedanlıklar)

MÖ 2055-1650: Orta Krallık
(On birinci-on üçüncü hanedanlıklar)

MÖ 1650-1550: İkinci ara dönem
(On dördüncü-on yedinci hanedanlar)

MÖ 1550-1069: Yeni Krallık
(On sekizinci-yirminci hanedanlıklar)

MÖ 1069-747: Üçüncü ara dönem
(Yirmi birinci-yirmi beşinci hanedanlar)

MÖ 747-332: Geç dönem
(Yirmi altıncı-otuz birinci hanedanlar)

ESKİ MISIR KÜLTÜRÜ

Eski Mısır kültürünün sayısız, çeşitli ve birbiriyle ayrılmaz bir şekilde ilişkili, benzersiz, hatta kolayca tanımlanabilen ve ayırt edici bir dizi özelliği vardı. Başlıca özellikleri kolayca listelenebilir. Tanrısal bir kral tarafından yönetilen merkezi bir devlet; verimli bir bürokrasi; insan olayları üzerinde etkisi olduğuna inanılan çok sayıda hayvan formundaki tanrıya ait ve antropomorfik tanrıya ibadet emri vermekle ilgilenen bir rahip sınıfı; belirli kesin bilimler, özellikle matematik hakkında etkileyici bir bilgiye dayanan anıtsal bir mimari; ve tüm firavun egemenliği döneminde çok az değişiklik gösteren ayırt edici ve hatasız bir sanatsal stilinden oluşurlar. Nasıl Batı Avrupa halkı çöküşünden sonra geriye dönüp Roma İmparatorluğu'na baktıysa, Mısır halkları da firavunların sonuncusu gittikten sonra ve hatta antik dil kaybolduktan sonra bile firavun yüzyıllarının ihtişamını hatırladılar. Yüzyıllar boyunca bu yaşam biçimini yeniden yaratmaya çalıştılar. Mısır'ın ilk fatihleri, Yunanlar ve Romalılar, yeni fikirler ve yeni kurumlar getirdiler, ancak onlar da eski Mısır uygarlığının zarafetine ve istikrarına hayran kaldılar ve bu yüzyıllardan çok şey muhafaza etmek istediler. Mısır'ın klasik geleneklerini ortadan kaldırmaya çalışanlar, yalnızca çoktanrılılığa ve hayvan formundaki tanrılara olan nefretleriyle Hristiyanlar ve Müslümanlardı. Ancak burada da eski Mısırlılar için dini açıdan

önemli olan pek çok şey, Hristiyan ve Müslüman inançlarına ve uygulamalarına girmiştir.

Eski Mısırlıların Sanatı

Eski Mısırlıların sanat formları, eski Mısır kültürünün tanımına başlamak için iyi bir yerdir. Son derece güzel sanat, birçok yönden bu kalıcı antik dünyanın en açıklayıcı özelliği haline geldi. Bunlar, tapınakların ve mezar yapılarının frizlerinde ve duvarlarında bolca bulunur ve Mısırlıların gördükleri gerçekçiliği, aldıkları zevki, kendi hayatlarını ve onları çevreleyen doğal dünyayı ortaya çıkarır. Ve Akdeniz dünyasıyla teması olan sonraki tüm sanatı etkilemiştir. Yunanlar ve Romalılar, Eski Mısır sanatını öğrendiler ve bu sanatı geliştirdiler ve etkisi Orta Çağ'dan Rönesans'a kadar daha sonraki Batı sanatında uzaktan da olsa görülebilir. Diğer antik kültürlerdeki sanatçılar, Mısırlı sanatçıların teknikleri ve estetik duyarlılıklarıyla nadiren eşleşiyordu. Yine de eski Mısırlıların sanatı "en yüksek düzeyde teknik bir yetenekle uygulanan doğal ve bilinçsiz bir gerçekçilik" elde etmesine rağmen, özellikle eski Yunan ve Romalı sonraki sanatçıların resim ve heykeltıraşlığını karakterize eden türden bir bireysellikten yoksundu.

Her şeyden önce, sanat yapıtlarının Mısırlı yaratıcıları ve bugün sanat dediğimiz şeyin patronları kuşkusuz güçlü estetik duyarlılıklara sahipken, sanat kendi iyiliği için yapılmadı. İyi anlaşılmış işlevleri vardı. Özellikle, duvar resimleri, heykeller ve dikili taşlar, tanrılara ibadet ve insanların öbür dünyası için hayati önem taşıyan nesneleri temsil etmeyi amaçlıyordu. Zanaatkârlar dini figürler yaratırken, bunu biçim vermek ve tanrıların kendilerini gösterebilecekleri ve ritüel eylemlerin gerçekleştirilebileceği bir yer sağlamak için yaptılar. Aynı şekilde kralları, kraliçeleri ve diğer ileri gelenleri tasvir ederken, bunu hem bu dünyada, hem de ahirette iyi bir hayat sağlamak için yaptılar.

Bazı dikkate değer istisnalar dışında, özellikle Yeni Krallık'ta Akhenaton'un saltanatı sırasında (daha kapsamlı bir tartışma için bir sonraki bölüme bakınız), Mısırlı sanatçılar, (her zaman yaptıkları şekilde) insan ve hayvan biçimlerini üç boyutlu heykeller yerine iki boyutlu olarak duvarlara çizdilerse, tasvir etmek için katı kurallara bağlı kaldılar. Öncelikli amaçları, canlı ve cansız nesneleri belirli bir noktadan görülebilecekleri gibi değil, doğanın onları izleyicilere sunduğu, nesnelerin en çarpıcı özelliklerini vurgulayarak tasvir etmekti. Bu, her iki nesne de aynı çizime dâhil edilmiş olsa bile, ağaçları yanlardan ve göletleri yukarıdan çizmek anlamına geliyordu. Bu teknik en açık şekilde insanın iki boyutlu temsillerinde görülebilir. Tipik olarak, sanatçılar yüzü bir profilde sunarken, vücudun gövdesini dümdüz görünüyormuş gibi çizerlerdi. Bacaklar profilden sunulurdu. Şaşırtıcı olan, bir yüzyıl diğerinin yerini alırken ve bir dizi hanedanın ve bir nesil sanatçının yerini diğerlerine bırakırken, Mısırlı sanatçıların bu tarzdan ne kadar az saptığıdır. (Mısırlı sanatçıların insan formunu iki boyutta nasıl temsil ettiklerinin bir örneği için Fotoğraf 2'ye bakınız.)

MERKEZİ YÖNETİM VE EVRENİN DUALİTESİ DUYGUSU

Mısırlıların merkezi bir yönetim şekli ve birleşik bir devlet oluşturmasına şaşırmamak gerekir. Bazı yorumcular Mısır'ın dünya tarihindeki ilk ulus devlet olduğuna inanıyor. Asvan'daki ilk çağlayandan Akdeniz'e kadar Nil Nehri boyunca uzanan bölge, birleşik ve merkezi bir yönetim oluşturmak için birçok avantaja sahipti. Büyük kara parçası, etnik olmasa da diğer birkaç halkın sahip olduğu coğrafi bir birlik oluşturuyordu. Nüfusu, gelişiminin ilk aşamalarında, Asvan'da başlayan Nil Nehri çağlayanları tarafından güneyli istilacılardan büyük ölçüde korunan Nil Vadisi'nin içine yerleşmişti.

Bunlar Nil'i Asvan'ın güneyinde ulaşımı imkânsız hale getirdi. Mısırlılar, MÖ on yedinci yüzyılda Hiksos'un Mısır'a girmesine kadar silahlı birliklerin girmediği çöller nedeniyle doğuda ve batıda yaşayan halklardan korunuyordu. Benzer bir koruma, Akdeniz'in dış dünyadan güvenlik sağladığı, önce Fenikeliler ve daha sonra Yunanlar ve Romalılar gibi denizci halkların okyanus akıntılarında, rüzgârlarda ve yelken teknolojisinde ustalaştığı kuzeye kadar uzanıyordu.

Nil Vadisi'nin doğasında var olan birliğe rağmen, Mısırlılar hayatlarında yoğun bir ikicilik duygusuna sahiptiler. Bu ikilik duygusunun temeli, Mısır'ın yukarı ve aşağı, güney ve kuzey olarak ikiye bölünmesiydi. Bölgenin fethinden ve birleşmesinden sonra bile firavunlar, biri kuzeyi, diğeri güneyi simgeleyen iki taç taktı. Genellikle, ülke siyasi istikrarsızlık dönemlerine ayrıldığında, kuzey ve güney birbirinden uzak-

Fotoğraf 2: 1350 civarında ölen Nebamun'un duvar resmi

laştı. Bununla birlikte, ekilebilir arazi ile çöl arasındaki keskin bir ikilik, renklerle ifade edilen bir ayrım da aynı derecede önemliydi. Ülkenin kırmızı kısmı kumu, siyah kısmı ise ekilebilir araziyi temsil ediyordu. Nil Vadisi'nin sakinlerinin, bir ayağını kuma, diğerini ekili toprağa koyarak, fiziksel olarak çölün ve ekilebilir arazinin iki yanına oturabilmeleri, bu ikiliği Mısır tarımının acı gerçeği haline getirdi. Beklendiği üzere, Mısırlılar siyasete ve kültüre karşı dengeli bir duygu beslediler. Dünyanın düzen ve düzensizlik arasında gidip geldiğini, evreni gece ile gündüz ve gökler ile yer arasında bölünmüş olarak gördüler. Aynı şekilde ölümlü bir hayata ve ahirete inanıyorlardı. Görevi bu dünyanın ritimlerini anlamak ve onun bilge ve adil yönetimi aracılığıyla düzenin düzensizliğe üstün gelmesini sağlamak olan hükümdar, firavun, düzensizlik için sürekli baskılar karşısında düzeni sürdürmek için kritik öneme sahipti.

Firavunlar

Eski Mısır toplumunun ve kültürünün kalbinde kral, firavun vardı; bu kelime, Mısır'da kraliyet ikametgâhı için kullanılan Yunanca *pero* veya *per-a'a* biçiminden alınmıştır. Kralın kutsal, bir tanrı-insan, bir insan annenin çocuğu ve bir ilah olduğu düşünülüyordu. Ölümünden sonra tanrıların ebedi dünyasına yükselmesi ve orada sonsuza kadar yaşaması bekleniyordu. Eski Mısırlıların merkezi kozmolojisinde, firavun bu hayatta şahin tanrısı Horus ile ve sonraki hayatta yenilenme ve ahiret tanrısı Osiris ile ilişkilendirildi. Horus'un eşi, Horus'un kendisi gibi şehvet tanrıçası Hathor ve çoktanrılı bir manevi dünyanın diğer tanrılarının, güneş tanrısı Ra'nın egemenliği altında olduğu düşünülüyordu. Eski Mısırlılar giderek Ra'yı tüm tanrılarının en güçlüsü ve en önemlisi olarak görmeye başladılar.

Mısırlılar, kralın ve onun merkezi hükümetinin gücünü vurgulamak ve bir idari bürokrasi, bir rahip sınıfı ve toprak ileri gelenlerini içeren merkezi gücün erdemlerini yüceltmek için nişanlar, krallık sembolleri ve unvanlar içeren ayrıntılı gereçler geliştirdiler. Devlet görevlileri, krala bağlı olmakla beraber, halkın refahını arttırmada hayati araçlardı. Bu nedenle onlar da saygı gördüler ve büyük bir prestij kazandılar. Devletin tüm temsilcileri içinde en güçlüsü olan firavunun etkisinin bir örneği, Mısır krallarının taç giyen ilk hükümdarlar arasında olması gerçeğidir. Eski Krallık döneminde başkentleri, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın birleşme noktası olan günümüz Kahire'sinden çok uzakta olmayan Memfis'te bulunuyordu. Bu bölge, genellikle Mısır'ın farklı yerleriyle ilişkilendirilen rahip sınıfları olmasa da, firavunun idaresini barındırıyordu. Birçok kişi tarafından evrenin yaratıcısı olduğuna inanılan Tanrı Ptah'ın ana dini yeri Memfis'teydi. Bu yaratılış hikâyesi, Memfis'in siyasi ve kültürel merkeziliği için dini otorite sağladı. Ama diğer tanrıların kendi yerleri vardı. Onların savunucuları, tanrılarının üstünlüğü ve şehirlerinin üstünlüğü için birbirleriyle yarıştı. Güçlü güneş tanrısı Ra'nın ibadet merkezi Memfis'ten çok uzakta olmayan Heliopolis'teydi. Zamanla bu bölge, Heliopolis rahip unsurunun güçleri arttıkça ve güneş tanrısına olan inanç yaygınlaştıkça, özerk ve rakip bir meşruiyet kaynağı haline geldi.

Piramitler

Hiçbir anıt, Eski Krallık'ın ruhunu ve yönetici aileye gösterilen saygıyı, bu dönemin mimarisinde bu kadar belirgin bir şekilde yer alan ve sonraki nesillerin eski Mısırlıları görme şeklini bu kadar etkileyen piramitlerden daha iyi temsil edemez. Piramit şeklindeki yapıdaki atılım, Kral Zoser'in (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 2667–2648) yönetimi sırasında meydana gel-

di. Tasarımı, kralın başbakanı İmhotep'in verimli hayal gücünün ürünüydü. Gözlemlediğimiz gibi, hanedan öncesi Mısırlılar ölüleri çukur mezarlara gömmeye alışmışlardı. Zoser'in zamanına kadar, kralların mezar yerleri büyük ölçüde artan bir önem kazanmıştı. Artık sadece kralların öldükten sonra, akran tanrılarına katılacakları göklere çıkmaları beklenmiyordu, aynı zamanda mezar yerleri de tanrılara ve krallara tapınmak için tapınaklar olarak hizmet etmek üzere tasarlanmıştı. Kral Zoser'in gömülmesi için seçilen yer, günümüz Kahire'sinden çok uzak olmayan, büyük ve ağır bir taş kütlesini taşıyabilecek yüksek ve sağlam bir zeminde bulunan Sakkara idi. Önceleri Mısırlılar önemli şahsiyetleri *mastaba* denilen, yerin üzerinde yükselen bankları andıran, alçak ama masif taş binalar olan yapılara gömmüşlerdi. Bu mezar yapılarında bir şapel de dâhil olmak üzere birçok oda vardı ve merhumun hayatından sahneler, yaşadığı dünyanın bir hatırlatıcısı olarak yer aldı. *Mastaba*nın altında, genellikle kaya yatağından oyulmuş gerçek mezar odasının kendisi vardı.

İmhotep, Zoser'in mezar yerinin firavunun müthiş gücünü ve zenginliğini yansıtmasını diledi. Şüphesiz izleyici, inşaatçının ihtiraslarında meydan okumanın unsurlarını sezebilir. İmhotep, yapı bittiğinde kendi mimari dehasını sergileyeceğinin kesinlikle farkındaydı. Tek bir sıra ile yetinmeyip, piramidin tarihsel adını basamaklı piramit olarak aldığı yerden yeni katmanlar veya basamaklar eklemeye devam etti. Sonunda bina altı sıra veya basamağa sahipti, 204 fit yüksekliğindeydi ve 850.000 ton ağırlığında 10.000 taş blok içeriyordu. Taşların her biri, diğerlerinin yanına dikilebilmeleri ve aşağıdaki masaya sabitlenebilmeleri için mükemmel dikdörtgen küçük bloklar şeklinde kesildi. (Sakkara'nın basamaklı piramidinin bir çizimi için Görsel 4'e bakınız.)

Basamaklı piramit daha sonraki inşaatçılar için bir standart belirledi. Kral, büyük bir mezar kompleksi içine yerleş-

tirilmiş ve parıldayan kireçtaşı kaplamalı duvarlarla çevrelenmiş mezar piramidinin tam merkezinde yatıyordu. Tam inşaat sahası, bir tapınak ve bir saray mahkemesi de dâhil olmak üzere birçok odaya sahipti. Yere dağılmış çok sayıda heykel ve kabartma heykeller vardı; bunların en etkileyicisi, Mısır'ın şaşmaz gerçekçi sanatsal üslubunda şekillendirilmiş bir Zoser heykeliydi. Heykel, eski Mısır'daki insan formunun erken yaşam boyutunda bir temsiliydi. Binalar, yürüyüş yolları, salonlar, tapınaklar, saraylar ve benzerlerinden oluşan kompleks, rahiplerin ve putların, Zoser'in ölümünden sonra on yıllar boyunca hayattaki büyüklüğüne ve ebedi varlığına bir övgü olarak koruduğu küçük bir şehrin kendisinden başka bir şey değildi.

Zoser üçüncü hanedan hükümdarıydı. Bazı araştırmacılar onu ve diğer üçüncü hanedan hükümdarlarını Mısır'ın kadim hanedanlarıyla birleştirirdi. Ancak Zoser'in başarıları üzerine inşa edilen dördüncü hanedan, şüphesiz mimari başarının daha yüksek bir aşamasına geçti. Khufu (Keops) (hüküm sürdüğü yıllar: 2589–2566), oğlu Kefren (hüküm sürdüğü yıllar: 2558–2532) ve torunu Mikerinos (hüküm sürdüğü yıllar: 2532–2503) saltanatları, yönetici elitlerin piramidal mezar binaları merkezli anıtsal inşaatı kucakladıklarını temsil ediyor. Piramitler en yüksek sanatsal ve teknik seviyelerine bu dönemde ulaşmıştı. Mısırlı mimarlar ve zanaatkârlar o kadar yetenekliydi ki, en ağır taş parçalarının tüy kadar hafif görünmesini sağlayabildiler. Taşlar, ellerinde, birçok şekil alabilen plastik formlar haline geldi.

Mısır'ın taş binadaki başarısı daha da etkileyici, çünkü üçüncü hanedandan önce, Sakkara basamaklı piramidin dikildiği zaman, Mısırlı inşaatçılar öncelikle kerpiç, kamış ve ahşapla çalıştılar. Yine de, tıpkı eski Mısır harikasının neredeyse bir gecede ortaya çıkması gibi, piramidal ve diğer taş eserlerin ihtişamı da neredeyse hiçbir yerde görülmedi. Mı-

sırlıların bu kadar inanılmaz bir hassasiyet ve eşsiz güzellikte taşla inşa etmeyi nasıl öğrendiği, bu eski kültürün gizemlerinden bir diğeri.

Giza'daki üç büyük piramit yapıcısının öncüsü, dördüncü hanedanın ilk hükümdarı ve Khufu'nun babası olan Sneferu (2613-2589) idi. Dahşur'da Meidum piramidinin yanı sıra iki taş piramidi inşa etti, bunların hepsi 3,5 milyon metreküpten fazla taştan oluşan yeni bir kütlesellik düzeyine ulaştı. Ancak burada, gökyüzüne doğru çıkıntı yapan yapılar üzerindeki çalışmalar hâlâ deneyseldi. Yanlış giden bir deneyin en bariz örneği, Giza'nın yaklaşık on mil güneyinde, mimar ve inşaatçıların, kompleksin kendisini havaya ittiği açıların, henüz gelecek olan tüm ağırlığı destekleyemeyeceğinin oldukça açık bir şekilde farkına vardıkları bükülmüş piramittir. Bu nedenle, inşaatçıların piramidin köşelerini kırmaktan ve yapıyı tepeden keskin bir şekilde kapatarak üçgen şeklini bozmaktan başka seçeneği yoktu. (Bükülmüş piramidin bir resmi için bkz. Görsel 5). Yakındaki bir piramit, başka bir önemli deneyi yansıtıyordu. İnşaatçılar son yapıyı muhteşem kireçtaşıyla kapladılar, böylece güneş ışınlarını ve sade bir güzelliğin parıldayan bir görüntüsünü yansıtabilirdi.

Böylece, Eski Krallık kültürünün sanatsal ve mimari başarılarının zirvesi olan Giza'nın görkemi için sahne hazırlanmıştı. Mısır ve Sudan'da en az yetmiş piramit olmasına rağmen, hiçbiri Giza'nın üç yapısının ihtişamına, boyutuna ve mimari ustalığına eşit değildir. Khufu tarafından inşa edilen en büyük piramit, yakın zamana kadar hükümdarın Yunanca adı olan Keops olarak biliniyordu. İkinci en büyük piramit ve orijinal kireçtaşı kaplamasından herhangi biri bozulmamış olan tek piramit Keops'un oğlu Kefren tarafından inşa edildi, aralarındaki en küçük üçüncü piramit ise Keops'un torunu Mikerinos'a aitti. Sakkara ve Dahşur'daki piramitler gibi, bu yapılar da cenaze alanlarından çok daha fazlasıydı. Her biri-

nin, bu hayatın ve öbür dünyanın farklı yönlerini temsil eden üç farklı bölümü vardı. Hükümdarın tanrılarına veya önde gelen tanrıya tapınmaya adanmış bir şapel vardı. Burada bu hayattan sahnelerin ve bir sonraki hayattan beklentilerinin duvarlar boyunca çizildiği bir geçit yer alır ve piramidin altında değil içinde olan bir yerde büyük kralın cesedi dinlenmeye bırakılır ve oradan göğe yükselmesi beklenirdi. Yükselişinde ona yardımcı olmak için, piramit inşaatçıları genellikle yakınlarda bazıları muazzam büyüklükte olan bir güneş teknesi bırakırlardı. Bugün büyük piramidin hemen dışında görülebilir. (Sfenks ve Kefren piramidinin bir gösterimi için Görsel 6'ya bakınız.)

Sonraki nesiller, bu eski inşaatçıların ve işçilerin tekerlekli arabaların, makaraların ve vinçlerin yardımı olmadan nasıl bu kadar büyük anıtlar dikebildiğine ve bunu çok az hata payıyla gerçekleştirebildiğine hayret etti. Keops'un büyük piramidi yerden 481 fit yüksekliktedir. İşçiler, bazıları iki tondan fazla olan bu kadar büyük taş bloklarını nasıl bu kadar yükseklere kaldırdı? Bunun cevabı inşaatçıların, işçilerin ağır taşları kaldırmasına ve Nil'den devasa taşları taşımak için bir limanın inşa edildiği Giza platosunun tabanına kadar kanallar kazmasına olanak tanıyan sağlam tuğla rampalar kullanmalarında yatar. Bir diğer kuşku götürmez avantaj, şantiyeye yakın köylerde barınan ve beslenen ve yıl boyunca çalıştırılan bir grup kalifiye ve yarı kalifiye işçiydi.

Herodotos büyük piramidi ziyaret etti ve ilk yazılı hesaplardan birini bıraktı. Büyük piramidin inşa edilmesinin yirmi yıl sürdüğünü ve bir seferde dört ila altı ay çalışan 100.000'den fazla işçiyi içerdiğini ve altı ayın ardından 100.000 kişilik başka bir grup ile değiştirildiğini iddia etti. Herodotos'un açıklaması, sonunda neredeyse sonraki tüm yorumcular tarafından kabul edilen bilimsel bir fikir birliği haline geldi. Ancak Herodotos yanılıyordu ya da 2008 tarihli *Büyük Piramit* adlı yayı-

nın yazarı John Romer öyle iddia ediyor. Herodot'un bilgileri, olduğu gibi Mısır'ın rahip sınıfları arasında dolaşan mitlere dayalıydı ve geçerliliği sona ermişti. Öncelikle, 1,6 milyon nüfuslu bir toplumdan her yıl 100.000 işçinin çıkarılması, Mısır'ın geri kalanı için ekonomik bir felakete yol açardı. Daha olası bir senaryo, firavunun, en büyük miktarda taş piramidin tabanına yerleştirilmesi gerektiğinde, muhtemelen başlangıçta 21.000 olan ve yapının son aşaması için 4.000'e düşen kalıcı bir işgücü yaratmasıdır. Öyle olsa bile, bu işgücünün, "Mısır'ın nüfusu üzerinde böylesine büyük piramitler inşa etmesinin ekonomik sonuçlarını azaltmak için" günde on saat ve yılda 300 gün gibi bir şey olan "vahşi iş ortamlarında" çalışması gerekecekti." Bu hızla, işi Herodotos'un iddia ettiği yirmi yılda değil, on dört yılda bitirmiş olacaklardı.

Giza'nın üç piramidindeki işçilik en yüksek kalitedeydi, özellikle de Eski Krallık döneminden kalma en etkileyici anıt olan Keops'un büyük piramidinin işçiliği. İnşaatçılar Keops'un piramidini dikmeye hazır olduklarında, bazıları fena halde ters giden birçok deney inşaatçılara mükemmel bir üçgenin nasıl dikileceğini öğretmişti. Temel gereklilik, piramidin üst yarısının, alt yarısının alanının tam olarak yarısı kadar olmasıydı: herhangi bir zamanda oldukça büyük bir başarı, ama özellikle insanlık destanının bu kadar erken dönemi için. Binanın dört köşesindeki yönlerde elde edilen doğruluk da aynı derecede çarpıcıydı. Köşeler tam olarak kuzeye, güneye, doğuya ve batıya bakacak şekilde tasarlandı. Kuzey ve güney tarafları işaretten sadece yüzde 0,09 uzaktayken, doğu-batı ekseni yüzde 0,03 ile gerçek rotasını kaçırdı. Büyük piramidin her biri ortalama iki buçuk ton ağırlığında 2.200 blok vardı. Taşlar vadinin doğusundan çıkarılmıştır. Büyük piramit toplamda 5.5 milyon ton kireçtaşı, 8.000 ton granit ve yarım milyon ton harç içeriyordu. (Giza'nın büyük piramidinin bir gösterimi için Görsel 7'ye bakınız.)

Piramitler, kralın tanrısallığını ve Mısır'ın krallarının ve hatta belki diğerlerinin zengin ve zevkli bir ahiretten zevk alacaklarına dair inancını ilan ediyordu. İnşaatçılar taş kullanımında ustaydı. Neredeyse hiçbir ızgara olmadan bir taşı diğerine tutturuyor, taşları kusursuz bir şekilde istedikleri yöne yerleştirebiliyorlardı. Her firavun kendi piramidinin inşasına tahta geçtiği sırada başladı, ancak inşaat yirmi beş yıl sürebileceğinden, bazıları piramidin tamamlandığını göremedi. En muhteşemi, düzleştirilmiş beyaz kireçtaşından dış kaplamalara sahipti, ancak bunlardan sadece birkaçı yıllarca süren aşınma, yıpranma ve yağmacıların tahribatından kurtuldu. Dördüncü hanedan Mısır'ın mükemmel piramit dönemiydi; güneydeki Dahşur'dan Giza'ya kadar uzanan on iki millik bölge, bugüne kadar kralların, kraliçelerin, kraliyet ailesi üyelerinin ve hatta dönemin bazı ileri gelenlerinin mezarlarıyla dolu.

KOZMOLOJİLER VE DİNLER

Eski Mısırlıların dini, dış dünyanın lütfundan hoşlanmadı. Yunanlar, Mısır tanrılarından bazılarını kabul ederken ve hatta Mısır tanrıçası İsis etrafında bir mezhep oluştururken, Mısır halkı ve rahiplerini hayvan başlı ve insan gövdeli tanrılara inandıkları için alaya almışlardır. İsrailliler, hakkında derin bir bilgiye sahip oldukları eski Mısır'ın çoktanrıcılığına karşı yepyeni bir dini sistem oluşturdular. En güçlü Yahudi peygamberler Mısırlıları paganlar ve putperestler, sahte tanrılara tapanlar ve İbrani halklarına özel kutsamalarını bahşeden tek gerçek tanrı Yehova'dan bihaber oldukları için kınadılar.

Evet, eski Mısırlılar çok sayıda tanrıya inanıyorlardı ve firavunla özdeşleştirilen şahin başlı tanrı Horus gibi garip hayvan-insan tanrılarına, mısırturnası başlı bilgelik tanrısı Thoth; ve mumyalama ile ilişkilendirilen çakal başlı tanrı Anubis'e

tapıyorlardı. Bu inançları daha sonraki tektanrıcılığın penceresinden görmek yerine, Mısır yaşamının en olumlu yönlerini ne kadar iyi temsil ettiklerine dikkat edilmelidir. Eski Mısırlıların tanrı ve tanrıçaları, insanların dünyalarına duydukları sevgiyi, etraflarını saran ve onlardan bu kadar zevk aldıkları hayvanları, toprağı yeniden canlandırmaktan asla vazgeçmeyen güneşi, bol ve öngörülebilir kaynağıyla su ve yeni toprak kaynağı Nil Nehri'ni ve sosyal düzeni koruyan kralları gözler önüne serer. Bu eski insanların dini, onların yerini alan ve onları bu kadar aşağılayan tektanrıcılığa taban tabana zıt da değildi. İsrailliler ve onların Hristiyan haleflerinin eski Mısır inançlarını kendi dini ilkeleri için birer örnek olarak kullandıkları doğru olsa da, Mısır düşüncesi birçok yönden Yahudi-Hristiyan geleneklerine derinden ve biçimlendirici bir şekilde nüfuz etti. En belirgin etki, insanın dirilişine olan inançtı, ancak aynı derecede önemli olan, tanrısal figürlerin insanlar arasında yaşamak için insan soyundan geldikleri ve tanrı babaların ve insan annelerin çocukları olduğu inancıydı.

Daha sonraki düşünce üzerinde derin bir etkisi olan eski inançlardan en belirgin olanı Mısır'ın diriliş inancıdır. Mısırlılar, en güçlü figürlerini eksiksiz ve zevkli bir öbür dünyaya hazırlamak için hiçbir masraftan veya düşünceden kaçınmadılar. Ölünün bedeni, kalp dışında iç organların çıkarılmasını ve bu organların özel kavanozlarda saklanmasını içeren ayrıntılı prosedürlerle sonsuza kadar korunacaktı. Daha sonra bu bedenden geriye kalanlar mumyalama sıvılarıyla silindi ve son gömülme için özenle hazırlanmış tabutlara yerleştirilmeden önce keten giysilere sarıldı. İlk başta, bu mumyalama teknikleri firavunlar ve kraliyet ailesinin üyeleri için ayrılmıştı. Zaman geçtikçe, güçlü ve varlıklı erkek ve kadınlar kendilerinin de mutlu bir öbür dünyaya geçebileceklerine inanıyorlardı; Yeni Krallık zamanında bile, sıradan halk, masrafları karşılayabiliyorsa, kendilerini de sonsuz yaşama katılabilmeleri için benzer şekilde hazırladılar.

Mısır'ın kozmolojik ve dini inançları karmaşık ve çeşitliydi. Şimdiye kadar, onları bir dizi birleşik ilkeler veya zaman içinde düzenli bir şekilde gelişen bir inançlar grubu olarak görmek için bilimsel çabalara meydan okundu. Belki de bu inanç sistemlerinin bu kadar düzensiz ve parçalı görünmesinin nedenlerinden biri, eski Mısırlıların başlangıçta birleşik bir halk olmamasından kaynaklanmaktadır. Her biri evren ve onun tanrıları hakkında kendi fikirlerine sahip olan farklı ve yerel topluluklarda birbirlerinden oldukça ayrı yaşadılar. Eski Mısırlıların yükselen kentsel kümelenmelerinin her birinin, genellikle yerel topluluğu koruduğuna ve refahını sağladığına inanılan bir kurucu tanrı tarafından yönetilen kendi tanrıları vardı. Bu nedenle, beklenildiği üzere, bazı tanrılar Mısır dini inançlarında önemli yer aldı ve en güçlü olduklarına inanılan ve mezheplerinin en yüksek düzeyde gelişmiş olduğu belirli konumlarla ilişkilendirildi.

Yine de, birkaç dini ilke, diğerleri üzerinde öne çıkma eğilimindeydi. Zamanla yaygın kabul gördüler. Mısır dini fikirleri, nesnelerin büyülü gücüne olan inançtan başlayarak, daha sonra hayvanların doğaüstü güçlerine olan bir inanca geçti ve sonunda ilahi olanın ideal temsilleri olarak insan biçimli bir forma büründükleri bir inanca yerleştiği belirli şekillerde gelişti. Bu şekilde, Mısır tanrılarının tasvirleri olarak insan ve hayvanın karışımı, aslında Mısır'ın ilahi olan hakkındaki düşüncesinin tarihsel gelişimini temsil ediyordu. Kesinlikle, Eski Krallık zamanında, belirli tanrıları belirli işlevler ve faaliyetlerle ilişkilendirmek yaygındı. Tanrı Ptah, bir zamanlar var olan hiçlikten bir şey yaratan tanrı olarak görülüyordu. Yine de Ptah evrenin yaratıcısıysa bile, müdahaleci bir yapısı yoktu. Bu tür bir güç, esas olarak, bazılarının tahtta Ptah'ın yerine geçtiğine ve birçokları için bu tanrı bolluğunun en yücesi haline geldiğine inanılan büyük güneş tanrısı Ra'nın doğasında vardı. Bununla birlikte, ilk başta yıllık sel mevsiminin ardın-

dan toprağın yeniden doğuşuyla ilişkilendirilen, ancak kısa süre sonra genel olarak yeniden doğuş ve yeniden dirilişle ilişkilendirilen yenilenme tanrısı Osiris'in gözden kaçırılmaması gerekir. Osiris, yeraltı dünyasına ve öbür dünyaya hükmeden ve ölen firavunları ebedi meskenlerine alan tanrıydı.

Çağlar boyunca miras kalan eski Mısırlıların tüm kozmolojik hikâyeleri arasında en sık alıntılananı Seth, Osiris ve İsis ailesini içeren destandı. Hikâye, tarihsel öneminin çoğunu, destanı ilk yazan Yunan yazar ve tarihçi Plutarkhos'a borçludur, ancak onun uzun bir sözlü tarihe sahip bir anlatıyı yazılı olarak tercüme ettiğine şüphe yoktur. Hiç şüphe yok ki hikâye, Yahudi-Hristiyan temalarıyla örtüşmesi nedeniyle tarihsel gücünü korudu.

Plutarkhos hikâyeyi şu şekilde aktarmıştır. Tarihin başlangıcında, hatta belki de yaratılış anında, iki tanrı, Osiris ve Seth, üstünlük için savaştı. Seth kardeşi Osiris'i yendi ve onu öldürdükten sonra vücudunun kırık kısımlarını Nil Vadisi'nin uzunluğu ve genişliği boyunca dağıttı. Neyse ki, Osiris'in karısı İsis, kocasının cesedini yeniden bir araya getirdi ve ardından oğlu Horus'tan Seth'ten intikam almasını istedi. Horus bunu yaptı ve bu süreçte yaşayan kralı temsil etmeye geldi, Osiris ise öbür dünyanın krallığına başkanlık eden dirilmiş kralı temsil ediyordu. Seth bunun karşılığında hayattaki kötü güçleri sembolize etti. Diriliş temaları ve iyi ve kötü güçler arasındaki rekabet, elbette kendilerini en önemli Yakın Doğu dinlerinin hepsinde yeniden öne çıkaran ve aynı zamanda Yunan ve Roma düşüncesinde yer eden motiflerdi.

Mısırlılar tanrıları için birçok tapınak inşa ettiler; ancak bu ibadethaneler, modern erkek ve kadınların aşina oldukları yerlerden oldukça farklı işlev gördü. Tanrıların barındığı yapılar, genellikle bir buçuk ila altı fit boyunda, genellikle ahşap bir heykel olan ilahın dışarı çıkarılıp hayranlıkla izleyen halka gösterildiği özel festival ve törenler dışında sıradan in-

sanlara açık değildi. Tapınak işleri, tanrının mutlu edilmesini sağlamak etrafında dönüyordu ve bu tanrı için yiyecek, içecek ve çeşitli eğlence biçimleri sağlayarak gerçekleştirilen bir görevdi. Bir rahip sınıfı, tanrıların esenliğiyle ilgileniyordu ve tapınağa yalnızca onlar girebiliyordu. Rahiplere, kârları tanrılarına yiyecek ve içecek sağlamak için kullanılan tarımsal mülkler verildi. Bu şekilde, rahipler, özellikle Heliopolis'teki Ra, İsis, Osiris, Hathor ve Horus gibi güçlü oldukları bilinen tanrılara bakanlar, nihai üstünlük için firavuna ve sarayına meydan okuyacak kadar büyük siyasi ve ekonomik güçler haline geldiler.

Eski Krallık'ın değerlerine ve manevi ilkelerine dair en eksiksiz ve en açıklayıcı anlayışı sağlayan kaynaklar, piramitlerin içindeki ve çevresindeki duvarlara oyulmuş metinlerdir. Bu metinler ilk olarak beşinci hanedanlık döneminde ortaya çıkmaya başladı ve MÖ 2375 civarında başlayan ve MÖ 2055 yılına kadar devam eden Eski Krallık döneminin sonları ile ilk orta dönemi kapsayan üç yüzyıllık bir dönemi içeriyor. Bunlar sihirli güçleri olduğu düşünülen ve ölen firavunların ahirete güvenli geçişini sağlayan sözleri temsil ederler. Aynı zamanda eski Mısırlıların en eski dini yazılarını ve edebiyatını oluştururlar ve eski Mısırlıların manevi yaşamlarına ve inançlarına paha biçilmez bir pencere aralarlar. Bu sözler her şeye gücü yeten krallarla bağlantılı inançlardan çok daha fazlasını oluşturan halkın ahlakını ifade eder ve "insan düşüncesinin insanlıktan bugüne kalan en eski bölümüdür". Aynı zamanda Yakın Doğu'nun büyük tektanrılı dinlerin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) Mısırlı atalarının ahlaki doktrinlerine ne kadar derinden borçlu olduklarını da ortaya koyarlar.

Bugün bilindiği gibi piramit metinleri anne babaya bağlılığı vurguluyor ve doğru ve düzenli davranışı övüyordu. En sık vurguladıkları erdem, birçoğunun doğruluk, adalet ve hakikat olarak tercüme ettiği Mısırca *maat* sözcüğünde özet-

lenmiştir. Eskilere göre *maat,* insanların büyük Ra'nın ilkelerine göre hayatlarını sürdürdüğü ve yeryüzündeki üstlerine itaat ettiği doğru bir ahlaki düzene göre yaşamak anlamına geliyordu. Bu üstlerden en önemlisi tanrıların yeryüzündeki temsilcisi firavundu.

YAZI

Yazmak, insanlığın en görkemli başarılarından biridir. Bilginin bireyden bireye ve kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılması gerektiğinde ortaya çıkan yanlış anlama ve unutkanlık sorunlarının üstesinden gelir. Ezberlenemeyecek kadar karmaşık olan verilerin korunmasına izin verir ve kültürlerin nereden geldiklerini ve nasıl geliştiklerini doğrulayan hayati kayıtlar oluşturmasını ve muhafaza etmesini sağlar. Yazılı bir dil, olayların, eylemlerin ve kararların ortak bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırır. O halde, bu bilgilerin kesin olması gerektiğinden ve hafızaya alınması zor olduğundan, ilk yazılı kayıtların ticari ve ekonomik belgeler olması şaşırtıcı değildir. Yazılı kayıtlar ancak zaman içinde dini duyguları ve insani hassasiyetleri ortaya koymuştur.

Yazı sistemleri icat etmek, insanlığın en zor buluşlarından biridir. Bu yenilik, Mısır'ın bağımsız bir yazı kaynağı olup olmadığı konusunda bazı anlaşmazlıklar olsa da, dünyanın yalnızca birkaç yerinde (muhtemelen yalnızca Mezopotamya, Meksika ve Çin'de) bağımsız olarak gerçekleşti. Bir yazı sistemi icat edildikten sonra, diğer halklara hızla yayıldı ve yeni bölgelere taşındıkça ve yeni kültürel gruplar tarafından özümsendikçe değiştirildi ve geliştirildi.

Mısır, dünyanın yazının icat edildiği alanlarından biri olmayabilir, çünkü Mısırlıların bu fikri Mezopotamyalılardan ödünç aldıkları, amaçlarına uyarladıkları ve kayıt tutmak ve çok çeşitli fikirleri ifade etmek için esnek bir araç haline

getirdikleri konularında fikir birliği var gibi görünüyor. En az 5.000 yıl önce Mısırlılar hiyeroglif adı verilen kendi yazı sistemlerini kullanıyorlardı. İlk hiyeroglifler, muhtemelen bu dönemden önce kullanılıyor olsalar da, erken hanedanlık dönemine (2920-2575) aittir. Son hiyeroglif yazıt, MS 394'te Filai'deki tapınak kompleksinden kalmadır; bu sırada hiyeroglifler, insanların hafızalarından silinip gitmiştir. Bunlar, Mısırbilimcilerin, özellikle de Jean-François Champollion'un çalışmalarıyla, MS 19. yüzyıla kadar yeniden ele geçirilemediler. Onlar, üç dilde (Yunanca, hiyeroglif ve Mısır demotik) yazılı tek bir belgenin dilin deşifre edilmesini mümkün kıldığı ve modern insanların eski Mısırlıların kültürüne erişmesini sağladığı Rosetta Taşı'yla çalışıyordu.

Hiyeroglifler, dili yazılı bir biçimde temsil etmek için üç farklı yol kullanır. İlki –piktogram– nesnenin kendisini gösterir. Başka bir deyişle, bir ördek resmi, ördek anlamına gelir. İkinci biçim, bir resmin aşk gibi soyut bir fikri temsil ettiği bir ideogramdır. Üçüncü biçim –fonogram– bir sesi temsil eder. Burada, alfabenin başlangıcı bulunur ve batı çölünde yapılan son çalışmaların gösterdiği gibi, eski Mısırlılar muhtemelen bir kelimeyi, bir fikri veya hatta bir sesli harfin yanı sıra bir ünsüz harf gerektiren bir sesi değil, tek bir harfi temsil etmek için bir işareti kullanmaya bu çok önemli sıçramayı yapan ilk halklardı. İnsan başarısındaki bu belirleyici atılım Orta Krallık'ın başlarında, muhtemelen MÖ 1800 civarında gerçekleşti, ancak ilham, Mısır'da yaşayan ve muhtemelen firavunun ordusunda hizmet eden Asyalı paralı askerlerden gelmiş olabilir.

Nesneleri temsil etmenin bir yolu olarak basitçe tasvir etmekten, yalnızca harfleri temsil eden işaretleri kullanmaya geçişi göstermek için, bir kez daha ördek örneğini ele alalım. Tek başına duran ördeğin piktogramı hayvanı temsil eder. Ancak üzerinde bir insan figürü olan bir ördek resmi çizilirse,

bu bir sesi temsil eder, bu durumda "sa" sesini temsil eder. Tek başına duran, diğer sesleri temsil eden ve diğer görüntülerle bağlantısı olmayan "sa", oğul anlamına gelir. Son olarak, bir ördek resmi, s harfinin kendisini temsil ediyordu ve beraberindeki sesli harf cümlenin anlamı içinde ima edildi. Zamanla, Mısır hiyerogliflerinin alfabetik veya fonetik kısmı yirmi altı harfli bir alfabe içerir hale geldi. Toplamda, eski Mısır'da yaklaşık 500 ortak işaret veya hiyeroglif vardı.

Hiyeroglifler esas olarak taşlara ve duvarlara yazılmıştır. Dini ve ahlaki mesajlar veriyorlardı. Zamanla, öncelikle yasal belgeler, idari kayıtlar ve edebi kompozisyonlar için kullanılan el yazısı hiyeroglif biçimi gelişti. Yunanlar, rahip sınıflarının tekelinde olduğuna inandıkları için bu yazı biçimini hiyerarşik olarak adlandırdılar. Son olarak, hiyerarşinin daha da basit bir versiyonu, Orta Çağ'dan önce yedinci yüzyılda ortaya çıktı. Buna demotik (hiyeratik yazı) denirdi. Özellikle Mısırlılar, "Fenikelilerin alfabesini benimseyen" ve onun faydasını ve kullanım kolaylığını kanıtlamış olan Yunanlarla ilişkilerini artırdıkça, birbiriyle ilişkili bu üç yazı giderek alfabetik hale geldi. Daha sonra, hiyeroglifler yerini Yunanca ve Latinceye bıraktıkça, Kıpti Hristiyan topluluğu eski Mısır dilinin bazı kısımlarını korumanın bir aracı haline geldi. Eğitimli sınıfları, Yunan alfabesini kullanan bir dil geliştirdiler fakat Yunan alfabesinde yeri olmayan, ancak eski Mısır'da kullanılan seslerin bir parçası olan sesleri ifade edebilmek için yedi harf eklediler.

Yazma ustalığı, hiyerogliflerin karmaşıklığını öğrenen birkaç kişiye ayrılmış ayrıcalıklı ve güçlü bir sınıf yarattı. bu bilgi beraberinde büyük prestij getirdi. El yazmacılığı yaşamını öven bir şiirde yazar şöyle diyordu: "Bir yazıcı ol ki, uzuvların pürüzsüz ve ellerin yumuşak olsun, beyaz giysiler içinde çıkasın, seni onurlandırsınlar ve saraylılar seni selamlasın." Ya da başka bir duygu: "Kalbini kitaplara koy. Keşke

sana kitapları annenden daha çok sevdirebilseydim, onların güzelliğini gözlerinin önüne koyabilseydim. Bu herhangi bir meslekten daha önemlidir. Bakın, insanın yazıcıdan başka efendisi olmadığı ve kendisinin efendisi olduğu hiçbir çağrı yoktur." Kâtibin yaşamı sıradan köylünün yaşamından sonsuz derecede daha iyi kabul edilirdi, çünkü kâtip "zorla çalıştırılmaktan kurtuldu ve her türlü işten korundu". Asker bile "canlı mı ölü mü bilmediği" için dezavantajlıydı. Ne de "nehirde sırılsıklam olması" muhtemel olan kanallarda çalışması istenebileceğinden, rahip bu tür korumalara güvenemezdi.

BİLİM

Mısır'ın bilimdeki başarılarının en ünlüsü ve birçok yönden en büyüğü, 365¼ günlük takvimin icadıydı. Yılın uzunluğu eski erkekler ve kadınlar tarafından iyi bilinmesine rağmen, Mısırlılar yıllarını yaygın olarak kullanılan her biri otuz günlük on iki aylık ay takviminden ayırarak diğer takvimlerde ilerleme kaydettiler. Ay takvimi 5¼ günü hesaba katmadı ve bu takvimin her zaman mevsimlerle ilişkisinin dışına çıktığı anlamına geliyordu. Mısırlılar bu sorunu, her biri otuz günden oluşan ve her yılın sonuna beş gün eklenen on iki aylık bir güneş takvimi oluşturarak düzelttiler. Takvimlerini on günlük haftalara, günü de yirmi dört saate böldüler. Yıl, beklenildiği üzere, selin gelişiyle başladı ve yılın büyüme, hasat ve nadas dönemlerine denk gelen, her biri dört aylık üç mevsime bölündü. Çoğu insanın hâlâ yaşamakta olduğu takvimi oluşturan bu yenilikler, MÖ 2937 ile 2821 yılları arasında bir zamanda zaten uygulanmıştı. Gerçekte, Mısırlılar biri güneş diğeri ay olmak üzere iki takvimle çalışırlardı. Güneş idari amaçlar için kullanıldı ve tapınak işlerini düzenleyen ay takvimi ile yan yana işledi.

Piramitler, eski Mısırlıların başka bir bilimsel uğraşta, yani matematikte ne kadar usta olduklarını ortaya çıkardı. Bu be-

ceri, Orta Krallık döneminde yazılmış olmasına rağmen, Mısırlıların muhtemelen Eski Krallık zamanında sahip olduğu ve mimarların ve inşaatçıların tapınak ve piramitlerin yapımında kullandıkları matematiksel bilgiyi yansıtan birkaç el yazmasında da görülebilir. Mısırlılar 1, 10, 100 ve ötesi için ayrı işaretler içeren ondalık bir sayısal sisteme sahipti. Ayrıca nesnelerin uzunluğunu ölçmenin ana yolu olarak vücut uzuvlarını kullandılar. Birincil ölçü birimi, kolun dirsekten başparmağın ucuna kadar olan uzunluğuydu. Bu ön kol olarak biliniyordu. Sırayla, ön kol altı avuçtan oluşuyordu. Sanatçılar bu ölçüleri insan vücudu çizimlerinde kullanmışlardır. Mısır'ın matematik incelemelerinden en iyi bilineni olan Rhind Papirüsü'nün tarihi ikinci ara dönemin (1650-1550) ortasına uzanır ve kesirler ve kalkülüsün karmaşık bir kavrayışını ortaya çıkarır.

Son olarak, birçok Yunan gözlemci, Mısır'ın beden ve tıp hakkındaki bilgisinden etkilenmişti. Herodotos, "her hekim kendini yalnızca bir hastalıkta uzmanlaştırır, daha fazla değil; biri gözlerde; bazıları kafada; bazıları dişlerde; bazıları bağırsaklarda ve diğerleri iç rahatsızlıklarda uygulama yapar." MÖ on yedinci yüzyıla ait bir Cerrahi Kitabı, "bizim bildiğimiz ilk bilimsel gözlemcinin eseri olarak kabul edildi ve bu papirüste bilinen en eski bilimsel belgeye sahibiz."

BİRİNCİ ARA DÖNEM

Eski Krallık neredeyse ortaya çıktığı kadar hızlı bir şekilde çöktü. Daha beşinci hanedanda, yönetici grupların enerjilerinin bir zamanlar olduğu kadar ürkütücü olmadığına dair işaretler vardı. Dördüncü hanedandan sonraki piramidal yapılar Giza'dakilerden çok daha az etkileyiciydi. İşçilik titizlikle yapılmamıştı. Pek çok yapı asla tamamlanmamıştı ve hiçbiri daha önceki anıtların sahip olduğu tapınaklar, mezar odaları,

geçitler ve heykellerden oluşan eksiksiz bir komplekse sahip değildi. Ayrıca, toprak sahibi eşraf Memfis'in buyruklarına daha az dikkat ettikçe ve yerel halkları üzerinde daha yakından gözetleme yaptıkça, güç firavunlardan ve onların merkezi bürokrasilerinin ellerinden kayıp gidiyor gibiydi. Bununla birlikte, Eski Krallık büyük ölçüde tüm Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya'yı etkileyen iklim koşulları nedeniyle kargaşaya düştü. 2200 ile 2150 yılları arasında dünyanın bu bölgesi şiddetli bir şekilde susuzluk ve kuraklıktan mustaripti. İndus Vadisi'ndeki Harappalılar ve Mezopotamyalılar, Mısırlılar kadar sert darbe aldılar. Mısırlılar için kuraklık, Nil'in yukarı bölgelerini, özellikle Etiyopya dağlarında yükselen Mavi Nil'i besleyen daha az miktarda muson yağmurunun sonucu olarak, düşük ve yetersiz Nil Nehri taşkınları şeklini aldı.

Mısır kaynakları, MÖ 2180 ile MÖ 2150 yılları arasında ve daha sonra MÖ 2000 civarında birkaç on yıl boyunca Nil'in zayıflayan akıntılarının felaket boyutunda olduğuna dair hiçbir şüphe bırakmıyor. Bu yıllara ait belgeler, halkın ıstırabına ve umutsuzluğuna ve bu kadar yaygın bir refah ve barıştan yararlanan bir insan topluluğunun şimdi böylesine mutsuzluk ve kargaşanın derinliklerine battığına tamamen inanmadıklarına dair referanslarla doludur. Binaların ve mezar komplekslerinin duvarlarına yontulmuş bu yorumların çoğu, kötülerin zenginleştiği ve iyilerin acı çektiği, alt üst olmuş bir dünyadan bahsediyor. Kaynak üstüne kaynak, kıtlığın bir köyden diğerine yayıldığından söz ediyor. Bu kayıtlarda anılan kahraman figürler artık firavunlar ve onların astları değil, diğerlerinin aksine yandaşlarını koruyan ve kıtlığın ve yerel savaşın etkilerini hafifleten yerel ileri gelenlerdir.

Aşağıdaki mezar yazısına kulak verin: "Bütün Mısır öyle bir açlıktan ölüyordu ki herkes kendi çocuklarını yemeye gelmişti." Ya da bir başkası: "Çölün kabileleri her yerde Mısırlı oldu... Yağmacı her yerde ve hizmetçi ne bulursa alır." Ve bir

tane daha: "Dışarıdan barbarlar Mısır'a geldi. Hiçbir yerde gerçekten Mısırlı yok." Bir Mısırbilimci bunu Mısır'ın "ilk karanlık çağı" olarak adlandırıyor.

Bu düzensizliğin refah ve siyasi istikrarı bilen bir kültür üzerindeki etkisi uzun süreli, travmatik ve dönüştürücüydü. Eski Krallık dönemini kaplayan iyimserlik yerle bir oldu. Mısırlılar artık düzenin ve esenliğin garanti edilmediğini, refah elde edilir edilmez kargaşanın çökebileceğini ve dışarıdan fetihlerden kurtulan bir ülkenin artık çevrelerine yerleşmiş düşmanlarının, onların zayıflıklarından yararlanmaya istekli olduğunu anladılar. İlk ara dönem sadece bir yüzyıl sürdü, ancak eski Mısırlıların zihniyeti üzerinde silinmez bir iz bıraktı.

3. BÖLÜM

ORTA VE YENİ KRALLIKLAR

Yeni Krallık'ta Mısır bir dünya gücü haline geldi. Etkisi Nübye'nin en güney kısmından Mezopotamya'ya kadar uzanıyordu. Tabii halklar ve hayranlar firavunların övgülerine dair şarkılar söylediler. Mısır, Mezopotamya'yı kontrol etmediğinde bile, bürokratları, Dicle-Fırat bölgesinin liderleriyle karmaşık diplomatik müzakerelere girişti. Mezopotamya hükümdarları, güçlü Mısırlılarla iyi ilişkiler kurmak amacıyla en seçkin ve asil kızlarını Mısır'da yaşamaları ve Mısır kraliyet aileleriyle evlenmeleri için gönderdi.

Çöller ve çağlayanlar Eski Krallık döneminde Mısır'a iyi hizmet etmişti. Sakinleri dünyanın geri kalanından izole ettiler ve Nil Nehri havzasında yaşayan çeşitli halkların benzersiz bir kültür yaratmalarına ve Mısırlı kimliklerine dair derin bir his oluşturmalarına izin verdiler. Ancak yeni teknolojiler sonunda insanların ve silahların çölleri geçmesine ve çağlayanları atlamasına izin verdi. Atlar ve savaş arabaları Mısırlı savaşçıları Sina Çölü boyunca Güneybatı Asya'ya ve çağlayanların çevresinden Nübye'ye taşıdı. Yeni Krallık'ın Mısırlı yöneticileri, görkemli bir Mısır İmparatorluğu yaratarak bu teknolojik atılımlardan tam olarak yararlandı.

Eski Krallık Mısır, Kuzey Afrika, Sudan ve Güneybatı Asya'nın diğer topluluklarından kopuk, bağımsız bir kültürdü. Hükümdarları ara sıra sınırlarının ötesine askeri seferler düzenlerken ve tüccarları lüks mal alışverişi yapmak için uzak bölgelere seyahat ederken, etnik, kültürel ve siyasi bir birlik inşa etmede çok önemli olan ülkenin izolasyonu Eski Krallık döneminin sonunda hâlâ bozulmamıştı. Orta Krallık'ın sonunda Hiksos halklarının istilasına ve Yeni Krallık'ın yükselişine kadar büyük dış etkilerden uzak kalacaktı. Yeni Krallık döneminde Mısır firavunları, ülkenin doğal sınırlarının çok ötesinde bir güç öngördü. Dünyanın ilk bölgesel imparatorluklarından birini yarattılar. İmparatorluk figürlerine göre, firavunların isimleri Kuzey Afrika, Güneybatı Asya'da ve Nübye'de tanıdıktı. Bugün hâlâ tanıdıklar: Mısır'ın en radikal firavunu, bir hayranının "insanlık tarihindeki ilk birey" olarak adlandırdığı zalim tektanrıcı Akhenaton; Mısır bayrağını diken ve Nübye'de kendisine anıtlar inşa eden ve ordularını Güneybatı Asya'ya gönderen II. Ramses ve Kızıldeniz'e deniz seferleri yaptıran ve Mısır'ın daha az ziyaret edilen komşuları hakkında hayati bilgiler toplayan, adını ve başarılarını bu eski uygarlığın tarihine tam olarak yerleştiren birkaç kadından biri olan Kraliçe Hatşepsut.

Eski Krallık ile Orta ve Yeni Krallık'lardaki ardıl rejimleri arasındaki farkı anlamak için Mısır'ın Luksor'daki eski imparatorluk karargâhını ziyaret edin. Çoğu ziyaretçi uçakla gelir, ancak Kahire'den gece treni dört yüz millik bir yolculuk yapmanın hoş bir yoludur. Lüks tren, akşamları Kahire'nin ana istasyonundan ayrılıyor ve yolcular odalarında lezzetli bir yemek yedikten sonra gece yolculuğu için yataklarına çekiliyorlar ve ertesi sabah Luksor İstasyonu'na tazelenmiş olarak varıyorlar.

İmparatorluk şehirleri nerede olurlarsa olsunlar hemen hemen aynıdır. Anıtlarının ihtişamıyla övünürler; onların

ihtişamı uzaklara yayılan imparatorluklarının başarılarını yansıtır. En başarılı yöneticilerinin askeri ve siyasi başarılarını kutlarlar ve zenginlik ve güçten keyif alırlar. Teb de (bugünkü Luksor) bir istisna değildi. Burada, Luksor'un harika tapınağının girişini oluşturan sütunda, Ramses sanatçılarına, kendisinin anlatımına göre Mısır ordusunun Hititleri yendiği ünlü Kadeş Savaşı'ndaki savaş alanındaki kahramanlıklarını tasvir ettirdi. Dünyada çok az gezinti yolu, Luksor Tapınağı'na giden uzun sfenks bulvarı ile Luksor'dakine rakip olabilir. Sfenks bulvarı bir zamanlar Luksor'dan Karnak'a kadar bir kilometreden fazla uzanıyordu, ancak günümüzdeki küçültülmüş ölçeğinde bile nefes kesici. Askeri, dini ve siyasi geçit törenleri kesinlikle burada gerçekleşmiş ve Mısır'ın yönetici sınıflarının gücüyle izleyicilere ilham vermiş olmalı. (Luksor'daki sfenks bulvarının bir resmi için Görsel 8'e bakın.). Firavunların mezarlarını tepelerin kenarlarına oydurdukları nehrin karşısında, firavunların gücüne daha fazla övgü düzüldü. Ramesseum, ziyaretçilerin Nil'i geçtikten sonra gördükleri ilk nesne, bu güçlü firavunun gücünü ve başarılarını kutlamak için tasarlanan bir cenaze ibadet merkezi olan Ramses II tarafından inşa edilmiş muhteşem bir morg tapınağıdır. Sütunları Kadeş Savaşı'ndan daha fazla sahne içeriyor. Krallar ve kraliçeler vadisinin kendisi, Mısır'ın efsanevi hükümdarları için benzersiz anıtmezarlara sahiptir, örneğin Westminster Abbey'deki Britanya İmparatorluğu'nun soylu mezarlarından çok daha etkileyicidir. Tabii ki, yabancılar tarafından görülmemeleri gerekiyordu, ancak mezar soyguncularının gözünden saklanmışlardı. Bugün, bu yapıların en gösterişlileri, son zamanlardaki hızlı bozulmaları nedeniyle kapatılmıştır. Birçoğunun görüşüne göre hepsinden en çarpıcı olanı, diğerleri kadar önemli bir firavun olmayan, ancak mezarı ziyaretçilerin hayallerinde canlı ve sonsuza dek yaşamasına neden olacak olan I. Seti'nin mezarıdır. Renkler,

özellikle lacivertler, binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de parlak. Ne yazık ki, Seti'nin mezarı geçmişte çok fazla ziyaretçi çektiği ve çok fazla bozulmaya uğradığı için bugünlerde nadiren açılıyor.

İLK ARA DÖNEM VE ORTA KRALLIK

Tarihçiler genellikle Mısır'ı ve müzeleri ziyaret edenler tarafından fazla bir süre ayrılmayan Mısır'ın ara dönemlerini överler. Güçlü firavunlar dikkat çeker ve gelişmekte olan Mısır, otoritesini Nil Nehri havzasının dışına taşır, bu da insanların hayal gücünü kışkırtır. Ancak ara dönemler, yerleşik kurumlardan kurtulma ve yeni siyasi ve kültürel biçimleri deneme fırsatları yarattı. Mısır'ın merkezi devlet gücünün azaldığı ilk ara döneminde, yerel şahsiyetler firavunlar ile sivil ve dini bürokrasi güçlüyken onlardan mahrum bırakılan siyasi ve entelektüel bir özgürlüğün tadını çıkardılar. Merkezdeki bir güvenlik ihlalinin yol açtığı gediği yerel ileri gelenler doldurdu; usta olanlar yerel istikrarın koruyucuları oldular. Yazarlar ve entelektüeller, rahiplerin gözetiminden kurtuldu; Mısırlı kültür simsarları, Orta Krallık döneminde gelişen edebi bir Rönesansın zeminini hazırladı.

İlk ara dönemde Mısır siyasi olarak bölünmüştü ve bazıları ülkeyi yeniden birleştirmeyi arzulayan birçok yerel hükümdara sahipti. Bu hükümdarların en başarılılarından biri Teb merkezli bir aileydi. Kendi tebaasının refahını düşünen bu adamlar, Mısır'ın on birinci hanedanlığının ve Orta Krallık döneminin başlangıcının temellerini attılar. Bu hanedanın gücünü pekiştirmesiyle anılan firavun, tarihi yıllıklara II. Mentuhotep adıyla geçmiştir. Kabaca MÖ 2055'ten 2004'e kadar elli bir yıl hüküm sürdü ve bu dönemde sadece Yukarı ve Aşağı Mısır'ı yeniden birleştirmedi, aynı zamanda Suriye ve Nübye'de askeri seferler yürüttü. Kahramanlıklarını be-

timleyen bazı kabartmalarda, düşmanlarına sertçe vurduğu gösterilmiştir, ancak bu tasvirlerde düşmanları, firavun gücünün daha sonraki eski Mısır tasvirlerinin çoğunda olduğu gibi yabancı değil, Mısırlıdırlar.

II. Mentuhotep, Mısır'ın iki yüzyıllık yenilenmiş merkezi otoriteye, ekonomik refaha ve entelektüel başarı dönemine girmesini sağladı. Orta Krallık olarak bilinen bu dönem, on ikinci hanedanlığın egemenliğindeydi ve bugünkü Luksor'un bulunduğu Teb şehrinin yeni bir siyasi başkent ve tanrı Amun'a adanmış bir dini merkez olarak ortaya çıkmasına tanık oldu.

Orta Krallık, eski Mısır tarihinin klasik dönemidir. Edebiyatın, anıtsal mimari üslubun, çoktanrılı dinin ve Eski Krallık'ta tanıtılan hükümet kurumlarının yüksek bir mükemmellik düzeyine getirildiği, Yeni Krallık döneminin daha da güçlü firavunlarına aktarılmaya hazır olduğu bir zamandı. Ne yazık ki, Orta Krallık hakkında literatürü dışında eski ve yeni Krallıklardan çok daha az şey bilinmektedir. İronik bir şekilde, dönemin sanatsal mükemmelliği nedeniyle bu döneme ait daha az anıt hayatta kaldı. Mimarlar ve inşaatçılar, haleflerinin kendi yapı malzemeleri için çıkma parça takmak için istekli oldukları, çoğunlukla kireçtaşı olmak üzere yüksek kaliteli taş kullandılar.

Orta Krallık'ın ana şehrini Teb'e yerleştirme kararı, beklenmedik bir seçimdi. Eski Krallık'ta, otoritenin merkezi, Yukarı Mısır ile delta arasında stratejik bir konumda bulunan Memfis şehriydi. Bir zenginlik ve güç merkezi olarak ortaya çıkmasından önce, Teb kırsal bir köyden biraz daha fazlasıydı ve günümüz Beni Suef'in batısındaki Herakleopolis şehri üzerindeki zaferi beklenmiyordu. Herakleopolis, Memfis'teki eski başkente ve deltanın nüfus merkezlerine daha yakındı. Ancak on birinci ve on ikinci hanedanların hükümdarlarının Teb bölgesiyle bağları vardı ve kendilerini Yukarı Mısır'ın her

iki tarafı tepelerle sıkıca sınırlanmayan birkaç yerinden birine yerleştirmeyi seçtiler. Yukarı Mısır'ın çoğunun aksine, Teb geniş bir taşkın yatağına sahipti.

On birinci ve on ikinci hanedanların firavunları, Amun olarak bilinen yerel tanrıyı ülke çapında bir tanrıya ve nihayetinde bir imparatorluk mezhebine yükseltti. Mısırlı rahipler ve inananlar, "gizli" anlamına gelen ve evrenin içkin doğasına atıfta bulunan Amun'a olan inançlarını büyük güneş tanrısı Ra ile birleştirdiler. Yeni tanrı Amun-Ra adını aldı ve diğer Mısır tanrılarının panteonuna göre öne çıktığını iddia etti. Bazı adanmışlar Amun-Ra'nın tüm ilahi gücün kaynağı olduğuna inanıyorlardı. Amun-Ra'ya ibadet, ülkenin ekonomik refahı ve siyasi gücü ile yakından ilişkili hale geldi ve firavunların bu tanrıyı yeryüzünde temsil ettiği düşünülüyordu. Birçok Mısırlı, firavunların büyük güneş tanrısının ve dünyevi bir annenin çocuğu olduğu ve dolayısıyla hem ilahi, hem de insan doğasına sahip olduğu görüşündeydi.

Orta Krallık ile ilişkili yöneticiler ve yönetici seçkinler, Eski Krallık ile bağlantılı gelenekleri ve kurumları bilinçli olarak canlandırmaya çalışsalar da, yeni unsurlar ortaya çıktı. İlk etapta, Güneybatı Asya ve Nübye-Afrika etkileri varlıklarını hissettirdi ve Orta Krallık, Yeni Krallık sırasında baskın hale gelen yayılmacı dürtülere talip olmasa da, Mısır kültürü ve toplumu artık dünyanın geri kalanından izole değildi. Üstelik Eski Krallık'ın çöküşü ve yerel, bölgesel eşrafın yükselişi, firavunları ve yönetici seçkinleri, tebaalarının çıkarlarına Eski Mısır Krallığı'ndaki yöneticilerden çok daha fazla uzlaşmacı olmaya zorladı.

Orta Krallık döneminde hükümdarlar kendilerini, görevi halkın refahını sağlamak olan iyi çobanlar olarak tasvir ediyorlardı. Eski Krallık firavunları kendilerini orta dönemin firavunlarından farklı olarak sınırsız güce sahip ve insan duygularının dışında yaşayanlar olarak tasvir etmişti. Hey-

kellerinde ve friz portrelerinde sanatçılar yüzlerini endişe kırışıklarıyla çizerken, ağızlarını ise konuları için hüzünle aşağıya doğru dönmüş gösteriyor. Mısır'ın on ikinci hanedanının kurucusu ve güçlü bir hükümdar olan I. Amenemhat (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1985-1955), halkın firavunlarından ne beklediğini çok iyi ifade etmiştir:

Ben tahıl eken ve hasat tanrısını seven biriydim; Nil beni her vadide karşıladı.
Benim yıllarımda kimse aç değildi, o zamanlar kimse susuz gezmedi.
İnsanlar benim yaptığım şeyler aracılığıyla, benimle konuşarak barış içinde yaşadılar.

Yine de hükümdarın ezici gücü devam etti. Yukarı Mısır'da Luksor'a çok sayıda ziyaretçi çeken firavunlara adanmış güçlü tapınaklar ve anıtların yapımı bu dönemde başlamıştır. Bu yapıların en etkileyicisi, yeni krallığın yöneticilerinin, özellikle de II. Ramses'in yapıtları olmasına rağmen, on ikinci hanedan bu yapıların temellerini attı.

Zamanın tahribatı, Orta Krallık sanatının ve mimarisinin görkeminin çoğunu yok etmesine rağmen, Orta Krallık'ın gelecek nesillere en önemli armağanı olan edebiyatını ortadan kaldırmadı. Orta Krallık dönemi edebiyatı, bazıları modern okuyucular arasında yankı uyandıracak şekilde zaman ve kültürdeki mesafe engellerini aşmış olan olağanüstü yüksek kalitededir. Bu eserlerden en bilineni, anavatandan sürgün edilmeyi ve nihai uzlaşmayı anlatan on ikinci hanedanlık öyküsü olan *Sinuhe'nin Hikayesi*'dir. 1945'te Fince bir roman olarak yeniden düzenlendi ve dört yıl sonra *Mısırlı* başlığı altında İngilizceye çevrildi, bir gecede en çok satan oldu ve ardından 1954'te çekilen filmi popüler oldu. Bilinmeyen bir yazar tarafından yazılan ve bazen *Mısırlı Shakespeare* olarak

adlandırılan şiir, korkunç bir kraliyet sarayı üyesi olan Sinuhe'nin, firavun Amenemhat'ın öldürülmesi ve Suriye'deki yabancı bir krallıkta rehabilitasyonunun ardından sevgili anavatanından kaçışını anlatır. Burada Sinuhe zenginleşir ve güçlenir ve Mısır'da kazanamadığı bir itibara sahip olur. Ama çok sevdiği vatanının yöneticileriyle uzlaşmanın özlemini çeker. Şiirdeki bazı pasajlar, tıpkı aşağıdaki gibi, Mısır'ı ideal bir toplum olarak yansıtır ve yazar tarafından siyasi propaganda olarak tasarlanmış olabilir:

(Mısır'ın yeni hükümdarı) bir kahraman, güçlü bir orduyla aktif halde, kıyaslanamaz bir şampiyon ...
O eşsizdir, Tanrı vergisidir. O hüküm sürdüğünden beri bu topraklar ne kadar da neşeli.

Yeni ülkedeki refahına rağmen, Sinuhe Mısır için acı çekiyor ve oraya gömülmekten daha güçlü bir arzusu yok. Firavun onu geri dönmeye davet eden bir ferman aldığında sevinci sınırsızdır. Sonunda Mısır'a vardığında, kralın önünde secdeye kapandığında, duygulanır ve dilsizleşir.

Alacakaranlıkta yakalanmış bir adam gibiydim.
Ruhum telef oldu, uzuvlarım iflas etti,
Kalbim bedenimde değildi
Ölümle yaşam arasındaki farkı bilmiyordum.

İKİNCİ ARA DÖNEM VE HİKSOS'UN FETHİ

Selefi gibi, Orta Krallık da iç gerilimler ve çatışmalarla parçalanmaya başladı. Bu kez, Nil Vadisi'ne yerleşen ve zenginliğinin çektiği nüfustan baskı geldi. Bu gelenlerin en dinamiği Hiksos olarak bilinen bir gruptu. Hemen hemen hiçbir yazılı kayıt bırakmamış ve dolayısıyla tarihçilerin onları incelemek için çok az fırsatı olmasına rağmen, Hiksos, Güneybatı As-

ya'dan Mısır'a gelen ve Sami dili konuşan bir halktı. İlk başta az sayıda geldiler ve yerel kültürü özümsemeye çalıştılar; sonunda, ülke dışında toplanan Hiksos askeri güçleri, Mısır'ın yerel yöneticilerini devirdi ve kendi monarşilerini kurdu.

Hiksos'un Mısır tarihine yaptığı en etkileyici katkı, o dönemde tüm Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'yı kapsayan yeni bir askeri teknolojinin tanıtımıydı. Askeri başarılarının anahtarı, savaşçılarının Mısırlı piyade milislerini bozguna uğratmak için kullandıkları atlı savaş arabasıydı. Yeni askeri teknoloji, Afro-Avrasya kara kütlesinin tamamında savaşta devrim yarattı, daha önce silahlı savaş arabalarıyla karşılaşmamış ordulara şok ve korku dalgaları gönderdi. Muhtemelen Orta Avrasya'nın bozkırlarından gelen Hint-Avrupa halkları tarafından mükemmelleştirilen savaş arabası savaşı başarılı oldu, çünkü dört yeni ve temel özelliği birleştirdi. Her şeyden önce, savaş arabaları metaldendi, ilk başta bronzdan ve daha sonra bol miktarda demirden yapılmıştı. O kadar hafiflerdi ki bir savaşçı onları tek eliyle kaldırabilirdi ve o kadar hızlı ve çevikti ki yavaş hareket eden piyade birimlerinin içinden hızla geçebilirlerdi. Diğer üç malzeme iyi eğitimli atlar, uzman sürücüler ve savunmasız düşmanlara ölümcül oklar atabilen yetenekli okçulardı. Mısır ordusu birimleri, savaş arabalarının hızlı arabalarından fırlattıkları cirit ve mızrak gibi diğer üstün silahlara da sahip olan Hiksos savaş arabalarıyla boy ölçüşemezdi. Ayrıca Hiksos piyade askerleri ok ve yay kullanıyorlardı ve bronz ve deri zırh giyerek kendilerini koruyorlardı. Daha da korkutucu olan ağır, ezici orak biçimli ağır bir kılıç olan, tek ucu keskin kılıçtı.

YENİ KRALLIK

İkinci ara dönem olarak bilinen dönem, Orta Krallık döneminin yaklaşık dörtte birine tekabül etti ve yalnızca bir yüzyıl (1650-1550) sürdü. Yine de göçebe Hiksos, Mısırlı haleflerini

yeni askeri teknolojide ustalaşmaya zorlayarak ve güçlü bir yayılmacı devlet ve kendilerine ait tam teşekküllü bir bölgesel imparatorluk yaratmak için emsalsiz bir verimlilikle kullandıkları Mısır kültüründe silinmez bir iz bıraktı. Yeni krallığın topraklarının en genişlediği noktada, bugün Sudan olan dördüncü Nil şelalesinden günümüz Irak'ında yer alan Fırat Nehri'ne kadar uzanıyordu. Gücünün zirvesindeyken Mısır ordusu, kıdemli askerler tarafından yönetilen ve o zamandan beri ordular olarak ödüller ve nişanlarla motive olan kendi iyi eğitimli savaşçı lejyonlarına sahip olan müthiş bir güçtü.

I. Ahmose (MÖ 1550-1525) Yeni Krallık'ın başlangıcını yaptı ve Mısır'ın on sekizinci hanedanının kurucusu oldu. Diğer Mısırlı yöneticilerin yapamadıklarını başardı: Hiksos'un askeri makinesini ezdi ve halkını ve destekçilerini ülkeden kovdu.

Hiksos'un kovulması, Mısır tarihinin yıllıklarında bir başka önemli olay ve Mısır anlatısının önemli bir işaretidir. Daha önce de gözlemlediğimiz gibi, Nil Nehri havzasındaki zenginlik ve yaşam konforundan etkilenen birçok grup Mısır'a girdi. Yeni Krallık'ın dağılmasının ardından, bu grupların çoğu fatihler olarak geldi. Yine de, bazı dikkate değer istisnalar dışında, fatihler Mısır yöntemlerine asimile olmaya ve en azından ülkeye ve yetenekli insanlarına olan hayranlıklarını sergilemeye çalıştılar. Birçoğu, iktidar süreleri sona erdikten ve yerlerini genellikle yabancı olan yeni bir yöneticiler grubuyla değiştirdikten sonra bile, daha geniş Mısır toplumunun memnuniyetle karşılayan üyeleri olarak kaldılar. Hiksos da ise durum farklıydı. Ahmose ve halefi I. Thutmose tarafından yürütülen kampanyaların açıkça belirttiği gibi, Asya Hiksos halkları yerel halkın beğenisini kazanmadı veya Mısır adetlerini benimsemedi. Mısırlılar onları yabancı zalimler olarak gördüler ve yenilgileriyle övündüler. Bu nedenle, Yeni Krallık

ortaya çıktığında, Mısırlılar fatihlerininkinden farklı kimliklerini yeniden kurmuş ve yeni hanedanların ülkeden kovduğu göçebe ve istilacı Hiksos'tan kesinlikle farklı bir dizi uygulama ve inanç ilan etmişti.

I. Ahmose'un ayak izlerini takip eden bir dizi güçlü hükümdar, Mısır'ın en başarılı iki savaşçı firavunu olan III. Thutmose ve II. Ramses'de doruğa ulaştı. Yine de, firavunlara atfedilen yetkilere ve onların tanrılığına olan yaygın inanca rağmen, daha yüksek derecede bireysellik, çoğulculuk ve profesyonellik, Yeni Krallık'ı öncekilerden ayırdı. Rahipler, profesyonel askerler ve yazman bürokratlar her zamankinden daha özerkti. Artık krallar ve kraliyet maiyetinin üyeleri, devlet cenazeleri ile donatılan ve ölümlerinden sonra cennete yükselmeye mahkûm olanlar değildi. Önemli ileri gelenler ve zengin halk, yaşamlarının bir şekilde yöneticileriyle eşit olduğunu öne sürecek kadar ayrıntılı bir tarzda olmasa da, kraliyetlerin uygulamalarını kopyaladılar. Bununla birlikte onlar da kendilerini mezarlara gömmüşler, muskalarla çevrilmişler ve ahirette esenliklerinin teminatı olarak mezar duvarlarına dualar yazdırmışlardı. Onlar da diriltileceklerine ve firavunlar kadar rahat yaşayacaklarına inanıyorlardı.

On sekizinci hanedanın en başarılı yayılmacıları ve imparatorluk kurucuları I. Thutmose (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1504-1492), III. Thutmose (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1479-1425) ve II. Amenhotep (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1427-1400) idi. Thutmose'ların saltanatları sırasında, daha çok II. Ramses yönetimi altında olsa da, Teb, çoğunlukla Amun-Ra olmak üzere tanrılara ve imparatorluğun en güçlü hükümdarlarına adanmış anıtsal yapılarla dolu, heybetli bir imparatorluk şehri haline geldi.

Beklenildiği üzere, askeri cesaret üzerine kurulu bir imparatorluk, fiziksel güce ve yüceltilmiş sporlara büyük önem verdi. Sanatçılar, yöneticilerini, gerçek görünümleri idealden uzak olsa bile, savaşta insanlara ilham vermek için gerekli ye-

teneklere, güçlü atletik arayışlara ve mükemmel fiziğe sahip erkekler olarak tasvir ettiler. İçlerinde en agresif yayılmacı –I. Thutmose– sadece bir buçuk metre boyunda bir adamdı. I. Thutmose yine de gümbür gümbür yürüdü ve anavatanın yönetimine diğer hükümdarlardan daha fazla toprak ekledi. Aynı zamanda büyük yayılmacı olan haleflerinden biri için rahip duası (III. Thutmose), çağın askeri ve saldırgan dürtülerini gösterir:

Ah oğlum, intikamcım Menkheperre, sonsuza kadar yaşayan
Sana bütün ülkeleri yenecek güç ve zafer verdim.
Ününü, hatta korkunu ben yerleştirdim, bütün diyarlarda korkun göklerin dört şartı kadardır ...
Senden önce gelen istilacıları güçsüz kıldım, yürekleri yandı, uzuvları titredi.

Mısırbilimci James Henry Breasted, karakteristik dramatik ve zaman zaman abartılı retoriğinde, III. Thutmose'u "evrensel yönlere sahip ilk karakter, ilk dünya kahramanı" olarak adlandırdı. III. Thutmose'un atlar ve yetenekli savaş arabaları ile iyi bir şekilde donatılmış ordusu 25.000 ile 30.000 civarında askere sahipti. Komşu Filistin topraklarını fethettiği Megiddo Savaşı'nda, kuvvetleri benzeri görülmemiş bir ödül kazandı. 924 savaş arabası, 2.238 at ve 200 zırh takımı ele geçirdiler. Ayrıca büyük sığır sürülerini zapt ettiler ve galip gelenin ödülünün bir parçası olarak muazzam miktarda altın ve gümüş aldılar. Değerli metalleri Mısır'a taşıdılar ve onları Amun-ra rahiplerinin ayaklarına serdiler, Böylece bu rahip sınıfının büyük zenginliğini ve gücünü yarattılar ve yayılmacı politikalar için rahiplerin desteğini sağladılar.

KUDRETLİ FİRAVUNLAR

Orta Krallık ve özellikle Yeni Krallık dönemlerinde Mısır yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem için var olan önemli belgeler

tarihçilerin hükümdarların, liderlerin ve hatta bir dereceye kadar sıradan insanların yaşamlarını ve faaliyetlerini firavun döneminin diğer dönemlerinin herhangi birinden daha derinlemesine keşfetmelerine izin verdi. Bol miktarda tarihi kayıt tapınak ve sarayların duvarlarına oyulmuş papirüs el yazmaları, steller ve hiyerogliflerden oluşur. Yeni Krallık'tan Mısır kayıtlarının belgesel temeli, Orta Çağ'daki Avrupalı tarihçilerin elindeki malzemelerden daha az değil. Daha fazla belge, Mısır toplumunun iç işleyişinin daha derinden anlaşılmasını sağlar. Firavunların kişilikleri canlanır. Ana kraliçeler, iktidarın manipülatörleri ve diğer iktidar talipleriyle rekabet halinde kendi çocuklarının savunucuları olarak tarihsel kayıtlara girerler. Mısır anlatısı, yöneticilerin isimlerinin salt tekrar edilmesinden daha fazlası haline gelir, ancak entrika, güç mücadeleleri, büyük egolar ve korkaklıkla doludur.

III. Thutmose

Kaynak materyalin bolluğundan en çok yararlanan kurum monarşidir. MÖ on beşinci yüzyılda hüküm süren Mısır'ın en güçlü hükümdarlarından biri olan III. Thutmose ile başlayalım. Gücünü babasının eşlerinden kraliçe naibi Hatşepsut ile paylaşmak zorunda olmasına rağmen, III. Thutmose, Hatşepsut'un ölümünden sonra büyük bir güçle ve uzun yıllar hüküm sürdü. O ve orduları sürekli savaş halindeydi ve Mısır topraklarını Güneybatı Asya'ya kadar genişletiyordu. Kuvvetleri, Armageddon olarak bilinen bir kalede, III. Thutmose'un Kadeş kralını yendiği ve isyancı Filistin eyaletini Mısır'ın kontrolü altına aldığı antik dönemin en heyecan verici savaşlarından birini –Megiddo Savaşı'nı– kazandı. Ayrıca birliklerini Nübye'ye gönderdi ve Sudan'daki toprakları beşinci çağlayana kadar fethetti. Mısır'ın ilk büyük toprak imparatorluğunun kurucusu olarak, büyük bir daimi ordu-

ya sahipti ve fethedilen toprakların uyumluluğunu sağlamak için onların yönetici ve soylu ailelerinin oğullarını ve kızlarını başkentinde tuttu.

Mısır'ın en enerjik savaşçı krallarından biri olarak, yirmi yıllık hararetli bir yayılmacı faaliyet sırasında en az on yedi askeri sefere liderlik etti.

Kraliçe Hatşepsut

Mısır firavunlarının yıllıklarında eşit derecede etkili ve neredeyse benzersiz olan, I. Thutmose'un kızı ve II. Thutmose'un karısı Kraliçe Hatşepsut'tur (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1473-1458). İlk başta III. Thutmose için naiplik yaptı, ancak daha sonra kendisini bir firavun ilan etti. Ondan önce birkaç kadın firavun olmasına rağmen, hiçbiri ne Hatşepsut'un yaptırımlı gücünü kullandı; ne de bu kadınlardan hiçbiri tahtta uzun süre kaldı. Mısır'ın yöneticilerinin erkek olması beklense de, Hatşepsut, III. Thutmose'un yerini almadan önce yaklaşık yirmi yıl iktidarda kalmıştı. Saltanatı sırasında, geleneksel olarak erkek kıyafetleri giymiş olarak tasvir edildi ve her zaman olmasa da, çoğu zaman, kâtipler ondan bahsederken erkek zamirini kullandılar. Kocasının ve halefinin (sırasıyla II. Thutmose ve III. Thutmose) aksine, Hatşepsut bir yayılmacı değildi. Bunun yerine Mısırlılar tarafından pek tanınmayan komşu halklar hakkında bilgi topladı; amaç ticari bağlantılar kurmak ve mahsul alışverişini teşvik etmekti. En dikkate değer keşif gezisi, Kızıldeniz bölgelerinden bilgi ve mahsul toplamak için görevlendirdiği bir keşif yolculuğuydu. Genellikle Punt'a sefer olarak anılan bu yolculuk, beş gemiden oluşuyordu ve mürettebatta denizciler ve tüccarların yanı sıra sanatçılar da yer alıyordu. Kraliyet gemileri Kızıldeniz'in batı kıyısı boyunca ilerlediler ve oradaki Afrika halklarıyla tema-

sa geçtiler. Kızıldeniz'i de geçerek Arap Yarımadası kıyılarına çıktılar. Hatşepsut için yaptığı yolculuk o kadar önemliydi ki, Deyrü'l Bahri'deki tapınağının duvarlarında teknelerin ve keşfedilen alanların resimleri vardı.

Bu olağanüstü kadının hayatından söz ederken, Deyrü'l Bahri'de kendisi için inşa ettiği muhteşem tapınaktan da bahsetmek gerekir. Bugün büyük turist kalabalığını çeken eser, onun yönetimiyle bağlantılı mimari patlamanın yalnızca bir parçasıydı. Ayrıca Teb boyunca inşa edilmiş tören yolları vardı. Başyapıtı olan tapınak, Nil'in batı yakasında, çölün kenarında, tepelerin hemen altında inşa edilmiştir. Burada işçiler, tüm enerjilerini Hatşepsut'u Tanrı Amun'un ilahi bir kızı ve ülkenin meşru bir hükümdarı olarak müjdeleyen bir ibadet yeri inşa etmeye adayabilmek için yakındaki işçi köyünde yaşıyorlardı. (Kraliçe Hatşepsut'un tapınağının bir resmi için 9. Görsel'e bakın.)

Hatşepsut'u tüm görkemiyle deneyimlemek için, New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'nde ona adanan odayı ziyaret edin. Bu şaşırtıcı galeride kraliçe firavunun yirmiden fazla heykeli vardır ve bunların hiçbiri birbirinin aynısı değildir. Çoğu standart firavun görüntüleridir, ancak onu atletik ve erkeksi bir figür olarak geniş omuzları, güçlü fiziği ve zorunlu sahte firavun sakalı ile tasvir eder. Galerinin uzak duvarı boyunca onun iki tam boy heykelini izleyerek bir dakika geçirin. Bugün hayranları tarafından beyaz Hatşepsut olarak bilinen, son derece cilalı kireç taşından yapılan heykel muhteşemdir, gerçekten de tüm eski Mısır döneminin en zarif ve hoş sanat eserlerinden biridir. Hemen hemen tüm firavun imgelerinden talep edilen stilize erkeksi portrenin tam tersi, göğüsleri olan, yumuşak ve hoş bir kadınsı yüze ve şekle sahip bir kadın olarak Hatşepsut'u tasvir eden yakınlardaki bir heykel de aynı derecede dikkat çekicidir.

Akhenaton

1887'de Yukarı Mısır'da Nil Nehri'nin doğu kıyısındaki Amarna köyü çevresinde kazı yapan Mısırlı bir köylü kadın 300 çiviyazısı tablet buldu. Keşfi, antik eserler bilimcileri arasında bir heyecan dalgası yarattı ve çevresinde daha önce çok az arkeolojik çalışmanın yapıldığı bir bölgenin dikkatlice araştırılmasına yol açtı. İngiliz Mısırbilimci Flinders Petrie tarafından yönetilen ekip, daha önce bilim dünyasının kaybettiği eski Mısır tarihinin bir yönünü gün ışığına çıkardı. Orada, Amarna'da, Yeni Krallık'ın en güçlü liderlerinden birinin, ancak sonraki nesiller tarafından çok az bilinen, Akhenaton'un (hüküm sürdüğü yıllar: MÖ 1352-1336) eseri olan bütün bir kadim siyasi ve dini başkentinin kalıntıları yatıyordu. Bu firavun, toplumuna yepyeni bir dizi dini ilke getirmişti ve yönetim biçiminin merkezini ve tek gerçek tanrı olarak kabul ettiği Aten'e tapındığı yeni bir şehre taşımıştı. Oğlu ünlü Tutankhamun da dâhil olmak üzere halefleri, bu adamın yeniliklerini reddettiler ve saltanatının tüm hatıralarını silmeye çalıştılar. Bunu neredeyse mucizevi bir şekilde başardılar. Yine de yok etme çabaları, modern Mısırbilimin ısrarı ve yaratıcılığına galip gelmedi. Firavun Akhenaton'un yönetimi birçok yönden daha önce olanların ve daha sonra olacakların radikal bir sapması olmasına rağmen, şimdi Amarna dönemi olarak adlandırılan döneme ilişkin yirminci yüzyıl keşifleri, Mısır firavunlarının tarihine bir başka muhteşem bölüm daha eklemiştir.

Akhenaton, on sekizinci hanedanın sonraki hükümdarlarından biriydi. Aynı zamanda eski Mısır'ın en tartışmalı hükümdarıydı. Yüksek hırsları ve köklü çelişkileri olan bir adam, inkâr edilemez bir şekilde dinsel açıdan bir aykırı, siyasi ve dini bir tiran ve muhtemelen zihinsel ve fiziksel olarak rahatsız bir bireydi. Eski Mısır'ı dünyanın en başarılı, istikrarlı ve uzun ömürlü medeniyetlerinden biri yapan kültürel temellerini neredeyse yok etti. Aynı zamanda öncü bir tektan-

rıcıydı, dini kavramları Yahudilik ve Hristiyanlığın ilkelerini etkilemiş olabilecek kadar ilerici olan bir adamdı. Yenilikleri reddeden bir kültürde bir yenilikçi olarak, yeni, daha gerçekçi ve natüralist bir sanat biçimini himaye etti. "İnsanlık tarihindeki ilk birey" olan Akhenaton, kendi kültürünün kanonlarından uzaklaştı ve evreni önceki firavunlardan ve güçlü rahip sınıflarından farklı biçimlerde hayal etti. Bir sempatizan onun saltanatını "Mısır tarihinin en heyecan verici dönemi" olarak nitelendirerek, "Akhenaton, insanlığın entelektüel tarihinden çıkarılamaz" diye ekledi.

Akhenaton, MÖ 1352'de III. Amenhotep'in oğlu ve halefi olarak tahta çıktı. 1336'ya kadar hüküm sürdü. Adı "güzel olan" anlamına gelen, yeni Mısır Krallığı'nın zarafetini, güzelliğini ve ince zevkini simgeleyen Nefertiti ile evlendi ve onu kraliçesi ilan etti. Berlin Müzesi'nde bulunan portre büstü, son zamanlarda gerçekliği sorgulanmasına rağmen, bu dönemin en saygın sanat eserlerinden biridir. Amarna bölgesinde çalışmalar yürüten bir Alman kazı ekibinin keyfi davranışlarına karşı Mısır antik dönem yetkililerinin şiddetli protestolarına rağmen, Berlin'e götürüldü. Mısırlı yetkililerin parçanın Mısır'a iade edilmesi için son bir çabası, Alman diktatör Adolf Hitler'e kadar ulaştı, ancak başarısız oldu. Hitler, kendi görüşüne göre kusursuz Aryan görünümüne sahip olan bir nesneden ayrılmayı reddetti. (Kraliçe Nefertiti heykelinin bir çizimi için Görsel 10'a bakınız.)

Akhenaton'un sanatsal temsillerine inanacak olursak, çekik gözleri, iri dudakları, dar omuzları, şişmiş karnı, geniş kalçaları ve uylukları ve iri gövdesini taşımaktan pek aciz görünen minik bacaklarıyla efemine bir görünüşü vardı. Daha sonraki akademik eleştirmenler, Mısır firavununun fiziksel olarak garip olduğu kadar zihinsel olarak da dengesiz olduğunu öne sürmek için bu portreleri ve bazı eylemlerini kullandılar. Yakın tarihli bir çalışmada, Nicholas Reeves, Akhe-

naton'un Marfan sendromundan[1] mustarip olduğunu ve bu rahatsızlığın Mısır'ın geleneksel inançlarından radikal olarak ayrılmasını açıklayabileceğini savundu. Yine de, kralı tasvir etme ayrıcalığı verilen heykeltıraşlar ve diğerlerinin, o zamana kadar Mısır'da kullanılmayan natüralist bir tarzda bunu yapmaya teşvik edilmiş olmaları muhtemeldir. Mısır'da esen yeni yaratıcı değişim rüzgârlarını, modern zamanlardaki karikatüristlerin önde gelen şahsiyetlerin yüzlerini abartmasına benzer şekilde, kralın bazı anormal özelliklerini abartmaya davet olarak aldılar. (Bir Akhenaton heykelinin resmi için Görsel 11'e bakınız.)

Durum ne olursa olsun, saltanatının başlarında kral, güneş merkezli ve tamamen güneş diski olarak tasvir edilen yeni bir dini benimsedi. Akhenaton yüce tanrı Aten'i çağırdı. Mısır'ın diğer tanrılarından farklı olarak Aten, güneş tanrısının imgelerinde güneş ışınlarının en uzak uzantısı olarak görünen eller dışında hiçbir antropomorfik veya hayvansal özelliklere sahip değildi. (Güneş diski ve yüce tanrı Aten'in bir gösterimi için Görsel 12'ye bakın.) Mısır'ın geleneksel dini ilkelerinden kopan Akhenaton, kraliyet adını Amenhotep'ten Aten'in ruhu anlamına gelen Akhenaton'a değiştirerek saltanatının yeniliğinin altını çizdi. Bundan kısa bir süre sonra, Mısır'ın başkentini Teb'den Memfis ile Teb arasında bir yere taşıdı. Nil Nehri'nin doğu tarafında, Teb'in yaklaşık 200 mil kuzeyindeki bu yeni yerde, tanrı Aten'e adanmış yeni bir şehir kurdu. Yeni şehre "Aten ufku" anlamına gelen Akhetaten adını verdi. Akhenaton'un krallığı, Mısır tarihinde genellikle Amarna dönemi olarak anılır, çünkü Mısırbilimcilerin bu dönemin ilk kanıtlarını ortaya çıkardıkları yer, mezar yerleri, günümüz

---

1 Vücuttaki bağ dokusunu oluşturan proteinlerden birinin genetik olarak mutasyona uğraması sonucu birtakım sağlık sorunlarının gelişebildiği ve anormal uzunluktaki el, kol ve bacaklarla karakterize olan kalıtsal bir hastalık. (ed.)

el-Amarna köyü civarındaydı. Burada, aslında, kraliyet şehri yaklaşık 3.500 yıl önce vardı. Firavunun saltanatı sırasında, şehir yetmiş yedi mil karelik alana ulaştı, Aten'in tapınaklarını, büyük bir sarayı ve muhteşem bir kraliyet yolunu barındırdı ve 20.000 ila 50.000 kişinin ikametgâhı olarak hizmet etti.

Akhenaton, cahil yöneticiler ile yanlış yola sapmış ve güce aç bir rahip sınıfının Mısır'a empoze ettiğine inandığı eski tanrıların anılarını silmeye girişti. İlk hükümdarları yücelten ve onların dini inançlarını yerle bir eden tapınakları ve anıtları vardı. Daha önceki hükümdarlara ve diğer tanrılara atıfta bulunulmasın diye ortadan kaldıramadığı şeyleri de bozmaya girişti. Ne yazık ki Akhenaton'un dini ve felsefi yenilikleri kalıcı olmadı. Haleflerinden biri olan oğlu Tutankhamun karşı devrimi başlattı. Babasının inançlarını reddederek, Mısır'ın başkentini yeniden Teb yaptı, Akhenaton'un ortadan kaldırmaya çalıştığı eski rahip sınıfının gücünü teslim etti ve babasının kendi seleflerine yaptığını yapmaya başladı: Babasının saltanatının silinmesi için acımasız bir mücadele sürdürdü. Bu, Akhetaten şehrinin harabeye dönmesine izin vermek anlamına geliyordu. Aynı zamanda tüm Nil Vadisi boyunca Amarna döneminin tüm izlerini yok etmek anlamına da geliyordu. Çalışmaları o kadar etkiliydi ki, 1820'lerde ve 1830'larda el-Amarna köyü çevresini keşfeden bilim insanları, üç bin yıldır görülmeyen mezarlıklara rastlayana kadar Mısır tarihinde Akhenaton'un adı ve etkisi geçmemişti. Amarna dönemiyle ilgili ilk bilgi kırıntıları on dokuzuncu yüzyılın bu ilk on yıllarına ait olsa da, Petrie 1892'de tam ölçekli kazılara başlayana kadar antik Mısır tarihindeki bu olağanüstü anın sırrını afallamış kamuoyuna açıklamadı.

Akhenaton'un entelektüel devriminin kalbi, seleflerinin zengin çoktanrılı geleneğiyle çarpıcı bir tezat oluşturan katı bir tektanrıcılıktı. "Aten'e İlahi" ile "İbranice Kutsal Metinler Mezmur 104" arasındaki benzerlikler, İsraillilerin Akhe-

naton'un dininden ilham almış olabileceğini ve onun içgörülerini Mısır'daki esaretinden Filistin'e taşımış olabileceğini düşündürmektedir.

Aten'e İlahi'den:

Batı ufkunda battığın zaman, toprak ölüm gibi karanlıktır ...
Bütün sürünen şeyler, solar.
Şafakta, ufukta yükseldiğinde ...
Karanlığı uzaklaştırırsın ...
Erkekler uyanır ve ayağa kalkarlar ...
Bütün dünya, emek veriyor.
İşlerin ne kadar çeşitli!
İnsanın gözünden gizlenirler.
Ey benzeri olmayan tek tanrı,
Yeryüzünü kendi isteğine göre yarattın.

Ve Eski Ahitteki Mezmur 104'ten:

Sen karanlık yaparsın ve gece olur,
Ormanın tüm hayvanlarının süründüğü yer.
Genç aslanlar avlarının ardından kükrer.
Güneş doğar, onları uzaklaştırır . . .
İnsanlar işine gider.
Ve akşama kadar emek vermeye.
Ey Yehova, işlerin ne kadar çoktur!
Yeryüzü senin zenginliğinle dolu.

Diğer dini özellikler yeni Mısır dininin bir parçasıydı. Akhenaton'un tanrısı daha erişilebilir bir tanrıydı. Diğer Mısır tanrılarının tapınakları kapalı yapılardı ve tanrının görüntüsü tapınağın en uzak ve en karanlık kısmında saklanmıştı, sadece en saygı duyulan rahipler tarafından görülebiliyordu. Aksine, Aten'in tapınakları dışarıya açıktı. Rahipliğin de ibadet faaliyetlerini tekeline almasına izin verilmedi. Yeni din daha şefkatli ve duygulu bir inançtı. İnananları, erkekleri ve

kadınları, tek tanrıyı, insan elleriyle uzanmış ışınları insanlara ulaşan ve günlük eylemlerinde onlara rehberlik eden kişisel ve bağışlayıcı bir varlık olarak görmeye teşvik etti.

Yine de Akhenaton'un tanrısı Aten'in tek bir aracısı vardı, firavunun kendisi. Tanrı Aten'in görünürdeki açıklığına rağmen, gerçekte Mısırlıların yeni tanrılarıyla temas kurmaları yasaktı. Sadece firavunun Aten'in emirlerini daha geniş topluma yorumlama hakkı vardı. Akhenaton'un yeni inancı derinden otokratikti, hatta belki de zalimceydi. Basit ama doğru bir şekilde ifade edersek, "Akhenaton'un dininin tanrısı Akhenaton'un kendisiydi."

Akhenaton'un tektanrıcılığa yaptığı vurgunun altında yatan bir siyasi ve sosyal bağlam vardı. Bu bağlam sadece tek bir tanrıyı büyük bir üne ulaştırmak için önceki girişimlerden yararlanmakla kalmadı, aynı zamanda Mısır devletinin daha geniş, Akdeniz ve Afrika çapında yayılması anlamına geldi. Mısır gibi uzaklara yayılmış bir imparatorluk, Mısır'ın geleneksel kozmolojisinde olduğu gibi, belirli bölgelere daha az bağlı, kapsayıcı bir tanrı tasavvur etmeyi kolaylaştırdı. Ek olarak, Akhenaton'un yeni bir tanrıya vurgusu, Amun-Ra rahiplerinin nüfuz ve otoritesine karşı monarşik bir güç oyunundan başka bir şey değildi. Teb merkezli rahip sınıfı, devletin genişlemesinin lütuflarından yararlanmış, bir devlet içinde sanal bir devlet haline gelmiş, hatta krala ve onun kraliyet takipçilerine meydan okuyabilmiştir. Akhenaton'dan önce gelen savaşçı krallar, Güneybatı Asya ve Nübye'den daha fazla hazine getirdikçe, rahipliğin zenginliği ve gücü arttı. Akhenaton'un Aten'i Mısır dinindeki tek tanrı yapma ve başkentini Akhetaten'e taşıma kararı, Amun-Ra'nın rahip sınıfının statüsüne bir karşılıktı. Böyle olunca da şiddetli bir kırgınlık uyandırdı. Sonraki firavunlar eski dini düzeni yeniden kurup imparatorluğun merkezini Teb'e geri çevirdiğinde, din adamları intikamlarını aldılar. Onlar da Akhenaton'un tüm izlerini

ve onun radikal dini ve siyasi duruşunu destekleyen unsurları ortadan kaldırmaya çalıştılar.

Akhenaton'in yenilikçi ruhunun hissedildiği son bir alan, burada da öncüller olmasına rağmen, sanatsal ifade dünyasıydı. Sanatsal olarak, Akhenaton yılları, sanatçıların tüm yaşam biçimlerini, insan, hayvan ve bitkiyi nasıl işlemeleri gerektiğine dair formüle edilmiş reçetelerden ziyade gerçekçiliğe, hatta sürrealizme vurgu yaparak damgasını vurdu. Akhenaton, sanatçıları, güçlü firavunu bile, basmakalıp bir biçimde değil, gerçekte olduğu gibi tasvir etmeye teşvik etti. Modern eleştirmenler bu dönemin sanatını dışavurumcu olarak adlandırırlar ve onu klasik döneme ve onun stilize temsillerine karşı bir isyan olarak görürler. Bazı sahnelerde duvar oymacıları at ve arabayı "hızın vecdinde" sunmuş ve kraliyet ailesini sevgi dolu yakınlık sahnelerinde resmetmiştir. Hükümdar portre ressamlarının kendisini ve karısını el ele tutuşup çocuklarını öperken tasvir etmelerine izin verdi; dokunaklı bir sahnede sanatçılar, kral ve kraliçenin kızlarından birinin ölümü için yas tuttuğunu göstererek, derin duygularını bile sergilediler. Geçmişin aksine, bu çağda sanatçılar tanrıların hayvan ve insan temsillerini reddettiler. Bunun yerine, Aten'i tamamen, elleri gökten yeryüzündeki insanlığa uzanan bir disk olarak tasvir ettiler.

Amarna dönemi sanatçıları iki bin yıllık bir geleneği bozdu. "Korkunç bile denebilecek; hareket, ifade, duygu ve gerçekliğe aldırmama artık kuraldır. Başlangıçta küçümseyici bir şekilde yalnızca 'çirkin' ve hatta 'hasta' olarak adlandırılan bu sanatın özü, insan biçimini özgürce ele alan modern sanat okullarıyla karşılaştırılarak anlaşılabilir." Akhenaton döneminin yenilikleri, "groteskten biraz alışılmamışa" kadar uzanan şekilde natüralistti. Yine de sanatçıların da sükûnet ve güzellik algısı vardı. Akhenaton'un karısı olan Nefertiti'nin ünlü portresi, Mısır temsilinde tam da bu yeni akorlara bastı. Uza-

tılmış boynu ve hülyalı ifadesi ile başı ve omuzları boyunca uzanan eğimli çizgileri, yalnızca gelişmişliği yansıtmakla kalmıyor, aynı zamanda Amarna yıllarının sanatçılarının zarafet ve inceliği tasvir etme yeteneklerini de gösteriyordu.

II. Ramses

Burada ele alınacak güçlü firavunların sonuncusu açık ara en iyi bilinenidir: II. Ramses (MÖ 1279-1213), I. Seti'nin oğlu ve I. Ramses'in torunu. İkincisi askeri bir gaspçı ve on dokuzuncu hanedanın kurucusuydu. II. Ramses, eski Mısır tarihindeki en uzun saltanatlardan birine sahipti. Dokuz yıllık bir naiplik döneminden sonra altmış altı yıl boyunca tek başına hüküm sürerek 1213'te doksan yaşında öldü. Babası, büyükbabası ve önceki on sekizinci hanedanın hükümdarları gibi II. Ramses'in de emperyalist hırsları vardı. Ramses'in saltanat döneminin sonunda Filistin ve Suriye toprakları Mısır'dan kaymaya ve Hititlerin egemenliğine girmeye başlamıştı. II. Ramses, çekişmeli topraklar üzerinde otorite talep eden Hitit Kralı Muvatalli'ye karşı büyük bir Mısır ordusuna liderlik etti. Kadeş Savaşı MÖ 1274'te günümüz Suriye'sinde Asi Nehri yakınında gerçekleşti. Askeri tarihçiler bunu antik dönemin en dikkate değer askeri çatışmalarından biri olarak kabul ederler. Hitit kuvvetleri 18.000 ile 19.000 arasındaydı ve 2.500 atlı savaş arabasını içeriyordu. Ramses'in kuvvetleri daha da büyüktü, sayıları 20.000'di. Ayrıca büyük bir savaş arabası birliğine sahip olmakla övündüler. Ancak Mısır ordusunun farklı tümenleri birbirinden ayrılarak Hitit kuvvetlerinin firavunun komutasındaki merkezi alayları pusuya düşürmesine izin verdi. Mısır kuvveti bozguna uğramak üzereyken, Ramses askerlerini tek başına topladı ve kendisi için çok büyük bir risk alarak savaş arabasıyla düşmanlarının ortasına daldı. Cesur eylemleri, kesin bir yenilgi gibi görünen askeri zaferle

sonuçlandı. Ya da en azından Mısır kayıtları böyle söylüyor. Ramses, Nil Vadisi'ndeki halkın hükümdarlarının askeri başarılarına inanmasını sağladı. Kadeş Savaşı'nın anlatısının çok sayıda yazılı kaynakta ve bu döneme ait tapınakların ve diğer yapıların duvarlarında, büyük ölçüde kraliyet cesaretiyle elde edilen mükemmel bir askeri zafer olarak gösterilmesini emretti. Gerçekte Ramses bu savaşla birlikte güçlü bir savaşçı-kral olarak ün kazanmasına rağmen, Mısır bu bölge üzerindeki kontrolünü yeniden sağlamayı başaramadı.

Bu olayın Mısır'daki başlıca kayıtları, Abydos'taki tapınakta, Karnak'taki hipostil salonda ve Nil'in batı kıyısında, Teb'in karşısındaki Ramesseum olarak bilinen defin tapınağında ve ayrıca savaşın resmi yazılı bir kaydında bulunabilir.

Ramses'in hüküm sürdüğü dönemde Memfis, Mısır başkenti olarak yeniden ortaya çıktı. Bu yıllarda elde edilen etkileyici ekonomik faaliyet nedeniyle, başkent, Akdeniz ticaret bölgesinin her yerinden mallar alan hareketli bir liman kenti haline geldi. Ayrıca önemli bir yerleşim alanına ve beyaz duvarlarla parıldayan bir kraliyet kalesine sahipti. Görünüşü Memfis'inkinden belirgin şekilde farklı olmasına rağmen, Teb de kalkındı. Teb, Memfis kadar görkemli olmasa da, artık kırsal bir tarım kenti değildi. Mısır'ın dini ve kültürel merkezi olarak bir enerji patlaması yaşadı. Teb, Nil'in doğu kıyısında saraylar, villalar, yerleşim alanları ve tanrılara ve büyük krallara adanmış sürekli büyüyen salonlar, tapınaklar ve anıtlardan oluşan etkileyici bir imparatorluk şehriydi. Ramses elbette şehre damgasını vurdu. Nil kıyılarında, batıda, çöl kayalıklarıyla çevrili ovada, eski hükümdarların başka anıtları vardı. Burada Ramses, Mısır'ın önceki tüm yöneticilerinin yapılarını gölgede bırakmasını amaçlayan ve aslında gölgede bırakan kendi defin tapınağı olan Ramesseum'u yaratmaya başladı. Ramses ayrıca Krallar ve Kraliçeler Vadisi'nde damgasını vurdu, çünkü sadece kendi mezar yeri için büyük ve

görkemli bir oda inşa etmekle kalmadı, aynı zamanda babası olduğu ve çoğundan uzun yaşadığı 100'den fazla oğlu ve kızı için bir dizi geniş oda inşa etti. Bu odalar son zamanlarda ortaya çıkarıldı ve araştırmacı Kent Weeks'e göre, Howard Carter'ın 1922'de Tutankamon'un mezar odasını bulmasından bu yana en heyecan verici ve açıklayıcı keşif.

Bir sonraki hanedan olan on dokuzuncu hanedanlık döneminde, Akhenaton'un tek bir tanrı ile ilişkisinin neredeyse tüm izleri ortadan kaybolmuştu. Ramses, Mısır'ın tüm ana tanrılarını koruyan, hevesli bir şekilde çoktanrıya inanan bir hükümdardı. Teb'de rahipliği bir kez daha onun yönetimi altında gelişen Amun'a şükranlarını sundu. Ancak bu, güneşe tapınmanın önemini yitirdiği anlamına gelmiyordu. Tam tersine: Ra takip edilmeye devam etti ve Heliopolis'teki ana dini merkezi büyük ilgi gördü. Tanrılar bir kez daha tapınakların en gizli odalarında saklandı ve hayattaki tek amacı özel tanrılarına hizmet etmek olan bir rahip sınıfı tarafından sevgi ve ilgiyle takip edildi.

Boyu (beş fit, beş inç) dışında, II. Ramses ile ilgili her şey çok büyüktü. Tarihi itibarını, yaşamını temsil eden ve imajını sunan devasa anıtlara sahip olarak sağlamlaştırdı. Kendine en az on bir destansı heykel diktirdi. Bunlardan en sonuncusu 1962'de Kahire'nin hemen dışında keşfedildi. Bu heykel yirmi dört fit uzunluğundaydı ve Nil'in aşağısına kadar çekilen ve Memfis şehrinin içine dikilmiş olan Asvan granitinden yapılmıştı. Bugün, geniş bir salonda kapalı olarak bulunduğu yerin yakınında yan yatmış şekilde görülebilir. Modern Mısırlılar bu heykellerden birkaçını dış dünyayla paylaştılar, bu nedenle bugün büyük firavunun anıtları Paris ve Denver gibi şehirlerde geniş çapta dağılmış olarak bulunabilir. Uzun yıllar boyunca, II. Ramses'in Kahire merkez tren istasyonunun hemen dışında bulunan bir heykeli vardı, ancak kirlilik taşı aşındırdığı için şehrin kenar mahallelerine taşınmak zorunda kaldı.

II. Ramses anıtlarından en dikkate değer olanı, tarihi anlatılmaya değer olan Ebu Simbel'dir. Anıt, eşleri ve çocukları ayaklarının dibinde toplanmış olarak, hükümdarın altmış beş fit yüksekliğindeki dört heykelinden oluşur. Aslen Yukarı Mısır'ın en uzak bölgelerinden birinde kayalıklardan oyulmuş ve hükümdarın gücünün krallığının en güney kısımlarına yayıldığını göstermeyi amaçlamıştı, bazılarının kraliyet otoritesini kutlamasında grotesk olarak adlandırdığı bu çarpıcı yapı, sonunda kumla kaplandı ve yeryüzünden silindi. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yeniden keşfedildi. Yunan tarihçilerinin ve gezginlerinin ilgisini çeken ve antik çağlarda kapsamlı bir şekilde yorumlanmış olan ve daha sonra sonsuza dek kaybolmuş gibi görünen tarihi bir hazineyi ortaya çıkaran arkeologların şaşkınlığını hayal edin. Dünyanın dikkatini buna ilk çeken Avrupalı gezgin J.L. Burckhardt, bölgeyi terk etmek üzere olduğunu yazdı: "Neyse ki güneye daha fazla döndüğümde, henüz görülebilen dört muazzam devasa heykelin içine düştüm. Kayadan oyulmuş heykeller; ... dağda kazılmış derin bir girintide duruyorlar, ancak şimdi burada sellerde savrulup neredeyse tamamen kumların altına gömüldükleri için büyük pişmanlık duyuluyor. Heykellerden birinin başı, göğsünün bir kısmı ve kolları henüz yüzeyin üzerindedir; yanındakinin hemen hemen hiçbir yeri görünmüyor, başı kırılmış ve gövdesi omuzlarının üzerine kadar kumla kaplı; diğer ikisinden sadece gövde görünüyor."

100 yılı aşkın bir süre sonra bu muhteşem eser yeniden tehlikedeydi. Bu seferki sebep, Ebu Simbel'i riske atan, Nasır'ın Asvan'da yüksek bir baraj kurma hayaliydi. Asvan Barajı sadece Mısır'a elektrik sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda devasa duvarlarının ardında büyük bir göl yaratarak Mısır'ın en önemli antik eserlerinin çoğunu sular altında bırakacaktı. Kimse Ebu Simbel'i kaybetmeye razı değildi. Mısır hükümeti, 36 milyon dolarlık bir maliyetle, anıtı daha yüksek bir yere

taşınabilmesi için 1.000 adet numaralandırılmış parçaya ayırdı. 1960 yılında başlayan bu girişim, dünyanın en etkileyici tarihi anıtlarından birini kurtardı. (Ebu Simbel'in mevcut konumunda bir çizimi için Görsel 13'e bakınız.)

II. Ramses'in mumyalaması, beklenildiği üzere, Mısır'ın diğer yönetici ailelerinin mumyalamasından bile daha ayrıntılıydı. Eski Mısır kültürünün bu en özel ve bir o kadar da büyüleyici yönünü gözlemlemek için başka bir fırsat sunuyor. Mısırlılar, gözlemlediğimiz gibi, kesinlikle yönetici aile ve daha sonra toplumun birçok kesimi için kültürlerinin geliştirilmesine yönelik bir öbür dünyaya inanıyorlardı. Yine de ileri gelenler ve daha sonra sıradan insanlar mumyalanmanın ve sonsuz bir öbür dünyaya hazırlanmanın ayrıcalıklarından yararlanırken, en gösterişli törenler ve gömme teknikleri Mısır'ın en güçlü hükümdarlarına ayrılmıştı. Bu nedenle II. Ramses'in defin ve ölümden sonraki yaşam için hazırlıkları uzundu ve vücudun son yolculuğuna hazırlanması için gerekli tüm temel özellikleri kapsamaktaydı. Mumyalama işleminin tamamı yetmiş gün sürdü. Organların alınmasıyla başladı. Beyin burun içinden çıkarıldı ve organlar, mezar odasında mumyalanmış gövdenin yanına yerleştirilmiş kanopik kavanozlara yerleştirildi. Mısırlılar varlığın özü olarak beyni değil, kalbi görüyorlardı. Ramses'in vakasında defin cerrahları kalbi çıkardı ve ardından altın iplikler kullanarak orijinal yerine geri dikti. Normalde mumyalama ekibi kalbi yerinde bırakırdı. Daha sonra cesedin mumyalanması, yıkanması ve keten beze sarılması geldi.

Rahipler mezar odasına yerleştirilmek üzere hazırlanan mumyayı son derece dekore edilmiş bir odaya taşıyarak, mutlu bir öbür dünya için övgü ilahileri ve şiirler söylediler. Sarılı ve mumyalanmış gövde, güçlü erkekler ve kadınlar söz konusu olduğunda parlak renkler ve göz alıcı gravürlerle boyanmış ahşap bir lahit içine yerleştirilirdi. Lahdin en dikkat

çekici kısmı hükümdarın kendi görüntüsü ya da maskesiydi. Bir tünelin en ucunda yer alan iç mezar odası, firavunun yaşadığı ve zevk aldığı hayatın portreleriyle süslenmiş ve öbür dünya yolculuğuna çıkarken ona zevk vermek için tasarlanmıştı.

Mısırlı hükümdarların, güçlerini kutlamak ve ölümden sonra yaşamın devamına olan inançlarını temsil etmek için devasa piramitlere sahip olmak yerine, kendilerini Yukarı Mısır'daki batı çölünde gömmeyi seçmelerinin nedeni, Eski Mısır'da yaygın hale gelen mezarların talan edilmesini ve yağmalanmasını önlemekti. Firavunlar ve onlar gibi gömülen diğerleri, Eski Krallık'ın seleflerinden daha fazla şansa sahip değildi. Onların da mezarları soyuldu. II. Ramses'inki bile yağmacılardan kurtulamadı. Seleflerinin mirasını korumak isteyen sonraki firavunlar ve rahipler, II. Ramses'in ve diğerlerinin cesetlerini yerlerinden çıkararak kraliçelerden birinin genişletilmiş mezarına sakladılar. Bu mezar mühürlendi ve açıklanamaz ve mucizevi bir şekilde 2.800 yıl boyunca dokunulmadan ve bilinmeden kaldı. Ancak 2.800 yıldan sonra Mısırbilimciler bölgeyi keşfettiler ve bugün Mısır Eski Eserler Müzesi'nde ve dünyanın diğer yerlerinde sergilenen çok sayıda mumya buldular. Bu mumyalar gelecek nesillerdeki bilim insanları ve eski Mısır'ı sevenler tarafından çok beğeniliyorlar.

Yağmacıların talanından kurtulan birkaç mezardan biri, on sekizinci hanedanın on ikinci kralı Akhenaton'un oğlu Tutankhamun'un mezarıydı. MÖ 1336'dan 1327'ye kadar kısa bir süre Mısır'ı yönetti. Büyük ölçüde bozulmamış mezarı, bir Mısırbilimci ve arkeolog tarafından keşfedildi. Howard Carter, özellikle on sekizinci hanedanın bilinmeyen ve görünüşe göre kısa ömürlü ve nispeten belirsiz bir firavununun hâlâ keşfedilmemiş mezarları olduğuna ikna oldu. Carter, keşfin dünyaya diğer mezarlarda saklanan hazinelerin ihtişamını

göstereceğine olan inancıyla on beş yılını mezarı aramak için harcadı, ancak tahmin edileceği üzere yağmacılar mezar odalarının çoğunu yağmalamıştı. Carter nihayet 1922 Kasım'ında defin yerine geldi, ancak hamisi Lord Carnarvon'un gelişini beklerken, üç ay sonrasına yani 1923 Şubat'ına kadar mezara girmedi. Tutankamon'un mezarı, Carter'ın vaat ettiğinden veya tahmin ettiğinden çok daha fazlasına sahip olduğunu kanıtladı. Firavunun mezarı belirli bir sıra olmaksızın yaşamının bir parçası olan birçok eşyayla, tıklım tıklım doluydu. Altın kaplama yatakları, güzel kanopi kavanozları, siyah cilalı Anubis köpeği ve hepsinden önemlisi, firavunun çarpıcı mezar maskesine sahip lahdi, o zamanlar dünyayı şaşırttı ve eski Mısır'da var olan ihtişam karşısında milyonlarca ziyaretçiyi büyülemeye devam etti. Koleksiyonun çoğu bugün Kahire'deki Mısır Müzesi'nin krala ayrılmış geniş ve özel bir bölümünde görülebilir, ancak zaman zaman en iyi parçalardan bazıları keşif seyahatlerinde yabancı ülkelere gönderilmiştir. (Kral Tutankamon'un mezar odasından alınan cenaze maskesi ve kraliyet sandalyesinin resimleri için Görsel 14 ve 15'e bakınız.)

MISIR'DA KÖYLÜLER VE KADINLAR

Eski Mısır'ın kralları, kraliçeleri, rahipleri, bürokratları, tüccarları ve askeri kişiliklerinin yaşamları hakkında çok şey biliyoruz. Hayatları duvar gravürlerinde tasvir edilir ve yazılı eserlerde kutlanır. Diğer gruplar, dikkate değer bir istisna dışında, kadınlar, onlar hakkında çok az şey yazıldığı için yeterince incelenmemiştir. Mısır anıtlarının duvarlarında tasvir edilen ve binlerce yıldır olduğu gibi yaşamları Nil Nehri'nin tarımsal rutinlerine uygun olan köylülerin yaşamlarını kolayca hayal edebiliriz. Büyüme mevsimi boyunca yoğun bir şekilde çalıştılar ve devlet kendilerine inşaat veya sulama projeleri dayatmadıkça nadas dönemlerinde daha az işleri

vardı. Edebiyatçıların pek azı onlar hakkında yazdı ve çok az sanatçı ve gravür, hayatlarının stilize edilmiş portrelerinden fazlasını sundu. Bununla birlikte istisna, bilim insanları tüm toplumlarda kadınların yaşamlarının ana hatlarını sunmaya çalıştıkları için son yıllarda çok dikkat çeken kadınlardır. Ama burada bile bildiklerimizin çoğu köylü sınıftan ziyade üst sınıf, zengin ve güçlü kadınların dünyasından alınmıştır ve bu dünya tamamen erkek sanatçılar ve yazarlar tarafından tasvir edilmiştir.

Eski Mısır'da kadınlar açıkça erkeklere tabiydi. Tek önemli kadın firavun, genellikle erkek kıyafetleri içinde tasvir edilen ve firavunların "sahte sakalı" ile gösterilen Kraliçe Hatşepsut'tu. Kadın ve erkekle ilgili görsel ve metinsel imgelerde erkekler ağırlıktadır. Cenaze sahneleri erkek figürlerini ön plana çıkarıyor; kadınlar arka planda ve erkeklere hizmet eden rollerde yer alıyor gibi görünüyor.

Yine de Mısırlı kadınların, Mezopotamya'daki çağdaşlarının aksine, iyi çalışılmış, çok daha fazla hakka sahip olduklarını ve babalarına ve kocalarına daha az borçlu olduklarını anlamak önemlidir. Aynı sosyal sınıftan erkeklerle eşdeğer yasal haklara sahiplerdi ve erkek meslektaşlarıyla ölümden sonraki yaşam ile ilgili aynı beklentilere sahiptiler. Bu haklar Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'nın antik dünyasında olağandışıydı. Mısırlı kadın temsilleri tipik olarak erkeklerden daha küçük ve onların daha sert tonlarının aksine krem rengi bir cilde sahip olarak tasvir edilir. Alt sınıftaki erkekler ve kadınlar, aynı iş kategorilerini yapıyor olarak temsil edilirdi; dokumacılık yaparken, ekmek pişirirken ve toprağı sürerken. Köylü kadınları ve erkekleri günlerini dışarıda ağır işlerde geçiren bireylere yakışır şekilde basit giysiler giyerken, üst sınıftan erkek ve kadınlar resmi giysiler içinde gösterilmiştir. Sanatçıların kadınsı güzelliği neyin oluşturduğu konusunda net fikirleri vardı. Güzelliğin işaretleri incelik ve zariflik, ince

bel, sıkı göğüsler, uzun boyun, soluk ten ve mavimsi siyah saçlar olarak betimleniyordu. Mısır'ın klasik güzel kadınlarından biri olan Akhenaton'un karısı Nefertiti'nin görüntüsü de böyleydi. Mezopotamya kadınlarının aksine Mısırlı kadınlar ne örtünüyordu, ne de evin özel alanlarıyla sınırlıydılar.

Neredeyse tamamı erkek gibi görünen Mısırlı şairler, bir aşk şiirinin aşağıdaki dizelerinin gösterdiği gibi, bir kadının romantik ve şehvetli aşkını kutladılar:

Kalbim hızla atıyor
Sana olan aşkımı düşündüğümde
Mantıklı davranmama izin vermiyor
Ama kalbim yerinden sıçrıyor.

Çoğu evlilik görücü usulü idi. Erkekler on beş, kadınlar on iki yaşında evlenirdi. İster köylünün basit kulübesi, ister firavunun görkemli sarayı olsun, kadınların başlıca alanları evleriydi. Kraliçelerin ve kraliçe annelerin etkisi çok büyüktü, ancak bunun perde arkasından uygulanması gerekti ve dış dünya tarafından ancak ara sıra görünür hale geldi. Pek çok firavun, onlar olgunluğa erişmeden tahta çıkmış ve naiplik figürlerinin bir kombinasyonuna ve annelerinin rehberliğine güvenmiş olsa da, Mısır'da yalnızca birkaç kraliçe saltanat vekili vardı. Mısır'ın bazı tanrılarının, hatta İsis gibi büyük güçlerin bile kadın olduğu, kadınların etkisini ölçerken gözden kaçırılmamalıdır. Dahası, kraliçenin, tıpkı kocası gibi, giderek artan bir şekilde ilahi olana katıldığı düşünülüyordu. Kadınlar hakkında bildiklerimiz son derece sınırlı olsa da, Hiksosları Mısır'dan sürmekten birinci derecede sorumlu olan büyük firavun I. Ahmose'un, annesi Akhotep'in ve kocası ve oğlundan daha uzun yaşayan ve Deir el-Medina'daki işçiler tarafından onların hamisi olarak tanrılaştırılan asıl karısı Nefertari'nin tavsiyelerine güvendiğini biliyoruz.

Evlilikle ilgili hiçbir resmi tören yoktu ve geleneksel olarak kadınlar eşlerinin evine taşınırdı. Hem karı, hem de koca için boşanmaya izin verilirdi ve çoğu aile tek eşliydi. Evliliğin amacı çocuk yapmak ve aileyi güçlendirmekti. Yeni Krallık'tan bu talimat satırları, evliliğin amaçlarını ve ailenin önemini vurgulamaktadır:

Gençken bir eş ile evlen, sana bir oğul doğursun
Sen gençken o sana katlanmalı
Çocuk sahibi olmak uygundur
İnsanları çok olan kişi mutludur
O, soyundan dolayı selamlanır.

Kadınların, okuryazarlığın nüfusun belki de yüzde 1'inden fazlasının olmadığı bir toplumda okuma yazma öğrenip öğrenmediğini bilmiyoruz. Erkeklerin ev işlerinin yönetimini kadınlara bırakarak iktidar konumlarını tekellerine almaya başladıklarının bir göstergesi, Eski Krallık'ta kadın rahibeler varken, Yeni Krallık zamanında ortadan kaybolmuş olmaları gerçeğinde görülebilir.

4. BÖLÜM

NÜBYELİLER, YUNANLAR VE ROMALILAR, YAKLAŞIK MÖ 1200 - MS 632

Tarih bize imparatorluk kurucularının ve dünya hegemonlarının Mısır'ı ele geçirmeye yönlendirildiğini gösteriyor. İlk başta, dünyanın en güçlü hükümdarları –dünyanın ilk imparatorluk kurucuları– Mısırlılardı. Karnak ve Luksor, Yeni Krallık firavunlarının gücünü duyurdu; bunlardan biri –II. Ramses– savaşçılarının gittiği her yerde kendisine devasa heykeller dikti. Modern zamanlarda Cecil Rhodes gibi doyumsuz imparatorluk kurucuları, dünya hegemonyası hırslarına Mısır'ı da dâhil ettiler. Rhodes Güney Afrika'nın ucundan Akdeniz'e uzanan İngiliz topraklarının hayalini kurarken, Napolyon Mısır'ı fethetmenin ve işgal etmenin Britanya'nın emperyal hırslarının kalbinde bir paya sahip olacağını ve dünya sahnesinde Fransız gücünün zaferini önceden haber vereceğini umuyordu. Fatımiler, Şii görüşlerini tüm Müslüman dünyasına ve hatta ötesine genişletmeye çalıştılar ve Memlûkler, Mısır sınırında Moğolların dünya egemenliği projesini engellediler. Yine de bu güç tacirlerinin

hiçbiri Mısır'a Afro-Avrasya'nın en azimli dünya fatihi Büyük İskender kadar önem vermemiştir.

Yunanlar ve en enerjik askeri liderleri Büyük İskender için Mısır'ın özel bir önemi vardı. Yunanların kültürel bir borcu minnetle kabul ettikleri bir halk olan Mısır'ı en eski ve aslen en sofistike bölge olarak kabul ettiler. Tabii ki, Büyük İskender Mısır'ın stratejik konumunu fark etmişti. Ancak Mısır'ın kültürel merkeziliği ve kehanet gibi bilgeliği fatihi de büyüledi. İskender, tam ülke üzerinde Yunan kontrolünü ele geçirmişken, en güvendiği yardımcılarından küçük bir grubunu batı çölüne götürdüğünde, Siwa'daki kâhini ziyaret etmeye ve kahinin geleceği bilme konusundaki övülen yeteneğinden yararlanmaya hevesliyken her şeyi riske attı. 300 millik kavurucu çöl sıcağına katlanarak, ölümü göze alarak ve fethetme hırslarının en yoğun olduğu bir zamanda tam altı haftayı harcayan İskender'in bu en ünlü ve saygın kehanetlerden yanıt alma arzusu sınır tanımıyordu. Kafasında iki soru yandı: Dünyayı fethedebilir mi? Ve o bir tanrı mıydı? Kâhinin baş rahibi ile görüştüğünde kimse ona eşlik etmediğinden ve toplantının içeriğinden tam olarak bahsetmediğinden, baş rahibin Makedon savaşçıya tam olarak ne söylediği bilinmiyor. Ancak İskender, etrafındakiler ona toplantının sonucunu sorduklarında "kendisine gönlünden geçenin söylendiğini" kabul etti.

FİRAVUNUN MISIR'I DÜŞÜŞTE

Yüzyıllar süren firavunlar dönemi boyunca Mısır'ın düşmanları Güneybatı Asya, Libya ve Nübye'den geldi. Düşmanlarının çoğu batı çölünden (Libyalılar) veya Sina'dan (Hiksos ve Persler) geldi. Yine de firavunlar döneminin ani ve çarpıcı sonu denizler ötesi bir yerdendi. O anın tarihi kesin olarak belirlenebilir. Büyük İskender ülkeyi fethettiğinde MÖ 332'ydi. Yunan fethinden önce bile, düşüşün bariz olduğu bir dönem-

de, yerel ileri gelenler ve ülkeyi zorla ele geçiren yabancılar hâlâ firavunların ihtişamlı günlerini canlandırmaya çalışıyorlardı. Ancak İskender'in fethi bu çabalara son verdi. Bunun bir başka yıkıcı sonucu da oldu. Yerel Mısırlılar, ülkelerini iki bin yıldan fazla yönetmeyeceklerdi.

Firavunlardan sonra Mısır'ı yöneten yabancı isimlerin ve yabancı hükümdarların kataloğu ışıl ışıldır. Önce Yunanlar geldi, ardından Romalılar, Bizanslılar, Arap Müslüman fatihler, Kuzey Afrikalı Fatımiler, Eyyûbîler, ezici bir şekilde Hazar ve Çerkes bölgelerinden Memlûkler, Osmanlı Türkleri, Bonapartist Fransızlar, Arnavut bir savaş ağası Kavalalı Mehmed Ali tarafından kurulan yabancı bir hanedan ve İngilizlerin yerini, sonunda 1952 askeri darbesinde Mısırlılar aldı. Ama tüm hikâye bundan ibaret değil. Nübyeliler, Persler, Yunanlar ve bu bölümün konusu olan Romalılar firavunlardan sonraki yıllarda Mısır'ı yönetirken, Mısırlılar kenarda bırakılmadı. Kendilerini tüm eylem alanlarına soktular. Başta Hristiyanlık dönemi olmak üzere ve özellikle bundan sonra yabancı Müslüman hükümdarlar döneminde Mısırlılar ülkenin entelektüel hayatına hâkim olmuştur. Onlar, Hristiyan teolojisinin esaslarını tartışan ve Mısır Hristiyanlığının yüksek makamlarını elinde tutan din adamları ve entelektüellerdi. İslam döneminde, inancın geçerli olup olmadığına karar veren ulema ve kadılardı. Buna ek olarak, Yunanlar ve Romalılar eski Mısır kültüründen çok şey özümsediler ve dili melezleştirilmiş bir Helenistik-Mısır kültürü yarattılar. Mısır Hristiyanlığı bile eski Mısır dininin birçok yönünü korudu, ancak din adamları bunu Mısır'a borçlu olduklarını asla kabul etmeyeceklerdi.

Mısır'ın II. Ramses'in askeri zaferleriyle sonuçlanan on dokuzuncu hanedanının başarılarının ardından ülke yeniden düşüşe geçti. Yeniden canlanma olmayacaktı. Bir dizi yabancı hükümdar ve yabancı asker öne çıktı. Sonraki 3.000 yıl boyunca Mısır'ın yöneticileri, çoğu yerli dili konuşmayan

ve hatta bazı durumlarda hâkim dini inançlara tabi olan kişilerdi. Genellikle, yerel sakinleri, özellikle Mısır köylülerini küçümseyen, izole edilmiş ve sömürücü seçkinler olarak yaşadılar. Ülkeyi salt bir zenginlik kaynağı, kendileri ve iktidar yerleri ülke dışında olan üstleri için gücü artırmanın bir yolu olarak görüyorlardı.

Firavun döneminde Mısır hükümdarlarının iyi önderler olmaları, ülkenin ve nüfusun refahının onlara emanet edilmesi bekleniyordu. Takip eden yüzyıllarda Mısır hükümdarları halka çok az saygı gösterdiler.

LİBYALILAR VE NÜBYELİLER

Mısır, şanlı on dokuzuncu hanedandan sonra iki yüzyıl boyunca yerli Mısırlı firavunlar tarafından yönetilmeye devam etti, ancak yöneticileri, ülke üzerinde egemenliklerini iddia edecek kaynaklara ve iradeye sahip olmayan zayıf ve etkisiz kişilerdi. Sıfatları yetersizliklerini doğruluyor: Kurtarılanlar, Mütevazı Dayananlar, Körler ve hepsinden önemlisi, Faydasızlar. Derin bir karamsarlık ve umutsuzluk çağıydı; güç ve servet sahibi erkek ve kadınlar, daha az şanslı olanlara eski yöntemleri taklit etmelerini ve geleneğe bağlı kalmalarını tavsiye etti. Daha önceki dönemleri karakterize eden bireyciliğin yerini katı bir gelenekçilik aldı. Ülkenin seçkinleri artık başarısızlık ve günah duygusuyla eziyet çekiyordu. Tanrılarını mutlak güçlü ve kendilerini hayatın olaylarında sadece piyonlar olarak gördüler. Parolaları sessizlik, alçakgönüllülük ve itaatti. Sonraki bilgelik kitapları, aşağıdaki özdeyişin onayladığı gibi, insanlığın yetersiz olması üzerine yayıldı: "Tanrı her zaman başarılı, insan ise başarısızdır. Bir şey insanların söylediği şeyken, diğeri tanrının yaptığı şeydir. Çünkü insan çamur ve samandan başka bir şey değildir ve tanrı onun yapıcısıdır ve her gün yıkan ya da yeniden inşa edendir. Dile-

diği gibi bin adamı bildiği gibi yaparken diğer bin adamı da yönetici yapar."

Mısır, birçok başarılı imparatorluğu etkileyen kaderin acısını çekti. Sınırları fazla büyümüştü. Artık yöneticileri ve askeri güçleri, Güneybatı Asya, Kuzey Afrika ve Nübye'deki sınırlarındaki imparatorluk tebaasını kontrol edemez hale gelmişti. İmparatorluğun sınırlarındaki huzursuz nüfus artık intikam değilse de bağımsızlıklarını arıyordu. Ayrıca, Mısır'ın rahip sınıfları, siyasi sınıflar pahasına büyük gücü yeniden ele geçirmişti. Firavunların liderlik ve dinamizm sağlama çabalarını engellediler. Mısır'ın fethedilen ve sömürgeleştirilen halkları bile ülkenin çöküşüne ağıt yaktı ve firavunların siyasi istikrar ve ekonomik refah sağladığı günlerin özlemini çekti.

Daha önceki yüzyıllarda Mısır hükümdarları, Hiksos'un daha erken bir çağda yaptığı gibi, dışarıdakilerin merkezi devleti devirmeye ve egemenliklerini kurmaya çalışacaklarından korktukları için sınırlar üzerinde sürekli bir gözetim uygulamışlardı. MÖ 950 civarında bir Libyalı ailenin firavun rolünü oynamaya başladığı anlatılır. İşgal gerçekleşmedi. Daha ziyade, Mısır'a tutsak olarak giren veya ülkeye zenginlik arayışıyla göç eden Libyalılar, iktidar koltuklarını ele geçirdiler. Yönetimleri kısa ömürlü oldu ve kısa bir süre daha yerel Mısırlılar devletin işlerinden sorumluydu. Canlı bir kültürü ve güçlü bir devleti yeniden kurma konusunda öncekilerden daha başarılı değillerdi.

Libyalılardan kısa bir süre sonra güneyli halklar geldi. Nübye, eski Mısır'ın arka bahçesi, Sahra'nın güneyindeki Afrika'ya giriş noktasıydı. Mısır üzerindeki etkileri, kısmen Afrika'ya karşı daha önceki bir bilimsel önyargı ve Afrikalıların Sahra'nın kuzeyindeki kültürlere yaptığı birçok katkı nedeniyle, büyük ölçüde hafife alındı. Bununla birlikte, eski Mısırlıların, bu bölgede ortaya çıkan ve düzenli olarak "sefil Kush" olarak adlandırdıkları kültürlere tepeden bakarak bu

önyargılara katkıda bulundukları da doğrudur. Nübye'nin kaynaklarını, özellikle ham maddelerini ve esir olarak alınan ve köleleştirilen halklarını sıklıkla acımasızca sömürdüler. Nübyelilere ilişkin geleneksel Mısır görüşü, bölgeyi ve halkını olumlu değerlendiren ve halkın "en uzaktaki ulus, insanların en adili, tanrıların gözdesi" olduğunu söyleyen Homeros'un görüşüyle çarpıcı bir tezat oluşturuyordu. "Olympus'un yüce sakinleri onlara gider ve şölenlerine katılır. Onların kurbanları, ölümlülerin onlara sunabilecekleri arasında en makbul olanıdır." Nübye de nihayet kuzeyden hükmeden derebeylerinden intikamını aldı ve kendilerinden birini Mısır tahtına yerleştirdi. Mısır'ın yirmi beşinci hanedanı Nübye'den geldi. Bilim insanları, yöneticilerini Mısır'ın siyah firavunları olarak adlandırdılar.

Yukarı ve Aşağı Nübye, Mısır'daki ilk çağlayandan Nil'e kadar uzanan ve günümüzde Sudan'ın başkenti Hartum'a kadar olan alanı kapsar. Eski zamanlarda ise birinci ve dördüncü çağlayan arasında kalan ve yoğun nüfusa sahip topraklar Mısırlıları cezbetmiştir. Burada, eski Mısır kültürüyle aşağı yukarı aynı zamanda, yani yaklaşık 6.000 yıl önce farklı bir kültür ortaya çıktı. Nübye halkları eski Mısırlılarla temas halinde olmalarına ve birçok Mısır kurum ve değerini özümsemesine rağmen, kendi geleneklerinden taviz vermediler. Bu bölgede ortaya çıkan ilk güçlü devlet Kerma'ydı. Kökenleri, tüccarlarının Mısırlılarla ticaret yaptığı ve kuzey bölgelerine lüks malların akışını kontrol ettiği gözlemlenen MÖ 2400'e kadar dayanır. Kerma'nın konumu, üçüncü çağlayanın yaklaşık elli mil kuzeyindeydi. Mısırlılar bölgeye askeri seferler düzenlediler, ancak orada kalıcı bir siyasi veya askeri varlık tesis etmediler.

Mısır yönetiminin Nübye üzerinde bir sömürge yönetiminin özelliklerini alması yeni krallığa kadar gerçekleşmedi. Mısırlıların yerel satraplarla ittifak halinde çalıştıkları Gü-

neybatı Asya'da kullandıkları tekniklerin aksine, Nübye'de Yeni Krallık fatihleri kendi yöneticilerini güneye gönderdiler ve 500 yıldan fazla süren bir sivil ve askeri yönetim kurdular. Nübye'deki Mısır yönetimi, Mısır dini inançları da dâhil olmak üzere yerel nüfusa tam bir firavun kültürünün dayatılmasını içeriyordu. Güçlü savaşçı Kral Ahmose tarafından bir dizi askeri baskın olarak başlayan Mısır varlığı, MÖ 1100'e kadar sona ermedi; Mısırlılar ve Sudanlılar, bu toprakları büyük ölçüde terk ettiler ve bu bölge, birkaç yüzyıl boyunca iki cephe arasındaki sahipsiz topraklara döndü. MÖ 850 civarında Napata'da yeni bir dizi yerel kral yerleşene kadar bölge hayata geri dönmedi. Sonunda, Napata krallarından biri olan Piankhy, Mısır'ı işgal etme ve Mısır'ın yirmi beşinci hanedanının, Asvan'ın güneyindeki halklar tarafından yönetilen ilk ve tek hanedanlığın kurucusu olarak orada tahta geçme cüretinde bulundu. Piankhy, durumu Nübye'nin eski yöneticilerinin aleyhine çevirdi ve kendi adını övgü dolu ilahilerle ilan ettirdi:

Ey güçlü hükümdar, ey güçlü hükümdar,
Piankhy, güçlü hükümdar!
Aşağı Mısır'ı alarak geri döndün,
Sen sonsuzsun,
Senin kudretin hüküm sürer,
Ey Teb'in sevilen hükümdarı!

Yirmi beşinci hanedandan Nübyeliler Mısır'ı MÖ 747'den 656'ya kadar yaklaşık yüz yıl yönettiler, ancak Mısır'ı Asur İmparatorluğu'na katmak için gönderilen askeri güçler tarafından sürüldüler. Napata kralları, Mısır'dan ayrıldıktan sonra bile, modern Sudan'ın kuzey kesimini birkaç yüz yıl daha yönetmeye devam etti. Napata eski zamanlardan beri Mısır yörüngesine çekilmiş ve önemli miktarda Mısır etkisi-

ni içselleştirmişti. Nübye kralları kendilerini firavun olarak adlandırdılar, Mısır güneş tanrısı Amun'a taptılar, kendilerini piramitlere gömdüler ve hiyeroglifler kullandılar. Yine de Mısır'a uzaklığı ve bölgenin hiçbir zaman tam olarak Mısır tarafından ele geçirilmiş olmaması, ancak esas olarak Mısır ticaret karakolu olarak kullanılması nedeniyle, Mısır etkileri susturuldu. Daha sonra, Nil Vadisi'nin kalbinden bağımsızlıklarını korumak için, Nübye hükümdarları daha da güneye giderek MÖ 300 civarında Meroe Krallığı'nı kurdular. Mezar piramitleri ve başkent Meroe'de yoğunlaşan büyük kentleşmiş nüfusu ile tanınan bu devlet, MS beşinci yüzyılda yıkılana dek 500 yıldan fazla varlık gösterdi.

MÖ altıncı yüzyılda, Pers Ahamenişler otoritelerini batıya doğru genişlettiler ve Mısır'ı değerli bir mülk olarak ele geçirdiler. Ahameniş fatihlerinin en ünlüsü, MÖ 559'dan 530'a kadar hüküm süren ve Mısır'ın fethini oğlu Kambyses'e emanet eden II. Kyros'tur. İkinci hükümdar ülkeyi ele geçirdi ve Mısır'ın yirmi yedinci hanedanlığını (MÖ 525-404) kurdu. Onun ölümüyle Ahameniş tahtı, tarihin en heybetli hükümdarlarından biri olan ve İran'ın batı topraklarıyla daha yakın birleşmesinin mimarı olan I. Dareios'a (MÖ 522-486) geçti.

Perslerin ara dönemi çoğu Mısırlı için hoşnut edici bir dönem değildi. Mısır'ın bir sonraki fatihi olan Yunanlar, Pers vahşetini ve baskısını abartmış olsalar da, Persler Mısırlılara Hiksos'u hatırlattı: Mısırlıların yöntemlerini benimsemek istemeyen yabancı fatihler. Perslere verdikleri tepki, Hiksos'a olan tepkilerinden farklı değildi. İsyan ettiler, böylece kendine özgü kültürel kimliklerini ve kendi yöntemlerini küçümseyen halklara boyun eğme konusundaki isteksizliklerini bir kez daha ilan ettiler. Mısır geleneklerine saygısızlık, MÖ 522'den 517'ye kadar hüküm süren Pers valisi Aryandes'in yönetimi altında zirveye ulaştı. Delta şehirleri, MÖ 496'da, Dareios'un uzun saltanatının sonuna doğru, Perslerin bölgedeki Yunan

toprak ve askeri emelleriyle meşgul olduğu bir zamanda, Pers egemenliğine karşı bir isyan başlattı. 465'te daha sonraki bir isyan, Mısır halkının kültürel kimliğini sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğe benzetilebilecek bir harekete çeken ve İngiliz derebeylerine karşı yirminci yüzyılın Mısır milliyetçi coşkusuyla pek çok benzerlik gösteren ilham verici bir lider olan İnaros tarafından gerçekleştirildi. İnaros, Mısır'ın Pers yöneticilerini yendi, ancak ülkenin bağımsızlığı kısa sürdü ve Persler kontrollerini kurdu ve asi liderini idam etti.

Ne yazık ki, bu Yunanların katalogladığı Mısır'dı. Mısır'la ilgili anlatıları sonraki nesilleri etkilemiş olan Herodotos, beşinci yüzyılda, siyasi kargaşa ve iç isyanların olduğu bir zamanda Mısır'a geldi. Yenilik yerini teslimiyete bırakmıştı. Cesaret ve kişisel şöhrete olan susuzluğun yerini eski yöntemlerin kölece taklidi almıştı. Anlatısının bazı bölümleri, kehanetlerin ve boş ritüellerin esiri olan bir Mısır'ın gerilediği yönünde.

MISIR'DA YUNANLAR VE ROMALILAR

Mısır'ın firavunların görkemini yeniden kazanma hayallerini Büyük İskender'den daha iyi söndürebilecek çok az hükümdar vardı. Büyük yeteneklere ve hırslara sahip bir adam olan İskender, MÖ 332'de güçlü Makedon ordusuyla Mısır'a girdi ve zaten azalmakta olan Pers kuvvetini bozguna uğrattı. Mısır, İskender'in bilinen yaşanabilir dünyayı kendi egemenliği altına alma yolundaki ilk duraklardan biriydi. Kısacası, 50.000 kişilik ordusu, yetenekli süvari birlikleri ve on sekiz fit uzunluğunda mızraklar kullanan piyadelerinden oluşan Makedon savaş birlikleri ile MÖ 331'de Irak'ta, yarım milyonluk olduğu söylenen çok daha büyük bir Pers ordusunu Gaugamela Muharebesi'nde yok etti. Pers yenilgisi, Orta Asya'yı ve Kuzey Hindistan'ın kapılarını İskender'in fetih birliklerine

açtı. Hükümdar MÖ 323'te, otuz iki yaşında, aşırı içki tüketimi yüzünden öldüğünde, devleti Libya'dan günümüz Afganistan'ına kadar uzanıyordu.

İskender'in gençlik yetenekleri nefes kesiciydi. Atletik cesareti, askeri becerileri, kişisel cüretkârlığı, hırsı, çekiciliği ve karizması vardı. Babası Makedonya Kralı II. Philippos, oğlunu Yunan anakarasında gelişen sanat ve bilimlerde yetiştirmesi için Aristoteles'i saraya getirdiğinden beri, Yunan yöntemleri ile ilgili bilgisi eşsizdi. Philippos, MÖ 337'de kırk altı yaşında öldürüldü ve İskender, kendi ülkesinde ve Yunan anakarasında Makedon otoritesine karşı ayaklanmaları bastırmak için çok az zaman harcadı. İskender'in hükmetme ve egemen olma kararlılığı, daha erken olsa da, bu zamanda ön plana çıktı. Bazıları, babasının gözündeki itibarını kaybettiği için suikastta parmağı olduğunu öne sürdü. Durum ne olursa olsun, İskender, baş ve en sadık generali Antipatros'un ve sadık Makedon birliklerinin desteğine ağırlık vererek ve Yunanistan'ın kalbinden gelen askerlerin etkisini en aza indirerek, ordusundaki diğer iktidar taliplerini acımasızca ve sistematik bir şekilde öldürdü. Gerçekten de Yunanlar küçük bir alaydan oluşuyordu; ordudaki toplam oranları nadiren yüzde onu aşıyordu.

Mısır, bölgesel olarak İskender'in imparatorluğunun sadece küçük bir parçası olmasına rağmen, hayati bir unsurdu. İskender, eski firavun rejiminde kendisini cezbedecek çok şey buldu. Hiyerarşik ve merkezi hükümete ve din ile siyasi otorite arasındaki yakın ilişkiye hayrandı. Firavunun güç sırlarını öğrenmeyi ve onları uzak topraklarını yönetmede yardımcı olarak kullanmayı umuyordu. Orijinal fetihten sonra İskender, firavunların tahta çıktıklarında yaptıkları gibi Heliopolis'i ziyaret etti. O da Amun'a tapınmayı kendi gücüyle ilişkilendirmek istedi. Antik devletin siyasi başkenti olan Memfis'e gitti. Gördüğümüz gibi, Siwa Vahası'ndaki ünlü Amun kâhinini ziyaret ederek daha da uzağa gitti.

İskender'in erken ve beklenmedik ölümü, tam bir parçalanmaya neden olmamasına rağmen, geniş imparatorluğunun dağılmasını harekete geçirdi. Sadık generali Perdikkas imparatorluğu korumaya çalıştı. Perdikkas'ın diğer askeri liderlerin İskender'in en büyük oğlunu tanımasını sağlama çabaları başarısız oldu. İskender'in henüz doğmamış oğlu için Baktriyalı bir kadınla yaptığı evlilikten bir naiplik yaratma girişimi de öyle. Yunan generaller, kendilerini yarı Makedon, yarı Baktriyalı bir çocuk hükümdara tabi kılmaya karşı çıktıklarından, düzenli bir halefliğin başarılı olma şansı pek yoktu. İskender'in kendisi gibi generalleri de hırslı adamlardı. Dünyanın yarısını dolaşmışlardı ya da onlara öyle geliyordu ve her türlü fiziksel ve zihinsel zorluğa göğüs germişlerdi. İskender'in doğudaki imparatorluğun meşruiyetini artırmak için İranlı eşler almalarını talep etmesi de bunlardan biriydi. İskender'in ölümünden birkaç yıl sonra, imparatorluk zaman zaman birbirine düşman olan dört birime bölündü. Bunlardan biri, birçok yönden en kalabalık ve müreffeh olanı olan Mısır, MÖ 305'te I. Ptolemaios unvanını alan bir Yunan generali Ptolemaios'un himayesi haline geldi. MÖ 30'da Roma İmparatoru Sezar Augustus, Ptolemaios hükümdarı Kraliçe Kleopatra'yı devirip Mısır'ı genişleyen bir Roma İmparatorluğu'na dâhil edene kadar üç yüzyıl boyunca devam edecek bir hanedan kurdu.

İskender ve haleflerinin gücü yerel seçkinlere devretmek gibi bir niyetleri yoktu; Yunanların Mısır'a göçünü teşvik ettiler. Yine de etkileri, ilk bakışta göründüğü kadar eski firavun düzenini bozan türden değildi. Her şeyden önce, İskender ve ordusunun çoğu Yunan anayurdundan değildi. Makedonya çevresinin pastoral ve askeri değerlerine sahip oldular ve onları savundular. İkincisi ve daha da önemlisi, Yunan kültürünün dikkate değer bir Mısır ve Güneybatı Asya katmanı olduğu için, Mısırlılar için o kadar rahatsız edici değildi. Gü-

neybatı Asya, Kuzey Afrika ve Afrika etkilerinin önemli bir karışımı, İskender Afrika ve Asya'ya yürüdüğünde Yunanistan'da zaten meydana gelmişti; bu, Yunanların Fenikelilere, Mezopotamyalılara, Mısırlılara ve Perslere olan borçluluğunu yansıtıyordu. İskender, birçok Mısır kurum ve uygulamasını benimsediğinde ve daha sonra üst düzey askeri liderlerini Pers gelinler almaya zorladığında Afrika'ya ve doğuya duyduğu saygıyı gösterdi. Doğu'nun hiyerarşik, merkezi, ilahi-hak monarşilerinden etkilenerek imparatorluğunu doğululaştırdı.

Doğu, Yunanistan'a esas olarak Kıbrıs, Girit ve Rodos üzerinden gelmişti. Aracıları, Kuzey Afrika ile Güneybatı Asya ve Yunan anakarası arasında serbestçe dolaşan zanaatkârlar, rahipler, doktorlar, görücüler, büyücüler ve tüccarlardı. Yunanlara en kritik katkıları, Sümer'de gelişen ve Mısır'a ve dünyanın diğer bölgelerine yayılanlar gibi daha önceki yazı sistemlerine göre tekil bir avantaja sahip olan Fenike alfabesiydi. Fenikeliler ünsüzler kadar sesli harfler için de sembollere sahiptiler. Yunanlar bu alfabeyi devraldılar ve geliştirdiler, bir gözlemcinin görüşüne göre Yunancayı bu sırada dünyanın "en mükemmel yazı sistemi" haline getirdiler

PTOLEMAİOS ÇAĞI

Ptolemaios ve Roma çağları Mısır'da eşi görülmemiş refah dönemleriydi. Ptolemaioslar ve onlardan sonra Romalılar, firavunların ilk yerleştirdiği kurumların birçoğunu uyarlamakla birlikte, firavunlardan bile daha etkili bir şekilde kırsala ulaşan bir idari sistemi kullanarak sulama sistemini genişletti ve Mısır'ı ana topraklar için gerçek bir tarım merkezine dönüştürdü. Ekili alan delta için 16.000 kilometrekareye, Yukarı Mısır için 10.000 kilometrekareye ve Feyyum için 1.300 kilometrekareye yükseldi. Feyyum muhteşem bir büyü-

me yaşadı. Binlerce yıldır bataklık bir bölgeden ve balıklar ve kümes hayvanları için gözde bir yaşam alanından çok daha fazlası olmayan bu yer, Ptolemaios'un mühendislik yeteneği ve yerleşimi altında muhteşem bir gelişme göstererek büyük Yunan toprak sahipleri için tercih edilen bir yer haline geldi. Yeni toprak sahibi sınıfın çoğu, yöneticilerin toprak bağışları dağıttığı emekli askerlerdi.

Mısır'ın nüfusu, firavunların hüküm sürdüğü yıllarda en fazla yaklaşık üç milyona ulaşmıştı. Roma döneminde belki de yedi milyona kadar yükseldi, bu on dokuzuncu yüzyıla kadar en büyük sayıydı ve imparatorluk Roma'sının toplam nüfusunun yaklaşık yüzde onunu oluşturuyordu. Yunan ve Roma imparatorluklarının en müreffeh ve kalabalık devleti olan Mısır, nüfus artışını ve ekili alanların genişlemesini sulamadaki teknik ilerlemelere borçluydu. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda hidrolik mühendisleri tarafından ortaya atılanlara kıyasla basit olsalar da, dikkate değer ölçüde etkiliydiler. En dikkate değer olanlar, yeni su kaldırma cihazları, özellikle Arşimet vidası ve her ikisi de daha önceki zamanlarda kullanılmış, ancak şimdi kırsalda geniş çapta dağılmış olan *şaduf* ve *saqia*'nın daha yaygın kullanımıydı. Bu cihazlar, çiftçilerin taşkın mevsiminde Nil sularından daha yoğun bir şekilde yararlanmalarını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda taşkın mevsimi sona erdikten sonra Nil'e yakın arazilerin sulanmasını da mümkün kılmıştır.

İskender ilerlediği her yerde, çoğuna kendi adını verdiği yeni şehirler kurdu. Birçok şehir arasında ona en büyük zevki veren, en geniş ve en dinamik olan ve İskenderiye adıyla övünen şehir Mısır'daydı. Kuruluşu, yaratıcısının birçok yeteneğini gösterdi. Doğu Akdeniz için bir ticaret limanı kurmak isteyen İskender, kendisini tatmin etmeyen bir yer olan Yunan Naukratis kentini ziyaret etti. Bu kent çok uzaklardaydı ve izole edilmişti. Ancak Mareotis Gölü ile deniz arasın-

daki bir kara kayması ihtiyacı karşıladı. Bölge derindeniz limanını destekleyecek, kolayca savunulabilecek ve serinleten deniz rüzgârlarını yakalayacaktı. Büyük fatih, ana pazarın ve büyük tapınakların nerede bulunacağını yiyecek parçalarıyla işaretleyerek karada yürüdü. Böylece MÖ 331'de, Mısır'ın Akdeniz'deki Rhakotis köyü yakınlarında, Nil'in kollarından birinin karşısında İskenderiye şehri kuruldu. Bir gecede hareketli bir liman kenti haline geldi ve Mısır'ı Yunanistan'a ve Akdeniz'in kuzeydoğu şehirlerine yönlendirdi. Güzelliği ve rahatlığı büyük bir Yunan göçmen nüfusunu cezbetti. İskender bu Akdeniz metropolüne hayrandı ve ölümü üzerine cesedi oraya defnedildi.

Ptolemaioslar döneminde İskenderiye gelişmeye devam etti. Mısır'ın başkenti olarak görev yaptı. Sürekli artan Yunan nüfusunun Yunan kültüründe derin kökleri vardı; Ptolemaios döneminin sonundan önce bu sayı 300.000'den az değildi; on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar tekrar bu miktara ulaşılamadı.

Ptolemaios İskenderiye'si, Helenistik öğrenme gösterişini her yere yansıttı. Yunan kültürünün entelektüel başarılarından zevk alan ve "erken Yunan uygarlığının sanatı, bilimi ve edebiyatının benzersiz bir standartta olduğuna ve bu nedenle gelecek için üstün kültürel öneme sahip olduğuna" inanan I. Ptolemaios hükümdarlığı, önde gelen anakara Yunan bilginlerinin çoğunu kendi topraklarına getirdi. Önce Aristoteles'in halefi olan Theophrastos'a yaklaştı, ancak İskenderiye'ye göç etmeyi reddettiğinde, Theophrastos'un tavsiyesi Phaleron'lu Demetrios'a razı oldu. Demetrios bir müze kurulmasına yardım etti ve tüm Helenistik dünyada haklı olarak ünlenen bir kütüphane yarattı. Kütüphane ziyaretçiler için, devasa kitap koleksiyonu, seminerler ve bilgi hazinesine sahip olmakla övünüyordu.

I. Ptolemaios'un amacı İskenderiye'yi tıpkı Makedonyalı Philippos'in oğlu İskender için yaptığı gibi Helenistik düşünce ve kültürün Atina'sı haline getirmek ve entelektüel ve kültürel kaynaklarını kraliyet ailesini eğitmek için kullanmaktı. Bir sonraki hükümdar olan II. Ptolemaios, babasının ayak izlerini takip ederek kütüphanenin prestijini artırdı ve çok sayıda Yunan aydınını şehre çekti.

II. Ptolemaios'un gururu ve sevinci, hükümdarın Yunanca yazılmış her kitabı ve Helenistik dünyanın dışındaki insanların kutsal ve ünlü eserlerini tutmakla görevlendirdiği İskenderiye'deki kütüphaneydi. Kütüphanenin içerdiği gerçek eser sayısı bilinmiyor. Ptolemaios'un yarım milyon eser elde etmeyi hedeflediği söylenir. Kütüphane ister 40.000 kitap, ister bazılarının iddia ettiği gibi 700.000 kitaptan oluşsun, dünyanın en büyük eser koleksiyonunu barındırıyordu. Bir de kataloğu vardı. Ne yazık ki, kitapların kendileri gibi, katalog da kütüphanenin yıkımından sağ çıkamadı.

Efsaneye göre 641-42'de Mısır'ı ele geçiren Arap Müslüman savaşçılar kütüphaneyi yağmaladılar. Hikâye, Mısır'ı fetheden Arap generali Amr bin As'ın, ordusunun şehrin büyük kütüphanesiyle ne yapması gerektiği konusunda tavsiye almak için Mekke'deki Halife Ömer'e yazdığını anlatıyor. Halife'nin "Kitaplar Kuran'a uyuyorsa gereksizdir, Kuran'ın söylediklerini içermiyorsa imha edilmelidir" yanıtını verdiği söylenir. Ancak bu pitoresk hikâyenin tarihsel gerçeklikte hiçbir geçerliliği yoktur. Kütüphanenin ilk yıkımı, Iulius Caesar'ın İskenderiye'de askeri yenilgiden kaçınmaya çalıştığı ve yanlışlıkla bazı kitapların askeri bir patlamayla yanmasına neden olduğu zaman meydana geldi. Kütüphanenin asıl düşüşü üçüncü yüzyılda meydana geldi ve esas olarak ihmalden ve kitapların şehrin çevresinde bulunan özel ve yarı resmi kütüphanelere dağıtılmasından kaynaklandı.

İlk iki Ptolemaios döneminde İskenderiye'deki müze, çağdaş dünyadaki düşünce kuruluşlarının sahip olduğu itibarı kazandı. Sempozyumlar düzenledi ve Helenistik dünyanın uzak köşelerinden seçkin bilim insanlarını davet etti. Müzeye davet edilmek, kişinin öğreniminin dünya çapında tanınmasına eş değerdi, ancak gerçekte, birçok hayal aleminde gezen çağdaşı gibi müze de çok az kişinin anlayabileceği ve daha azının hâlâ okumak istediği önemsiz ve ezoterik makaleler üretme ününe sahipti. İkamet eden âlimler, devletin onlara izin verdiği boş zamanın tadını çıkarmış görünüyorlardı. Aynı zamanda çok miktarda alkol tüketmeleriyle de ün kazandılar.

Mısır'ın Yunan yöneticilerinin çabalarına rağmen, Atina, felsefe çalışmaları için önceliğini korudu, ancak İskenderiye matematik ve bilimde liderliği aldı. Matematikçi Öklid Atina'da eğitim görmüş olmasına rağmen, Ptolemaioslar döneminde İskenderiye'de ikamet ederken yaptığı çalışmalar alanında en iyisiydi. Burada, Pisagor'dan bu yana Yunan matematik ve geometrisinin tüm alanını inceleyen ve yüzyıllar boyunca bu alandaki standart ders kitabı olarak kalan *Elementler*'ini yazdı. Mısır'da doğan ve MÖ 212'de öldüğü Siraküza'ya göç etmeden önce Mısır yaşamına önemli teknik katkılarda bulunabilen doğa filozofu Arşimet de aynı derecede etkili ve kayda değerdi. Libya'da doğan Eratosthenes, İskenderiye'ye taşındı ve burada büyük kütüphanenin müdürü olarak atandı. Aynı zamanda, dünyanın çevresi ve eksen eğikliği hakkında dikkate değer derecede kesin hesaplamalar yapan başarılı bir şair, matematikçi ve coğrafyacıydı. Şehir liderleri, Yunan lirik şiirine destekleriyle ünlüydü. En dikkate değer örneği müzede kütüphaneci olarak görev yapan şair Kallimakhos'tu.

Yine de Helenizm, Mısır'ın firavun geçmişinden tam bir kopuşun işareti değildi. Fatihlerin yerel halkın kültürünü yok

etmesi neredeyse imkânsızdır. Yunanlar da kurnaz sömürgecilerdi. Fatihler olarak yerel kültürün özelliklerini benimsiyorlarsa, Mısır'ı ve Yunanca konuşmayan diğer halkları yönetmenin daha kolay olacağını biliyorlardı. Ayrıca, eskilerin yönetim ve kültüre katkılarına büyük hayranlık duyuyorlardı.

Mısır ve Yunan motiflerinin karışımı yaşamın hiçbir alanında dinden daha belirgin değildi. Gelen Yunan fatihler, gezginler, yerleşimciler ve bilginler Mısır tanrıları hakkında ilkel bir bilgi birikimi getirdiler ve bu nedenle kendi çoktanrılı ve doğa yönelimli inançları ile eski Mısırlıların inançları arasında paralellikler bulmakta çok az zorluk çektiler. Helenistik Mısır'da ortaya çıkan yeni bağdaştırıcı inanç sisteminde Amun, yüksek yaratıcı tanrı olarak Zeus'un yerini alırken, Horus Apollon rolünü; Thoth Hermes'in; Hathor Afrodit; ve Ptah Hephaistos'un rolünü üstlenmiştir. Bu dönemin en etkileyici tapınakları, özellikle Dendera ve Filai'dakiler, birçok Yunan özelliğine sahipti, ancak aynı zamanda eski Mısır tapınaklarıyla aynı şekilde modellenmişlerdi. Buna rağmen, Ptolemaios hanedanı firavun öncüllerinin yaptığı hatayı yapmadı. Yöneticileri, rahiplerin kontrol altında tutulmasını sağladı. Özellikle kraliyet otoritesinin gerileme dönemlerinde, Orta ve Yeni Krallık'ların ortak bir özelliği olan muazzam miktardaki serveti biriktirme yetileri gibi, rahiplerin toprak sahiplikleri de sınırlıydı.

İskenderiye'de Yunan ve Roma dönemlerinde ortaya çıkan en önemli dini mezhep Serapis'ti. Yunan ve firavun dini motiflerinin bir karışımını temsil ediyordu. Yunanlar kendi tanrıları ile Mısırlıların taptıkları tanrılar arasındaki benzerliklerden etkilenirken, Mısırlıları çok sevindiren hayvan başlı tanrı ve tanrıçalara pek saygı duymuyorlardı. Onların yeni Helenistik-Mısır tanrısı Serapis, Mısır boğa tanrısı Apis ile diriliş tanrısı Osiris'in birleşimiydi, ancak tamamen insan biçimini almıştı. II. Ptolemaios, İskenderiye'nin en büyük Serapis

tapınağını dikti ve tanrıya ibadet için çok sayıda bina inşa etmeye başladı. Serapeum olarak bilinen ve tapınağın etrafında merkezlenen bu alan, bir kütüphane, konferans salonları ve Anubis ve İsis'e bağlı ibadet tapınaklarının yanı sıra büyük bir Serapis figürü içeriyordu. Serapis kısa süre sonra İskenderiye'nin koruyucusu ve şehirdeki en önemli Yunan-Mısır tanrısı olarak görülmeye başlandı.

Helenistik dönemde Mısır'da hüküm süren tüm dini inançların hiçbiri Tanrıça İsis'i çevreleyen kültten daha yaygın değildi. Eski mitolojide İsis, yeniden doğuş ve yenilenmenin sembolü olarak güçlü bir rol oynamıştı (bu konu için önceki bölüme bakınız). Birçok Mısırlının temel bir dini anlatı olarak kabul ettiği güç, cinayet ve intikam mücadelelerini konu alan hikâyede İsis, yaratılışı temsil eder ve cennette yaşarken, Osiris yeraltı ve diriliş tanrısı, Horus ise Mısır'ı teftiş eden ve halkına rehberlik eden tanrıydı.

Bugünkü Asvan şehrinin bulunduğu yerde bulunan Filai Adası, genellikle İsis'in dünyevi ikametgâhı olarak görülüyordu ve tanrıçaya ibadet edilen bir yer olarak ön plana çıktı. Yunan fethinden önce bile, Yeni Krallık döneminin sonuna doğru, özellikle yirmi beşinci ve yirmi altıncı hanedanlar sırasında, İsis çevresinde bir mezhep zaten ortaya çıkmıştı ve Filai bu mezhebin ibadeti için önemli bir yer haline gelmişti. Yunanların Mısır'ı işgal etmeleri ve imparatorluklarının Asya üzerinden genişlemesinin ardından, İsis mezhebi Mısır'ın her yerine yayıldı ve Doğu Akdeniz'deki topraklara ulaştı.

İnananları, tanrıçayı onurlandırmak için Filai'da en az beş yüzyıl boyunca tapınmanın yapıldığı küçük ama zarif güzellikte bir tapınak diktiler. Tapınak, yirminci yüzyılın başında ilk Asvan Barajı'nın inşasının ardından ülkenin İngiliz işgali sırasında sular altında kalmasına rağmen yüksek baraj eski barajın yerini aldığında restore edildi. Burası Mısır'ın en çekici turistik yerlerinden biridir. Eşsiz güzelliktedir ve büyüklü-

ğü ve mükemmele yakın restorasyonu, ziyaretçilere eski Mısır ve Helenistik dini etkilerinin ideal birleşimine tanık olma fırsatı sunar.

Filai Tapınağı, eski Mısırlıların ve Yunanların görkemli standartlarına göre küçük olan yalnızca on iki odadan oluşsa da, dini inanç ve ibadet için kritik olan tüm odaları ve işlevleri içerir.

Odaları, kralın taç giyme töreninin gerçekleştiği salon, bir taç giyme odası, bir göreve atama salonu ve hepsinden önemlisi, tanrıçanın dünyevi ikametgâhını aldığı söylenen yücelerin yücesi iç mekânı içerir. İsis'e tapanlar, Filai'ın duvarlarına İsis'e ilahiler olarak birçok satır yazarak Mısır'ın en çekici şiirlerinden bazılarını yazdılar. Bu şiirler bugün de okunabilirler. İlahilerden birinin bestecisi, İsis'i "yüce ve evrensel tanrı olarak kabul etti ... dünyevi kraliyet ikametgâhında eski tanrılar ve tanrıçalarla çevriliydi ve erkek kardeşi-kocası Osiris ve oğulları Horus'la sürekli bir aradaydı." (Filai'daki İsis tapınağının bir örneği için Görsel 16'ya bakın.)

MISIR VE FİLİSTİN

Mısır ve Filistin'in uzun ve yakın bir ilişkisi var. Sina'nın kuraklığına rağmen, burası yoğun nüfuslu bu iki bölge arasında bir köprü görevi gördü. Musa, takipçilerini Mısır'daki esaretinden Sina yoluyla Filistin'deki vaat edilmiş bir ülkeye götürdü ve İsa'nın annesi Meryem'in İsa'yı Hirodes'ten kurtarmak için Mısır'a götürdüğü söylenir. Deniz yolu gözden kaçmamıştır. Doğu Akdeniz'deki güçlü doğu-batı akıntıları da Mısır'ı Kıbrıs'a ve şu anda Türkiye'nin güneyi olan kıyılara bağladı. Helenistik dönem, Filistin ile Mısır arasındaki bağlantıların en belirgin olduğu bir başka dönemdi. I. Ptolemaios ve halefleri Yahudilere ülkelerinde sığınma teklifinde bulundular ve çoğu İskenderiye'ye yerleşen büyük bir Yahudi nü-

fusu çekmeyi başardılar. Mısır'daki Yahudi cemaatini bir milyona yakın bir nüfus olarak belirleyen daha büyük tahminler kuşkusuz abartılı olsa da, bu topluluğun büyüklüğünü tahmin etmek neredeyse imkânsızdır. Mısır Yahudileri, Yahudi olmayanlarla nadiren evlenmelerine rağmen, Yunancayı akıcı bir şekilde konuşabildiler ve Yunan devletinde birçok önemli hükümet ve ticaret pozisyonuna sahiptiler. Yahudi bilginlerin Tevrat'ı Yunancaya çevirmeleri ve böylece Septuaginta'yı yaratmaları MÖ ikinci yüzyıla rastlar.

ROMALILAR

Romalılar, kendilerini Yunan kültürünün mirasçıları ve savunucuları olarak tasvir ediyorlardı, MÖ birinci yüzyılda Yunanların yerini aldılar. Onlar da Mısır'ı hayati bir mülk olarak görüyorlardı ve Mısır'ı MÖ 31'deki önemli Actium Savaşı'ndan önce Roma İmparatorluğu'nun hegemonyası altına almışlardı. Iulius Caesar'ın kariyerinin yükselişte olduğu, Roma'nın yavaş yavaş şehir devletleri cumhuriyetinden büyük mülklerin imparatorluğuna dönüştüğü bir dönemde, Mısır önemli bir çekiciliğe sahipti. O zamanlar Mısır'ın hükümdarı, I. Ptolemaios'un doğrudan soyundan gelen ve Mısır yöntemlerine aşina olmak için bilinçli bir çaba sarf eden tek Ptolemaik hükümdar olan VII. Kleopatra (MÖ 51-30 yılları arası hükümdar) idi. Diğer şeylerin yanı sıra yerel dili öğrenmek için zaman ayırmıştı.

Kleopatra kayda değer bir tarihsel figür olarak günümüze kadar gelmiştir. Sayısız sanat, edebiyat ve müzik eseri onu güzel ve yüksek zekâlı bir kadın olarak tasvir etmiştir. Shakespeare onu *Antonius ve Kleopatra* adlı bir oyunda, Handel ise bir operada ön plana çıkardı ve birkaç modern film onu güzel bir kadın ve hünerli bir hükümdar olarak sundu. Günümüz filmlerinin en bilineninde Elizabeth Taylor ve Richard

Burton oynadı ve 1963'te çekildi. Kleopatra hakkında aslında bildiğimiz şey, yüksek zekâlı ve çekici bir kadın olduğudur ancak günümüz eleştirmenlerinin inandığı kadar güzel olup olmadığı tartışılır. Yunan kökenli Romalı tarihçi Plutarkhos, *Paralel Yaşamlar* adlı biyografyaların en uzunu olan *Antonius'un Yaşamı*'nda şöyle bir açıklamada bulunur: "Onun güzelliği özünde tamamen benzersiz değildi ve onu görenleri şaşırtacak kadar güzel de değildi; ama onunla sohbetin karşı konulmaz bir çekiciliği vardı. Sesinin tonlarında ve dilinde de tatlılık vardı, tıpkı birçok telli çalgı gibi, istediği dile kolayca geçebilirdi." Güçlü adamları yörüngesine çekti ve MÖ 51'de on sekiz yaşında tahta çıktıktan sonra bir süre Roma'nın sömürgeci hırslarını savmak için cazibesini ve zekâsını kullandı. Önce çocuğunu dünyaya getirdiği Iulius Caesar ile ittifak kurdu ve ardından ikizlerini dünyaya getirdiği haleflerinden biri olan Marcus Antonius ile ittifak kurdu. Âşık ve siyasi kurtarıcı olarak Marcus Antonius'u seçmesinin akıllıca bir karar olmadığı kanıtlandı. Baş rakibi Octavianus ile Mısır'ı kontrol etme savaşında Marcus Antonius başarısız oldu. Actium Savaşı'nda Octavianus, Marcus Antonius'un güçlerini yendi, Mısır'ı işgal etti ve ülkeyi genişleyen bir Roma devletine dâhil etti. Savaştan sonra hem Marcus Antonius hem de Kleopatra intihar etti. Kleopatra kendini zehirli bir yılanın sokmasına izin vererek öldürdü. Onun ölümüyle Ptolemaios dönemi sona erdi ve Roma'nın imparatorluk yönetimi başladı. Roma hükümdarlığı Mısır yedinci yüzyıl Arap Müslüman işgalcileri tarafından kesin bir şekilde yıkılana kadar altı yüzyıldan fazla sürecekti.

Mısır'daki Roma dönemi, firavunlar döneminden bile daha fazla şekilde, sonraki nesillere mükemmel kaynak materyaller vermiştir. Ülkenin kuru iklimi, çok sayıda papirüs belgesinin zamanın tahribatına karşı ayakta kalmasını sağladı ve tarihçilere bu çağı derinlemesine araştırmak, hatta

sıradan insanların ve seçkinlerin hayatlarını anlatmak için rakipsiz fırsatlar sağladı. Yine de bu el yazmalarının çoğu, iklimin ve çöllerin onları koruduğu Yukarı Mısır'dan geldiği için, muhtemelen bu zamanda insanlar ve ülke hakkında çarpık bir görünüm veriyorlar. Birçoğu, Nil taşkın ovasının çok üzerinde uzanan Yukarı Mısır köylerinde bulundu. En az üçte biri, Yunanlar ve Romalılar döneminde ayrıcalıklı ve müreffeh bir bölge olan Feyyum'dan geliyor. Tarihsel olarak daha az önemli olmamakla birlikte, tam olarak daha az belgelenmiş ve dolayısıyla çok daha az bilinen delta, başta papirüs üzerine yazılmış belgeler olmak üzere ilk kayıtların çoğunun Nil'in sel sularının altına battığı ve gelecek nesillere ulaşamadan kaybolduğu deltaydı.

Özellikle iki büyük Yukarı Mısır mülkü, Mısır kırsalının ve büyük toprak sahiplerinin operasyonlarının en net portresini sunuyor. İlk belgeler grubu, üçüncü yüzyılda İskenderiye'de gaip bir toprak sahibi olarak ikamet eden Aurelius Appianus'un tarım arazileri hakkında bilgi verir. Mısır'ın başkentinin canlı Yunan kültürel yaşamına katılmaya hevesli olan Appianus, Arsinoite'nin Feyyum bölgesindeki arazilerinin yönetimini Heroninos adındaki yerel bir temsilciye bıraktı. Günümüze ulaşan mektupların çoğu Heroninos'a yönelikti ve hesap defterlerinin çoğu onun eseriydi.

İkinci önemli bir belgeleme alanı, günümüz Kahire'sinin yaklaşık yüz mil güneyinde bulunan Oxyrhynchus bölgesi (eyalet) idi. Bölgedeki büyük malikânelerden biri, Ptolemaios döneminde ve hatta Roma yönetiminin ilk yüzyıllarında daha da zenginleşti, ancak daha sonraki Roma döneminde çürümeye başladı. Çölün kenarındaki terk edilmiş bölgeleri, kayıtların yüzyıllar boyunca birinci sınıf bir koruma koşulunda kalmasına izin verdi.

Bu kayıtlardan Roma Mısır'ı hakkında çok şey öğrenebiliriz. Örneğin, aynı adı taşıyan ve eyalet başkentinin yirmi beş

mil kuzeyine ve on beş mil güneyine uzanan bir ilçedeki ana kentsel konum olan iyi belgelenmiş eyalet şehri Qxyrhynchus gibi. Oxyrhynchus eyaleti kabaca yüz köy ve toplam 100.000 kişiden oluşan bir kırsal nüfus içeriyordu. Başkentte 20.000 ila 25.000 kişi daha yaşıyordu ve bu nüfus miktarlarına ve Mısır'ın ek yirmi dokuz eyalet ve eyalet başkentlerine ve hatta daha büyük şehirlere ilişkin diğerlerine dayanarak, nüfus bilimciler Mısır'ın nüfusunu tahmin ettiler. Mısır'ın MS üçüncü yüzyılda ulaştığı yedi milyon ulaşılan en büyük miktardı. Bu nüfus eski zamanlarda en büyük ve en yoğun nüfuslardan biri olmasına rağmen, Mısır kırsalı bugün olduğu gibi insanlarla dolu değildi. Gündüzleri tarlalarında çalışmak için dışarı çıkan köy sakinleri tek başlarına çalıştılar. Başlarına bir kaza gelse, günlerce tedavi görmeden ve gözetimsiz yatabilirlerdi.

Roma, Mısır'ın firavun geçmişiyle bağlantısını baltalayan ve koparan Yunan eğilimini hızla sürdürdü. Hiyeroglifler daha az kullanıldı. Hiyerogliflerin bilinen son kullanımı 394'te Filai Tapınağı'ndaydı, ancak eski Mısır dili çok daha uzun bir süre bitişik el yazısı veya demotik biçimde konuşulmaya ve yazılmaya devam etti. Yerel tanrılar da daha önceki dönemlerde sahip oldukları aynı itibarı koruyamadılar; Mısır'daki Hristiyanlık döneminde (bir sonraki bölümde anlatılacaktır) toprağın altına gömüldüler. Ayrıca Roma İmparatorluğu batıda İskoç yaylalarından doğuda Mezopotamya'ya kadar uzanan ve günümüz Afrika ülkeleri olan Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ve Sudan'ı içine alan, görülmesi gereken muhteşem bir oluşumdu. Yaklaşık 60 milyonluk toplam nüfusu, 100 milyondan fazla tebaa ile övünen Çin'deki çağdaş Han İmparatorluğu'nunkiyle karşılaştırıldığında solgun olsa da, böylesine geniş bir toprak genişliği ve nüfus yoğunluğu, ne kadar müreffeh ve kalabalık olduğu kanıtlansa da Mısır'ın önemini azalttı. Mısırlıların kendilerini evrenin merkezi ve tüm sofistike ve kültürlü yaşamın kaynağı olarak düşündük-

leri firavunların çağındaki durumlarından çok uzaktı. Ayrıca, MS üçüncü yüzyılda Roma'nın baş düşmanı olarak İran'da Sasani İmparatorluğu'nun yükselişi, Mısır'ın parıltısını daha da azalttı; Mısır, aslında, her biri savaşan ve dünyayı fethetme hırsları olan bu iki imparatorluk gücü tarafından uğrunda savaşılan değerli bir mülk haline geldi.

Öyle olsa bile, Mısır'daki Yunan varlığında olduğu gibi, Romalılar firavunların geçmişinden tam bir kopuş sağlamadılar. Roma makamları, Yunanların seleflerinden miras kalan eski idari bölgeleri elinde tuttu. Mısır otuz idari bölgeye ayrılmaya devam etti. Her eyaletin, eyalet valisi olarak bilinen bir eyalet yöneticisinin yönettiği idari bir başkenti vardı. Mısır'ın en büyük hükümdarı veya valisi, Roma'dan gönderildi ve bir ila üç yıl görev yaptı, ancak bazen görev süresi beş yıla çıkarıldı. Mısır'ın idari başkenti, Ptolemaios döneminde olduğu gibi İskenderiye idi. Burada da Romalılar, Mısır'ın siyasi ağırlık merkezinin, firavun dönemlerinde olduğu gibi Yukarı ve Aşağı Mısır'ı ayıran yer olan Memfis yerine Akdeniz olması yönündeki Yunan pratiğini izlediler.

İskenderiye, Romalıların yönetiminde Yunanların yönetiminde olduklarından daha fazla zenginleşti. Nüfusu genişledi, ticari hayatı hareketliydi ve entelektüel canlılığı, belki de Roma'nın kendisi dışında, imparatorlukta emsalsizdi. Polonyalı arkeologlardan oluşan bir ekip tarafından eski şehrin tam merkezinde, konferans salonları, tiyatro odaları, bahçeler ve hamamlardan oluşan geniş bir komplekse ilişkin yakın zamanda yapılan keşifler, Roma hükümdarlarının ve daha sonra Hristiyanlaştırılmış nüfusun yüksek öğrenime bağlılıklarının önemini doğrulamaktadır. Kazılar, imparatorluğun uzak köşelerinden gelen uzmanların öğrendiklerini özümsemek için ileri düzeydeki öğrencilerin toplandığı yirmiden fazla konferans odasını gün ışığına çıkardı. Birkaç büyük tiyatro odası daha da fazla sayıda izleyiciyi ağırladı ve hamamlar ve

bahçeler gibi diğer yapılar, yüksek öğrenimin cazibe merkezlerini savunucuları için çekici hale getirmeyi amaçlıyordu. (İskenderiye'deki bir Roma amfitiyatrosunun gösterimi için Görsel 17'ye bakınız.)

Dövüş sanatları yeteneklerine değer veren Romalılar, imparatorluğun hizmetinde cesurca savaşan ve fiziksel sağlıklarını riske atanları cömertçe ödüllendirdi. MS üçüncü yüzyıldaki zirve noktasında, Roma ordusu, 20.000'i Mısır'da yerleşik olmak üzere toplam 400.000 askerden oluşuyordu. Mısır kuvveti, her biri tam teşekküllü bir Roma vatandaşı olan iki lejyon Roma askerinden oluşuyordu. Silahlı kuvvetlerde hizmet etmeyi seçerken, askerler yirmi beş yıllığına kaydolurdu. Roma lejyonları imparatorluğun dış bölgelerinden gelen büyük bir yardımcı kuvvet tarafından destekleniyordu ve üyeleri yirmi altı yıl boyunca askerlik hizmetine girerler, ardından Roma vatandaşlığı kazanırlar ve vatandaşlığın getirdiği tüm avantajlardan yararlanırlardı. Bu avantajlar, Roma mahkemelerinde Roma hukukuna göre yargılanmayı ve imparatorluğun Roma vatandaşı olmayan tebaasından daha az vergi ödemeyi içeriyordu. Mısır yardımcılarının çoğu Mısır şehirlerinden alındı ve Yunan kökenliydi.

Mısır kültürü için uzun vadeli anlamlı sonuçları olan bir gelişme, Roma İmparatorluğu'nun merkezinin 330 yılında İmparator Konstantin tarafından kurulan ve adını ondan alan Konstantinopolis'e taşınmasıydı. Roma İmparatorluğu'nun doğuya doğru kayması bir süredir devam etmekteydi ve Roma ve Bizans imparatorlukları Theodosius'un saltanatının sonuna kadar (379-95) kalıcı olarak ayrılmamış olsa da, Bizans devletinin yükselişine işaret ediyordu. Konstantinopolis, Roma'nın kentsel durgunluğa girişi sırasında ve küçüldüğü bir zamanda gelişen bir metropol oldu. Dördüncü yüzyılda Roma'nın nüfusu azalırken, Konstantinopolis'in nüfusu önemli ölçüde arttı ve yarım milyona ulaştı.

Roma gücünün doğuya kaymasının Mısır için önemi göz ardı edilemez. Konstantin, rakibi Licinius'u 324'te bir savaşta mağlup ettikten sonra Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi ve bu askeri zaferi, Mısır'ın imparatorluk vergilerinin Roma yerine yeni başkente gönderilmesini talep ederek izledi. Sonraki üç yüzyıl boyunca, 640'taki Müslüman Arap fethine kadar Mısır, siyasi liderliği ve dini ilhamının çoğu için Bizans'ı örnek aldı. Latince, üst düzey subayların ve üst düzey bürokratların dili olarak varlığını sürdürse de, Yunanca sonunda eski Roma İmparatorluğu'nun doğu kısmının baskın dili haline geldi ve Latince Batı ile sınırlı kaldı.

Romalılar ve onların Bizanslı halefleri yerel nüfusa başka bir toplumsal hiyerarşi katmanı dayattı. Sonuç, güç ve zenginliğin eşit olmayan bir şekilde dağıldığı ve toplumsal ve sınıfsal sınırlar arasında hareketin zor olduğu, oldukça tabakalı bir bölgeydi. MS üçüncü yüzyılda, imparatorluk içinde yaşayan tüm özgür doğan kişilere Roma vatandaşlığı verildiğinde, Mısır'ın sosyopolitik merdiveninin tepesinde, gücü tekelleştiren ve idari memur, asker olarak görev yapan ve birkaç durumda büyük toprak sahipleri ve tüccarlar olmak üzere az sayıda Roma vatandaşı vardı. Bunların altında, sayıları yüzyıllar boyunca Ptolemaios yönetimi boyunca artan, çoğunlukla kent temelli daha büyük bir Yunan topluluğu geldi. Daha sonra, iyi eğitimli ve çoğunlukla kent temelli olan büyük Yahudi cemaati vardı. Yunanların yönetimi altında kalkınmışlardı ve gözden düşene ve ağır zulme uğrayana kadar Romalıların hükümdarlığı altında imparatorluk korumasından yararlanmaya devam ettiler. Son olarak, çoğu köylü olan Mısırlılar vardı. Hükümet vergilerinin yükünü taşıyorlardı. Mısır'da yaşayan geniş nüfusu besledikleri ve Roma İmparatorluğu'nun çok uzaklardaki tebaasını beslemek için ihraç edilen gıda maddelerini yetiştirdikleri için aynı zamanda ülkenin temel ekonomik kaynağıydılar.

Mısırlıların büyük çoğunluğu sosyal merdivenin en alt basamağında olmasına rağmen, girişimci Mısırlıların koşullarını iyileştirmeleri için sınırlı fırsatlar vardı. Tüccarlar, büyük toprak sahipleri, askerler, hatta sivil bürokratlar olabilirlerdi ama bunu yapmak Mısırlı kimliklerini bir kenara bırakmak ve kendilerini Yunan ve Roma yöntemleriyle asimile etmek anlamına geliyordu. Bu tür kişiler, çoğu zaman köylü soyundan olsalar da, artık Mısır köylülüğünün bir parçası olarak düşünülmüyordu.

Yunanlar, Romalılar ve Yahudiler öncelikle şehir sakinleriydi. Mısır'ın dört büyük şehrinde –İskenderiye, Ptolemais, Naukratis ve Antinopolis'te– toplandılar. Bir Romalı için, eğer bir vatandaş ya da büyük metropollerden birinin sakini ya da bir Yahudi değilse, o zaman bir Mısırlıydı ve bu, çoğu Romalının sadece yük hayvanı olarak gördüğü hor görülen bir grubun üyesi olmakla eşdeğerdi. Kırsal kesimde ikamet eden Yunan nüfusu bile, Roma düşüncesinde Mısır köylülüğünün bir parçası olarak bir araya getirildi.

Roma hükümdarlarının Mısır'ın yalnızca dört büyük şehrini oturmaya değer yerler olarak görmelerine rağmen, çoğu eyalet başkenti olan daha küçük kentsel alanların şehirlileri, kendilerinden daha iyi durumda olan şehir sakinlerini taklit etti. Hamamlara gittiler, amfitiyatrolarda oyunlara katıldılar, Yunan ve Roma tarzında giyindiler, Yunan ve Roma spor etkinliklerine ve festivallerine katıldılar. Hatta kendilerini ve yerel hükümetlerini iflas ettirecek kadar gösterişli bir ölçekte bu girişimlerde bulundular.

Yunan kültürü, Mısır'ın daha küçük kentsel bölgelerine bile nüfuz etti ve zengin ve güçlülerin düşük düzeyde Mısırlılar olarak gördüğü kişiler kendilerini Yunan olarak gördü. Kasabalıların Feyyum portreleri olarak bilinen çarpıcı güzellikteki gömü portreleri, onların Helenizminin çarpıcı birer kanıtıdır. Zengin ve güçlü şehirliler, tüm küçük kasaba

sakinlerini farklılaşmamış bir Mısır nüfusunun parçası olarak topladılar. Onlar Mısırlıydı. Bu kadar basit. Ancak, cenaze törenlerinin bir parçası olarak çizdikleri "mumya resimleri"nde de görüldüğü gibi, kendileri için tamamen Yunandılar. Aslında, Yunanca konuşuyorlardı, sadeleştirilmiş Yunan yaşam tarzına sahiptiler ve kendilerini ülke halkının geniş kitlesinden farklı görüyorlardı. Portreleri, erkekleri ve kadınları saf Yunan kökenliymiş gibi gösteriyordu.

Mısır nüfusunun büyük bir kısmı –Mısırlı köylüler– şehir sakinlerininkiyle çarpıcı bir tezat oluşturacak şekilde yaşadılar. Mısır'da, her biri ortalama 2.000 dönüm arazi ve 1.300'ün biraz altında bir nüfusu kapsayan 2.000 ila 2.500 köy vardı. Köyler birbirine nispeten yakın olduğu için, yerel seyahat, çoğunlukla kırsal bölgeyi çevreleyerek kanal ağından geçen küçük teknelerle kolaydı. Çiftliklerin çoğu küçüktü. Yine de çiftçiler, tarım arazilerine ulaşmak için genellikle köylerinden uzun mesafeler yürümek zorunda kaldılar. Çoğu köyde ayrıca birkaç büyük mülk vardı; bunların bir kısmı, çoğunlukla en yakın şehirde ya da toprak sahipleri zenginse büyük metropollerden birinde yaşayan, bazılarının kiraya verdiği gayrimenkulden uzakta yaşayıp onunla pek ilgilenmeyen mülk sahibine aitti. Küçük çiftçiler kendi parsellerine sahipti; ancak köylülerin tarım dışındaki iş biçimlerini sürdürmek için çok az fırsatları olduğundan yukarı doğru hareketlilik sınırlıydı. Gerçek anlamda köylüler kendilerini toprağa bağlı buldular. Ülkede gelir vergisi veya şehir vergisi olmadığı için en büyük vergi yükü onlara düştü, ancak vergiler tüccarlar ve işletme sahiplerinden alındı.

Yunan döneminde ayrıntılı bir sulama sisteminin kurulduğu ve Romalılar tarafından sürdürüldüğü Feyyum dışında, Mısır tarımının hidrolik teknolojisi firavunlar döneminde göründüğünden biraz farklıydı. Yetiştiriciler, ılımlı su baskınları için dua ederek Nil taşkınlarını beklediler. Buğday, başlıca

kültür bitkisiydi, onu hayvan yemi olarak kullanılan ve ayrıca ekmek yapımında buğdayla karıştırılan arpa izledi. Yerel beslenmede proteinin çoğunu mercimek ve fasulye üretti; köylü aileler beslenmelerini koyun ve keçi peyniriyle idame ettirdiler. Köylüler, özellikle günlük domuz eti tayınları verilen askerlere kıyasla çok az et yediler. Bol miktarda balık bulunması onu en yoksul köylüler dışında herkesin beslenmesinin bir parçası haline getirmesine rağmen, et yerel beslenmede yalnızca şenlikli günlerde ortaya çıktı.

5. BÖLÜM

HRİSTİYAN MISIR

Çöller dehşet verici yerlerdir. Birkaç dönüm noktası vardır, yaşamı az destekler ve göçebe halkların en yetenekli ve bilgilileri dışında herkes tarafından kaçınılır. Çölde kaybolmak umutsuz olmaktır. Yine de tehlikeleri ve sade güzellikleri onlara birçokları için karşı konulmaz bir çekicilik verir. Nil'in Mısır için önemi yadsınamaz olsa da, bölge aynı zamanda üç geniş çölden oluşan bir ülkedir. Aslında, çöller Mısır kara kütlesinin yüzde 95'inden fazlasını kaplar. Nil gibi, ülkenin tarihi anlatısını şekillendirmişlerdir. Libya sınırına giden batı çölü, üçünün en büyüğüdür. Her yerde hayat veren vahalarla kesintiye uğrayan gerçek bir klasik çöl olan uçsuz bucaksız kum tepeleri vardır. Doğu çölü Mısır'ı Kızıldeniz'e bağlar; daha az klasik olsa da batı çölü kadar güzeldir. Renkli ve tuhaf şekilli dağlık çıkıntıları, keşişleri uzak ve romantik mağaralarına çekmiştir. Son olarak, Sina çölü, Afrika ve Asya arasındaki ana kara bağlantısıdır. Üzerinde fetih orduları seyahat etmiştir; tahmin edilebileceği gibi, Mısırlılar stratejik geçişlerini kontrol etmeyi talep etmişlerdi.

Mısır çöllerinde az yerleşim olsa da, insanlardan tamamen yoksun değildir. Bedeviler, geçimlerini mümkün olan her yerde sağlarlar ve kendilerini Mısır'ın tarihi anlatısına dâhil

ederler. Bazen, tarım ürünleri karşılığında kırsal bir yaşamın ve çölün ürünlerini sağlayarak nehir havzasının yerleşik nüfusuyla barış içinde ve ortaklaşa bir ilişki içinde yaşadılar. Ancak Bedevi halkları son derece bağımsızdır, Mısır'ın merkezi hükümeti başarısız olduğunda ve sakinlerini yağmacı göçebelerin insafına bıraktığında daha da bağımsızdır.

Bu çöllerin her biri Mısır tarihinde önemli anlara sahipti. İsraillileri Mısır'dan çıkarmak için Musa, Sina'yı geçmek zorunda kaldı. Filistin'e hiç ulaşmamış olmasına rağmen, Tanrı'nın ona on emri verdiğine inanılan Sina Dağı'na çıktı. Tanrı'nın Musa'ya halkını Kutsal Topraklar'a götürmesini emrettiği dağın eteğindeki orijinal yanık çalıdan nakledildiği iddia edilen bir çalı, ünlü Azize Katerina Manastırı'nın sınırları içinde görülebilir. Bugün turistler, MS 527'de kurulan ve buradan Sina Dağı'nın zirvesine gezilerin düzenlendiği bu Rum Ortodoks manastırını ziyaret edebilirler. (Sina'daki Azize Katerina Manastırı'nın bir resmi için Görsel 18'e bakınız.)

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uzun yıllar boyunca Sina sivillere yasaktı. Mısır ve İsrail ordularının uğrunda savaştığı stratejik bir askeri bölgeydi. 1979'da Mısır ve İsrail arasındaki barış anlaşmasının imzalanmasından bu yana, turistik bir yer olarak muhteşem bir canlanma yaşadı. Yarımadanın eteğinde bulunan Şarm El-Şeyh, efsane bir yer haline geldi. Turistler, dünyanın en çekici yerlerinden birinde bir hafta boyunca şnorkelle dalmak ve yüzmek için buraya gelirler.

Batı çölü, 1,2 milyon mil karelik geniş bir alana yayılan ve büyük ölçüde ıssız bir alan olan Mısır'ın üçte ikisini kaplar. Tarihi ünü büyük ölçüde en iyi bilineni Siwa'da olan vahalarına dayanmaktadır. Bugün, Siwa birçok ziyaretçiyi cezbetmektedir. Otelleri ve birçok olanakları, Kahirelilerin ve diğerlerinin, inzivada geçirebilecekleri hafta sonu için hayatlarının koşuşturmacasından kaçmalarını sağlar. Bununla birlikte, Antik Çağ'daki önemi çok daha büyüktü. Burada, 300 tatlı su

kaynağının ve derenin zeytin ve hurma ağaçlarının beslendiği bir bölgede, Yunan dünyasında iyi bilinen ve çok saygın olan Siwa Kâhini yaşıyordu. Hükümdarlar kaderlerini öğrenmek için kâhine koştular. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kâhinin en önemli ziyaretçisi Büyük İskender'di.

Son olarak, bu bölümde bolca gösterileceği gibi doğu çölünün farklı bir tarihi vardır ve batı çölünden daha önemsiz değildir. Batı çölü ile birlikte, ilk Hristiyan olanların bazılarını kendisine çekmiştir. Roma imparatorluk kültürünün materyalizminden vazgeçmek isteyerek, ancak feragat ve basit ve ibadet dolu bir yaşam yoluyla elde edebileceklerine inandıkları derin bir maneviyat aradılar. Antonius, üçüncü ve dördüncü yüzyılların örnek keşiş figürüydü. Çöllerdeki mağaralar ve sade yerleşim yerleri, kendisi ve diğer münzeviler için cezbedici inziva yerleriydi. Antonius ve diğerleri, Nil Nehri havzasındaki yerleşik toplumdan hem batı, hem de doğu çöllerinde basit bir varoluşa kaçtılar. Orada, sonunda Mısır'dan Avrupa'ya yayılan manastır hareketlerinin kurucu figürleri oldular.

MISIR'DA HRİSTİYANLIĞIN BAŞLANGICI

Hristiyanlık, eski Mısır kültürünü, Yunan ve Roma inanç ve uygulamalarından daha temel bir biçimde tehdit etti. Ancak burada bile firavun halklarının dini gelenekleri savaşmadan kaybolmadı. Ek olarak, birçok eski fikir yeni dinde asimile edildi.

Geç Antik Roma İmparatorluğu'nun ilk yıllarında hiçbir yerde Mısırlılar, erken Hristiyan kilisesinin evriminde olduğu kadar etkili olmadılar. Mısır'ın din adamları ve bilginleri, erken Hristiyanlığın ana ilkelerini tartışmada ve bazı temel inançlarını çerçevelemede etkiliydi. Mısır Hristiyanlığı, çoğu yeni dine dâhil olan Yeni-Platoncu düşünceye de çok şey

borçluydu. Bununla birlikte Hristiyanlık bir kez emperyal bir inanç haline geldiğinde, yetkililer pagan uygulamalarını bastırmak için imparatorluğun tüm araçlarını kullandılar ve Hristiyan Tanrı'dan başka herhangi bir tanrıya ibadet etmeyi yasadışı ilan ettiler. Yunan ve erken Roma dönemleri boyunca değiştirilmiş biçimlerde hayatta kalan tanrılar ve tanrıçalar, Hristiyanlığın çoktanrıcılığa yönelik solmakta olan saldırısına ancak Hristiyan düşünce ve pratiğine incelikli yollarla sızarak karşı koyabildiler. Yine de Hristiyanlık bedensel bir diriliş inancını onayladığı ve Tanrı'nın üç kişiliği (baba, oğul ve Kutsal Ruh) olduğu görüşüne bağlı olduğu için, altında yatan mesajlar firavunlar döneminde kendi tanrı üçlüsüne sahip olan Mısırlılar için tanıdıktı (Osiris–İsis–Horus) ve görkemli bir öbür dünyada yeniden diriltileceklerine dair sarsılmaz bir inanç vardı.

Fakat son tahlilde, Hristiyan inancı ve yeni bir Yunan-Kıpti alfabesinin yaratılması, Mısırlılar ve onların firavun mirası arasında bir uçurum yarattı. Hristiyanlığın içinden çıktığı Yahudilik ve Hristiyanlığın kendisi, eski Mısırlıların dini ideolojisinden nefret ediyordu. Bu iki inancın müritleri, eski Mısırlıları, Mısır'daki esaretleri sırasında İsraillileri ezen, sahte tanrılara tapan, mantıksız ve batıl inançlı müşrikler olarak görüyorlardı. Mısırlı Hristiyanlar bu geçmişin anılarını silmeye çalıştılar.

Hz. İsa'nın ilk takipçileri yeni bir din yaratına niyetinde değildi. Bazılarının Hristiyanlığın ilk aşamalarını adlandırdığı gibi "İsa Hareketi"nin savunucuları Yahudilerdi. İsa'nın kendisi asla Yahudiliğini reddetmedi ve mesajını Yahudi inancının üyeleri arasında yayınladı. Havarileri, İsa'nın tüm dünyaya gidip müjdeyi vaaz etme emrine rağmen, ilk başta Yahudilik içinde hevesle çalıştılar. Hristiyanlığın Yahudi olmayanlar arasında en eski ve en enerjik müjdecisi olan Pavlus bile, Yakın Doğu ve Küçük Asya'daki Yahudi ibadet yerlerin-

de konuştu. Mısır'da, İsa hareketi, özellikle İskenderiye'nin büyük, zengin ve iyi eğitimli Yahudi nüfusu arasında ilgili ve alıcı bir izleyici kitlesi buldu; bunların çoğu, kutsal kutlamalara katılmak için her yıl Kudüs'e seyahat etti. MS birinci yüzyılda birçok Yahudi'nin zihninde, İsa hareketi bir radikalden biraz daha fazlasıydı, hatta bazıları o zamanlar birçok yeni inanç olumlamasını deneyen Yahudiliğin çılgın, uç noktalardaki görüşleri olduğunu bile söyleyebilirdi. Ancak, İsa hareketi, Güneybatı Asya ve Mısır'daki Yahudiler arasında geniş bir kabul görmediği için, yandaşları mesajlarını Yahudi olmayanlara iletmeye başladılar. Ancak o zaman kendine özgü inançları ve kendi ayrı din adamları ile yeni bir dinin görünümünü aldı.

Geleneğe göre, Hristiyanlığın en bilgili havarilerinden ve İsa'nın yaşamının ilk eserlerinden birinin yazarı olan Markos, İsa hareketini Mısır'a tanıttı. İsa'nın ölümünden on yıldan biraz daha uzun bir süre sonra oraya gittiği ve vaazlarını umursamayan öfkeli Mısırlılar tarafından vahşice bir ölüme maruz kaldığı söyleniyor. Durum ne olursa olsun, kanıtların yokluğuna rağmen, İsa ve fikirleri hakkındaki bilginin, Orta Çağ'ın ilk yüzyılında Mısır'da erken ve özgürce dolaştığı makul görünüyor. Mısır ve Filistin arasındaki bağlantılar yakındı; fikirler, metinler ve gezginler bu iki dünya arasında serbestçe gidip geliyordu.

MS ikinci yüzyıla gelindiğinde, Hristiyanlık Mısır'da, özellikle de entelektüel ve dini söylemin gelişen bir merkezi olmaya devam eden İskenderiye'de derin kökler salmaya başlamıştı. Yunan döneminin zirvesinde bir Yunan kütüphanesi ve müzesinin var olduğu yerde, ilmihal okulu olarak bilinen yeni bir okul onun yerini almak için ortaya çıktı. O da Doğu Akdeniz'in her yerinden bilim adamlarını kendine çekti, ama şimdi bu adamlar soyut felsefeden ziyade dini konuları tartışıyorlar ve yeni dinlerine kesin bir biçim vermeye çalışıyor-

lardı. Özellikle, İsa'nın yaşamı ve öğretileri ve onun vaazının anlamı ile ilgili temel bilgileri tartışarak çözümlediler.

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu zirvesine ulaştığında dikkat çekmek için yarışan birçok farklı yeni dini hareketten yalnızca biriydi. İmparatorluk otoritelerinin sert rekabeti ve yoğun zulmü karşısında, nihai başarısını mesajının evrenselci yönlerine, kutsal adamlarının karizmasına, kutsal kitap kanonunu çevreleyen kutsal auraya ve kesinlikle Mısır örneğinde Hristiyan doktrini ile popüler, önceden var olan dini inanç ve uygulamaların yönleri arasında var olan uyuma borçluydu. Yeni dinin çok az ayrım yapması, zengin ve fakir, şehir sakinleri ve köylüler, köle ve özgürler, erkekler ve kadınlar için eşit derecede çekiciydi. Ayrıca çoğu Mısır'da yaşayan ilk mühtedilerinin şevkinden ve yeteneklerinden de yararlandı. Gerçekten de, Mısır nihayetinde Roma ve Konstantinopolis'e karşı üstünlüğünü yitirerek dünya çapındaki Hristiyan inancının merkezi yörüngesinden kaymış olsa da, Hristiyanlığın zaferine ve Hristiyan eylem ve inancının şekline yaptığı erken katkılar göz ardı edilemez.

Hristiyanlığın başarısı muhteşem ve birçok yönden beklenmedikti. MS ilk yüzyıl, Hristiyan mühtedilerin ara sıra yazdıkları dışında, bu yeni dinin büyümesine dair çok az kanıt sunar. Yahudi tarihçiler bunu zar zor fark ettiler ve emperyal devlet, takipçilerinden herhangi bir tehdit hissetmedi. Bir yüzyıl sonra, en azından yüzeyde çok az şey değişmişti. Ancak üçüncü yüzyılda Hristiyanlar dikkate alınması gereken bir güç haline geldi ve bu aşamada, Diocletianus (284-305) liderliğindeki Roma imparatorları vahşi zulüm kampanyaları yürütmek için harekete geçti. Diocletianus'un zulmü gerçekten de korkunçtu. Ordudan atılma cezasına çarptırılan tüm askerlerinin Roma ayinlerine katılmalarını istedi. Kiliseleri yıktı ve din değiştirenleri amfitiyatrolarında aslanlar tarafından parçalanmak üzere gönderdi. Elini uzatabildiği tüm

Hristiyan yazmalarını yok etti. Yine de, Hristiyan Tanrı'dan 312'de Roma'ya saldırısını başaracağına dair bir vizyon gördüğünü iddia eden ve sonraki yıl Hristiyanlara hoşgörü bahşeden, onun ardılı olan Konstantin'di (305-337).

Hristiyanlığın varlığının bu ilk yüzyılları boyunca Mısır, yeni inancın tam kalbi olmasa da canlı bir faaliyet merkeziydi. Üçüncü yüzyılda Mısırlıların çoğu, antik çağlardan Yunan-Roma dönemine kadar tapınılan sayısız tanrıya inanan çoktanrılı dini benimserken, altıncı yüzyılda Mısırlıların çoğu Hristiyandı. Çoktanrıcılık azınlık ve çok zulüm gören bir inanç haline getirildi.

Sonunda Mısır-Yunan dünyasının tanrı ve tanrıçalarından uzaklaşan ve Hristiyan Tanrı'yı benimseyen Mısırlıların dini inançlarındaki bu anıtsal değişikliğin kesin bir izini sürmek zordur. Sürecin aşamalı olduğu, ancak yedinci yüzyılda Arap-Müslümanların ülkenin fethi sırasında fiilen tamamlanmış olduğu açıktır. 350'lerde, kaderinde Hristiyan inancının kalelerinden biri olacak olan İskenderiye şehrine gelen bir ziyaretçi, Yunan-Mısır tanrı ve tanrıçalarına ait çok sayıda mabedi gözlemledi. "Cömertçe süslenmiş tapınaklar, kutsal kişiler, rahipler, eski Roma falcıları, tapınanlar ve en iyi kâhinler boldur ve her şey uygun ayinlere göre yapılır. Böylece sunakların sürekli olarak kurban ateşleriyle yandığını ve buhurla yığıldığını göreceksiniz."

Ancak dördüncü yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Hristiyan topluluklar eski dini inanç ve uygulamalara karşı seferber olmuşlardır. 391 yılında İskenderiye'nin en önemli Yunan-Mısır tanrısı Serapis'e tapınılan İskenderiye Serapeum'unda gerilim doruğa çıktı. İmparator tapınağın kapatılması için bir kararname yayınladı, ancak kararnamenin yeterince ileri gitmediğine inanan bir Hristiyan asker tapınağa girdi ve Serapis imgesinin çenesine vurdu. Ardından diğerleri de tanrıyı çekiçleyerek ve onun kol ve bacaklarını göv-

desinden ayırarak onu izlediler. Heykelin uzuvları ve diğer kopmuş kısımları şehrin çeşitli yerlerine götürülerek yakıldı, gövde ise Serapeum tiyatrosunda halka açık bir şekilde yakıldı. Hristiyanlığın Yunan-Roma tanrılarına karşı kazandığı zaferde bir dönüm noktası oluşturan herhangi bir olay varsa, o da İskenderiye kentindeki bu hesaplaşmaydı.

Hristiyanlığın yayılmasında Mısır liderliği tamamen kritikti. İskenderiye ilmihal okulu Hristiyanlığa ilk büyük ilahiyatçılarını verdi. Okulun birinci sınıf bir akademisyen olan kurucusu, eserleri kaybolan Sicilya doğumlu Pantaemus'du. Eğitim meşalesini aslen bir Atinalı olan ve Yunan felsefesine derinden takdir eden Clement'e devretti. "Cehaletin günahtan beter olduğunu" düşündüğü söylenen Clement, Hristiyan inancı ile rasyonel sorgulama arasındaki uyumluluğa inanıyordu. O da, erken dönem Hristiyanlığın en saygı duyulan bilginlerinden biri olan Origen'in yolunu hazırladı. 254'te ölen doğma büyüme bir Mısırlı, Origen, Yunan-Roma felsefesindeki ustalığı şüphesiz olan, klasik edebiyat ve felsefe ustası Plotinus ile çalışmış olabilir. Origen, çağının önde gelen aydınlarının çoğuyla bağlarını koruyarak, Roma dünyasını geniş çapta dolaştı. Muazzam bir bilgi birikimine sahip bir kişi olarak, eski ve yeni ahit kitaplarının neredeyse tamamına şerhler yazdı. Başlıca eseri *De Principiis,* Tanrı ve Göksel Dünya üzerine; İnsan ve Madde Üzerine; Özgür İrade ve Etkisi Üzerine ve Kutsal Kitaplar'da olmak üzere dört cilt halinde yayınlandı. Ne yazık ki, orijinaller günümüze ulaşmadı, bize yalnızca daha sonraki bilginlerin, Rufinus ve Jerome'un Latince çevirileri aracılığıyla ulaştı.

Mısır'da Manastırcılık

Mısır'ın erken Hristiyanlıktaki merkezi konumu, hiçbir yerde ülkenin manastır hayatı hareketinden daha belirgin değildi, çünkü Hristiyan manastırcılığının doğum yeri Mısır'ın batı

ve doğu çölleriydi. Kahire'nin yaklaşık elli mil kuzeyindeki Batı çölündeki Wadi Natrun'da ve manastır ideallerinin Hristiyan dünyasına yayıldığı Yukarı Mısır'daydı. Mısırlı münzeviler sadece tanrısal hayatlar yaşamakla yetinmediler. Onlar çöllerdeki ruhsal başarılarından kıvanç duydular ve onları tüm Hristiyan dünyası boyunca duyurdular. Bu nedenle, Mısırlıların yüzyıllar sonra Avrupa'da hâkim olan iki manastır hayatı biçimine sadece öncülük etmekle kalmayıp aynı zamanda yazıları aracılığıyla popülerleştirdiklerini söylemek abartı olmaz: münzevi ve Sẹnobitik[2] manastır yaşamı. Dördüncü yüzyıl, Mısır manastırcılığının doruk noktasıydı ve en dikkate değer figürleri Antonius (251-356) ve Pachomius (290-347) idi. Antonius'u münzevi manastırcılığın kurucusu ve Pachomius'u Senobitik manastırcılığın yaratıcısı olarak adlandırmak yanlış olsa da, her iki kişinin de öncülleri olduğu için etkileri o kadar hissedilir ve ünleri o kadar yaygındı ki, isimleri sonsuza kadar bu ikisinin başlangıcıyla ilişkilendirildi.

Bu iki adam tamamen farklıydı. Antonius'un resmi bir eğitimi yoktu, son derece utangaçtı, derinden dindardı ve tamamen başka dünyaya aitti. On sekiz yaşında tüm eşyalarını sattı ve bir keşiş hayatı yaşamaya başladı, Mısır'ın daha doğusuna doğru gittikçe her türlü yaşam biçiminden uzaklaştı. Basit ve çileci bir yaşam tarzına o kadar alışmıştı ki, onun için yemek yemek zorunda kaldığında "utançtan kızardığı" söylendi. 356'da 105 yaşında öldüğünde, en yakın köylerden çok uzakta, tamamen vahşi bir alanda yaşayarak, medeniyetten neredeyse çıkmıştı. İskenderiye'nin hırçın piskoposu Athanasius olmasaydı, Antonius sahip olduğu şöhreti elde edemezdi, çünkü Athanasius Antonius'un dindarlığından o kadar etkilenmişti ki, onun hakkında bir övgü yazdı, *Antonius'un*

2 Grup halinde sürdürülen manastır yaşamı (ed.).

Hayatı, popüler hale geldi. Onun çileci metotları Mısır sınırlarının çok ötesindeydi.

Athanasius'un yazdığı *Antonius'un Hayatı*, daha da derin ve daha önemli etkilere sahipti. Hristiyanlığın çileci biçimini övdü ve onu erdemli bir dini yaşama ulaşmak için bir model olarak sundu. Aynı zamanda, Hristiyan gerçeklerinin anlaşılmasını sağlamak için geleneksel Yunan ve Roma öğrenme biçimlerinin kullanılmasına karşı bir uyarı görevi gördü ve yazılı, kutsal yazımın önceliğini vurguladı. İlmi eser, Athanasius'un İskenderiye piskoposluğunda bir papaz olan Arius'un doktrinlerine saldırısının ayrılmaz bir parçasıydı (Bu bölümdeki ilerleyen kısımlara bakınız). İskenderiye piskoposları ve özellikle Athanasius, dini hakikate yönelik pagan felsefi yaklaşımlardan yeterince kopuk ve Kutsal Söz bilgisine yeterince batmamış olarak kabul edildi.

İzole edilmiş manastır yaşam tarzından kaçınan Pachomios çok farklıydı. Gerçek bir Hristiyanın bedeni aşağılamak zorunda olduğuna Antonius'un inandığı gibi inanmadı. Yine de, dünyevi zevklerden feragatini komünal bir ortamda gerçekleştirmek istese de, o da çileciliği tercih ediyordu. Konstantin'in ordusuna girdi, ardından Hristiyanlığa dönen Pachomios, imparatorluğun askeri rejiminin çoğunu dini düzenine adapte etti. Keşişler hücrelerde yaşardı ve katı rutinlere bağlı kalırlardı; bütün adananlar belirlenen bir saatte kalkar, aynı kıyafetleri giyer, birlikte yemek yer ve gün boyunca düzenli zamanlarda ibadet ederlerdi. Yukarı Mısır'daki manastırı, yüksek duvarlarla çevrili bir Roma kalesi gibi inşa edilmiş ve yalnızca Hristiyan inancına derinden bağlı olanlar tarafından kabul edilmişti. Pachomios'un hareketi Yukarı Mısır'da çok sayıda büyük ölçekli hücrenin oluşmasına yol açtı, öyle ki yedinci yüzyılın sonunda Tabenna'da kurduğu manastırda 7.000 keşiş, Arsinoe'de ise 10.000 takipçisi daha vardı.

Bu manastır hareketlerinin her ikisi de Mısır içinde, Yunan-Roma dünyasının sınırlarında var olan yerlerde ortaya çıktı. Mısır manastırcılığının münzevi formu, Nil deltasının kenarında şekillendi. Münzevi manastır için en önemli yerlerden biri, hareketli İskenderiye şehrinin banliyöleri olan Nitria, Scetis ve Kellis bölgeleriydi. Orada yaşayan münzeviler, açık pazarda ürün satarak ya da inananlardan hediyeler alarak geçimlerini sağlıyorlardı. Buna karşılık, Mısır manastırcılığının Senobitik biçimi, hayatta kalmanın iyi organize olmaya bağlı olduğu ve keşişlerin yoksul ortamlarda birbirini desteklediği Orta Mısır'daki yoksul kırsal alanlarda ortaya çıktı.

Her iki durumda da manastır hareketleri, Hristiyan inancını ve pratiğini Mısır köylerine taşıma etkisine sahipti. Yeni din lehine geleneksel dini inançlarını bir kenara bırakmaya başlayan köylü aileleri için ilham verici görüntüler sağladı. Kilise liderlerinin, özellikle de manastır hareketleriyle bağlantılı olanların, çok popüler dini inancın bulunduğu ve eski tanrılarla çok merkezi bir şekilde ilişkili olan tapınakları, Hristiyan Tanrı'nın ibadet yerlerine dönüştürmeleri alışılmadık bir durum değildi. Bu nedenle, Mısır manastırcılığı, Hristiyanlığı tıpkı İskenderiye'nin ilmihal okulunun onu Yunan-Roma dünyasının akademik seçkinleri arasında dikkate alınması gereken bir güç haline getirmesi gibi bir kitle hareketi haline getirdi.

Kadınlar Mısır manastırcılığında hayati bir rol oynadı. Mısır manastır hareketlerinin en etkililerinden biri olan Yukarı Mısır'da bulunan Beyaz Manastır, kuruluşundan itibaren kadın keşişleri içeriyordu. 385'ten 465'teki ölümüne kadar Beyaz Manastır'ın başkanı olan Shenoute, 1.800'ü kadın olan 4.000'den az olmayan keşişin yöneticisiydi. Gerçek bir Hristiyan hayatı yaşamak ve kurtuluşa ulaşmak için en uygun ortamın iyi organize edilmiş bir kurumsal yapı içinde olduğuna inanarak, takipçilerine katı bir disiplin uyguladı. Keşişlerin

sıkı çalışma ve dualarla dolu çileci hayatlar yaşamaları bekleniyordu; kıyafetleri, yiyecekleri, barınmaları ve cinsellikleri onları daha büyük toplumun diğer üyelerinden ayırmak ve cennete girişlerini kolaylaştırmak için tasarlandı. Shenoute'nin manastır düzeninin üyeleri, "Tanrı ve cennette yaşayan melekleri gibi, günah ve hile olmaksızın, esenlik içinde arkadaşlarıyla birlikte" yaşamaya çalıştılar.

Shenoute, Hristiyanlığın şiddetli bir savunucusuydu ve nüfuzunu manastırının çevresindeki pagan uygulamalarını yok etmek için kullandı. Çok azı zorbalık kürsüsünü daha acımasızca kullandı. Önemli bir kent olan Panopolis'te Nil Nehri'nin karşısında yer alan Beyaz Manastır, bölgede Hristiyan inancını benimsememiş olanlara karşı bir kınama mesajı yayınladı. Panopolis'te yaşayan özellikle zengin ve baskıcı, ancak adı açıklanmayan bir ev sahibi, defalarca ve utanmazca inançsız ve tanrısız bir adam, bir budala, bir sefil, bir veba çocuğu ve bir günahkâr olarak tanımlandı ve kendini Aziz Shenoute'nin ateşinin ve cehennem azabına dair vaazının hedefi olarak buldu.

Mısır Gnostik Hristiyanlığı

Erken Mısır Hristiyanlığının canlılığı, 1945'te Mısırlı köylüler Yukarı Mısır'daki Nag Hammadi kasabasında bir grup Gnostik parşömen keşfettiklerinde sonraki bilim insanları için daha da netleşti. Metinlerin yayımlanması otuz iki yıl ertelenmiş olsa ve yazılar yazarlık, zaman ve yer bakımından farklılık gösterse de, erken Hristiyan ortodoksluğu ve sapkınlığın evrimi hakkında benzersiz bilgiler sağlar. Nag Hammadi koleksiyonu on iki kutsal metin veya kitaptan ve on üçüncü kitaptan çıkarılmış ve altıncı kitabın kapağına yerleştirilmiş sekiz yapraktan oluşur. Onuncu kitap dışındaki kitapların her biri kısa metinlerden oluşan koleksiyonlardan oluşuyor; toplamda, aşağı yukarı otuz tam metin ve on parça var.

Daha önce Mısırlı Gnostikler hakkında bilgilerimizi, yalnızca onların en şiddetli eleştirmenlerinden, Gnostik bilginler arasında dolaşan doktrinleri ve Gnostiklerin tercih ettiği dini metinleri sapkınlık olarak nitelendirmeyi başaran İrenaeus, İgnatius ve Tertullian gibi kişiler sayesinde edindik. Aksine, Nag Hammadi metinleri, bilim insanlarının, eleştirmenlerinin şikâyetlerine karşı kontrol edebilecekleri orijinal Gnostik yazılar sağlar. İkinci yüzyılda Mısır'da ve Yakın Doğu'da geniş çapta dolaşan ve sonunda Yeni Ahit'in kabul edilen versiyonunu oluşturan diğer yazılar kadar hevesle okunan Thomas İncili, Filipus İncili ve Gerçeğin İncili'ni içerirler. Tek tek metinlerin kesin yazarlarının kim olduğu bilinmemekle birlikte, önde gelen Gnostik bilginlerin isimlerini ve ana fikirlerini, ne kadar çarpıtılmış olursa olsun, eleştirmenlerinin saldırılarından biliyoruz. Eleştirmenler tarafından en çok bilinen ve en çok yerilenler, kesinlikle bu kitaplarda yer alması gereken Valentinus ve Basilides idi

Doktrinsel olarak, Gnostikler, kutsal yazıları okuyarak değil, daha çok kendini tanıyarak İsa ile yakınlaşmaya çalıştılar. Gnostikler, İsa'yı bir kurtarıcıdan çok bir rehber olarak gördüler. Birçokları onu, insanlığın geri kalanı gibi ilahi bir kıvılcım taşıyan örnek bir insan olarak görüyordu.

Metinlerin kendileri aslen Yunanca yazılmış ve Platoncu bir Hristiyan geleneğinden ilham almıştır. Çok ustaca olmamakla birlikte Kıpti diline çevrildiler ve sonra bir grup metin MS 400 civarında saklandı. Nag Hammadi koleksiyonuna hatırı sayılır entelektüel birliğini veren, insan toplumuna dair ütopik ve oldukça bireyci bir bakış açısı ve dünyevi mallardan vazgeçmede kendini gösteren bir çileciliktir. Gnostikler, İsa'nın dirilişini fiziksel değil, ruhsal bir yeniden doğuş olarak gördüler. Bireysel aklın ve sezginin gücüne inandılar ve Hristiyan din adamlarının yükselen dini doktrini tahkim etme gücünü kabul etmediler.

Gnostik yaklaşımın en ağır eleştirisinin Mısır'ın din adamları sınıfından gelmesi şaşırtıcı değildir. Onlar, piskoposlardan bireysel rahiplere kadar yalnızca özel olarak eğitilmiş ve atanmış ruhban sınıfının neyin doğru inanç olduğu ve hangi yazıların gerçekten Hristiyan olup hangilerinin olmadığına dair nihai ve kesin söz sahibi olduğuna inanıyorlardı.

MISIR'DA AYRI BİR HRİSTİYAN KİLİSESİ YARATILMASI

Hristiyan âleminin kalbinde coşkulu ve hararetli bir dinsel tartışma arenası olan Mısır, dördüncü yüzyılda yeni ve radikal bir ayrılığa tanık oldu. Diğer Hristiyan kiliselerinden ve yönetimlerinden ayrılan ulusal bir Mısır Hristiyan kilisesinin yaratılışını gördü. Hristiyan dünyasındaki bu kopuş, İskenderiye'nin birkaç piskoposunun, özellikle de beş sürgün dönemiyle kesintiye uğrayan uzun görev süresi, 328'den 373'e kadar süren Athanasius'un enerjisine çok şey borçluydu. İlk günlerinde İskenderiye'deki Hristiyan kilisesinin birçok lideri vardı ve tek bir piskoposun öyle bir üstünlük kazanması ancak yavaş yavaş oldu ki, ona sık sık başrahip ya da papa olarak atıfta bulunuldu. Athanasius'un kendisini ve İskenderiye piskoposluğunu yüksek bir düzeye çıkarmaktaki başarısının nedenlerinden biri Mısır'daki yaratıcı Hristiyan düşünce ve eyleminin bu yüzyılında en etkili keşişleri Antonius ve Pachomius gibi adamların öğretilerini ve eylemlerini savunarak çeşitli manastır hareketlerini kilisenin sınırları içine getirmesidir.

Mısırlı bilim adamlarını ve ruhban sınıfını en çok kızdıran ve İskenderiye piskoposluğunun otoritesine daha da kesin bir meydan okuma olduğunu kanıtlayan teolojik tartışma, Arius'un fikirleri üzerindeki tartışmaydı. İskenderiye papazının gündeme getirdiği sorunlar, dördüncü yüzyıl Roma

dünyasındaki en şiddetli entelektüel krizi kışkırttı. Burada da Piskopos Athanasius'un konumu ve eylemleri tamamen belirleyiciydi. Bugün, din adamlarının, baba Tanrı ile oğul Tanrı, İsa Mesih arasındaki ilişki gibi görünüşte esrarengiz meseleler üzerinde nasıl bu kadar tutkuyla tartışabildiklerini anlamak zor. Ancak bu görünüşte belirsiz teolojik argümanların arkasında, o zamandan beri Hristiyan doktrininin kalbinde yer alan çok önemli sorular yatıyor. O sıralar belirleyici sorular tartışılıyordu: İsa kimdi, Tanrı'nın oğlu muydu yoksa Tanrı'nın biricik oğlu muydu? O tamamen ilahi miydi yoksa hem ilahi, hem de insan mıydı? Hangi vahiyleri getirdi? Hayatı ve öğretileri hakkında gerçek bilgi kaynakları nelerdi? Ve ruhban sınıfının, özellikle Tanrı'ya ve İsa'ya yaklaşmayla ilgili konularda, meslekten olmayanlar üzerinde ne gibi yetkileri olmalıdır? Bu meseleler kilisedekilerin aralarının açılmasına neden oldu ve dostları ve diğer alimleri birbirine düşman etti.

Arius, bu tartışmanın çoğunun kaynağıydı. 280 yılı civarında zengin bir Libyalı ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi ve Hristiyanlığın kendisini Roma İmparatorluğu'nda dinamik bir güç olarak öne sürdüğü bir zamanda öne çıktı. Platoncu düşüncede eğitim gördü ve İskenderiye'nin eteklerinde küçük bir bölge kiliseleri çemberinin lideri olarak hizmet ederek, takipçileri tarafından sevilen popüler bir vaiz oldu. Hitabet becerilerini etkileyici biçimde kullanarak, Hristiyanlık hakkında inandırıcı bir görüş ortaya koydu, İsa Mesih'in insanlığını övdü ve Tanrı'nın insanlarla ancak kendisinden daha alt seviyede bir ilah aracılığıyla iletişim kurabileceğini iddia etti. Ayrıca, Hristiyanların, din adamları tarafından belirlenmiş bir dizi dogmaya sıkı sıkıya bağlılıktan ziyade, hayatlarının dindarlığıyla değerlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. Çileci yaşamın erdemlerini vurgulayan Arius, takipçilerini bu dünyanın maddi zevklerini reddetmeye çağırdı.

Görüşlerinin birçoğunda, özellikle de İsa Mesih'in baba Tanrı'nın dengi olmadığı fikrinde, Mısırlı din adamlarıyla çelişiyordu. İlk baş düşmanı İskenderiye Piskoposu Alexander'di; İskenderiye'nin tüm Hristiyan dünyasındaki önceliğini iddia ederken, Arius'un faaliyet gösterdiği yerler de dâhil olmak üzere Mısır'daki tüm mahalleleri kendi otoritesi altına almaya kararlıydı. İsa'nın oğul ve Tanrı'nın baba olması konusunda, Alexander bu iki özün bir ve aynı olduğuna inanıyordu. Eşittiler ve bu itibarla aynı özdendiler. Piskopos Alexander'in görüşüne göre, baba Tanrı ve oğul Tanrı, dönemin dilini kullanırsak, aynı öze sahipti. Bu ise Arius'un reddettiği bir doktrindi. Arius'un görüşüne göre, baba Tanrı her zaman oğul Tanrı'dan önce gelmişti ve bu nedenle oğul İsa, baba Tanrı ile aynı veya eşit özden değildi.

Arius'un hitabı ve genel karakteri, İskenderiye toplumunun birçok kesimince büyük ilgi gördü. Onun fikirlerini yaymak için İskenderiye sokaklarında papaz sınıfına ait olmayan vaizler ortaya çıktı. İskenderiye piskoposları, aslen Alexander ve daha sonra halefi Athanasius, bunu otoritelerine bir meydan okuma ve Hristiyan inancına oldukça bireysel bir bakış açısı için bir dürtü olarak gördüler.

Böyle bir tartışma, Hristiyanlığı benimsemiş ve onun emperyal sistemin bir siperi olmasını bekleyen pragmatik bir adam olan İmparator Konstantin'i rahatsız etti. Tartışmayı sona erdirmeye kararlı olan Konstantin, 325'te İznik şehrinde, belki de 250 kadar önde gelen din adamını bir konferansa çağırdı. Konseye bizzat katıldı ve burada katılımcıları nihai inanç beyanını onaylamaya ikna etmede rol oynadı. İznik İtikadı'nın ana mesajı, Arius karşıtı piskoposlar için bir zaferi temsil ediyordu: sözleri açıkça özcülük için çınlıyordu: "Tek bir Tanrı'ya, görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olan her şeye gücü yeten babaya ve tek bir Tanrı'ya, İsa'ya inanıyoruz. İsa, Tanrı'nın oğlu, babanın tek oğlu, yani babanın özün-

dendir; Tanrı'nın Tanrı'sı, Işık Işığı, gerçek Tanrı'nın gerçek Tanrı'sı, yaratılmış, yaratılmamış, hem gökte, hem de yerde olan her şeyin onun tarafından yapıldığı babaya tözseldir." İki Libyalı piskopos dışında hepsi bu inanca katıldı; Arius ile birlikte Libyalılar aforoz edildi. Yine de Arius, yalnızca Athanasius'ta daha da zorlu bir düşmanla karşılaşmak için dini görüşlerini desteklemeye devam etti.

İznik Konsili etkili bir Mısırlı olan Arius'u reddederken, Mısır'ın en güçlü din adamları olan Alexander ve Athanasius'un pozisyonunu onayladı. Mısır'ın kilisenin kubbesindeki yeri, İznik'ten sonra o kadar yüksek bir seviyedeydi ki, rakipleri, özellikle kendi konumlarını yükseltmek isteyen Roma ve Konstantinopolis piskoposlukları, İskenderiye piskoposunun "kilisenin gerçek firavunu" haline geldiğini iddia ederek endişelerini gösterdiler. Mısır'ın üstünlüğü kısa ömürlü oldu, ancak İsa'nın kutsallığı ve insanlığı sorunu, çözülmekten çok uzaktı. 451'de toplanan ve en az 600 piskoposun katıldığı Khalkedon Konseyi, Mısır delegasyonu için bir felaket oldu. Daha önceki konseylerde Mısır, özellikle Athanasius ve Cyril olmak üzere entelektüel ve skolastik ağırlıklar tarafından temsil edilmişti. Şimdi çok daha az diplomatik ve münazara becerisine sahip bir kişi olan Dioscorus, Mısır delegasyonunu yönetiyordu. Eleştirmenlerinin monofizitik pozisyon dediği şeye katı bir şekilde bağlıydı. Bununla, İsa Mesih'in hem tamamen insan, hem de tamamen ilahi olan, Khalkedon inancıyla çelişen tek bir tabiata sahip olduğunu kastetmişler ve Mesih'in biri tamamen insan, diğeri tamamen ilahi olan iki tabiatı olduğunu doğrulamışlardır. Mısırlı din adamları için İsa, bir anlamda Tanrı'ya dönüşmüş bir insandı. Sloganları "Tanrı bizimle" idi. Konsey, delegeleri artık Roma veya Bizans Hristiyan inançlarının sınırları içinde kalmaya hazır olmayan Mısır'ın tutumunu kınadı ve Mısır Kıpti kilisesinin bağımsızlığını ilan etti.

Bir kez daha, anlaşmazlığın teolojisini çözmek ve hatta tam olarak anlamak zor olsa da, şüphesiz doğru olan şey, Mısır piskoposlarının ve önde gelen din adamlarının anlaşmazlığı ulusal kiliselerinin bağımsızlığını savunmak için kullandıklarıdır. Kıpti Hristiyanlığı, Mısır ayrılıkçı kimliğinin ve Mısır'ın kendine özgü kültürünün bir ifadesiydi. Bu ifade Roma ve Konstantinopolis'in yükselen önemine muhalefeti temsil etti ve Mısır'da, ne yazık ki Mısır'ın Hristiyan dünyasının geri kalanıyla olan ilişkileri için onu dünya kilisesinin ayrılıkçı bir egemenliği olarak bırakan ulusal bir kilise yarattı. Khalkedon Konsili sadece Roma'yı ve ardından Konstantinopolis'in dini otoritenin ana merkezi olarak tanımakla kalmadı, aynı zamanda piskoposunu mahkum ederek ve ardından onu sürgün ederek İskenderiye'nin otoritesini baltaladı.

Kıpti Hristiyanlığının tecrit edilmesinin tek istisnası, onun yeni gelişen Etiyopya Hristiyan kilisesiyle olan ilişkisiydi. Bununla birlikte, ilk günlerde bu ilişki, bir ebeveynin çocuğuyla olan ilişkisine benziyordu. Neredeyse tüm rehberlik ve ilham Mısır'dan Etiyopya'ya aktı. Hristiyan inancının bu iki ileri karakolu arasındaki yakın bağ, Mısır başpiskoposu Athanasius'un Frumentius'u Etiyopya'nın ilk piskoposu olarak atamasıyla dördüncü yüzyılda başladı. O andan itibaren Mısır'daki Kıpti kilisesinin başkanı Etiyopya kilisesinin liderini belirleme sorumluluğunu üstlendi. Ayrıca, Mısır Kıpti edebiyatı, bu ilk yüzyıllarda Aksum'daki kardeş kilise için dini ve teolojik ilhamın ana kaynağı oldu. Mısırlı din adamları, İncil, Pachomius'un manastır kuralları, *Antonius'un Yaşamı* ve diğer belgeler de dâhil olmak üzere Yunanca yazılmış çok sayıda Hristiyan metninin Etiyopyalılara iletilmesinde etkili oldular. Etiyopyalılar daha sonra bu kitapları kendi dilleri olan Ge'ez diline çevirdiler.

Bağımsız ve ulusal bir Kıpti Hristiyanlığını destekleyen güçlü bir bileşen, Kıpti dininin önde gelen bilginlerinden biri-

nin sözleriyle, "eski Mısırlıların dilinin evrimindeki son aşama" olan ve dolayısıyla en eski Mısırlılardan biri olan Kıpti diliydi. Mısırlıların firavun geçmişleriyle birkaç uzun vadeli bağlantısı vardı.

Gözlemlediğimiz gibi, hiyeroglifler değiştirilmiş ve hiyerarşik olarak basitleştirilmiş ve daha sonra demotik olarak daha az resmi hale getirilmiştir. Büyük İskender ve halefleri, İskender'in fethinden sonra ülkeye Yunan dilini getirdiğinde, Mısır demotikini Yunancaya çevirmenin bir yolu olarak erken bir Kıpti biçimi ortaya çıktı. Ancak Mısırlı din adamları, dili Mısır'ın tüm yerel demotik seslerini temsil etmek ve daha sonra Hristiyan kutsal yazılarını yeniden üretmek için yetersiz buldular. Buna göre, bilginler ve yazıcılar, Yunancada olmayan sesleri temsil etmek için Yunan alfabesine yedi harf eklediler. Bu, Mısır'daki Hristiyanlık döneminde Yunanca pahasına giderek daha geniş kabul gören Kıpti yazısı ve dili haline geldi. Yunanca karakterlere çevrildiği bilinen ilk Mısır belgesi, Milat'tan bir buçuk yüzyıl önce yazılmıştır. Yunan harfleriyle yazılan demotik Mısır dili, MS beşinci yüzyılın başlarında İsis'e tapınmayla ilişkilendirilen rahipler tarafından hâlâ kullanılıyordu. Zamanla Arapça sonunda Kıpti dilinin yerini aldı, ancak din adamlarının dini hizmetlerinde kullandıkları tamamen dini ve litürjik bir dil haline geldiği noktaya kadar Kıpti dilinin geri çekilmesi, ancak birkaç yüzyıllık Arap Müslüman yönetiminden sonra gerçekleşti. Aslında, Mısır'daki Arap Müslüman yönetiminin ilk iki yüzyılı boyunca, Kıptice edebi bir gelişme yaşadı ve onuncu yüzyıla kadar çok sayıda Mısırlı Hristiyan yazar eserlerini Arapça yazmaya başladı.

6. BÖLÜM

İSLAM İMPARATORLUKLARINDA MISIR, 639-969

Kahire bir camiler şehridir. Şehre varıldığında görülen ilk büyük yapı, Mokattam tepelerinin üzerine inşa edilen Kavalalı Mehmed Ali Camii'dir. Şehrin diğer binalarının üzerinde yükseliyor ve amaçlandığı gibi Mısır'ın yeni hanedanının gücünü yansıtıyor. On dokuzuncu yüzyılda inşa edilmiş olmasına ve bu nedenle Mısır'ın ilk camilerinden biri olmamasına rağmen, egemenliği, muhteşem firavun geçmişine ve Yunan-Hristiyan mirasına rağmen Mısır'ın özünde Müslüman bir ülke olduğunu hatırlatıyor. Heybetli minareleri yılın her günü Kahirelileri selamlar ve ülkenin yaşam ve kültüründe İslam'ın merkeziliğini ilan eder. (Kavalalı Mehmed Ali Camii'nin bir örneği için Görsel 19'a bakınız.)

Her sabah erkenden, genellikle 05:00 gibi erken saatlerde, küçük, yeni inşa edilmiş yapılardan İslam döneminin en eski ve en saygın camilerine kadar şehrin her köşesinde, sabah ezanları minarelerden yankılanır. Son zamanlarda kaydedilen mesajlar iyi prova edilmiş sözleri üretti: Allah'u Ekber —Tanrı büyüktür. Müezzinlere artık ihtiyaç yoktur. Cuma günleri gerçekten dini faaliyetlere ayrılmıştır. Camiler, na-

maz kılmak ve imamların bilgili sözlerinden fikir edinmek için gelen müminlerle doludur. Kahire, İslam'ın en önemli ve dinamik şehirlerinden biridir. İslam'ın en eski ve en saygın dini eğitim okulu olan El-Ezher'i barındırıyor ve dini binalar, orijinal Müslüman şehrini oluşturan konumların yanı sıra en yeni mahalleleri de süslüyor. Yine de Mısır her zaman Müslüman dininin kalbi değildi. İslam imparatorluklarının ilk üç yüzyılında, Kuzey Afrika-Güneybatı Asya dünyasında uzun süredir devam eden ve çok sevilen bir önceliği diğer bölgelere devretti. Mısır tarihine ilişkin bir anlatıda, firavunların ve firavunların topraklarını silip süpüren Müslüman inancını ve pratiğini doğru bir şekilde anlamak için Arap Yarımadası, Güneybatı Asya, İran Platosu ve Orta Asya'ya doğru dolambaçlı bir yoldan gitmek gerekir. Bu inanç ve pratik firavunların topraklarını silip süpürdü ve kendilerini Yunanların, Romalıların ve Hristiyanların Nil Nehri havzasında kurdukları kültürün yerine yerleştirdi.

Yedinci yüzyılda Mısır merkezi sahneden indi. Medeniyetin beşiğinden biri, o zaman başlı başına bir dünya gücü, Yunan ve Roma imparatorluklarının tahıl ambarı, Büyük İskender'in gözde kolonisi ve yeni bir dünya inancı olarak Hristiyanlığın zaferinde hayati bir merkez olan Mısır bir zamanlar Mısır'ın önde gelen şahsiyetlerinin küçümsediği alanlarda üstünlüğünü kaybetti. Yakın Doğu'nun yeni dinamizmi, MS 610'da Arap Yarımadası'nın güneybatı kısmındaki küçük bir tepecikten kaynaklandı. Burada mütevazı bir tüccar, ilahi bir vahiy aldığını iddia etti. Bu dramatik anda Hz. Muhammed, Tanrı'nın kendisine geldiğine ve ona şu mesajı emrettiğine inandı:

Yaratan Rabbinin adıyla oku
insanı bir kan pıhtısından yarattı
Oku ve Rabbin sonsuz kerem sahibidir

O Rab ki kalemle yazmayı öğretti.
insana bilmediğini öğretti
hayır, doğrusu (kafir) insan azgınlık eder
kendisinin muhtaç olmadığını zannettiği için
Şüphesiz dönüş Rabbinedir.

Ölümüne kadar başka vahiyler inmeyi sürdürdü, bunların çoğu, battaniyeye sarılıyken ve transa girmiş gibi titriyorken geldi. Çok geçmeden, taraftarları Güneybatı Asya, Mısır ve Kuzey Afrika'yı kontrol eden, Bizans ve Pers ordularını yenerek Arap Yarımadası'ndan çıkaran ve kuvvetlerinin hâkim olduğu her yere yeni İslam dinini yerleştiren yeni bir din doğdu. Mısır hızla ve kararlı bir şekilde İslam toprağına dönüşürken, Arap Yarımadası, Suriye ve Irak, sonraki üç yüzyıl boyunca dini ve siyasi merkeziyet açısından Mısır'ı gölgede bıraktı.

Mısır yedinci yüzyıla gelindiğinde, burada bile geleneksel dini uygulamaların önemli grupları varlığını sürdürmesine rağmen, Hristiyanlık âleminde en kapsamlı şekilde Hristiyanlaştırılmış ülkelerden biri haline gelmişti. Yine de ülke yakında dünyayı değiştiren başka bir olaya katılacaktı: Arap Müslüman fatihlerin gelişi ve ülke nüfusunun kademeli olarak İslam'a dönüştürülmesi. Yedinci yüzyılda Mısır'da Roma-Bizans imparatorluğunun çöküşünü ve İslam'ın yayılmasını anlamak için, Afro-Avrasya kıtasının nispeten izole bir kısmına dönmeliyiz: Altıncı yüzyılın sonundan kalma önemli olayların meydana geldiği Arap Yarımadası.

Arap Yarımadası üçüncü yüzyıldan itibaren yavaş yavaş dış dünyaya açılmıştı. Özellikle, ticaret kervanlarının ve gezginlerin geçerek İran'a, Suriye'ye, Yemen'e ve hatta Kızıldeniz'i aşarak Etiyopya'ya ulaştığı Hicaz olarak bilinen batı kısmı etkilendi. Kervanlara önderlik eden uzun mesafe tüccarları, İran ve Suriye'den mal getirmekle kalmamış, yeni

dini inançlar da getirmişlerdir. Yemen, Yahudilerin ve Hristiyanların ibadet ettikleri bir merkezdi ve Hicaz'ın bazı bölgelerinde, özellikle de daha sonra Medine olarak bilinen Yesrib kentinde bile Yahudi cemaatleri faaliyet gösteriyordu. Hristiyanlık veya Yahudilikteki tek bir Tanrı inancı gibi dünyanın tüm halkları için evrensel gerçekleri teşvik etme iddiasındaki dinler, bu nedenle, yarımadada yaşayan Arap kabile üyelerine giderek daha fazla aşina oldu.

Hicaz'ın ticari ve dini merkezlerinden biri de Mekke idi. Konum heybetli bir yer değil, basit konutlardan oluşan bir kasabaydı. Çağdaş bir şairin sözleriyle Mekke, "suların akmadığı" ıssız bir yerdi ... gözü dinlendirecek bir çimen değil; avcılık yok. Sadece tüccarlar, mesleklerin en değersizi." Şair, aşağılayıcı bir şekilde de olsa Mekke'nin ticari önemine dikkat çekse de, köy aynı zamanda kutsal bir şehir, bir sığınak ve aktif uzun mesafeli ticaret için bir yer olarak yüksek bir konuma sahipti. Bölgenin dört bir yanından insanlar, birbiri üzerine yığılmış, etkileyici olmayan bir harçsız taş seti olan Kâbe'ye ibadet etmeye geldi, ancak yine de, anlaşmazlıkları çözebilen ve Tanrı'nın Mekke'nin baş tanrısı olan Allah'ın yeri olduğuna inanılıyordu. Mekkelilerin taptığı tek tanrı olmasa da, savaşan klanlar, hizipler ve kabileler arasında barışı teşvik etti. Bu dünyaya tarihin şeklini değiştirmeye yazgılı bir adam MS 570 civarında doğdu.

İSLAMIN PEYGAMBERİ VE KURUCUSU HZ. MUHAMMED

Hz. Muhammed, güçlü Kureyş kabilesinin bir üyesiydi, ancak ne yazık ki onun alt klanı en etkili olanlardan biri değildi. Hz. Muhammed'in babası onun doğumundan önce öldü ve annesi o henüz altı yaşındayken vefat etti. Küçüğü yetiştirme işi önce baba tarafından dedesi Abdülmuttalib'e, sonra da

amcası Ebu Talib'e düştü. Yaklaşık kırk yıl boyunca Hz. Muhammed, kendisinden çok daha yaşlı olmasına rağmen daha sonra evlendiği başarılı bir kadın tüccar olan Hz. Hatice'nin vekili olarak hizmet ederek mütevazı bir hayat yaşadı. Hz. Muhammed'in belki de Suriye'ye kadar olan ticaret yolculukları, onun sonraki dini inançlarında kuşkusuz bir rol oynamıştır.

610'da, Hz. Muhammed'in sık sık meditasyon yapmak için gittiği Hira'nın yakınındaki bir yamaçta manevi bir inzivadayken, dini bir uyanış yaşadı. Tanrı'nın (Arapça'da Allah) kendisine geldiğine ve cemaatini önemli dini ilkelerle tanıştırmaya çağırdığına inanıyordu.

Hz. Muhammed'e ilahi vahiyler inmeye devam etti ve okuma yazması olmamasına rağmen, ilk takipçileri bu mesajları "parşömen ve deri parçalarına, hurma dallarına, develerin kürek kemiklerine ve kaburgalarına, tahta parçalarına ve erkeklerin göğüslerine" kopyaladılar. Bu parçalar sonunda tek bir kitapta bir araya getirildi ve bu da Kuran oldu. İlk mesajlar, yaklaşmakta olan bir Kıyamet gününün beklentisiyle doğru bir yaşam sürme ihtiyacını vurguladı. Kısa ve nasihat vericiydiler. Kuran, en uzun vahiy önce ve en kısa vahiy sonda olacak şekilde düzenleneceğinden, ilk mesajların çoğu daha sonraki sureler veya bölümler arasında yer alır.

Hz. Muhammed, Kıyamet günü ve dürüstçe yaşama gerekliliği mesajını Mekke'nin erkek ve kadınlarına taşıdı ve karısı Hz. Hatice de dâhil olmak üzere birkaç mühtedi kazandı. Mekkelilerin çoğu, özellikle Kureyş kabilesinin zengin ve nüfuzlu üyeleri ise, ona pek aldırış etmediler. Ancak o daha iddialı hale geldiğinde ve ek mühtediler kazanmaya başladığında Kureyş liderliği ona karşı döndü. Yurdunda reddedilen Peygamber, dikkatini çekişme içindeki Medine şehrine yöneltti. Burada, Medine'de kabileler birbirleriyle savaşıyordu ve burada da önemli bir Yahudi topluluğu yaşıyordu. Medi-

ne'nin liderlerinden bazıları Muhammed'e yaklaştı ve ondan liderleri ve birlik kaynağı olmasını istedi. Hz. Muhammed onların davetini kabul etti ve birkaç sadık Mekkeli takipçisiyle birlikte evinden ayrılarak 622'de Medine'ye göç etti. Hicret olarak bilinen Medine'ye taşınma yılı, Müslüman takviminin ilk yılıdır. Hz. Muhammed'in ümmet olarak adlandırılan ve Hz. Muhammed'i ve onun ilkelerini kendi ailelerinden ve kabilelerinden bile daha yüksek bir otoriteye sahip olarak kabul eden güçlü bir müminler topluluğu kurmayı başardığı yer Medine'ydi.

Hz. Muhammed Medine'de yeni dininin sosyal, kültürel, ekonomik ve politik ilkelerini dile getirmeye başladı. Kaçınılmaz olarak, kendisine Allah'ın vahiyleri olarak gelen bu talepleri ilan ettikçe, mesajları daha uzun ve daha karmaşık hale geldi. Hz. Muhammed, kendisine gelen vahiylerin Yahudilere ve Hristiyanlara verilenlerle aynı olduğuna inanıyordu. Daha sonra Hristiyanları ve Yahudileri "kitap ehli" olarak adlandırdı ve onların da kutsal kitapları olduğunu ve dolayısıyla yeni düzen içinde hoşgörüyü hak ettiklerini iddia etti. Yine de Hz. Muhammed'in Medine'de yaşayan Yahudi toplumu ile yaşadığı zorluklar, onun için bir sürtüşme ve hayal kırıklığı kaynağı oldu ve inancını Yahudilik ve Hristiyanlıktan ayıracak uygulamaları teşvik etmesine neden oldu. İlk başta müritlerine namaz kılarken yüzünü Kudüs'e bakmaları talimatını vermiş olsa da, daha sonra Medine'deki Yahudiler onun vaazlarını kabul etmeyi reddettiklerinde ve iddiaya göre düşmanlarıyla komplo kurduklarında, müritlerine namaz kılarken Mekke'ye dönmelerini söyledi. Ayrıca oruç tutmak için tek bir gün yerine tam bir ay olan ramazan ayını ayırmış ve Müslümanların günde üç vakit yerine beş vakit namaz kılmalarını şart koşmuştur. Hz. Muhammed'in, öğretilerinin Tanrı'nın insanlığa sunduğu son söz olduğu inancını dile getirmesi ve sonuç olarak O'nun, daha önceki Yahudi ve

Hristiyan topluluklarının Tanrı'nın mesajını anlamalarında yaptıkları hataları düzelten "peygamberlerin mührü" olduğu söylemi Yahudilerde Hz. Muhammed'in vaazına yönelik antipatiye yol açtı.

İslam, Yahudilerin ve Hristiyanların tanrılarına ibadet etmelerine ve kendi toplulukları içinde barış içinde yaşamalarına izin verir, ancak onlardan siyasi olarak Müslüman yöneticilere boyun eğmeleri ve *cizye* adı verilen özel bir vergi ödemeleri beklenir. Yine de Hz. Muhammed'in Medine Yahudilerini Musa ve diğer İbrani peygamberlerin geleneğinde kendisini peygamber olarak kabul etmeye ikna edememesi, Kuran'da Yahudilere karşı düşmanca pasajlarla sonuçlandı. Sonunda, Hz. Muhammed'in Yahudilere karşı kırgınlığı, onları Medine'den çıkarmaya ya da onları öldürmeye yöneltti. Bunu yaptıktan sonra topraklarını müritlerine devretti.

Hz. Muhammed ve yeni dini Medine'de başarılı oldu. Öldürücü savaşlarla kuşatılmış bir topluluğa düzen ve istikrar getirdiler. Ancak Peygamber doğduğu yeri asla gözden kaçırmadı ve daha sonra Mekke'yi geri almak için askeri bir sefer düzenledi. Bu çabasında cihat, yani bir kutsal savaş fikrini ortaya attı. Her ne kadar Mekkeli hasımlarını askeri olarak yenilgiye uğratmada başarısız olsa da, önde gelen Kureyş figürleri, sonunda Muhammed'in destekçilerinin uzun mesafeli ticaretlerine zarar verdiğini ve eski sakinleriyle anlaşırlarsa daha iyi durumda olacaklarını ve hatta belki de başarılı olacaklarını anladılar. Bu nedenle, 630'da Mekke yönetimi, Hz. Muhammed'i ve onun dini liderliğini şehirlerinde kabul etti.

Müslümanların temel dini metni, ağızdan ağza aktarılan ve daha sonra periyodik olarak yazılan Kuran'dır. Nihayet, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, 644 ve 656 yılları arasında Müslüman toplumu yöneten Osman'ın halifeliği sırasında bir araya getirildi. Hz. Osman, Tanrı'nın sözünün yetkili bir yorumunu üretmek için bir komisyon oluşturdu. Kesin

versiyon nihayet 650 civarında mevcut hale geldi ve Hz. Osman diğer tüm metinlerin imha edilmesini emretti. Kuran'ın toplam 114 suresi vardır. Fatiha veya açılış olarak adlandırılan ilki şu şekildedir ve genellikle dindarların dualarındadır:

Bismillahirrahmânirrahîm. Hamd, Âlemlerin Rabbi olan Allah'tır. O, Rahman ve Rahîm'dir, hesap ve ceza gününün (ahiret gününün) maliki Allah'a mahsustur. (Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz. Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapmışlarınkine değil.

Birçok gayrimüslim, Kuran'ı okumayı zor buluyor ve onun güzelliğini ve gücünü takdir edemiyor. Ancak o yüzyıllar boyunca hayatta kaldı ve ilham vermeye devam ediyor. İngilizce çevirmenlerinden biri olan A. J. Arberry, "insanlığın en büyük edebi şaheserleri arasında" olduğunu belirterek, onun parlaklığını yakaladı. İngilizce çevirilerin yetersiz olduğunu kabul ederken, orijinalin "insanları gözyaşlarına ve vecde kaptıracağını" iddia etti.

HZ. MUHAMMED'İN HALEFLERİ

Hz. Muhammed, halifesi için hiçbir hazırlık yapmadan 632'de öldü. Onun mümin topluluğu bir buhran yaşadı. Bazı gruplar, kendilerini yalnızca Muhammed'e adadıklarına ve artık kendi yollarına gitmekte özgür olduklarına inanarak ayrılmaya çalıştılar. Diğerleri Peygamber cübbesini kendilerine devretmeye çalıştılar. Üç grup iktidar için yarıştı: Medine'ye göç etmiş olan ve Hz. Muhammed'in misyonuna erkenden dönen Muhacirler; Hz. Muhammed'i siyasi ve dini liderleri olmaya davet eden Medine'deki topluluğun üyeleri olan Ensar ve Hz. Muhammed'in kabile grubu olan, ancak önde ge-

len isimleri başlangıçta Peygamber'e karşı çıkan Kureyşliler. Kureyşliler, varlık ve güçlerine dayanarak otorite iddialarını ileri sürdüler.

Son olarak topluluk, liderleri veya halifeleri olarak Ebu Bekir'i seçti; bu, ilahi olduğu kanıtlanan ve yeni inancı ve yeni siyasi toplumu canlı tutmada belirleyici bir rol oynayan bir seçimdi. Ebu Bekir, Kureyş topluluğunun saygın ve etkili bir üyesi olduğu kadar erken din değiştiren biriydi. Aynı zamanda yaşlı bir insandı ve bu nedenle uzun süre hüküm sürmesi muhtemel değildi. Aslında, sadece iki yıl boyunca topluluğun halifesi olarak hizmet ettikten sonra öldü ve yerine, 634'ten 644'e kadar hüküm süren başka bir erken mühtedi olan Ömer geçti. Ömer'in yerine, 644'ten 656'ya kadar hüküm süren Kureyş kabilesinin bir üyesi olan Osman ve Peygamber'in kuzeni ve kızlarından birinin kocası olan Ali geçti. Ali 656'dan 661'e kadar hüküm sürdü.

Hz. Muhammed'in bu dört halifesi, Müslümanlık tarihine güçlü dini inançlara sahip kişiler ve onun mirasının koruyucuları olarak geçmiştir. Onlar, Sünni Müslümanlar tarafından "doğru yola yönlendirilmiş halifeler" olarak bilinirler ve bunu hak ettiler, çünkü onlar gerçekten de Hz. Muhammed'in henüz gelişmemiş ümmetini bir arada tutuyorlardı. Ama bunu büyük bir kargaşanın ortasında yaptılar. Rekabetleri İslam içinde güçlü ve kalıcı bölünmeler bıraktı. Ebu Bekir'in yerine geçen üç halife, suikastçılar tarafından öldürüldü, böylece Ali'nin 661'deki suikastı sırasında, İslam'ın en acı bölünmelerinden biri şimdiden şekillenmeye başlamıştı. Ali, seleflerinin meşruiyetini kabul ederken, kendisine Kureyş kabilesinin sekülerleştirici ve yüceltici kesimine çok fazla meylediyor gibi görünen Osman'ın yönetimi altında ezildi. Ali, Peygamber'in kuzeni ve Peygamber'in kızlarından Fatma'nın kocası olarak, İslam'ın halifeliğinin kendisine ve varislerine geçmesi gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle öldürüldüğünde ve iktidar

Kureyş kabilesinin bir üyesi ve Suriye'nin eyalet valisi olan Muaviye'ye geçtiğinde, vefat etmiş halife Osman'ın himayesindeki Ali'nin taraftarları derinden ve kalıcı olarak yabancılaşmıştı. Ali'nin hilafet iddiasının ilk destekçilerinden bazıları zamanla İslam içinde Şiilik olarak bilinen ayrılıkçı bir hareket yarattı. (Şiilikle ilgili geniş bir tartışma için 7. bölüme bakınız.)

Hz. Muhammed'in ölümünden önce bile, Peygamber, Müslümanlığı Arap Yarımadası'nın ötesine, o zamanlar Irak ve Suriye'de Sasani ve Bizans egemenliği altında olan bölgelere yaymayı düşündü. Arabistan Araplarının bu yerlerde yaşayan göçmen Araplarla birçok teması vardı, bu yüzden Arabistan'ın ötesine askeri akınlar Peygamber'in misyonunun mantıklı bir uzantısı gibi görünüyordu. Hz. Muhammed'in izinden gidenler bu planları uyguladılar; Osman'ın halifeliği döneminde Arap kuvvetleri, Cemel Muharebesi'ndeki hünerlerini, dini ve ekonomik fetih tutkularını kullanarak Bizans ve Sasani kuvvetlerini mağlup etmişti.

MISIR'IN FETHİ

636 yılı, bu Müslüman savaşçılar için tamamen belirleyici bir yıldı. Bu sırada Filistin'deki Yermuk Nehri'nde Kadısiye Savaşı'nda Sasanileri ve Bizanslıları bozguna uğrattılar. Bu iki askeri başarı, daha doğuda Irak'a ve nihayetinde İran Platosu'na ve batıya doğru Mısır'a ve daha sonra Kuzey Afrika'ya doğru ilerleme olasılığını ortaya çıkardı.

Gözünü Mısır'a çeviren askeri komutan, Bizans İmparatorluğu'nun hâlâ en değerli bölgelerinden biri olan bir toprakta böylesine cesur ve anlamlı bir genişlemeye girişmeden önce halifenin yetkisini arayan Amr bin As'tı. Arapların Mısır'ı fethi sırasında, ülkenin nüfusu yaklaşık üç milyona düşmüştü. Başlangıçta 3.000'den biraz fazla olan Amr'ın ordusuna kıyasla, en az 30.000 Bizans askeri tarafından garnizonda

tutulan ülkenin iki ana dili Yunanca ve Kıptice idi. Fetih sırasında 10.000 kişiye ulaştı. Amr, tüccar olarak ülkede seyahat ettiği için Mısır hakkında bilgi sahibiydi. Ayrıca fethinin başarılı olacağından da emindi. "Dünyadaki hiçbir ülkenin bu kadar zengin ve savunmasız olmadığını" kayda geçirdi. Amr, Bizans kuvvetlerinin imparatorun kuvvetlerinin en üst alayları olmadığını anladı. Ayrıca imparator, Mısır'da Bizans yönetimine karşı artan hoşnutsuzluğun ve imparatorluğun tüm kaynaklarını bu bölgeyi savunmak için harcarsa karşılaşacağı zorlukların çok iyi farkındaydı. Buna göre, birinci sınıf kuvvetlerini Kuzey Suriye'deki daha savunulabilir sınırlara çekti ve Mısır'ı Müslüman düşmanlarına teslim etmese de, onların müdahalesine direnmek için güçlü bir birlik toplamadı.

Amr'ın Bizans güçlerini yenilgiye uğratması hızlı oldu. Eski Bizans idari başkenti Babil'i 640'ta ve İskenderiye'yi 641'de aldı. Kasım 641'de Bizans komutanı Müslüman güçlerle Mısır'ın kontrolünü kabul eden bir anlaşma imzaladı. Tüm Mısır'ı kendi otoritesi altına alması daha uzun sürdü. Amr, altı yıl daha Orta ve Yukarı Mısır üzerinde kontrol kurmadı ve 651 yılına kadar Mısır'ın güney sınırında Nübyelilerle bir anlaşma müzakere etmedi.

Amr'ın şaşırtıcı derecede hızlı fethi, Müslümanların başka yerlerdeki askeri başarılarını açıklayan faktörlerin sonucuydu. Dinsel şevk ve fethedilen topraklardan ganimet elde etme hevesi, Müslüman güçlerin daha büyük ama daha az disiplinli ordulara karşı başarısının büyük bir kısmını oluşturuyordu. Buna ek olarak, özellikle Mısır'da, Bizans İmparatorluğu, Mısır'ın monofizit dini inançları nedeniyle giderek daha ağır bir vergilendirme ve marjinalleşme yükü altında ezilen yerel halktan çok az destek aldı.

Amr'ın fethedilen bölge için iddialı planları vardı. İlk olarak, Mısır ile Arap Yarımadası arasında güvenli ve emniyetli bir kervan yolu kurma sözü vererek Mısır'ın Hicaz ile ticari

bağlantısını güçlendirmeye çalıştı. Ömer'e yazdığı bir mektupta, "Medine'ye o kadar uzun bir deve kervanı göndereceğim ki, ilk deve benden sonuncusu ayrılmadan önce sana ulaşsın" diye övünüyordu. 644'te Mısır'dan ayrıldığında, ülkede en az 10.000 Arap Müslüman askerden oluşan garnizonlar kurdu.

Amr ayrıca çok önemli bir siyasi karar vermek zorunda kaldı: Siyasi başkentini nereye yerleştirecekti? İskenderiye kendisine adeta el salladı. Doğu Akdeniz'in incisi, Mısır'ın en kalabalık ve sofistike şehriydi. Şehrin görkemi çöl seven kabile adamlarını hayrete düşürdü. Amr, Mekke'deki halifeye hitap ettiği mektubunda, "tanımından kaçınacağım bir şehri ele geçirdim, orada 4.000 hamamlı 4.000 villa, 40.000 cizye vergisi ödeyen Yahudi ve krallar için 400 eğlence yeri olan bir şehre el koyduğumu söylemem yeterli." diye yazmıştır. Amr'ın adamlarından birkaçı İskenderiye'deki lüks evleri devraldı, ancak Halife Ömer onları İslam bayrağını daha batıya taşıma olan ana görevlerine geri çağırdı. Amr'a ve adamlarına, görevlerinin İslam topraklarını genişletmek olan savaşçılar olduklarını hatırlattı. Şehirli yaşamı reddetmeli ve Mısır'ın başkentini, kuzeyden Akdeniz'e değil, doğuya, Arap Yarımadası'na bakacak şekilde konumlandırmalıydılar. Halife Ömer, Mısır'da kendisiyle askerleri arasına nehrin girmesini istemediğini yazmıştır. "Medine'den size seyahat ettiğimde, size katılacağım yere atım beni götürmeli" dedi. Buna göre Amr'a başkentini eski Roma kalesi Babil'in bulunduğu yere inşa etmesi talimatını verdi.

Fustat –yeni şehre verilen ad buydu– günümüz Kahire'sinin batısında olağanüstü bir hızla ortaya çıktı. Orijinal fetihten sonraki bir yüzyıl içinde 200.000 nüfusa ulaşmıştı. Amr da dini görevlerini ihmal etmedi. Fustat'taki ilk işi, daha sonra kendi adını taşıyan bir cami inşa etmek oldu. Amr'ın camisi başlangıçta Nil kıyısı boyunca inşa edilmişti, ancak daha

sonraki yüzyıllarda Nil batıya doğru hareket ettikçe cami iç kısımlara taşındı.

Yıllar içinde camiye eklemeler yapılmış ve yenilenmiş, böylece yerleşimi dışında orijinal yapıdan neredeyse hiçbir şey kalmamıştır. Ancak ilk zamanlarında geniş ve açık bir yapı olduğunu tarihçilerin kayıtlarından biliyoruz. Orijinal cami, daha sonra dört köşesinin her birine heybetli minareler eklenen geniş bir avluya sahip çatısız bir yapıydı. Fustat'ta konuşlanmış orduyu oluşturan tahmini 12.000 adamı değil ama 700 inananı barındırabilirdi. Esas olarak Amr ve halefleri altındaki siyasi ve askeri seçkinlere hizmet etti. Daha sonra, 673'te, şehrin daha fazla Müslüman sakini için bir ibadet yeri sağlamak için genişletildi. İbn Tulun ve El-Ezher Cami gibi Kahire'deki daha ünlü camilerden bazıları kadar sık ziyaret edilmese de, ilk günlerindeki İslam'ın masumiyetini ve sadeliğini yansıtan çarpıcı bir güzelliği hâlâ koruyor.

Eski Bizans şehri Babil'in hemen dışına yerleşen Arap kuvvetleri, Fustat olarak bilinen ve Kahire şehrinin evriminin başlangıç evresini oluşturan bir bölgeyi ele geçirdi. Mısır'ın Arapça adını da temsil eden Misr olarak da bilinen Fustat, 642'de kuruldu. Nil'in doğu kıyısında, nehrin bölündüğü ve deltaya yayıldığı bölgenin hemen güneyinde duruyordu. Arap fatihler, Fustat'ı siyasi başkentleri olarak belirleyerek, Mısır yaşamının merkezini eski zamanlarda olduğu gibi ülkenin iç kısımlarına, Yukarı ve Aşağı Mısır arasındaki bölünme noktasına ve Yunanlar ve Romalıların egemenliği altında bulunduğu İskenderiye ve Akdeniz'den uzağa geri getiriyorlardı.

Yine de Fustat'ın ağırlıklı olarak Hristiyan bir nüfusun ortasında ve siyasi istikrar için bu nüfusa bağlı olan tamamen bir Arap Müslüman garnizon şehri olduğunu unutmamak gerekir. Fustat'ın hemen dışında, eski Hristiyan şehri Babil'de, en az on kilise ve yakınlarda daha birçok kilise ve manastır

vardı. Gezira adasında bir kilise ve piramitlerin hemen altındaki Giza'da iki Yahudi sinagogundan biri bulunmaktaydı. Mısır tarihindeki en büyük dönüşümlerden biri olan nüfusun Araplaştırılması ve İslamlaştırılması henüz gerçekleşmemişti. İslamlaşma, on dördüncü yüzyıldaki Memlûk dönemine kadar tamamlanmamış, kademeli yarım kalmış bir işti. Bu sonraki tarihte bile, Kıpti Hristiyanlar nüfusun önemli bir azınlığını (muhtemelen yüzde 10'dan az) oluşturmaya devam ettiler. Araplaştırma, Arap Yarımadası'ndan çok sayıda Arapça konuşan kabile üyesi ve kadının Mısır'a göçünün de yardımıyla kuşkusuz daha hızlı ilerleme kaydetti. Mısır valisinin tüm hükümet kararnamelerinin Arapça yazılmasını gerektiren 706 tarihli bir fermanı çok daha önemliydi. Arapça belgeler yaygınlaştıkça, Kıptice ve Yunanca olarak geçen sayı azaldı. Son Yunan papirüsü 780'den kalmadır.

ARAP GÜCÜNÜN MERKEZLERİ OLARAK SURİYE VE IRAK

Emevi Hanedanı

Ömer ve Osman halifelerinin seçilmiş savaşçısı Amr, Kureyş'in Emevi kolunun emirlerini yerine getiren askeri bir komutandı. Böylece dördüncü halife Ali bin Ebu Talib bir suikastçı tarafından öldürüldüğünde, güç, önde gelen bir Kureyşli olan Muaviye'ye geçti. Yeni halife, Müslüman imparatorluğunun başkentini Medine'den Suriye'deki Şam'a taşıdı. Bu taşınma, kendilerini siyasi otoritenin merkezine daha yakın bulan Mısır'ın Arap fatihlerini memnun etti. Daha sonraki Emevi hükümdarlarından biri olan halife Abdülmelik eski Bizans para birimi yerine İslami sikkeler basmaya başladığında ve 692'de Kudüs'teki kaya kubbesini tam olarak Tapınak Dağı'nın olduğu bölgeye ve Kutsal Kabir'in Hristiyan kilisesinin bulunduğu yerin üzerinde yükselen bir yere inşa

ettiğinde de rahatsız olmadılar. Yüzyıllar boyunca gözlemcilere ilham veren bu muhteşem yapı, bir zamanlar Yahudilerin ve Hristiyanların hâkim olduğu bir ülkede İslam'ın egemen olduğu mesajını açıkça ilan etti. Mozaiklerinden biri, Müslümanların Hristiyanlardan farklı olarak üç Tanrı'ya değil tek bir Tanrı'ya inandıklarına dair Arapça mesaj taşıyordu.

750 yılına kadar İslam dünyasına hâkim olan Emevi devleti, özünde bir Arap siyasi ve dini birliğiydi. Arap fatihler, büyük, yerleşik nüfusları yönetme konusunda deneyime sahip olmadıkları için, seleflerinin Bizans ve Pers uygulamalarını özgürce ve açıkça ödünç aldılar. Yine de bir kişi güç kullanmak ve gayrimüslimler üzerindeki ağır *cizye* veya kelle vergisinden kurtulmak isterse, onun Müslümanlığa geçmesi bekleniyordu. İlk başta Müslüman olma yolu son derece sınırlıydı ve zamanla Emevi iktidarına karşı derin bir kırgınlık yarattı. Asimilasyonun tek kesin yolu bir Arap'ın, bir vasinin yanaşması olmaktı. Bir birey, hamisinin beğenisini kazanmak için ancak doğal olarak dili öğrenmesi, Arap geleneklerini benimsemesi ve kişisel inanç olarak İslam'ı kabul etmesi gerekirdi ki Müslüman cemaatine girebilsin. Doğal olarak, asimilasyon süreci yavaştı ve istikrarlı bir şekilde İslami otorite altına alınan ve İslam'a geçmeye çalışan Arap olmayan büyük nüfusa kapıyı çok az araladı. İslam dünyasının büyük bir kısmının kademeli olarak Araplaştırılması ve İslamlaştırılması hızlanmaya başladıkça ve birçoğu Arapça bilen, ancak hâlâ imparatorluğun ikinci sınıf üyeleri olarak muamele gören çok sayıda Müslüman ürettikçe, içerleme ve muhalefet arttı.

Ayrıca, gayrimüslim nüfus da Arap Müslüman yöneticilerine yabancılaşmaya başladı. İlk başta Yahudiler ve Hristiyanlar, Bizans ve Sasani atalarından daha hoşgörülü ve daha az baskıcı olan yeni yöneticilerini kabul etmişlerdi. Ancak Emevi devleti, Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ayrımları netleştirdikçe, bu kısıtlamalar giderek daha külfetli hale

geldi. Gayrimüslimleri tabi kılan ve sonraki Emevi halifeleri tarafından daha sıkı bir şekilde uygulanan kanunlar, yeni kilise ve sinagogların inşasını sınırlandırdı, gayrimüslimlerin özel kıyafetler giymelerini zorunlu kıldı ve bu topluluklara (bu toplulukların üyeleri İslam dünyasında *zımmi* olarak bilinirdi) araziye sahip olan herkesin ödemek zorunda olduğu genel arazi vergisi veya *kharaj* yerine özel bir vergi koydu.

Abbasi Hanedanı

Muhalefet nihayet sekizinci yüzyılın ortalarında doruğa ulaştı ve Emevilerin devrilmesi ve yeni bir rejimin kurulmasıyla sonuçlandı. Abbasiler olarak bilinen yeni hükümdarlar 750'de iktidara geldiler ve İslam imparatorluğunun başkentini Şam'dan yeni kurulan ve kısa süre sonra ihtişama kavuşan Dicle Nehri üzerinde ve eski Mezopotamya siyasi otorite merkezlerine yakın bir yerde kurulmuş olan Bağdat şehrine taşıdılar. Bağdat'a geçiş, gücün Arap Yarımadası'ndan doğuya, Bereketli Hilal, Mısır ve Kuzey Afrika'ya doğru bir kaymayı temsil ediyordu. Bu kayma kısmen, Emevi otoritesine muhalefetin merkezinin doğuda, çok sayıda İranlının ikamet ettiği ve bağımlı statülerine içerledikleri uzak Horasan eyaletinde olması nedeniyle ortaya çıktı.

Abbasi rejimi, Kuzey Afrika'nın Berberileri, İranlılar ve Türkler de dâhil olmak üzere İslam imparatorluğu içindeki Arap olmayan unsurlar için açıkça bir zafer temsil etmesine rağmen, yöneticilerin kendileri Arapça konuşmaya devam ettiler ve Arapça siyasetin, kültürün ana dili olarak kalırken ibadet de Arapça olmaya devam etti. Yine de Abbasi yönetimi, dillerinden ve kültürlerinden vazgeçmeden İslam'a geçen ve artan sayıda Müslüman olmaya devam eden Türkler ve Persler için bir nimetti. Abbasi döneminde baş döndürücü başarılar yaşandı. Müslümanlar için ve aslında Afro-Avrasya dünyasının çoğu için, Bağdat evrenin merkezi haline geldi.

Bazı İslam haritaları Bağdat'ı merkez olarak belirledi. Bağdat'ı Abbasi başkenti olarak seçmenin savunucularından biri, bölgeyi şu sözlerle tanımladı: "Hurma ağaçlarıyla çevrili ve suya yakın, böylece bir bölge kuraklıktan mustarip olursa veya mevsiminde hasadını veremezse, diğerinden rahatlama sağlanacak." Şehir, bir gecede yönetim ve ticaret için gelişen bir yer haline geldi. Ürünler, Afro-Avrasya kara kütlesinin karşısından şehre akıyordu. Çin'den ipek, kâğıt ve porselen geldi. Hint tüccarlar biberle geldi ve Doğu Afrikalılar fildişi, altın ve köle temin etti. Bazı sakinleri tarafından "dünyanın merkezi" olarak bilinen Bağdat, "uzak ve yakın tüm ülkelerden insanları kendine çekti ve her taraftan insanlar Bağdat'ı kendi anavatanlarına tercih etti". Bağdatlılar için Irak, malların "o kadar kolay ve o kadar kesin bir şekilde temin edilebileceği en zarif ülkeydi, sanki dünyanın tüm iyi şeyleri oraya gönderilmiş, dünyanın tüm hazineleri orada toplanmış ve yaratılışın tüm nimetleri oraya yansımıştı."

O halde, Abbasi döneminde Müslüman inancının temellerinin birçoğunun ve Müslüman kurumsal çerçevesinin belirginleşmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Ulema olarak bilinen Müslüman âlimler, Hz. Muhammed ve ilk halifelerinin hayatı hakkında toplayabildikleri kadar bilgi toplamak için Arap Müslüman can damarlarını didik didik aradılar. Peygamber'in ilk biyografileri sekizinci yüzyılda ortaya çıktı ve sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda bilginler Hz. Muhammed'in faaliyetleri hakkında ek bilgi aramak için çok uzaklara gittiler. Hadis olarak bilinen Hz. Muhammed'e atfedilen sözlerin en saygın derlemecisi Müslümanlıkta din, hukuk ve siyasetin kaynağı olan ve Buhari olarak bilinen bir bilgindi. Buhari ve diğerlerinin İslamiyet'in ilk günleri hakkında ek bilgi aramalarının nedenlerinden biri de Kuran'ın yalnızca sınırlı sayıda konuyu ele almasıydı. Yine de imparatorluk bir dizi yasa ve kuruma ihtiyaç duydu ve bu uygulamalara dini özgünlük sağlamaya

çalıştı. Ne de olsa Hz. Muhammed, peygamberlerin mührü, Tanrı'nın insanlığa gönderdiği son elçisiydi ve bu nedenle, Kuran'da yer almayanlar da dâhil olmak üzere, sözleri ve eylemleri, tüm Müslümanların günlük yaşamları için temel kılavuz olarak kabul edildi.

Ayrıca sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda çeşitli Müslüman hukuk okulları gelişti. Şeriat olarak bilinen İslam hukukunun işlenmesi için kilit yerler, merkezi Irak, özellikle Bağdat ve Arap Yarımadası idi. Sonunda, dört büyük İslam fıkıh ekolü ortaya çıktı. Bunlar Şafii, Maliki, Hanbeli ve Hanefi mezhepleridir. Burada Mısır'ın etkisi vardı. Birçok insan İslami hukuk muhakemesi ustası ve İslam fıkıh âlimlerinin en bilgilisi olarak, hukuk âlimi, Muhammed ibn İdris el-Şafi'yi görür (767-820). Yasaların inananlar topluluğu üzerinde bağlayıcı sayılacağı yöntemleri ortaya koyan oydu. Şafi, Gazze'de doğup, Abbasi bürokrasisinde görev yaptığı genç yaşta Mekke'ye göç ederken, hayatının son yıllarını Mısır'da geçirdi. Oraya gömüldü ve mezarı hâlâ orada. Hukukçunun anıt mezarı görülmeye değer. Eyyubi ahşap işçiliğinin örnek bir parçası, Suriye'den ithal edilen tik ağacından yapılmış ve kubbeli bir küp içinde yirmi dokuz metre yüksekliğe erişen Müslüman dünyasının en büyük türbelerinden biridir.

El-Şafi'nin günümüze ulaşan ilmi eserlerinin tamamına yakını, Mısır'da yaşarken kaleme alınmıştır. El-Şafi, Tanrı'nın insanlığı kesin bir eylem ve inanç rehberi olmadan terk etmeyeceğine inanıyordu. Bu kesin rehber, Peygamber Hz. Muhammed'in hayatında, öğretilerinde ve eylemlerinde bulunacaktı. Özünde, El-Şafi, Kuran ve hadisin, insanların günlük yaşamlarında karşılaştıkları tüm sorulara tam bir rehber sağladığını savundu. Ara sıra bireyler, hatta yüksek eğitimli Müslüman âlimler bile Kuran'da ve hadis literatüründe doğru rehberliği bulamıyorlarsa ve hukuki muhakeme yapmak zorunda kalıyorlarsa, bunun nedeni sadece İslami hayatın

bu iki esasını ve yasaları olabildiğince eksiksiz anlamamış olmalarıydı. Elbette hiçbir Müslüman Kuran'ın üstünlüğünden şüphe etmedi. El Şafi, hadislere yaptığı vurguyla, bu fıkhi kaynağı, önce ulaştığı etkiden daha yüksek bir seviyeye çıkarmıştır. Bundan böyle, Müslüman âlimler için, Peygamber'in söz ve eylemlerini gerçek olduklarından emin olma amacıyla incelemeleri önemli hale geldi; bu, kendisine atfedilen sözlerin doğru ve tartışılmaz bir otoriteler zinciri olan isnat yoluyla doğrulanmasını gerektiren bir gereklilik haline geldi. El-Şafi ve diğer büyük Müslüman hukuk ekollerinin liderleri, böyle bir hukuk sistemini bireysel eylemler ve kurumsal davranışlar için tamamen yeterli gördüler.

Abbasi dönemi, İslam tarihinin en parlak anlarından biriydi. Bu dönem bazen modern yabancılar tarafından en çok büyü, ihtişam, varlıklı tüccarlar, tehlikeli deniz yolculukları ve güzel kadınlara dair hikâyelerin Müslüman halifesini eğlendirmek ve etkilemek için anlatıldığı *Binbir Gece Masalları* aracılığıyla bilinir. Bağdat'ta, 789'dan 809'a kadar hüküm süren ve yönetimi genellikle İslami gelişmişliğin zirvesi olarak kabul edilen halife Harun el-Reşid döneminde birçok hikâye kurgulandı.

El-Reşid'in yönetimi, Abbasi ihtişamının zirvesini pekâlâ temsil etmiş olsa da, seleflerinden biri olan halife el-Mutasım (833-42) İslam tarihi üzerinde daha da derin etkileri olan siyasi kararlar aldı. Sadece bu dönemde Sünni-Şii farklılıkları sertleşmekle kalmadı, belki de Şiiliğin temsil ettiği tehditlere yanıt olarak, halife silahlı kuvvetlerini genişletti ve Abbasi devletinin askeri gücünü giderek yabancı uyruklu askerlerin ellerine verdi. Yüksek düzeyde askeri eğitimleri ve halifelere sorgusuz sualsiz bağlılıkları onları seçkin bir askeri birlik, gerçek bir saray muhafızı yapsa da, ilk başta, bu yabancı askerlerin sayısı sadece 3.000 ila 4.000 arasındaydı. Zamanla sayıları arttı, ancak Bağdadi Arap toplumuna ve imparatorlu-

ğun kültürel ve sosyal ağlarına entegrasyonları hiçbir zaman asgari düzeyde olmadı. Bu son derece uzmanlaşmış askerlerin büyük çoğunluğu imparatorluğun sınırlarından gelen Türklerdi. Sonuç, askeri ve giderek artan bir şekilde siyasi olarak İslam devletine yabancı kökenli azınlık unsurlarının hâkim olmasıydı. Böyle bir tarzda ve ilk defa, hudut dışından toplanan bir askeri kadro, İslam'ın içinde ortaya çıktı ve toplumun geri kalanından ayrıldı. Genişleyen Müslüman-Arap kuvvetlerinin fiilen yurttaş orduları olduğu erken dönem İslam devletinin bir özelliği olmayan siviller ve askerler arasındaki ayrım, şimdi Müslüman devletin belirgin bir özelliği haline geldi.

Hızla genişleyen birçok imparatorluk aşırı genişleme nedeniyle geriliyor. Roma ve Han imparatorluklarında durum böyleydi. Sonunda büyük Abbasi İmparatorluğu'nun parçalanmasında bir faktör haline geldi. İmparatorluğun uzak bölgeleri üzerinde kontrolü sürdürmek, özellikle uzak mesafelerde hızla iletişim kurmak, askeri kaynakların kısıtlamaları ve çeşitli dilsel ve etnik grupları asimile etme sorunları, Roma ve Han'ı olduğu kadar Abbasi devletini de derinden etkiledi. İspanya'daki Abbasi devletinin batı ucundan Orta Asya ve Kuzey Hindistan'daki doğu karakollarına kadar olan mesafe 6.000 mil idi, bu Bağdat'tan etkin bir kontrol için gerçek bir engeldi. Abbasi halifeleri Persleri, Türkleri, Berberileri ve diğer grupları ne kadar kontrol etmeye çalışsalar ve askeri güçleri ne kadar sadık ve büyük olursa olsun, bölgesel unsurların özerkliklerini ilan etmelerinden alıkoyamadılar.

Mısır'da Tolunoğulları Rejimi

Abbasi otoritesine özerk meydan okumalar, Abbasi yönetiminin en başından itibaren görüldü. Yenilen Emevilerden biri 750'de İspanya'ya gitti ve onuncu yüzyılda bir refah ve istikrar ışığı haline gelen bağımsız bir rejim kurdu. Endülüs Eme-

vi devletinin ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra Mısır ve Kuzey Afrika, Bağdat'tan çekilmeye başladı. Dokuzuncu yüzyılın başlarında, Ağlebi hanedanı Kuzey Afrika'nın bazı bölgelerinde Abbasilerden özerkliğini ilan etti. Mısır'ın ilk özerk rejimi, Ahmed ibn Tulun'un ülkeye geldiği dokuzuncu yüzyıla kadar ortaya çıkmamıştı ancak Tolunoğulları hanedanı (868-905) olarak bilinen şeyi başlattı. Ahmed ibn Tulun, Abbasi halifesinin ajanı olarak Mısır'a vali olmak üzere gönderildi ve yanında, kendisinin ve ailesinin diğer üyelerinin, görev yaptığı Irak'taki Samarra siyasi mahkemesinde tanık oldukları siyasi ve askeri nitelikleri getirdi. Çok geçmeden o ve halefleri Bağdat'tan bağımsızlıklarını ilan ettiler, gerekli vergi ödemelerini halifeye göndermeyi reddettiler ve kendi adlarına fermanlar çıkardılar. Tolunoğulları yönetimi ancak Abbasilerin Mısır üzerindeki kontrolünü yeniden ilan ettiği 905 yılına kadar sürdü. Ancak bu kontrol kısa ömürlü olacaktı. Yarım yüzyıl sonra Mısır, Kuzey Afrika'da yerleşik Şii Fatımi yöneticileri içeren başka bir yabancı rejimin gücünün kurbanı oldu. 969'da ülkeyi fethettiler.

Tolunoğulları hükümdarlığı sadece otuz yedi yıl sürse de rejim gelecek nesillere muhteşem bir hediye bırakmıştır. İbn Tulun Camii, Kahire'nin en zarif, ancak yalın camilerinden biridir ve Amr bin As'ın camisinin yaptığı gibi, Samarra yöneticilerinin coşkusunu ve dini kesinliğini gösterir. Dört revaklı salonla çevrili zarif açık avlusu ile caminin kendisi, tek taş minaresi dışında tuğladan yapılmıştır. 876'da başlayan ve üç yılda tamamlanan çalışma, vatandaşların Amr bin As'ın eski camisinin ibadet etmek isteyenlerin hepsini barındıramayacak kadar küçük olduğu yönündeki şikayetleri üzerine inşa edildi. Yeni yapı hızla, Amr'ın başkenti Fustat'ta bulunan ve Katai olarak adlandırılan bir yer olan Tolunoğulları başkentinin merkezini oluşturmaya başladı. Fatımilerin 969'da Mısır'ı fethinden kısa bir süre sonra şekillenmeye başlayan görkemli

başkent Kahire'nin Katai'nin yerini yakında almasına rağmen, bu kentsel alan bir güzellik ve ferahlık bölgesiydi. Şehir, Ahmed ibn Tulun'un eski Fustat şehrini amaçlarına göre çok küçük bulması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Katai, bir saray, bir hastane ve bir su kemeri de dâhil olmak üzere bir dizi etkileyici yapıya sahipti. Yine de en önemli binası ibn Tulun'un amaçladığı gibi caminin kendisiydi. Bugün Kahire'de kalan en eski camidir, engin iç kısmı altı buçuk dönümlük bir alanı kaplar ve ziyaretçilere ve ibadet edenlere muazzam bir huzur hissi verir. İnşası sırasında, Cuma namazı için Katai şehrinin tüm sakinlerini ağırlayabileceği iddia edildi. (Ahmed ibn Tulun'un camisinin bir örneği için Görsel 20'ye bakınız.)

MISIR'IN BÜYÜK İSLAM İMPARATORLUKLARI İÇİNDEKİ YERİ

Gözlemlediğimiz gibi, Hristiyan Mısırlılar kendilerini firavun atalarından uzaklaştırmışlardı. Yahudiler ve Hristiyanlar için eski Mısır, putperestliğin, doğaya tapınmanın, rahiplerin ve kralların baskısının ıssız bir bölgesiydi. Arap Müslüman fatihler, sahte tanrılara anıtlar diken kâfirler olarak gördükleri eski Mısırlılarla hemen hemen aynı görüşe sahiptiler. Yine de Hristiyanlar eskilerin pek çok dini inancını bir kenara atmış olduklarından, Müslüman âlimler eski Mısırlıların bazı başarılarını incelemekten ve hatta onlara değer vermekten daha az çekindiler. Mısır, kendilerinden önceki Yunanlar ve Romalılar gibi, bölgeyi medeniyetin beşiği olarak gören ve bu nedenle yakın ilgiye değer gören bilgin Müslümanlara özel bir ilgi duyuyordu.

Hristiyanlık dönemi, Mısır'ın şanlı antik geçmişiyle, Yunan ve Roma dönemlerinde meydana gelenden bile daha şiddetli bir kopuşa işaret etmişti. Bu kopuş özellikle din alanında belirgindi. Yunan ve Roma zamanlarında, eski Mısır tanrılarının çoğu adanmışlara ve hatta bir rahipliğe sahip olmaya de-

vam etti. Tanrıça İsis'i çevreleyen mezhep yüzyıllarca sürdü. Ancak Hristiyanlık bu tür inançları küfür olarak kabul etti ve eski dini inançlar ve uygulamalar incelikli yollarla Hristiyanlığa asimile edilmiş olsa da, Hristiyan din adamları bu eski tanrılarla açıkça ilişkilendirilen uygulamalara ve rahip sınıflarına müsamaha göstermezdi. Gerçekte, Hristiyanlar, pagan uygulamaları olarak gördükleri şeyleri ya bastırmada ya da özümsemede o kadar başarılıydılar ki, Müslüman halefleri, erken Hristiyanlık ve Müslümanlık öncesi uygulamalardan nispeten arınmış bir dini manzara ile baş başa kaldılar.

Emeviler ve Abbasiler ülkeyi yönetmeyi bıraktıktan çok sonra, on birinci yüzyılda, Mısır'ın eski uygarlığa olan hayranlığı, âlim sınıfların bazı üyeleri arasında tutkulu bir girişim haline geldi. Ancak o zaman, yaşadıkları dünya hakkında çok üretken ve anlaşılır bir şekilde yazan coğrafyacılar ve tarihçiler, Nil Vadisi'nde yaşayan tüm insanların ortak manzaraları olabilecek piramitler, tapınaklar ve diğer anıtlara çok fazla dikkat etmeye başladılar. Önce Kuran'da firavunlarla ilgili güçlü olumsuz imajları ve âlimlerin Mısır'ın tanrısız ve meydan okurcasına pagan bir kültür olduğuna dair kendi inançlarını aşmaları gerekiyordu. Müslüman yönetiminin ilk yüzyıllarında, Mısır'ın eski eserleri, Tanrı'nın mesajını görmezden gelen ve peygamberlerinin mesajına kulak vermeyi reddeden insanlara getirdiği yıkımın uyarıcı hikâyeleri olarak görülüyordu. Arap şairi el-Mutannabi (915-65), yıkılan piramitlerin, Tanrı'nın öğretileri tarafından yönlendirilmeyen insan çabalarının çılgınlığını gösterdiğini düşündü. Şöyle yazdı: "Piramitlerin ait olduğu yapılar arasında Tanrı nerede? ... Bu anıtlar, bir süreliğine de olsa, içlerinde yaşayanların ellerinden sağ çıkmışlardır. Çünkü yok oluş onları yakaladığında, onlar da mutlaka peşine düşeceklerdir." On üçüncü yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, Cemaleddin el-İdrisi (ö. 1251) bu görüşü benimsemiş ve Mısır anıtlarının bariz bir bakıma muhtaç durumda

olduğunu iddia ederek, "İnananları, Tanrı'nın mesajını kabul etmeyenlerin akıbetini düşünmeye çağırdı."

Ancak on ikinci yüzyılda, Iraklı bilgin ve seyyah Abdüllatif el-Bağdadi (ö. 1231) Mısır'ı ziyaret etti ve eskilerin geride bıraktığı anıtlar hakkında Orta Çağ dönemine ait en dolu ve en gurur verici hikâyelerden birini bıraktı. Anlatılarının hiçbir yerinde eskilere karşı herhangi bir aşağılama yoktur, aksine onların sayısız başarılarına büyük saygı duyulur. Özellikle, el-Bağdadi Giza'daki büyük piramitlerin inşasının arkasında yatan mühendislik dehasına hayran kaldı. Onlar hakkında şunları yazdı: "Onları düşünürseniz, içlerine en asil entelektüel bilginin konduğunu ve en yüksek akılların arkalarında olduğunu görürsünüz. Piramitler neredeyse halkları hakkında konuşmaya ve durumlarını anlatmaya, bilimlerinden ve akıllarından bahsetmeye ve biyografilerini ve kroniklerini ifşa etmeye muktedirdir."

Mısır'ın harikulade antik kültürüyle şenlenen on birinci ve on ikinci yüzyıla ait Arapça Mısır metinleri, daha sonraki birçok bilim insanının Mısırlıların kesinlikle İslam dünyası içinde ülkenin müstesna kimliğine dair bir anlayışa sahip olmaları gerektiğini iddia etmelerine neden oldu.

Ama aslında, eski Mısırlılara olan bu ilgi, on ikinci ve on üçüncü yüzyıllara kadar ivme kazanmadı ve büyük ölçüde edebiyatçılarla sınırlı gibi görünüyor. Bu nedenle Mısır'ın eski ihtişamı nedeniyle Emevi ve Abbasi imparatorluklarında dikkate değer bir öncelik derecesine sahip olduğuna inanmak için çok az neden var. Daha da önemlisi, erken dönem İslam'ın entelektüel canlılığının büyük bir kısmı kendini Irak ve Arap Yarımadası'nda gösterdi. Burada İslam'ın büyük hukukçularının çoğu şeriatın temellerini ortaya koydu, önemli bir istisna İmam-ı Şafii'dir ve gördüğümüz gibi, İran Platosu'nda Fars ve daha sonra Türk unsurları İslam'a damgasını vurmaya başladı.

Mısır'ın ilk üç yüzyılın büyük İslam imparatorlukları içindeki ikincil konumunun dikkate değer istisnası, ülkenin zanaatkârlık ve endüstriyel üretimdeki üstünlüğüydü. Mısırlı zanaatkârlar, firavunlar, Yunan ve Roma dönemlerinde dokudukları zarif kumaşlar sayesinde ün ve popülerliğin tadını çıkarmışlardı. Bu kumaşların birçoğunun üzerinde yazılı veya kumaşa dokunmuş mesajlar vardı. Bazıları sadece siyah mürekkeple yazılmış hükümdarın adını içeriyordu. Diğerlerinde dini inançlardan veya cenaze emirlerinden bahseden birleştirilmiş daha uzun mesajlar vardı. Yine de diğerleri, çamaşır veya alışveriş listeleri içeren oldukça sıradan bir yapıya sahipti. Firavun, Yunan, Roma ve Kıpti uygulamalardan yararlanan Mısırlı zanaatkârlar, İslam yönetiminin ilk birkaç on yıllık döneminde dünyaca bilinen en iyi tekstilleri örmeye ve dokumaya devam ettiler. İpeğin dindar Müslümanlara yasaklanması gerekiyordu, ancak zenginlerin çok azı Mısırlı zanaatkârların altın dantellerle ördüğü muhteşem ipek brokarları satın alıp sergilemeye karşı koyabildi. Bu eski teknikleri kullanan Müslüman zanaatkârlar, İslam topraklarında çok değerli olan yünlü, keten ve pamuklu kumaşlar ürettiler. İkinci halife Ömer, Kâbe'nin işlemeli ipek örtüsünü Mısır'dan sipariş etti. Mısır'dan gelen en iyi kumaşların çoğu, eğirme, dokuma, boyama ve nakış işlemenin ayrı iş birimlerinde gerçekleştirildiği, son derece uzmanlaşmış küçük atölyelerde üretildi. Müşteriler, bu uzman zanaatkârların en iyilerinden kişiye özel parçalar ısmarladılar.

Ancak Fatımiler 969'da Mısır'ı ele geçirip muhteşem camileri ve eğitim merkezleriyle yeni bir başkent olan Kahire'yi yaratana kadar Mısır'ın Müslüman dünyasındaki rolü, daha önceki zamanlarda Kuzey Afrika ve Güneybatı Asya'da sahip olduğu role rakip olmaya başlamamıştı.

KADIN VE İSLAM

İslam'ın gelişiyle Mısır'da meydana gelen en önemli değişikliklerden biri, kadının toplumdaki statüsü ve yeri ile ilgiliydi. Firavun döneminde kadınlar erkeklere tabi olarak kabul edildi. Çok azı okuryazar oldu ve birkaç kraliçe firavunların gücünü kullanmasına rağmen daha da azı iktidar pozisyonlarına yükseldi. Mısır toplumunda kadının yeri Yunanlar, Romalılar ve Hristiyanlar döneminde çok az değişti, ancak ülkenin Araplaşması ve İslamlaşması belirleyici dönüşümler gerçekleştirdi. Bu değişiklikler, Hz. Muhammed zamanında Arap Yarımadası'nda başladı ve Peygamber'in yeni İslam ümmetinde kadının yerini belirleme çabalarını temsil ediyordu. İslam öncesi Arabistan'da kadınlar birçok hak ve yetkiye sahipti. Erkekler, evlenince kadınların aileleriyle yaşardı ve eşlerinin yerlerine taşınırdı. Kadınlar bir erkeğe evlilik teklifi edebilirdi. Ayrıca, Hz. Muhammed'in ilk eşi Hatice'nin kariyerinden açıkça anlaşılacağı üzere, kadınlar ticari faaliyetlerde bulunabilirdi. Hatice bir tüccardı ve cemiyetinde hatırı sayılır bir itibara sahipti. Kadınlar kocalarından da boşanabilirdi.

Hz. Muhammed, erkekler ve kadınlar arasındaki ilişkileri tanımlamaya başladığında bu düzenlemelerin çoğunu değiştirdi. Buradaki ana etkiler Mısır, Yunanistan ve Roma-Bizans dünyasından değil, Mezopotamya'da yüzyıllardır hüküm süren eski uygulamalardan geldi. Özellikle Babil döneminde varlıklı ve güçlü sınıfların kadınları örtünür ve ev dışında erkeklerle etkileşime girmezdi. Bu gereklilik, büyük ölçüde, saygın kadınları, daha az saygın olanlardan, özellikle de peçe takmaları yasak olan ve asil bir kadının kıyafetlerini giyerek asil rolü yaparken yakalandıklarında kırbaçlanan ve diğer sert şekillerde muamele gören hayat kadınlarından ayırmak için tasarlandı. Ayrıca hali vakti yerinde kadınların evlerinde kendilerine ayrılmış özel odaları vardı; bunlar kocalar ve oğulları dışında tüm erkeklere yasaktı.

Hz. Muhammed, İslam'ın yeni sosyal ve dini ilkelerini geliştirirken, Müslüman dünyasını Güneybatı Asya'nınkiyle daha uyumlu hale getirdi. Hz. Hatice'nin vefatından önce başka bir kadınla evlenmedi, fakat ölümünden sonra birçok kadınla evlendi. Eşler peçe takar ve dışarıda zorunlu işleri olmadıkça evde kalırlardı. Erkeklerin dört kadın almasına izin verdi, ancak birden fazla kadın alan erkeklere bu eşlerin her birine eşit davranmalarını emretti. Bir erkek bunu yapamayacağını düşündüyse, ikinci bir eşle evlenmeyecekti. Peygamber de bu arzunun gerçekleşmesi için bir erkeğin bir kadını boşadığını üç kez söylemesi gerektiğini şart koşarak bir kadını boşamayı da kolaylaştırmıştır. Ancak kadınların kocalarını boşamalarına izin verilmedi. Erkekler istedikleri kadar cariye alabilirdi. Hz. Muhammed'in Hz. Hatice'nin ölümünden sonra en sevdiği karısı, dokuz ya da on yaşındayken evlendiği ve sıkı örtünme zorunluluğu getirdiği genç bir kadın olan Hz. Ayşe idi. Şimdi, Hz. Muhammed'in evlilik ve sosyal statü konusundaki emirlerinin, bazı önemli alanlarda İslam öncesi Arabistan'da yaygın olanlarda bir gelişmeye işaret ettiği doğrudur. Peygamber'in yeni dinini toplumlar kabul etmeden önce varlıklı ve güçlü adamlar pek çok kadınla evlenmişlerdi. Ayrıca çeyizleri gelinin koruyucuları yerine doğrudan geline ödemişti ve kadınlar artık erkeklerden daha az oranda olsa da mülkü miras alabiliyorlardı. Yine de, İslam'ın cinsiyet ilkelerinin Mısır gibi ülkelere uygulanması, Mezopotamya ataerkillik sistemini ve kadınların özerkliğinin azalmasını, diğer sistemlerin hüküm sürdüğü ve kadınların şimdi İslam'da olduğundan daha fazla özgürlüğe sahip olduğu birçok bölgeye getirdi.

7. BÖLÜM

FATIMİLER, EYYÛBÎLER VE MEMLÛKLER, 969-1517

Muizz Caddesi, günümüz Kahire'sinde bulunan Bab al-Zuwayla surlarını ve kapısını kuzeydeki Bab al-Futuh'un surlarına ve kapısına bağlayan dar bir şerittir. Aynı zamanda Orta Çağ Kahire'sinin heyecan verici bir hatırlatıcısıdır. Sokağa sadece Mısır'ı yöneten ilk Fatımi halifesinin adı verilmekle kalmıyor, aynı zamanda bu kısa mesafeyi yürüyen bir ziyaretçi, Fatımilerin 969'da Mısır'ı fethinden sonra yeni siyasi ve dini başkentleri olarak inşa ettikleri kraliyet şehrini boydan boya kat ediyor. Yürüyüş yapanlar, kraliyet şehrini geceleri kapatan ve sakinlerine akıncılardan koruma sağlayan devasa bir geçit olan Bab al-Zuwayla'nın yakın zamanda restore edilmiş ve muhteşem kapısında bir an durmalıdır. Ayrıca bir dakikanızı ayırın ve surların üzerine, hatta bir Memlûk hükümdarı olan Sultan el-Muayyad'ın camisinin minarelerinden birine çıkın. Bu noktadan Kahire manzarası nefes kesicidir. Farklı İslami dönemlere ait minareler, kubbeler ve mezar yapıları dinin ülke hayatındaki derinliğine tanıklık etmektedir.

Fatımi döneminden birkaç yapı kalmıştır. Kraliyet sarayları artık yok ve el-Ezher'deki büyük cami, Fatımilerin inşa ettiği daha az süslü ve daha küçük olandan çok farklı. Cadde boyunca uzanan en çarpıcı binaların çoğu Memlûk ve Osmanlı zamanlarından kalmadır, ancak balkonları güneş ışınlarını keserek aşağıdaki caddeye tehlikeli bir şekilde çıkıntı yapan iki ve üç katlı konutlarıyla dar sokak, şüphe götürmez bir şekilde Orta Çağ'a aittir. Bugün, iş insanları, seyyar satıcılar ve patika yoldan geçen esnaf kalabalığı, Orta Çağ'daki meslektaşlarından farklı giyiniyor, ancak galabiya giyenler bin yıl öncesinin elbisesini hatırlatıyor. İç içe geçmiş bir insan nüfusuyla iç içe olan sesler, hayvanlar ve arabalar, daha önceki bir dönemin ek yankılarıdır.

969'da parlak Fatımi General Cevher, Kuzey Afrika'daki güç merkezinden Mısır'ın fethini planladı. Hemen Fustat'taki eski iktidar merkezinin kuzeydoğusunda bir kraliyet şehri inşa etme görevine başladı. Kraliyet şehri, galip gelen el-Qahira adını aldı. Burası Kahire olarak bilinirdi. Cevher'in 973'te Kahire'ye kraliyetle gelen, hırslı ve yayılmacı imam-halife el-Muizz'i (953-75) yeni şehrin en yüksek Fatımi dini ve siyasi lideri kabul etmeye hazır olduğunu hissetmesi için sadece dört yıla ihtiyacı vardı. Bu yeni yeri Fatımi iktidarının merkezi yapmak için hazırlandı. Buradan tüm Müslüman dünyasını Şii siyasi otoritesi altına almayı amaçladı.

Emevi ve Abbasi imparatorlukları sırasında Mısır, önemli ve zengin bir eyalet olmasına rağmen, İslam'ın hayati merkezi değildi. Emeviler ve Abbasiler döneminde Mısırlılar firavun, Yunan ve Roma geçmişlerinden uzaklaşmaya devam ettiler ve eskilere düşmanca baktılar. Aynı zamanda, Nil Vadisi'nde yaşayan nüfus, entelektüel, siyasi ve dini üstünlüğünü Suriye, Irak, İran ve hatta Orta Asya'ya bırakmaya zorlanmıştı. Bütün bunlar, Fatımiler 969'da Mısır'a girdiğinde değişecekti. 100.000 kişilik bir orduyla Mısır'a gönderilen ve Fatımi halife-

si Muizz tarafından kendisinin ve haleflerinin dünyaya hükmedebilecekleri bir şehir kurması için komuta edilen ordu komutanı Cevher, 1171 yılına kadar iktidarda kalan bağımsız, güçlü ve dinamik yeni bir hanedan adına Mısır'ın kontrolünü ele geçirdi. Cevher, Mısır hükümdarlarından çok az direnişle karşılaştı, şüphesiz ki Fatımi ordusunun muazzam büyüklüğü ve gelişmiş silahlarından gözleri korktu, ancak Cevher Sünni Müslümanların, Hristiyanların ve Yahudilerin dini inançlarına ve uygulamalarına bağlı kalmalarına izin vereceğine söz verdiğinde de sakinleştiler. Mısır halkı, Fatımiler ve onların halefleri (Eyyûbîler, Memlûkler ve Osmanlılar) döneminde yabancı valiler tarafından yönetilmeye devam etse de, Mısır firavunlar döneminde olduğu kadar canlı bir ekonomik, siyasi ve kültürel bölge haline geldi. Özellikle Fatımi döneminde Mısır'ın zenginliği diğer Müslüman bölgelerin zenginliğini gölgede bırakmış ve yüksek kültürü Müslümanların ve okumuş Avrupalıların gıpta ettiği bir yer olmuştur.

Fatımilerin yükselişi, İslam'da Şii ve Sünni üstünlük iddialarını içeren tartışmalar ve polemiklerle örtülü karmaşık ve genellikle kafa karıştırıcı bir hikâye. Yine de, Mısır'ın iki muhteşem yüzyıl boyunca güçlü ve parıldayan bir Şii hanedanı tarafından yönetildiği gerçeği göz önüne alındığında, bu anlatıyı çözmek önemlidir. Şiilik, yirminci yüzyılın sonlarında ve yirminci birinci yüzyılın başlarında Müslüman meselelerinde ve küresel siyasette giderek daha etkili bir rol oynamaya başlamıştır.

Şiilik anlatısı, bizzat İslam'ın doğuşuyla başlar. Hareket masumca Hz. Muhammed'in halefi üzerine siyasi bir tartışma olarak başladı, ancak hızla karmaşık teolojik meseleler, dini hukuk, hadisler ve Şii mezhebinde imamlar olarak bilinen dini liderlerin siyasi otoritesi üzerinde tartışmalara dönüştü. Bu farklılıklar günümüze kadar devam etmektedir. Sünni olarak adlandırılan Müslümanların çoğunluğu, bu ilk yüzyıllar-

da tarihsel olarak gelişen düzeni kabul etti. İlk dört halifenin veya Hz. Muhammed'in halifelerinin meşru hükümdarlar olduğuna inanıyorlardı ve önce Emeviler ve onlardan sonra Abbasiler olmak üzere daha sonraki rejimleri de kabul ettiler. Sonunda Şiiler olarak adlandırılan bir azınlık itiraz etti. Peygamber'in kuzeni, Peygamber'in kızı Fatma'nın kocası ve ilk din değiştiren Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in yerine geçmesi gerektiğine inanıyorlardı. Hatta birçoğu, Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi halifesi olarak atadığını doğruladı. Bir rivayet, Hz. Muhammed'in takipçilerine şöyle dediğini iddia eder: "Ben kimin efendisiysem, Hz. Ali de onun efendisidir." Hz. Ali'nin meşruiyetinin ilk destekçileri ensar, yani Hz. Muhammed'in Medine'den gelen ve İslam devletinin başlangıcında eski Mekke seçkinlerinin üstlendiği önceliğe içerleyen takipçileri olmasına rağmen, kısa süre sonra diğer gruplar Hz. Ali'nin davasına katıldı. Bunlar, kendilerini iktidar koltuklarından uzak hisseden halkları, özellikle Emeviler döneminde Suriye'nin ve Abbasiler döneminde Orta Irak'ın egemenliğine içerleyen Aşağı Irak halklarını ve Arap işgalcilerin kendilerini bağımsızlıklarından mahrum bıraktığından şikâyet eden Kuzey Afrika'nın Berberi kabilelerini içeriyordu.

İslam'da başka muhalif unsurlar da vardı, ancak hiçbiri Şii hareketi kadar kalıcı olmadı. İlk başta, Hz. Muhammed'in halifesinin İslam'ın en dindar kişisi olması gerektiğine inanan Hariciler olarak bilinen bir grup, geniş bir taraftar kazandı. Aynı şekilde birçok grup da Hz. Ali ve varislerinin iddialarını destekledi. İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffah, soyunun Hz. Ali'den geldiğini iddia etti. Ancak Abbasiler diğer muhalif gruplarla, özellikle de Müslüman halifeliğinin gerçek varislerinin yalnızca kendi soyunu Hz. Ali ve eşi Hz. Fatma aracılığıyla takip eden kişiler olduğunu savunanlarla bağlarını kestiklerinde, Abbasi otoritesine muhalefetin başlıca kaynağı, odağını Hz. Ali ve Hz. Fatma soyundan gelen

bir soyun destekçileri arasında buldu. İlk başta bu unsurlara Şii Ali veya Hz. Ali'nin partisi, kısa süre sonra ise kısaca Şii denildi.

Bu Şii hareketlerin erken tarihi çok fazla trajedi ve acı içerir ve şehit edilen muhalefet için güçlü sembolizm yaratır. Hz. Ali'nin Hz. Fatma'dan olan iki oğlu, el-Hasan ve el-Hüseyin, halifelik iddiasında bulundular. El-Hasan tahttan çekildi ve talebi, 680'de Kerbela Savaşı'nda, sayıları yetmiş iki olan küçük bir mürit zümresiyle birlikte öldürülen kardeşine devroldu. Her ne kadar etrafı 4.000 kişilik bir Emevi ordusuyla çevrili olsa da, el-Hüseyin ve takipçileri boyun eğmek yerine ölümü seçmişler ve böylece Şii takipçileri için bir anıt ve bir sembol bırakmışlardır.

Şiilik, Abbasi İmparatorluğu içindeki bölgelerde, özellikle kontrol edilmesi zor yerlerde ve kendilerini iktidar koridorlarının dışında hisseden gruplarda muhalefet gruplarını çekmeye devam etti. Ancak Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın mirasına sahip olduğunu iddia eden dindar ve bilgili bir adam olan Cafer ibn es-Sadık (ö. 765) sahneye çıkana kadar Şiilik enerji verici bir dini ve siyasi ideolojiye dönüştü. Cafer, Medine'de sakin bir hayat yaşayan ve ana Şii grupları tarafından Hz. Ali'den sonra altıncı imam veya manevi ve siyasi hükümdar olarak düşünülen ilmi eğilimlere sahip bir adamdı. Ancak onun ölümünden sonra, Şii hareketi iki ana gruba ayrıldı: Bazen yediler olarak anılan ve daha sonra Kuzey Afrika ve Mısır'ın Fatımileri haline gelen İsmaililer ve İran'da güçlenen ve sonunda on altıncı yüzyılın başında Safevi hanedanını kuran ilk on ikiler. Şiilik içindeki bu hayati bölünme, Cafer'in halefleri üzerinde meydana geldi. İsmaililer, Cafer'in oğlu İsmail ibn Cafer'i halefi olarak atadığına ve çoğu insanın babasından önce öldüğüne inandığı İsmail'in de oğlu Muhammed ibn İsmail'i halefi olarak atadığına inanıyorlardı. Adını İmam İsmail'den alan bu grup, yedinci imam Muhammed'in sak-

landığına ve dünyanın sonunda kurtarıcı Mehdi olarak geri döneceğine inandı. Aksine, on ikiler, Cafer'den gelen ardıllık çizgisinin farklı olduğuna inanıyorlardı. Muhammed ibn İsmail gibi saklanan ve dünyanın sonunda Mehdi olarak geri dönecek olan on ikinci bir imama kadar farklı bir imamlar grubu aracılığıyla soyunu takip ettiler.

Cafer'in hayatı hakkında çok az şey bilinmesine rağmen, Şiiliğin kalbinde yatan birçok ilkenin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Özellikle, imamlık fikrini vurguladı, çünkü İslam'ın inananlara hem dini, hem de siyasi rehberlik sağlamak için özel olarak belirlenmiş bir manevi rehber –bir imam– gerektirdiğini savundu. İmamların Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın soyundan geldiğine de inanıyordu. Bu inanç Abbasi halifelerine ve onların âlim destekçilerine ihanetten başka bir şey değildi, çünkü Abbasi halifeliğinin meşruiyetini inkâr etti ve ulema olarak bilinen âlimlerin veya bilginlerin Sünni dünyada oynadıkları role meydan okudu.

Daha sonra, Cafer'in ölümünün ardından, İsmaili âlimler, onları Sünni Müslüman topluluktan daha da farklılaştıran iki temel Şiilik ilkesi daha ortaya koydular. Birincisi, dini hakikatin iki âlemi olduğuydu: *Zahir* olarak bilinen ve şeriat da dâhil olmak üzere dini emirleri ve kanunları içeren bir dış âlem, ve *batin* olarak bilinen, tüm yüksek dinlerin derin ve içsel gerçeklerini içeren bir iç âlem. Dinsel gerçeğin bu içsel alanı, yalnızca Şii inancının en bilgili başlatıcıları, yani imamlar ve onların en yakın arkadaşları tarafından bilindiğinden, imamların dini ve seküler konularda Müslüman eylemleri ve inançları hakkındaki hükümleri tamamen belirleyiciydi ve Sünni din adamlarının verdiği rehberlikten çok daha fazlasıydı. Bu derin dini bilgi, İslam'ın yanı sıra tüm büyük tektanrılı dinlerin, Musevilik ve Hristiyanlığın özünü içermekte ve dolayısıyla Şiiliği özünde her şeyi kapsayan bir din haline getirmektedir.

Yine de bu ilkeler inancın Sünni koluna çok aykırı olduğundan ve gerçekten de Sünni İslam'ın kalbine saplanmış bir hançer olduğundan, İsmaililer ikinci inançlarını –gizleme ya da *takıyye* dedikleri şeyi– uygulama gereğini vaaz ettiler. İslam'ın güçlü Sünni dünyası ile temasa geçtiğinde, takipçilerini gerçek inançlarını gizlemeye teşvik ettiler. Ancak İslam'ın Şii formu zafer kazandıktan sonra, belki de Mehdi'nin dönüşünü beklemeden, Şiiler tüm içsel dini inançlarını açıkça ifade ettiler ve dini ideallerini tam olarak uyguladılar.

Cafer'in ölümü Şii hareketini arafta bırakırken farklı hizipleri kimin yönetime geçeceği konusunda tartışmaya başladılar. Ancak sonraki yüzyılda (dokuzuncu yüzyılda) İsmaililik güçlü bir canlanma yaşadı ve onuncu yüzyılın başında Fatımi devletinin zaferinin yolunu hazırladı. Yeniden dirilişin başlıca nedeni, tüm Abbasi İmparatorluğu'na yayılan ve dini mesajlarını yayan İsmaili misyonerlerin etkisi ve bir İsmaili siyasi düzeninin nihai zaferine olan inançlarıydı. Adanmışlarını Muhammed ibn İsmail'in imamlığını kabul etmeye ve onun beklenen Mehdi olarak dönüşünün yakın olduğunu teyit etmeye çağırdılar. İsmaili doktrinlerinin yayılma merkezlerinden biri, İran'ın güneybatı köşesinde, İsmaililerin Abdullah olarak adlandırmayı tercih ettiği Ubeydullah adında müreffeh bir tüccarın yaşadığı Kuzistan'dı. Ubeydullah, Mehdi'nin, Muhammed ibn İsmail'in, yakında döneceği haberini yaymak için takipçilerini gönderdi. Bu, Abbasi hükümdarlarının tasvip etmek istedikleri bir kehanet değildi ve güvenliği için Ubeydullah Kuzistan'dan kaçtı, önce Güney Irak'taki Basra'ya, sonra da Suriye çölünün batı ucundaki Salamiye'ye taşındı. Sürekli hareket halinde kalarak, Abbasi devletinin erişiminden kaçınmayı başardı. Bu misyoner ajanların fikirleri verimli topraklara ekilen tohumlar gibiydi, çünkü dokuzuncu yüzyıl yoğun siyasi ve dini kargaşa zamanlarından biriydi. Doğuda, Güney Irak'ın tuzlu bataklık arazilerine getirilen ve

baskıcı koşullar altında çalışan siyah Afrikalı kölelerin isyanı, ilhamını o sırada dolaşımda olan aynı radikal ideallerden aldı. 869'dan 883'e kadar on beş yıl süren bu isyanın lideri, dünyayı hak ettiği düzene kavuşturmak için gönderildiğini ve Hz. Ali'nin soyundan geldiğini iddia ederek kendisini Mehdi ilan etti.

Abbasi devleti için daha da tehdit edici olan, batıda, özellikle Berberi nüfusun Arapların, Türklerin ve Perslerin egemen olduğu bir Sünni siyasi düzenine karşı uzun zamandır bir muhalefet kaynağı olduğu Kuzey Afrika'daki isyanlardı. Salamiye'nin artık güvenli olmadığını anlayan Ubeydullah, operasyon üssünü Kuzey Afrika'ya taşıdı. Burada, ilham verici bir dini liderin ve günümüzün Güneydoğu Fas'ındaki uzak Sijilmasa köyünde ikamet eden Ebu Abdullah adlı bir İsmaili misyoner ajanının desteğini aldı. Abdullah orada Mehdi'nin selefi olduğunu ilan etti. Abdullah karizmatik ve başarılı olmasına ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünde siyasi kontrolü Ağlebi hanedanından almasına rağmen, yine de 909'da iktidarı Mehdisi Ubeydullah'a devretti. Tam o sırada, 910'da Ubeydullah el-Mehdi, eski Ağlebi başkentini Kayrevan'a taşındığında, Fatımi hanedanı ortaya çıktı. Bir zamanlar Sünni iktidarın merkezi olan bir yönetici şehirden memnun olmayan Ubeydullah başkentini önce Tunus kıyısındaki Mehdiye'ye ve kısa süre sonra da Mansure'ye taşıdı. Yine de, o ve haleflerinin, tüm Müslüman dünyasının fethinden ve dini kabulü olmasa bile, Şii otoritelerine siyasi boyun eğdirmesi gibi daha büyük planları vardı. Ancak bu gerçekleşmeden önce, Ubeydullah, kısa sürede en kararlı rakibi haline gelen baş ajanı Abdullah ile anlaşmak zorunda kaldı. Abdullah'ın güçlerini yenmeyi ve bir zamanlar en sadık destekçisini öldürmeyi başardı.

Ubeydullah Kuzey Afrika'da iktidara geldiğinde, İsmaililiğin ilkeleri daha ayrıntılı, ancak şüphe götürmez bir şekilde

Şii bir biçime bürünmüştü. Bu fikirler imamların dini ve siyasi otoritesini daha da vurguladı ve din adamlarının Sünni ve Şii görüşleri arasındaki uçurumu derinleştirdi. İsmaililer, Tanrı'nın insanlığa manevi rehberlik ve dini yasalar sağlamak için bir dizi peygamber gönderdiğine inanıyordu. Toplamda böyle altı peygamber vardı: Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed. Bunlar dünyaya dini buyrukları getiren kişilerdi. Ama onların arkasında ve onlarla bağlantılı, kefil olarak bilinen, dini yasaların içsel anlamlarını ve tüm tektanrılı dinleri birbirine bağlayan derin manevi gerçekleri anlayan altı kişi vardı. Hz. Adem'in kefili oğlu Habil, Hz. Nuh için ise oğlu Sam idi. Hz. İbrahim'in manevi kefili oğlu İshak'tı. Hz. Musa'nın kefili kardeşi Harun'du ve Hz. İsa için en önemli müridi Petrus garantördü. İsmaililere göre Hz. Muhammed, Hz. Ali'yi manevi kefili olarak gördü. Hz. Muhammed, peygamberlerin mührü, Allah'ın gönderdiği bu türden son elçi ve Ali de garantörlerin sonuncusu olduğundan, dinlerin iç hakikatlerini yorumlama görevi bundan böyle ilahi ilham veren imamlara ve onların özel olarak yetiştirilmiş yardımcılarına düşüyordu.

Fatımilerin güçlerini Mısır'a genişletmeye yönelik ilk üç çabası başarısız oldu, ancak 960'larda Mısır zaten düşüşteydi. Siyasi istikrar ve ekonomik refah arayan liderleri, bu nedenle Fatımi kuvvetlerinin yetenekli askeri komutanı Cevher'e ulaştı ve onunla bir anlaşmaya vardı. Cevher, hırslı Fatimi halifesi el-Muizz'in, Fatımi "kader adamı"nın özenle seçilmiş ajanıydı. Daha sonra Mısır'ı nüfuzunu daha doğuya yaymak için bir üs haline getiren Fatımi ordusunun çekirdeği, dokuzuncu yüzyılın sonlarında Fatımi davasına katılan Kuzey Afrika'dan Kutama Berberilerinden oluşuyordu. Ancak ilk Fatımi halifesi Ubeydullah'ın halefleri, onuncu yüzyılda en kararlı rakipleri olan yaylı Müslüman ve Bizans askerleriyle başa çıkmada çok daha etkili Türk ve Sahraaltı Afrikalı askeri

köleleri getirterek saflarını genişletmişlerdi. El-Muizz'in halefi el-Aziz (hüküm sürdüğü yıllar: 975-96), Kahire'de tahttayken, artık topraklarının zirvesinde olan Fatımi devleti, Fas'tan Sicilya'ya, Mısır'a, Filistin'e, Suriye ve Hicaz'ın bir bölümüne kadar tüm Kuzey Afrika'yı kapsıyordu. Buralarda Fatımiler, kutsal şehirler olan Mekke ve Medine'nin güvenliğinin ve bu şehirlere yapılan yıllık hac ziyaretlerinin sorumluluğunu üstlenmişlerdi. Ayrıca, Fatımi halifeleri Mısır'ı operasyon üssü olarak kullandılar ve buradan İran, Sind (bugünkü Pakistan ve Kuzey Hindistan) ve Yemen'de İsmaili kolonilerini teşvik eden bir dizi misyoneri gönderdiler. Onuncu yüzyıl gerçekten de Şiilik yüzyılıydı, çünkü sadece İsmaililer tüm İslam topraklarında yaygın bir nüfuza sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda Abbasi halifeliği idari sorumluluklarının çoğunu Şii Büveyhi ailesine devretti.

Fatımiler, Şii inançlarına bağlı olmalarına rağmen Mısır halkını Sünni uygulamalarından döndürmek için kararlı bir çaba göstermediler. Tam tersine: Fatımi hükümdarları ve onların din adamları, birkaç olay dışında, Sünnilere olduğu kadar, iki yüzyıllık Fatımi yönetimi boyunca sayıları azalmaya devam eden Kıptilere ve Yahudilere karşı da hoşgörülü bir politika izlediler. Yönetici seçkinler, yetkilileri seçerken dini bağlılıktan ziyade liyakat temelinde seçim yaptılar. Sonuç, pek çok Sünni'nin yanı sıra alışılmadık sayıda Hristiyan ve Yahudi'nin krallıktaki en önemli makamlardan bazılarına sahip olmasıydı. Sonuç olarak, 1171'de Fatımiler Sünni Eyyûbîler tarafından kovulduğu zaman, Mısır neredeyse hiç çaba harcamadan Sünni bir yaşam tarzına geri döndü.

Başkalarının inançlarına hoşgörü gösterilmesi, Şii davasına karşı ilgisizlik anlamına gelmiyordu. Aksine, Fatımiler, tüm İslam dünyasını Şii etkisi altına almaya kararlı emperyalistlerdi. Misyonerleri İslam'ın uzak köşelerine göndermek için Mısır'ın zenginliğini ve nüfuzunu kullandılar. Daha da

önemlisi, hanedanlar kendilerini Sünni şeriata rakip olacak bir dizi Şii dini kanun oluşturmaya kararlı küçük bir Şii entelektüeller çemberi ile çevrelediler. Bu adamlar aynı zamanda Peygamber ve arkadaşlarının –hadislerin Şii versiyonu– İsmaili inancının meşruiyetini teyit edecek söz ve geleneklerini de topladılar. Bu davada el-Numan ailesi başat rol oynadı. Onuncu yüzyılın ikinci yarısının büyük bir bölümünde ve on birinci yüzyılın ilk yarısında, üyeleri Kahire'deki Fatımi hanedanının baş *kadıları* (dini yargıçlar) olarak hizmet ettiler ve İsmaili inananların uyması beklenen bir dizi Şii dini emir hazırladılar. Fatımi yönetimi döneminde yaşayan Mısırlı Hristiyan yorumcular, halife el-Muizz ve el-Aziz'in saltanatlarını "kiliseler için büyük bir barış" dönemi olarak nitelendirdiler. Bu ifadenin tek istisnası, 996'dan 1021'e kadar halife olan el-Hakim'in çalkantılı saltanatı sırasında meydana geldi. Onun düzensiz ve sıklıkla şiddet içeren politikaları, bazı gözlemcilere göre oldukça fazla zihinsel istikrarsızlık anlamına geliyordu. Her ne kadar, el-Hakim, hem dünyevi, hem de dini konuların öğretildiği ve alimlere entelektüel menfaatlerinin peşinden gitmeleri için maaşların ödendiği bir İlim Evi (Dar'ül-İlm) kurmuşsa da Mısır'da ve Fatımi imparatorluğunun diğer bölgelerindeki Hristiyan ve Yahudi topluluklarına da karşı çıktı. Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi de dâhil olmak üzere çok sayıda Hristiyan kilisesi ve manastırı ve Yahudi sinagogunu yıktırdı. Gayrimüslim tebaaları özel giysiler hatta zaman zaman, onları nüfusun geri kalanından ayıran rozetler giymeye zorladı. Kıpti nüfusu, on dördüncü yüzyılda Memlûk dönemine kadar toplam nüfusun yüzde 10'undan daha azına indirilmemesine rağmen, inançlarından vazgeçmeleri ve İslam'ı benimsemeleri için baskı altında tutuldu. El-Hakim'in Kutsal Kabir Kilisesi'ni yıkması, Batı Hristiyan dünyasının kutsal yerlere olan ilgisini uyandırmada ve Roma'daki

Papalığın Filistin üzerinde Hristiyan kontrolünü yeniden tesis etmek için bir Haçlı seferi çağrısı yapmayı düşünmesine neden olmada büyük rol oynadı.

Kahire şehrinin kurucuları sadece Fatımiler değildi, aynı zamanda şehir üzerindeki etkileri de bugün bile hissediliyor. Nil sularının bölünerek deltaya indiği noktada binlerce yıldır bir kentsel kümelenme olmasına rağmen, İngilizce'de Cairo, Fransızca'da Le Caire ve Arapça'da el-Qahira olarak bilinen kentin gerçek kurucuları ve kesinlikle isimlerini verenler Fatımilerden oluşuyordu. Aslen bir kraliyet şehri olarak tasarlanan, ağırlıklı olarak halifelerin sarayları, kışlalar ve halifelerin ve onların askeri ve sivil bürokrasinin İsmaili uygulamalarına göre ibadet ettiği el-Ezher Cami'nin bulunduğu, Fatımi rejiminin olağanüstü siyasi ve ekonomik başarıları hızla şehrin bir askeri kamp ve kraliyet ortamı olarak orijinal planlarının çok ötesine genişlemesine neden oldu. El-Ezher genişledi ve ünü yayıldı. Kurucularının İsmaili inancının öğrenimini özümseyebilecekleri sanal bir üniversite olarak hizmet ederek, İslam dünyasının her yerinden öğrencileri kendine çekti. (El-Ezher Camii'nin çizimleri için Fotoğraf 3 ve Görsel 21'e bakınız.) Son derece tartışmalı halife el-Hakim, kayda değer enerjisini Kahire'yi güzelleştirmeye ve genişletmeye yöneltti. Kahire'yi Afro-Avrasya'nın büyük şehirleriyle eşit kılmaktan başka bir şey peşinde değildi. Ve bunda açıkça başarılı oldu, bildiği diğer büyük şehirleri gölgede bırakmak için şehirde ek saraylar, camiler, köşkler, çeşmeler, bahçeler ve cephanelikler inşa etti. Kahire'ye rakip olarak Abbasi başkenti Bağdat'ı, Doğu Hristiyanlığının en yüksek merkezi olan Konstantinapolis'i ve Emevi hanedanının İspanya'daki şehirlerini aldı. El-Hakim'in Kahire'yi bir güzellik ve ilim kalesi yapma çabasının önemli bir parçası, eski uygarlıklarla ilgili 18.000 el yazması da dâhil olmak üzere her türlü konuyu ele alan 100.000 ciltli kitabın olduğu söylenen bir kütüphane kurmasıydı. Okuma

salonları herkese açıktı; ziyaretçilere kütüphane dokümanlarından herhangi birinin yazıya dökülmesini istedikleri takdirde kağıt, kalem ve mürekkep verildi.

Kahire'deki sinagoga bağlı *geniza*'da veya depoda bulunan, esas olarak on birinci ila on üçüncü yüzyıllara tarihlenen bir kayıt önbelleğinin keşfedilmesi nedeniyle, Fatımi döneminde Mısır'ın sahip olduğu olağanüstü refah hakkında bilgi sahibiyiz. Tüccarların vasiyetnamelerini ve yazışmalarını içeren bu kayda değer kayıt koleksiyonu 1890'larda gün yüzüne çıktı ve daha sonra yabancı koleksiyonculara satıldı. Bu materyallerin en büyük kısmı, araştırmacıların geç Fatımi ve Eyyûbî dönemlerinde Mısır'ın ekonomik, dini ve sosyal hayatı hakkında bilgi almak için onları çıkardıkları Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunuyor.

Yahudi din görevlilerinin Tanrı'nın adını taşıyan tüm belgeleri korumaları adettendi. Zamanla bu depolama alanlarının çoğu yok edildi veya bakımı yapılmadı. Ancak Kahire'deki sinagogun genizası on birinci yüzyılın başında halife el-Hakim tarafından yıkılmasının ardından yeniden inşa edildi, on üçüncü yüzyılın sonundan sonra kullanılmasa da bozulmadan kaldı. Bu nedenle, on dokuzuncu yüzyılın sonunda araştırmacılar belge hazinesine ulaşana kadar varlığı bilinmiyordu.

S. D. Goitein tarafından çok sayıda makale ve kitapta en kapsamlı şekilde analiz edilen geniza belgeleri, Mısır, Kuzey Afrika, Avrupa, Güneybatı Asya ve Hint Okyanusu'nu çevreleyen ülkeleri birbirine bağlayan canlı bir uzun mesafeli ticaret dünyasını ortaya koyuyor. Bu arşivde çok geniş görünen ticari kayıtların çoğu, bu geniş bölgede çok geniş ticari ağlara sahip olan Yahudi tüccarlara ait olsa da, bunlar aynı zamanda Yahudi tüccarların Hristiyan ve Müslüman tüccarlarla yakın ve dostane bir şekilde çalıştığını da gösteriyor. Kahire'ye yerleşen ve Mısır'ın Hint Okyanusu ülkeleri ve Avrupa ile uzun mesafeli ticaret bağlarını geliştiren orijinal tüccarların çoğu,

Fotoğraf 3: El-Ezher Cami

Kuzey Afrika'dan, özellikle Kahire'nin fethinden önce Fatımi halifelerinin siyasi başkentleri olan Kayravan ve Mehdiye'den nispeten yeni gelen göçmenlerdi. Görünüşe göre bu tüccarlar Mısır'a giden Fatımi patronlarının peşinden geldiler ve hükümdarların kendilerine ve diğer tüccarlara sağladığı siyasi istikrarı ve ekonomik korumayı ticaret ağlarını genişletmek için kullandılar.

Belgelerin gösterdiği şey, Kahire'nin önemli bir ithalatçı ve ihracatçı olduğu kadar büyük ölçekli ve uzun mesafeli ticaret ağlarında bir antrepo olduğudur. İtalya'dan kereste ve mobilya geldi çünkü Mısır ahşaptan yoksundu. İtalya ayrıca Mısır diyetine hayati bir protein takviyesi olan peynir sağladı. Kuzey Afrika'dan birçok farklı metal, özellikle altın geldi; Mısırlılar bunların tümünü Milat'tan sonraki çağın başlangıcından beri Yunanları ve Romalıları besleyen ve Mısır'da hâlâ bol miktarda bulunan muhteşem tahıl hasatlarını kullanarak ödedi. Doğudan Malakka ve Hindistan'dan baharat ve biber

geldi; Bu, Karimi tüccarları olarak bilinen, esas olarak Mısır merkezli Müslüman tüccarlardan oluşan bir grubun, geç Fatımi döneminde ve Memlûk döneminin büyük bölümünde egemen olduğu bir ticaretti. Mısır üzerinden akarken Doğu ile bu canlı ticaretin aracıları olan Karimi tüccarları, aynı zamanda Venedik, Cenova, Pisa, Marsilya ve Barselona'dan tüccarlara satılan baharatların ana tedarikçileriydi.

Yine de Fatımi gücü dayanamadı. On birinci yüzyıl bir düşüşe tanık olmaya başladı. 1094-95'teki veraset krizi, hanedanın zayıflamasına katkıda bulundu. İki erkek kardeş, el-Mustali ve Nizar, babaları el-Mustansir'in halefi için savaştı. El-Mustali galip gelerek Mısır'daki soyunun, Eyyûbî siyasi lideri Selahaddin'in oradaki Fatımi iktidarını sona erdirdiği 1171 yılına kadar iktidarda kaldığını görse de, Mısır kendisini, Selçuklu Türkleri, Avrupalı Haçlılar gibi birçok düşmanla çevrili buldu. Hazar bölgesine kaçan ve sonunda İran'da intikamcı bir devlet kuran Nizariler en çetin olanlardı.

MISIR'DA SELAHADDİN VE EYYÛBÎLER (1171-1250)

Fatımi yönetimi 1171'de sona erdi. Darbe, Mısır'ın en ünlü Orta Çağ şahsiyeti, tarihe Avrupalılaşmış ismi Selahaddin ile tanınan Salaheddin ibn Eyyub tarafından yönetildi. Bir Kürt olmasına rağmen, Selahaddin, İslam'ın kalbinin Türk ve Sünniler tarafından yeniden fethinde önemli bir figürdü. Özellikle, Türkler, onuncu yüzyıldan itibaren İslam'ın kalbine sızmış, ilk önce Fars dilini ve Fars-İslam kültürünü benimsedikleri İran'a taşınmışlardı. On birinci yüzyılda Selçuklu Türkleri Doğu İran'dan Bağdat'a girdiler ve halifenin sarayındaki Şii etkisine son vererek Abbasi hükümdarlarını sultanları olarak atamaya ikna ettiler. Bu Selçuklu sultanlarının en güçlüleri olan Alp Arslan (hüküm sürdüğü yıllar: 1063-72) ve Melikşah

(hüküm sürdüğü yıllar: 1072-92), Abbasi nominal yönetiminin İran'dan Suriye'ye kadar yayılmasında etkili oldular. Doğal olarak, amaçlarından biri ve Abbasi halifelerinin de hedefi, Mısır'daki sapkın Şii Fatımi otoritesine son vermek ve Bağdat'ın bu hayati bölge üzerindeki gücünü yeniden kurmaktı.

On ikinci yüzyıla gelindiğinde İslam'ın can damarı siyasi kargaşa içindeydi. Çeşitli güçlü ve hırslı gruplar üstünlük için yarıştı ve Mısır, özellikle Fatımiler önceki yüzyılda gösterdikleri güce artık sahip olmadığından dolayı, bu rakip gruplar için stratejik bir savaş alanıydı. Fatımi halifeleri o kadar zayıflamıştı ki, iç nüfusu kontrol etmek ve dış düşmanların artan gücünü uzak tutmak için artan sıklıkta güçlü, Şii olmayan vezirlere yöneldiler.

Mısır ve Suriye'de iktidar için yeni bir rakip, riskleri daha da yükseltti. 1095'teki Clermont Konseyi'nde Papa II. Urban, Avrupalı Hristiyanların Kutsal Topraklar'ın farkına varmasını sağladı, inananları Filistin'i yeniden fethetmeye çağırdı ve oradaki Hristiyanların baskı altında olduğunu ve kutsal yerlerin tehlikede olduğunu savundu. Papa, yüzyılın başlarında Fatımi halifesi el-Hakim tarafından yürütülen zulmü ve onun Kutsal Kabir Kilisesi'ni parçalamasını kuşkusuz hatırladı. Gerçekte, Müslüman-Hristiyan ilişkileri onarılmıştı ve Hristiyanlar artık hayatları veya geçim kaynakları için tehlike altında yaşamıyordu. Yine de, papanın mesajı bam teline dokundu. Hristiyan Avrupa'nın önde gelen bazı prensleri tarafından yönetilen bir Haçlı seferi, ertesi yıl toplandı ve 1099'da Filistin'e girdi, Kudüs şehrini ele geçirdi ve Filistin ve Suriye'de nispeten küçük dört Hristiyan yerleşim bölgesi krallığı kurdu. Bunlar Edessa, Antakya, Trablus ve Kudüs'teydi. Kaçınılmaz olarak, Fatımiler Suriye'yi her zaman imparatorluklarının merkezi bir parçası olarak gördükleri için, halifeler kısa sürede ordularını Haçlılara karşı savaşa soktular.

Haçlılar İslam'ın iç topraklarında boy gösterirken, Selçuklu Türkleri de güçlerini Suriye ve ötesine taşıyorlardı. Bu genişlemede önemli bir ajan, Abbasilerin çıkarlarını batıya doğru ilerletmek için askeri ajan ve siyasi temsilci olarak Abbasiler tarafından Suriye'ye gönderilen Nureddin'di. Nureddin 1154'te Suriye'yi ele geçirdi ve Abbasi halifesinden kendisini Suriye ile birlikte Mısır'ın da hükümdarı ilan eden ve Mısır'ı Abbasi yönetimi altına almak için hızlı hareket etmeye çağıran diplomatik birgörev aldı. Ne yazık ki Nureddin, İslam'ın (ve Hristiyanlığın) en kutsal yerlerinden biri olan Kudüs'ü kontrol eden Haçlılarla meşguldü. Bu nedenle Nureddin, Mısır'a ilerleme sorumluluğunu, 1168'de Fatımi hükümdarına askeri yardım sağlamanın bir ödülü olarak, Fatımi devletinin veziri yapılan güvenilir teğmeni Selahaddin'e devretti. Fatımi halifesi el-Adid 1171'de öldüğünde, Selahaddin, yerini alacak halefin geçmesine izin vermedi ve Mısır'daki yönetici figür olarak ülkeyi Abbasi İmparatorluğu'na geri vereceğini açıkladı. Ancak üç yıl sonra 1174'te kendi komutanı Nureddin öldüğünde, Selahaddin Mısır üzerindeki üstünlüğünü ilan etme ve tüm Suriye ve Filistin'i kendi egemenliği altına almak için seferlere girişme fırsatını yakaladı. Bunu, şüphesiz, kişisel hırs ve dini şevk tarafından yönlendirilerek yaptı, çünkü Selahaddin kendisini İslam'ın kalbini savunmak için kutsal savaşa veya cihada katılan bir adam olarak gördü. Yine de hırslarına ve birçok askeri ve siyasi başarısına rağmen, Bağdat'taki Abbasi halifeliğinden bağımsızlığını hiçbir zaman resmen ilan etmedi.

Selahaddin'in bir asker ve devlet adamı olarak yetenekleri derinlemesine tartışıldı ve tarihsel bir tartışma konusu olmaya devam ediyor. Bu, büyük ölçüde, onu büyük bir lider ve başarılı bir İslam savaşçısı olarak tasvir edenler ve diğer tarafta onu salt kişisel kazanç için kurnaz bir ideoloji manipülatörü olarak görenler arasında keskin bir şekilde bölünmüş olan

kaynak materyalin sonucudur. Son zamanların biyografi yazarlarından biri (Hamilton A.R. Gibb), Selahaddin'i bir general veya stratejist olarak olağanüstü olmaktan uzak görürken iyi bir yönetici de olmadığını düşünüyordu, ancak çevresinde yetenekli adamları topladığını söyleyerek "özverili olması, alçakgönüllülüğü ve cömertliği, İslam'ın hem düşmanlarına, hem de sözde yandaşlarına karşı ahlaki haklılığıyla ilham veren karizmatik bir liderdi" şeklinde tanımlayarak çalışmasını sonlandırdı. Gibb, "tamamen sade ve şeffaf bir şekilde dürüst" olduğunu ekliyor. Selahaddin, İslamiyet'in çöküşünün, Kudüs'ü ve Filistin ve Suriye'deki diğer hayati merkezleri Hristiyan haçlılara kaybetmesinde kendini gösterdiğini gördü ve İslamiyet ruhunu yeniden canlandırmaya ve kendi yönetimi altında değil, Abbasi halifesinin yönetimi altında tek bir birleşik imparatorluk kurmaya girişti.

Selahaddin'in bu gurur verici görüntüsü, Selahaddin'i insanlığa ve düşmanlarına karşı saygılı davranışı nedeniyle öven birçok Hristiyan hasmı arasında destek buldu. Ateşli bir hayran olan Surlu William, Sur başpiskoposu ve haçlı seferleri ile Orta Çağ tarihçisi, Selahaddin'i değerli ve tamamen övgüye değer bir düşman olarak gördü. Selahaddin'in Avrupa dünyasındaki imajı o kadar olumluydu ki, Dante onu arafta yaşamasına izin verilen erdemli putperest ruhlar arasına dâhil etti ve soylu yaşamları ve kayda değer eylemleri nedeniyle cehennem ateşinin yıkımlarından kurtuldu.

Selahaddin'in en büyük askeri zaferi şüphesiz 1187'deki Hittin Muharebesi'ydi. Bu muharebe, Haçlı ordularını Selahaddin ordusuyla karşı karşıya getirdi ve Selahaddin ve kuvvetleri için mutlak bir zafer olduğunu kanıtladı. Haçlıların can kaybı çok büyüktü, o zamanlar bazı hesaplara göre sayıları 30.000 ila 40.000 arasındaydı. Savaş o kadar belirleyici oldu ki, Selahaddin'in kuvvetleri Kudüs'e yürüyebildi ve yaklaşık 100.000 kişilik bu şehri İslamiyet için geri aldı. Bu-

nunla birlikte, yaklaşık bir asır önce 1099'da Kudüs'ü fethettiklerinde Müslüman sakinleri katleden Hristiyan seleflerinin aksine, Selahaddin büyük Hristiyan nüfusun canını bağışladı. Oldukça önemli bir fidye ödeyebilenlerin şehri terk etmelerine ve başka bir yerde ikamet etmelerine izin verdi. Fidyeyi ödeyemeyen yaklaşık 15.000 erkek ve kadın, fetheden Müslüman nüfusa köle olarak dâhil edildi. Modern standartlara göre, bu barış anlaşması, zamanın standartlarına göre pek cömert görünmüyor. Selahaddin Batı'daki itibarını bir insanlık ve adil fikir adamı olarak parlatmak için uzun bir yol kat etti.

Selahaddin, kendisinden önceki birçok Mısır hükümdarının yaptığını yaptı. Amr bin As ve el-Muizz, ülkeyi fethettikten sonra yeni başkentler inşa etmişlerdi. Selahaddin de aynı şeyi yapmayı seçti ve hükümet yönetimini Fustat ve Kahire'nin doğusuna taşıdı. Nil'den daha uzakta olmasına rağmen, yüksek bir yere kurulan yeni bölge, Selahaddin'in kuvvetlerinin aşağıdaki şehre komuta etmesini ve aynı zamanda onu ülkenin birçok düşmanından korumasını sağladı. Eyyûbîlerin Kahire mimarisine yaptığı birçok katkının en çarpıcısı kaleydi. Selahaddin onu şehrin en temiz ve ferah havası olan kısmına yerleştirdi. Hikâyede hükümdarın şehrin çeşitli yerlerine et yerleştirdiği ve etin en uzun süre taze kaldığı yeri aradığı anlatılır. Mukattam tepelerinin bir çıkıntısı üzerine inşa edilmiş, Eyyûbîler döneminden Kahire merkezine yakın Abdin Sarayı'nda ikamet eden Hidiv İsmail'in hükümdarlığına (hüküm sürdüğü yıllar: 1863-79) kadar Mısır hükümdarlarının ikamet ettiği yer olmaya devam etmiştir. Selahaddin ayrıca kalenin hemen altında birliklerinin askeri tatbikatlar ve geçit törenleri için toplandığı ve ayrıca polo oyunları da dâhil olmak üzere sportif faaliyetlerde bulundukları bir geçit töreni alanı kurdu. Başkentini Haçlılar ve diğer düşmanlar için zapt edilemez kılmak isteyen eski Fatımi şehri Kahire ve Fustat'ı, bazıları bugün yerinde kalan müstahkem duvarlarla kuşattı. (Selahaddin Kalesi'nin bir resmi için Görsel 22'ye bakın.)

MISIR'DAKİ MEMLÛKLER, 1250-1517

İslam tarihçileri, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Mısır'da mükemmelleştirilen Memlûk siyasi ve askeri güç sistemini, İslam'ın en heybetli ve etkili yönetim biçimi olarak görürler. Memlûk yönetimi, yabancı doğumlu ancak yerel olarak eğitilmiş askerlerin otokratik yönetimini temsil ediyordu. Mısır'ın Memlûk hükümdarları iktidarı ele geçirdiğinde Müslüman dünyasında zaten yaygınlaşan bir yönetim biçimiydi. Ancak bu kişiler yöntemlerini ve ahlakını yüksek bir mükemmellik durumuna taşıdılar. Mısır'da Memlûkler tarafından bilenen tahakküm teknikleri, daha sonra uzun ömürlü ve neredeyse İslam'a özgü kaldıkları Müslüman dünyasında yaygın olarak kopyalandı.

Askeri köleler (*Memlûkler*) tarafından idare, Müslüman tarihinde derin köklere sahipti ve dokuzuncu yüzyıla kadar uzanıyordu ve Memlûk yönetiminin biçimleri Mısır'da ve başka yerlerde, Napolyon'un Fransız kuvvetlerinin on sekizinci yüzyılın sonunda Mısır'ı işgalleri sırasında bastırma girişimlerinin ve Kavalalı Mehmed Ali'nin on yıl sonra kalan Memlûkleri katletmesinin ötesinde gelişmeye devam etti. Kavalalı Mehmed Ali'nin Mısır'daki yönetimi (1805-48, bkz. Dokuzuncu Bölüm) birçok Memlûk özelliğini çeşitli yönlerden yeniden canlandırdı. Memlûk yönetim sistemi, İslami yayılmacılığı körükleyen ve İslami politikaların tam bir bin yıl boyunca dayanıklılığına katkıda bulunan askeri enerjinin çoğunu sağladı.

Memlûkleri sarayında yaygın olarak kullanan ilk hükümdar, 833'ten 842'ye kadar hüküm süren Abbasi halifesi Mutasım'dı. Yine de, uygulamanın unsurları, Arap Yarımadası'ndaki altıncı yüzyılın İslam öncesi kabile toplumlarında emsallere sahipti. Orada başarılı kabile liderlerinin daha az güçlü ve bağımlı bireyleri bağımlı olarak yanlarına çekmeleri, hatta onları köle olarak kabul etmeleri ve yıllarca hizmet et-

tikten sonra onları azat etmeleri yaygındı. Bu bağlılık ve azat bağları, efendi ve köle arasında kalıcı sadakat ve itaat bağları yarattı ve daha sonra, Abbasi hükümdarlarının azatlı bağımlıları, efendilerine en derin sadakat ve sarsılmaz itaat bağlarına sahip askeri ve siyasi ajanlar olduklarını kanıtladılar. Bu Memlûk yönetim sistemi, Abbasi döneminden on dokuzuncu yüzyıla kadar İslam dünyasında var olmasına rağmen, en gelişmiş biçimine Mısır'da Eyyûbîlerin 1250'de devrilmesinden sonra ulaşmış ve Osmanlı'nın 1571'de Mısır'ı ele geçirişine kadar yaklaşık üç yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin Mısır tarihi yıllıklarında Memlûk dönemi olarak bilinmesi şaşırtıcı değildir.

Memlûklerin ezici bir otorite olarak yükselişi, siyasi ve askeri kargaşa zamanında saltanata gelen Eyyubi hükümdarlarının sonuncularından biri olan el-Salih Eyyub'a (1240-49) çok şey borçluydu. Gücü ele geçirmek için sayısız rakip Mısır ve Suriye'yi kuşattı. Hükümdarlığı döneminde bu güçlerin en kararlısı Haçlılara aitti, ancak Moğol istilacıları Müslüman topraklarına akın ediyorlardı. 1258'de Bağdat'ı yağmalayacaklar ve gözlerini Suriye'ye ve en büyük ödül olan Mısır'a dikeceklerdi. Gücünü pekiştirmek ve kendisini askeri becerilere sahip ve yönetimine bağlı adamlarla kuşatmak isteyen el-Salih Eyyub, çok sayıda askeri köle getirtti, aslında önceki tüm Eyyûbî hükümdarlarından daha fazlasını toplamıştı. Bu askerlerin çoğunu getirdiği bölge, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki yoksul Kıpçak bölgesiydi. Bu yöredeki ebeveynler, oğullarını, onları askeri eğitim aldıkları ve güçlü konumlara yükseldikleri Mısır'a götüren İslam tüccarlarına yüksek bir fiyata satmaya istekliydiler. Padişah, 800 ila 1.000 kişilik bu askerleri ordusunun çekirdeği haline getirdi. Kıpçak bölgesi, halkının ata binme ve dövüş becerileriyle dikkat çeken, İslam ve Moğol istilacıları arasında çekişen çoktanrılı bir sınır bölgesiydi. Bu nedenle, aralarında sadık, itaatkâr ve kararlı bir

askeri bileşen için umutsuz olan Mısır'daki yönetici unsura son derece çekici geliyordu.

1249'daki ölümüyle Salih'in yerine geçen hükümdarlar için ne yazık ki, 1250'ler kaotik bir on yıldı ve sonunda bu Kıpçak Memlûklerinden biri olan el-Malik el-Zahir Baybars, kendisi ve takipçileri için iktidarı ele geçirdi. Baybars, on dördüncü yüzyılın sonuna kadar süren ve genellikle Bahri dönemi olarak anılan bir Memlûk siyasi rejimini başlattı, çünkü iktidardaki Memlûklerin başlıca kışlalarının yeri, Kahire'den çok uzak olmayan bir Nil adasındaki Bahri kışlasıydı. Bahri Memlûkler, genellikle Burji Memlûkleri olarak adlandırılan bir grup tarafından takip edildi, çünkü ana kışlaları Kahire'deki kaledeki kule *(burj)* idi. Daha çok Çerkes Memlûkleri olarak anılırlar, çünkü bu adamların büyük çoğunluğu Kafkasya'nın Çerkes bölgesinden gelmektedir.

Başlangıçta, Memlûkler, Suriye ve Filistin'i Haçlıların kalıntılarından temizlemeleri ve daha da önemlisi, övülen ve korkulan Moğol kuvvetlerinin 1260'da Filistin'deki Ayn Calut Savaşı'nda ilerlemelerini durdurmaları nedeniyle kendileri için meşruiyet ve büyük savaşçılar olarak ün kazandılar.

Ayn Calut Mısır tarihinin yıllıklarında çok önemli bir olaydır. Moğollar kazansaydı, ülke yalnızca genişleyen bir Moğol İmparatorluğu'na dâhil olmayacaktı, aynı zamanda Moğol savaşçıları amansız yürüyüşlerine batıya doğru devam edeceklerdi. Moğol komutanı, ürkütücü Hülagü'nün Mısırlı liderlere gönderdiği, kuvvetlerinin "Allah'ın yeryüzündeki ordusu" olduğu ve "başkalarının kaderinden kaçınmaları ve gücünü teslim etmeleri" konusunda onları uyardığı açık mesaj buydu. "Perde yırtılmadan ve sen pişman olmadan ve hataların sana geri dönmeden önce bize ... Memleketleri fethettiğimizi, yeryüzünü fitneden temizlediğimizi ve insanların çoğunu öldürdüğümüzü duydunuz." Memlûkler bu sözlerin boş tehditler olmadığını çok iyi biliyorlardı, çünkü

Moğol savaşçılar sadece iki yıl önce Bağdat'ı harap etmiş ve 200.000 insanın hayatını almakla övünmüşlerdi. Orada hiç kimseyi esirgemediler, düşmanlarını kuyularda, tuvaletlerde ve lağımlarda arayıp çatılara kadar kovaladılar. Yıkımı gözlemleyen bir kişi, "Oluklardan sokaklara kan döküldü. Aynısı camilerde oldu ve şehirlerin en medenisi Bağdat, az nüfuslu bir harabe haline geldi." Mısır'a yeni gelmiş olmalarına rağmen, Memlûk savaşçıları Kahire'yi savunmaya ve onu Bağdat'ın yaşadığı tahribattan kurtarmaya kararlıydılar. Liderleri Moğolların yanından ayrılırken kuvvetlerinin teslim olmayacağından şüphe duymamalarını sağlamıştı. Moğol elçilerinin idam edilmesini emretti ve başlarını Bab al-Zuwayla kapısındaki mızraklara tutturdu.

Erken askeri zaferler, Baybars'a (1260-1277) ve onun hemen ardından gelen haleflerine, özellikle de el-Mansur Kalavun'a (1279-1290) Mısır'da ayrıntılı bir askeri ve siyasi askere alma ve eğitim sistemi kurma fırsatı verdi. Mısır'daki hükümdarlar, İslam'ın kuzey sınır bölgelerini iyi bilen Müslüman tüccarları kullanarak bu adamları ergenlik çağına yeni girmiş gençleri ailelerinden satın almaları için gönderdiler. Genç erkekler fiziksel yetenekleri ve yakışıklılıkları nedeniyle seçildi ve tüccarların gözetimi altında Mısır'a nakledildi.

İlk olarak Mısır'da, askerler Memlûk hanelerine dâhil edildi ve din ve askeri beceriler konusunda yoğun bir eğitim aldıkları okullara gönderildi. Her birinde yaklaşık on iki kişinin öğretmenlik yaptığı bu okullar ortalama 1000 öğrenci alırdı ve okullardaki öğretmenlerin çoğu hadımlardı, efendilerine sadık oldukları ve yaşlı Memlûk öğrencilerinin genç meslektaşlarını avlamasını engellemekte usta oldukları için değerliydiler. Tutsağın eğitiminin ilk yıllarında dini ilkeler vurgulandı ve Memlûkler yetişkin olarak Müslümanların kurallarını sık sık ihlal etseler de, yine de derin bir İslam bilgisi edindiler. Eğitimlerinde ilerledikçe, başta binicilik ve okçuluk olmak

üzere askeri becerilere ağırlık vermeye başladılar. Memlûk kuvvetleri süvari becerileriyle tanınırlardı ve dörtnala koşan atlara binmekte ve ok atmakta uzmandılar. Eğitimleri tamamlandıktan sonra, büyük bir askeri mezuniyet geçit töreninde bir grup olarak mezun oldular ve bu sırada azat edildiler. Bu yoğun eğitim biçimi, birbirlerine ve onlara destek çıkan ve özgür bırakan Memlûk efendisine karşı güçlü bir sadakat duygusu üretti.

Memlûklerin askere alma ve eğitme sisteminin, en azından temel ilkelerine göre işlediği zaman, çarpıcı bir özelliği, tek nesil bir hükümdarlar ve savaşçılar aristokrasisi üretmesidir. Azatlıların iktidarı kendi çocuklarına devretmek için güçlü bir istek duymuş olmalarına rağmen, aslında, Memlûk haneleri yerlerini almak için yeni askerler getirdiler ve kendi zürriyetlerini geçtiler. Tunus'ta doğmuş olmasına rağmen yetişkin yaşamının çoğunu Mısır'da geçiren ünlü İslam âlimi ibn Haldun, bu olağandışı prosedürün erdemlerini anlamıştı. Şöyle yazdı: "Hükümdarlar kendilerine getirtilen bu Memlûkler, atlılar ve askerler arasından seçim yaparlar. Bu Memlûkler savaşta daha yiğittirler ve kendilerinden önce gelen Memlûk oğullarından kolay şartlarda ve hükümdarlığın gölgesinde yetişmiş olanlardan daha iyi yoksunluklara katlanırlar." Belki de bu dönemde İslam dünyasını etkileyen siyasi ve askeri istikrarsızlık, Müslüman yöneticilerin kendi torunlarını terfi ettirmekten kaçınmalarına ve bunun yerine uzak ülkelerden getirilen ve çoğu koşulda yeni üyelerle bağlar kurmalarına neden oldu ve yeni efendilerine en yoğun itaat bağlarını sergilediler.

Memlûk yönetici eliti tabakalı ve hiyerarşikti. En güçlü birlikler padişahın kendi birlikleriydi. Padişahın hanesine mensup olacak kadar şanslı genç erkek çocukların Memlûk hiyerarşisinde yüksek mevkilere yükselmeleri ve günlerinin çoğunu başkent Kahire'de asker ve yönetici olarak geçirme-

leri bekleniyordu. Onlar kraliyet Memlûklerini oluşturuyorlardı. Askeri ve siyasi hiyerarşide bu grubun altında çeşitli derecelerde emirler vardı ve bunların dördü şöyleydi: Yüz Memlûk emiri, kırk emir, on emir ve beş emir. Bu birlikler, padişahın Memlûkleri ile hemen hemen aynı tarzda eğitilmiş olmalarına rağmen, o kadar ayrıcalıklı değildiler. Eğitimleri daha az ayrıntılıydı ve Kahire dışında görev yapıyorlardı. Son olarak, çoğu Memlûklerin oğulları olan üçüncü bir serbest süvari birliği vardı. Uygun Memlûklerin emrettiği saygı ve gücü görmediler. Zamanla, giderek daha az önemli, daha az disiplinli ve daha az organize hale geldiler.

İlk iki güçlü Memlûk hükümdarı –Baybars ve Kalavun– Memlûk siyasi ve askeri sistemini kuran ve sonra mükemmelleştiren kişilerdi. Moğolların ve Haçlıların meydan okumalarını savuşturmak için Eyyûbîler döneminden daha güçlü bir ordu kurmaya zorlandılar, birleşik bir askeri yapı kurdular. Tüm subaylar ve subay olmayanlar, askeri hiyerarşi içindeki yerlerini biliyorlardı ve hükümdara en bağlı gruplardı. Baybars ve Kalavun, ordunun etkinliğiyle yakından ilgilendi. Baybars, kraliyet Memlûk birliklerini haftada iki kez teftiş etti ve askerlerinin askeri teçhizatına ve bunları ne kadar iyi kullanabildiklerine özellikle dikkat etti. Üst düzey subaylarını büyük toprak bağışlarıyla ödüllendirdi, ancak bu tür düzenlemelerin kuvvetlerinin dayanışma ve mücadele ruhunu baltalayacağına inanarak adam kayırmayı reddetti. O da Moğolların Bağdat'ı fethinden sonra Abbasi halifesini Bağdat'tan getirerek meşruiyetini artırdı ve Kahire'ye yerleştirdi.

Hem Baybars, hem de Kalavun, yeni askeri okulları, öğrencilere itaat, sadakat, disiplin ve bir hiyerarşi duygusu aşılamak için kullandılar. Okullarda öğrencilerin dövüş becerilerinin test edildiği ve geliştirildiği askeri turnuvalar düzenlendi. Okul müdürleri, öğrencilerinde saygı ve hayranlık uyandıran ve herhangi bir disiplin ihlaline göz yummayı red-

deden adamlardı. Kraliyet Memlûk okulunda bir öğrencinin okulun güçlü bir liderinden dayak yemekten veya lanetlenmekten güçlükle kurtulduğu söylenirdi; yine de adamlar azat edildiklerinde ve savaş gücünün emirleri haline geldiklerinde, hocalarına büyük bir hayranlıkla baktılar.

Ne yazık ki, Bahri döneminin son yıllarına doğru ve daha sonra Çerkesler döneminde artan sıklıkta, bu katı hiyerarşi ve disiplin anlayışı bozulmaya başladı. Padişahlar, iktidarda kalabilmek için adam kayırıyor, kendilerine sadık olanları daha yüksek rütbelilerden daha büyük toprak bağışlarıyla ödüllendiriyordu. Bu yöneticiler için kısa vadede işe yarayan şey, Baybars ve Kalavun yönetimindeki Memlûk yönetiminin temel taşı olan katı hiyerarşiyi ve sarsılmaz sadakati baltaladı. On dördüncü yüzyılın sonunda ve on beşinci yüzyılın başında Memlûk yönetimi artık korku ve saygı uyandırmadı. Memlûklerin oğulları artık ordu içinde kendilerine bir yer buldular ve nüfusun alt kademeleri, isyan eylemlerinin onları pasifleştirmeye yönelik reformlarla sonuçlandığını keşfetti. Memlûk kuvvetleri, Mısır'ın 1516-17'de Osmanlı ordusu tarafından fethine hiçbir engel teşkil etmeyecekti.

Memlûk yönetiminin dikkate değer yönlerinden biri, hükümdarları nüfusun geri kalanından ayıran körfezdi. Hükümdarlar uzak ülkelerden geldiler, benimsedikleri ya da zaten Türkçe olan isimlere sahiptiler. Arapça yerine Türkçe konuşuyorlardı ve nüfusun alt tabakasından ayrı yaşıyorlardı. Sık sık Mısır halkı üzerindeki güçlerini kötüye kullandılar ve kitleleri alt sınıf olarak gördüler. Memlûk hükümdarları ile Mısır halkı arasındaki tek köprü, ironik bir şekilde, Memlûklerin çocuklarıydı. Babaları tarafından sık sık dışlanmış olsalar da, annelerinin Arapça dilini öğrendiler, Arapça isimler verildi ve Memlûklerin oğulları olarak sahip oldukları etkiyi Mısır toplumu içinde ara konumlarda yer almak için kullandılar. Bu oğulların çoğu tüccardı. Diğerleri bürokrat oldular

ve yine diğerleri din âlimleri ve bürokratlar olarak kayda değer kariyerler sürdürdüler. Sıradan Mısırlıların yaşamı için daha büyük bir hisleri vardı ve eğer iktidardakilerle herhangi bir etkileri varsa, bunu Mısır'daki sıradan yaşamın bazı gerçeklerini yöneticilere iletmek için kullandılar.

Çağdaşlar ve sonraki tarihçiler, Memlûkleri sık sık, İslam'a kısmen asimile olmuş küstah bireyler olarak tasvir etseler de, padişahların ve seçkinlerin İslami eğitimlerini onurlandırma konusundaki taahhütleri hiçbirinden geri değildi. Eski Kahire şehri, Fatımiler tarafından inşa edilmiş ve Eyyûbîler tarafından büyütülmüş olsa da, Memlûklerin İslam'a olan sadakatinin bir tezahürüydü. Kahire'nin Orta Çağ binalarının çoğu, özellikle modern zamanlara kadar ayakta kalan camiler, Memlûk mimarisinin damgasını taşıyor. Selahaddin Kalesi'nin altında Mukattam tepelerinin eteğinde yer alan Sultan Hasan'ın cami ve medresesi, şehirdeki İslam mimarisinin en güzel örneklerindendir. Her ikisi de şüphe götürmez bir şekilde Memlûktür ve ziyaretçiler kadar inananlarda da hayranlık uyandırır. Medrese, Sultan Hasan'ın sönük saltanatı sırasında (1347-61) başlamış, ancak suikasttan sonrasına kadar tamamlanamamıştır. Yönetici elitin gücünü ve zenginliğini sergilemeyi amaçlayan birçok Memlûk binası gibi devasa bir yapıdır. Yapı 1356-1363 yılları arasında Bahri Memlûk döneminin sonunda inşa edilmiştir. Seksen dört metre ile Kahire'deki en uzun minareye ve en yüksek taç kapıya sahiptir. Aynı zamanda bir cami olarak hizmet vermiştir ve tonozlu girintilere yerleştirilmiş ve Sünni İslam'ın dört yasal geleneğine adanmış dört medrese içermektedir. Orta Çağ Kahire'sinde inşa edilen en pahalı cami, tamamlandığında tüm Müslüman dünyasının en büyük camisi olarak kabul edildi. (Sultan Hasan Camii'nin bir örneği için Görsel 23'e bakınız.) Medresenin karşısında on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Hidiv İsmail döneminde inşa edilen el-Rifai Camii yer alır. Konumun ihtişamını artır-

mak ve tüm alana dini coşku ve geçmiş dini ihtişam duygusu aşılamak için neo-Memlûk tarzında inşa edilmiştir.

İronik bir biçimde Memlûk döneminin, Memlûklerin varlığına çok şey borçlu olan entelektüel başarısı, fikirleri yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda parlak bir canlanma yaşayan Suriye'nin ünlü İslam âlimi ibn Teymiyye (1263-1328), liderliğindeki bir grup entelektüelin yazılarıdır. İbn Teymiyye ve benzer entelektüel eğilimlere sahip Mısırlı bir âlim olan ibn el-Hac (ö. 1336), her ikisi de katı ve gelenekçi bir İslam yorumunu benimsediler. Onlara göre, Haçlıların ve Moğolların İslam'ın kalbindeki varlığı, yabancıların uyguladığı güç ve bu adamlara göre, yeterince İslamlaştırılmamış Memlûk hükümdarları, Müslümanların Muhammed'in ve inananların ilk neslin orijinal öğretilerine bağlı kalmamışlardı. İbn Teymiyye ve İbn el-Hac Müslümanların son zamanların yeniliklerini bir kenara bırakıp Peygamber'in kendisinin basit ve kolay anlaşılır inançlarına sarılmalarını talep etti. Bu iki aydın, eğitimli sınıfların –ulemanın– İslam dünyasında askerlerden daha fazla yer almasını istediler. Mesajları Memlûkleri pek tehdit etmese de, âlim sınıfların zevk aldığı İslam'a ve entelektüel arayışlara bağlılık yaratmaya yardımcı oldular.

Bu iki adam ve daha az ünlü, ancak yine de etkili ulema, gözlemlediğimiz gibi, yerli Mısırlıların yabancı yöneticilerin egemen olduğu bir toplumda kendilerine yer edindiği uzun bir tarihsel geleneğin parçasıydı. Bu bireyler entelektüel hünerlerini, özellikle din ve felsefedeki başarılarını, aksi halde askerlerin egemen olduğu bir toplumda iyi eğitimli unsur için bir etki alanı oluşturmak amacıyla kullandılar. İbn Teymiyye Türkiye'de doğmuş olmasına rağmen, Memlûk Suriye'nin entelektüel iklimini daha çok beğendi. Benzer şekilde, belki de İslam'ın en saygın entelektüeli olan ibn Haldun, Kahire'yi "evrenin bahçesi, dünyanın meyve bahçesi" olarak tanımlamıştır.

İbn Teymiyye ve diğer muhafazakâr ulema sadece Memlûk hükümdarlarının gücüne karşı çıkmakla kalmadılar, aynı zamanda Eyyûbîler döneminin sonunda öne çıkan ve Memlûkler döneminde gelişen bir hareket olan tasavvuf ya da tasavvufi İslam'a da şiddetle karşı çıktılar. Mutasavvıflar, İslam tarihinde her zaman önde gelen dini şahsiyetler olmuştur. İslam'ın ilk yüzyıllarında, çileci ve örnek yaşam biçimleriyle üne kavuşmuşlardı. Sürekli dua ederek ve kendi kişisel zevklerini reddederek, Tanrı ile birleşmekten başka bir şey istemediler. Bu ilk mutasavvıfların belki de en dikkate değer ve aynı zamanda en şöhretlisi, İran'da doğan, Bağdat'a yerleşen ve Arapça yazan, el-Hüseyn ibn Mansur el-Hallac (858-922) adında Iraklı olan bir adamdı. Diğer birçok mistikten farklı olarak, dindarlık kavramlarını insanlar arasında yaymaya çalıştı ve onlara yaptığı gibi Tanrı ile birlik aramalarını tavsiye etti. Sık sık, Tanrı'nın huzurunda olduğuna inandığı trans durumuna girdi. Böyle bir durumda, hakikat olduğunu ve ilahla tam birliği aracılığıyla Tanrı'nın kendisi olduğunu ilan etti.

Siyasi otoriteler, önemli sayıda takipçisi olan el-Hallac'dan korktular ve onun fikirlerinin sapkın olduğunu savunan ulemadan destek aldılar. On bir yıl yargılanıp hapsedildikten sonra 922'de çok acımasız bir şekilde idam edildi. Bazı raporlarda boynunun vurulduğu, elleri ve ayaklarının kesildiği belirtildi.

Tasavvuf, Hallac ile ölmedi. Bireysel mistikler İslam içinde gelişmeye devam etti, belki de en ünlüsü, birçoklarını mistik İslam formunun dini vecd ve kişisel mutluluk getirdiğine ikna eden İspanyol dindar ibn el-Arabi (1165-1240) idi. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda, İslam'ın batıya doğru hareket eden Haçlılar, Moğollar ve Türk askeri kabilelerinin büyük baskısı altında olduğu bir dönemde, İslam'ın bu mistik biçimi, tüm Müslüman dünyasında kurumsal ortamlar bulmaya başladı. Bir kurucu şahsiyet veya evliyayı yücelten tasavvuf tarikat-

ları, tarikatın önde gelen sufilerinin yaşadığı ve inisiyelerin tasavvufi yöntemlerle eğitim gördüğü, genellikle *Khanaqahlar* olarak adlandırılan kendi dini merkezlerini oluşturdular ve kurdular. Mısır'ın en uzun ömürlü ve etkili sufi tarikatları aslında on ikinci yüzyılda ortaya çıktı. Tasavvuf tarikatları, sufileri sık sık sapkın inançlara bağlı kalmakla suçlayan âlim sınıfların üyelerini endişelendirmeye devam etse de, giderek artan bir şekilde sıradan insanların dini ve toplum refahını koruyan bir sosyal organizasyon haline geldiler.

MEMLÛK HANEDANLIĞININ GERİLEMESİ

Kara Ölüm olarak da bilinen hıyarcıklı veba, on dördüncü yüzyılda Afro-Avrasya topraklarını parçaladı. Mısır yıkımının tüm ölçüsünü yaşadı. Etkisi Memlûk siyasetini ve ekonomisini zayıflattı ve sonunda Osmanlı fethinin yolunu açtı. 1347'de Kahire ve İskenderiye'ye ulaşan veba, öldürücü basillerini bu iki metropolün kentsel nüfuslarına yayarken, aynı zamanda kırsal kesimdeki nüfusa da zarar verdi. Vebanın sonraki aşamalarını yaşayan ünlü Mısırlı tarihçi el-Makrizi (1364-1442) şu yorumu yaptı: "Ülke harap olmaktan uzak değildi. Biri çölde kollarının altında iltihaplanma olan vahşi hayvanların cesetlerini buldu. Atlar, develer, eşekler ve genel olarak tüm hayvanlar, kuşlar, hatta devekuşları da dâhil olmak üzere hepsinde aynıydı." Salgın hayvanlarla da sınırlı değildi. İnsan nüfusunu da perişan etti. El-Makrizi şöyle devam etti: "Kahire boş bir çöle döndü ve sokaklarda görülecek kimse yoktu. Bir adam Züveyle Kapısı'ndan Bab al Nasr'a başka bir kimseyle karşılaşmadan gidebilirdi. Ölüler o kadar çoktu ki insanlar sadece onları düşündü." Kara vebada annesini, babasını ve birçok hocasını kaybeden ibn Haldun, bunun medeniyetin temellerini tehdit ettiğine inanıyordu. "Şehirler ve binalar harap oldu, yollar ve yol işaretleri silindi, yerleşim

yerleri ve konaklar boşaldı, hanedanlar ve kabileler zayıfladı. Tüm dünya değişti."

Afro-Avrasya kara parçası boyunca, Kara Ölüm'ün ortaya çıkması yıkım anlamına geliyordu. Bölgenin üçte birinden yarısına kadarlık bir alanda yayılarak yerel nüfusa büyük zarar verdi. Mısır hakkında kesin rakamlara sahip olmasak da, etkisinin Çin ve Batı Avrupa'nın harap olmuş nüfusları üzerinde olduğundan daha az ölümcül olduğuna inanmak için hiçbir neden yok. Mısır'ın nüfusu on dördüncü yüzyılın başında altı milyon civarında olabilir. 1500 yılına gelindiğinde, hastalığın sayısız salgınından sonra Mısır'ın nüfusu yarıya indi. Ülkenin nüfusu on dokuzuncu yüzyıla kadar 1300 yılındaki seviyelerine ulaşmadı.

Memlûkler döneminde Mısır, Kara Ölüm'den kurtulmak için Batı Avrupa ülkeleri ve Çin'den çok daha yavaş hareket etti. Toparlanma başarısızlığı, büyük ölçüde, Memlûk toprak sahiplerinin, Batı Avrupa ülkelerindeki toprak sahibi seçkinlerin yaptığı gibi, nüfusun azalmasının ardından köylü çiftçileri kira ve vergi ödeme yükümlülüklerinden kurtarmayı reddettiği merkezi bir toprak sahipliği sisteminden kaynaklandı. Memlûk tımar sahipleri yalnızca toprak ağalarından yoksun olmakla ve dolayısıyla kırsal koşullardan ve köylülüğün kötü durumundan habersiz olmakla kalmıyorlardı, aynı zamanda bu önlemler kırsaldaki bozulmayı uzatsa ve tarımsal ilerlemeyi geciktirse bile, kırsal alanda yaşayanlara iradelerini dayatmak için cebri araçlara sahiptiler.

8. BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE MISIR, 1517-1798

1599 yılında, bugün Osmanlı tarihçileri arasında dünya tarihi haklı olarak övülen, imparatorluğun önde gelen aydınlarından ve yüksek bir Osmanlı memuru olan Mustafa Ali, ikinci kez Mısır'ı ziyaret etti. Mısır toplumunun o dönemdeki durumuyla ilgili acıklı durumu, İstanbul'un merkezindeki yetkilileri üzdü. En önemli ve kazançlı eyaletlerinin düşüşe geçmesini göze alamazlardı ve Mısır'ın imparatorluk devletinin kasasını dolduran aynı düzeyde mali ve maddi desteği sağlamaya devam edip etmeyeceğini merak ettiler. Mustafa Ali, kasvetli bir adamdı, Osmanlıların topraklarını genişletmek ve dünya imparatorluğu misyonlarını yerine getirmek konusundaki yetersizliklerinin medeniyetlerinin gerilemesine neden olacağına ikna oldu. Ayrıca, İslam'ın ilk bin yılının yaklaşımına odaklanmıştı ve bunun, Osmanlı'nın çöküşünün daha fazla kanıtını, ayrıca dünyanın sonunun ve bir Mehdi figürünün gelişinin başlangıcını sunduğunu düşündü.

Mustafa Ali'nin azalan Osmanlı kültürü fikri, âlim seçkinler içinde birçok inanan buldu ve bundan sonraki yüzyıllarda

Osmanlı düşüncesinin bir esası haline geldi. Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu silmeye henüz hazır olmasalar da, Osmanlı kuvvetlerinin Viyana'yı ve diğer önemli Avrupa şehirlerini kuşatmasından endişe duymaktaydılar. Bonaparte'ın 1798'deki Mısır seferi, birçoklarını (bkz. Dokuzuncu Bölüm) Osmanlı Mısırı'nın eski ihtişamlarının soluk bir taklidi olduğuna ve özellikle Osmanlılar tarafından uygulandığı şekliyle İslam'ın ilerlemenin önündeki bir engel olduğuna ikna etti. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupalı devlet adamları ve aydınlar, Türkiye'yi Avrupa'nın hasta adamı olarak tanımladılar ve Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı imparatorluk mülklerini paylaşacağı günü sabırsızlıkla beklediler.

Bu ve diğer sebeplerden dolayı Osmanlılar basında iyi bir tarihsel imaja sahip olamamışlardır. Onların gerilemesi, on yedinci yüzyıldan günümüze kadar Osmanlı tarihçiliğinin temel taşı olmuştur. İngiliz ve Fransız devlet adamları, Türklerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap topraklarını parsellemelerini haklı çıkarırken bu bakış açısına başvurdular. Ancak bu görüş tamamen haksızdır. İmparatorluk dünya tarihinde diğerlerinden daha uzun süre dayandı (1400'den 1919'a kadar). Yöneticileri, yurtiçinde ve yurtdışında dini, etnik ve dilsel bölünmeye uyum sağlayamayan günümüzün yönetici seçkinlerinin kesinlikle hayran olması gereken yönetim yeteneklerini sergilediler. Avrupalılar Hint Okyanusu'ndaki Müslüman ticaret dünyasına hükmetmeye başladığında umutsuzluğa kapılmak yerine, tüccarları şaşırtıcı bir ustalıkla uyum sağladı. Ve imparatorluğun bilginleri ve zanaatkârları, rehavete kapılmak şöyle dursun, kalıcı güzellikte eserler ürettiler. Tüm bu arenalarda, Osmanlıların en önemli ve kazançlı emperyal mülkü olan Mısır sivrildi.

Eleştirel ve kasvetli Mustafa Ali'ye dönecek olursak, Kahire'ye ilişkin tasviri güçlü bir düşüş ve endişe mesajı veriyor.

Bu mesaj iki eşit olmayan parçaya bölünür: "İyi yanlar ve sakıncalı yönlere karşı karşılama noktaları." İlk bölümde, en kısa şekilde söylersek yazar, Nil'in erdemlerine geleneksel saygıyı göstererek onu dünyanın "nehirleri arasında eşsiz" olarak övüyor. Nehrin Kahirelilere sağladığı suyu "son derece lezzetli bir su ve ... son derece hoş, sindirime daha faydalı, daha saf ve daha tatlı." şeklinde tarif ediyor. Mısır üzerine neredeyse tüm yorumcuların "bu anıtların başka hiçbir ülkede eşi benzeri yoktur " diye övündüğü piramitler gibi, bu dikkate değer öğelerin bile, olumsuz yönlerini gördü, yapıcılarını, firavunları "ziyankâr" olarak kınadı. Kahire'deki kahvehanelerin çokluğundan hoşlanır, onları insanların toplanması için ideal yerler olarak tanımlar, ama aynı zamanda müşterilerin çoğundan "ahlaksız kişiler ve afyon yiyiciler" diye şikâyet ederdi. Olumlu yönlerinden çok daha ağır basan olumsuz özelliklere gelince, Mısırlıların güzelliği hakkında çok az şey söyleyebilirdi. Onun görüşüne göre, birkaç yerel Mısırlı çekiciydi; eğer biri yakışıklı bir Mısırlı ile karşılaşacak olursa, bu kişinin hoş özelliklerini Türk atalarından miras almış olması muhtemeldir. Mustafa Ali, en sert sözlerini, "zarafet ve özellikle cilve ve çekicilikteki yetenek ve becerileri beklenilenin üzerinde" olmasına rağmen "uygunsuz görünüşlü" olarak nitelendirdiği Mısırlı kadınlara sakladı. Korkunç derecede kötü ev hanımlarıydılar, yerel pazarlardan sindirilemeyen yiyecekler satın alıyorlardı ve bu yiyecekleri bundan şüphelenmeyen kocalarına sunuyorlardı.

OSMANLI'NIN MISIR'I FETHİ

Osmanlı fethi neredeyse kaçınılmazdı. Osmanlı savaşçıları, prenslik on dördüncü yüzyılın başlarında ilk kez ortaya çıktığından beri, kuzeye Balkanlar'a ve güneye Arap topraklarına doğru olmak üzere iki yönde genişliyorlardı. İran'da yayıl-

macı bir Şii rejim iktidara geldiğinde ve siyasi ve dini bakışlarını Irak'a diktiğinde güneye doğru itilme karşı konulamaz hale gelmişti. 1517'de padişah Selim'in özel komutasındaki Osmanlı kuvvetleri güney seferine hazırlandı. Padişah kuvvetlerinin İran'daki Safevi düşmanına karşı savaş açmayı mı, yoksa Safevilerle ortak davaya sahip olan Mısır'daki Memlûk rejimini mi hedef aldığı belirsizdi. Ancak koşullar Mısırlıların aleyhine bir hamleyi uygun hale getirince, Selim tereddüt etmedi. Sonuçtan hiçbir zaman şüphe duyulmasa da, takip eden savaşlar şiddetli ve vahşi bir şekilde yapıldı. Osmanlıların daha fazla askeri vardı, daha iyi silahlanmışlardı ve tüfek ve baruta dayalı piyade savaşı teknolojisinde ustalaşmışlardı. Buna karşılık, Memlûkler sürekli süvari kuvvetlerini övdüler ve süvari hücumu karşısında heyecanlandılar. Piyade birimlerini daha düşük türde bir savaş uyguladıkları için küçümsediler. İki savaşçı devlet arasında duygular tavan yaptı. Her ikisi de askeri yetenekleriyle gurur duyuyordu. Düşmanlarının kafalarını kesmek her iki tarafta da uygulandı. Memlûkler, düşen Osmanlı askerlerinin başlarını Kahire'nin ana girişlerine dikilen mızraklara koymaktan çekinmediler. İntikam için, Osmanlı fatihleri şehri fethederken tahminen 10.000 Kahire sakinini yağmaladı, tecavüz etti ve öldürdü. Osmanlılar, Memlûk hasımlarına karşı küçümsemelerini tam olarak göstermek için, şehir sakinlerine eski hükümdarlarının adi bir suçluya yapılacak muameleden daha fazlasını hak etmediği mesajını vererek, son Memlûk hükümdarı Tumanbay'ı Züveyle Kapısı'nda astı. Suriye'deki belirleyici Mercidabık Savaşı sona erdiğinde, "savaş alanı cesetlerle, başsız bedenlerle ve tozla kaplanmış ve çirkinleşmiş yüzlerle doluydu." Kahire'de gerçekleştirilen yıkım, "insanların yüreğinde terör estirerek ve korkularını besleyerek onların sebeplerini ortadan kaldırmak" gibiydi. Bu dönemin vakanüvislerinden ve önemli bir tarihçi olan ibn İyas, İslam dünyasının 1258'de

ünlü Moğolların Bağdat'ı fethinden bu yana böyle bir yıkım görmediğini söyledi.

Osmanlı yönetimi Mısır'ı değiştirdi. Önceleri bağımsız bir devlet olan, Suriye'de ve Arap Yarımadası'nda kendi imparatorluk topraklarına sahip olan Mısır, şimdi bir sömürge eyaleti haline geldi. Fatımi, Eyyubi ve Memlûk dönemlerinde imparatorluk başkenti olan Kahire, yöneticilerini Şam'a, Arap Yarımadası'ndaki kutsal şehirlere ve Nübye'ye göndererek, artık bir vilayet merkezi statüsüne inmişti. Genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'na uzak bir eyalet olarak dâhil edildiğinde, başlıca para, tahıl ve savaşçı kaynakları, merkezi İstanbul'da bulunan hükümdarların emrindeydi.

Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'na katılması, Mısır tarihinde bir düşüş anı iken, Osmanlı tarihsel olay örgüsünde dönüştürücü bir etki yaptı. Mısır'ın fethinden önce, Osmanlılar sınır bölgesinde, savaşçı bir devlet yönetiyorlardı. Çanakkale Boğazı'ndan Balkanlar'a doğru kuzeye doğru genişlemeleri, onları büyük Hristiyan nüfuslarının hükümdarı haline getirmişti. Balkanlar'ı yönettiler, ancak azınlık dini fatihler olarak. Osmanlı'nın en görkemli askeri başarısı olan II. Mehmed'in 1453'te Konstantinopolis'i fethetmesi bu koşulun altını çizdi, çünkü Osmanlı padişahını eski Bizans Hristiyan imparatorluğunun tahtına yükseltirken, imparatorluğa daha fazla Hristiyan toprak ve Hristiyan nüfus getirdi. Aksine, Suriye ve Mısır'a giriş ve müteakip Irak ve Kuzey Afrika'daki ilerlemeler, çok sayıda dindaşını Osmanlı yetki alanına sokarak, İstanbul'dan yönetilen büyük Hristiyan topluluklarını dengeledi. Arap fetihleri aynı zamanda Osmanlıların İslami amaçlarını da yükseltti, İslam'ın Arap Yarımadası'ndaki kutsal yerlerinin esenliği sorumluluğunu Memlûk Mısır'dan Osmanlı padişahına kaydırdı ve iki ana İslam bölgesi olan Mısır ve Suriye'yi imparatorluk otoritesi altına aldı. İmparatorluğun Arap devletleri, imparatorluğun toplam nüfusunun beşte birinden

fazlasını temsil ediyordu ve imparatorluğun en kalabalık ve kazançlı eyaleti olan Mısır, imparatorluk işlerinde hızla belirleyici bir önem kazandı. Mısır'ı fethinden sonra, Selim, devletini geçmişin büyük İslam imparatorluklarının varisi olarak ilan etmekte gecikmedi. Ve on altıncı yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu gerçekten de karmaşık ve sofistike bir bürokrasiye sahip yerleşik bir devlet haline gelmişti. Bundan böyle Hristiyan ve Şii hasımlarına karşı Sünni İslam'ı güçlendirmeye ve genişletmeye kendini tamamen adamıştı.

Yine de 1517'de Mısır'ın orijinal fethi ne tam ne de belirleyiciydi. Zafere ulaşılır ulaşılmaz padişah, Irak-İran sınırı boyunca Şii Safevi rejimi ile mücadelesini sürdürmek için çok sayıda askerini geri çekti. Selim de can alıcı bir karar verdi. Mısır'da konuşlu Memlûk birliklerinin, Suriye'de yerleşik olmayanların reform yapmasına izin verdi. Bunu bariz nedenlerle yaptı, ancak siyasi hırsları olan askerlerin varlığını sürdürmesine izin vermenin son derece riskli olduğunu kesinlikle anlamış olmalı. İlk etapta Safevi-Osmanlı savaşının en hararetli olduğu İran-Irak sınırında en iyi askerlerine ihtiyacı vardı. İkinci olarak, cezalı Memlûk askeri güçlerinin, Mısır'ın kendisini, özellikle büyük ve potansiyel olarak isyankâr Bedevi kabilelerini kontrol etme ve yönetmede kalan Osmanlı birliklerine yardım edeceğini ummak zorundaydı. Mısır'daki Memlûk kuvvetleriyle bu ittifakı pekiştirmek için Selim, Hayır Bey'i vilayetin ilk valisi olarak atadı. Halep valisi olarak Hayır Bey, Mecidabık Savaşı'nda belirleyici bir anda Osmanlı davasına katılmış ve kendisine hain lakabı verilmişti. Selim'in kritik kararı, Memlûklerin servetlerini yeniden inşa etmelerini ve onları on yedinci yüzyılın başlarında Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetine meydan okuyacak bir konuma getirmelerini sağladı.

Hayır Bey, 1517'den 1522'deki ölümüne kadar Mısır valisi olarak görev yaptı ve bu noktada Osmanlı ordusunun

Mısır'daki muhalif birlikleri, hoşnutsuz Memlûklerle birlik içinde İstanbul'un otoritesinden kurtulmaya çalıştı. O sırada İstanbul'daki tahtta, 1520'den 1566'ya kadar iktidarda kaldığı süre genellikle Osmanlı etkisinin zirvesi olarak kabul edilen, daha sonra "Muhteşem" ve "Kanuni" olarak bilinen heybetli yeni bir padişah olan I. Süleyman vardı. Süleyman'ın ödüllü imparatorluk mülkünün elinden kaçmasına izin vermeye niyeti yoktu ve aceleyle baş yöneticisi İbrahim Paşa'yı isyanı bastırmak ve Osmanlı egemenliğini yeniden kurmak için gönderdi. İsyancıları mağlup ettikten sonra, İbrahim Paşa, 1525'te *Kanunname* adı olarak bilinen ve Osmanlı dönemi boyunca Mısır'ın idaresine kılavuzluk edecek bir dizi kanun çıkardı.

İbrahim'in kanunlarının kapsayıcı bir amacı vardı. Yasalar Mısır'a düzenli bir hükümet biçimi vermek için tasarlandı. Böylece Memlûk yönetiminin ve fetihlerin son çalkantılı yıllarında çok kötü bir şekilde sarsılan siyasi istikrarı yeniden kurdu ve siyasi sükuneti yeniden tesis ederek, yerel nüfusun, özellikle çiftçilerin ve tüccarların, imparatorluğun üretken, vergi ödeyen varlıkları olmalarını sağladı. Kanun ayrıca, Memlûklere 1524'teki gibi ayrılıkçı isyanlara katılmaları için başka bir sebep vermeme yönündeki Osmanlı arzusunu yansıtıyordu. Etkili bir Memlûk yönetimi döneminde on beşinci yüzyılın sonlarında Mısır'ı yöneten kuralların birçoğunu benimseyerek, Memlûk ileri gelenlerini yumuşatmaya ve Osmanlı egemenliğiyle işbirliğini teşvik etmeye çalıştı.

Kanunname ikiye bölünmüştür. İlki askeri meselelerle ilgiliydi. Mısır'ın altı askeri birliğin ana üssü olacağını belirtti ve bu daha sonra 1554'te bir artırılarak yediye ulaştı. Orijinal altı birlikten biri Memlûk birliğiydi. Her askeri birliğe, baş teğmeni *kethüda* denilen bir *ogha* komuta ediyordu. Birimlerin ikisi piyade ve geri kalan beşi süvari idi. On altıncı yüzyılın çoğu boyunca, yaklaşık yüzde 90'ı yerli Mısırlı olmak üzere

toplam 10.000 askerden oluşan bir kuvvet bulunmaktaydı. En büyük ve en prestijli iki birlik, her ikisi de Kahire'nin hayati siyasi merkezi olan kalede konuşlanmış olan piyade birlikleriydi: Yeniçeriler ve Azablar. Memlûk ordusunun aksine, en azından ilk aşamalarında Osmanlılar tek nesil bir orduya ve yönetime bağlı değildi. Askeri birliktekilerin oğullarının orduya girmesi yasak değildi. Ayrıca *Kanunname* köylülerin, Bedevilerin ve Çerkeslerin orduya girmesini yasaklasa da aslında onlar da orduya girdi. Sonuç olarak, Osmanlı döneminde, Memlûk dönemiyle çarpıcı bir tezat teşkil edecek şekilde, yönetici seçkinler ile Mısır nüfusu arasında çok daha yakın bir ilişki vardı. Bu durumun ironisi tarihçilerin gözünden kaçmamalı ve Mısır halkı tarafından hissedilmiş olmalıdır. Mısır sömürge statüsüne indirilmiş olsa da, aslında yerli Mısırlılar ülkelerinin meselelerinde Memlûkler döneminde sahip olduklarından çok daha fazla söz hakkına sahipti.

İbrahim'in "*Kanunname*"sinin ikinci bölümü mülki idareyi ele almıştır. O da Memlûk uygulamalarından büyük ölçüde yararlandı. Padişah, paşa veya vali olarak da adlandırılan Mısır valisini atadı. Atama tek bir yıl içindi, ancak çoğu vali yenilendi. Henüz uzun görev süreleri duyulmamıştı. Sadece bir vali on yıldan fazla görev yaptı ve 281 yıllık Osmanlı yönetiminin tamamı boyunca Mısır'da 110 vali vardı; dolayısıyla ortalama hizmet süresi iki buçuk yıldan biraz fazlaydı. Paşa, haftada dört kez toplanan ve ülkedeki en önemli Osmanlı subaylarından oluşan divan adı verilen bir meclisle birlikte yönetmekle yükümlüydü. Bu Osmanlı memurları, sayman (defterdar) ve Arap Yarımadası'nın kutsal şehirlerine yıllık hacı organize etmekle görevli memur olan *emir el-hac'ı* içeriyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer eyaletlerinde de divanlar vardı, ancak eyalet yönetimi için başka hiçbir eyalet bu kadar gerekli değildi ve hiçbirinin haftada dört kez toplanması gerekmedi.

Kanunlar ayrıca vergilendirme ve harcamaları da ele almıştır. Ülkenin büyük ölçüde kara vergileri ve gümrük vergilerinden elde edilen gelirleri, ülkenin idaresi, orada bulunan askeri birlikler, Yemen'deki ordu ve donanma birlikleri, Etiyopya, Kızıldeniz, Mekke ve Medine'nin güvenliği ile ve kutsal şehirlere hac kervanı için kullanılacaktı. Arta kalanlar haraç olarak İstanbul'a gönderildi.

Hukuki konularda *Kanunname*, padişaha Mısır mahkemelerini denetleyen Mısır baş kadısını atama yetkisi veriyordu. Baş kadı her zaman Hanefi fıkıh mezhebinden, Osmanlıların tercih ettiği hukuk mezhebindendi. Mısır baskın olarak Şafii bir ülke olmasına rağmen, Mısır mahkeme sisteminin başında bir Hanefinin olması radikal bir ayrılma oluşturmadı. Memlûkler, ülkede dört hukuki akıl yürütme ekolünün de faaliyet göstermesine izin vermişti.

Son olarak, İbrahim'in kanunları, Mısır'ın yönetimini, on üçü Aşağı ve Orta Mısır'da olmak üzere on dört vilayete böldü. On dördüncüsü batı çölündeki Kharja vahalarını kapsıyordu. Osmanlılar, Yukarı Mısır'da yaşayan aşiret gruplarının siyasi gücüne bir imtiyaz vererek, Asyut'tan güneye doğru tüm Mısır'ın yönetimini Beni Ömer kabilesinin şeyhlerine devretti. *Kanunname*nin Yukarı Mısır'ın Arap aşiret üyelerine yetki vermek istemesi, bu grupların Memlûkler yönetiminde ne kadar güçlü hale geldiklerinin ve Osmanlı yıllarında ne kadar güçlü kalacaklarının bir yansımasıydı. Kendilerini devlet görevlilerine tabi kılmak istemeyen Yukarı Mısır'ın Arap kabileleri, devlet adına vergi toplamayı kabul ettiler. Karşılığında vali, bu geniş bölge üzerinde yetki kullanmalarına izin verdi.

Mısır'ın yerleşik Arap kabileleri, çoğu batı çölünde yaşayan ve yerleşik Arap kabilelerinin Mısır halkının geri kalanına koruma sağladığı göçebe topluluklardan ayırt edilmelidir. Osmanlı döneminde Mısır, bu yerleşik kabilelerden kırk beş

tanesine sahipti ve bunlardan biri olan Havvara kabilesi mensupları, on sekizinci yüzyılda Yukarı Mısır üzerinde kontrolsüz bir denetim uygulamaya başladı. Yukarı Mısır'daki Arap kabilelerinin çoğu, on dördüncü yüzyılda ülkeye Kuzey Afrika'dan gelmiş ve Memlûk yönetiminin son yüzyılında oradaki geniş toprakların kontrolünü ele geçirmişti. Aşağı Mısır'da yaşayan ve en yoğun nüfuslu bölgelerin dışında, ancak köylülerle yakın bir yerde yaşayan Arap kabileleri, o kadar güçlü olmasalar da göz ardı edilmemelidir.

OSMANLILAR KİMDİ?

Osmanlılar, onuncu yüzyılda Orta Asya'dan İran, Ermenistan, Anadolu, Kafkaslar, Rusya, Balkanlar, Irak ve Suriye'ye göç eden göçebe Türk halkları dalgasının parçasıydı. Bu topluluklardan Selçuklular ilk başta en güçlüleriydi, on birinci yüzyılda Abbasi İmparatorluğu'nun Bağdat'taki otorite koltuğunu devraldılar ve kısaca Anadolu'da Anadolu Selçukluları olarak bilinen başarılı bir özerk devlet kurdular. 1071'de Ermeni yaylalarında Malazgirt Savaşı'nda bir Bizans kuvvetine karşı Selçuklu askeri zaferi, Anadolu'yu onlara açtığı için batıya göç eden Türk göçebe ve savaşçı grupları adına önemli bir olaydı. Buna rağmenAnadolu devletinin Selçukluları zayıf ve kısa ömürlüydü, Anadolu işlerine etkisi sınırlıydı. 1243'te Moğollar tarafından askeri bir yenilgiye uğratıldıktan sonra liderleri siyasi olarak önemli olmaktan çıktı. Anadolu'da birbirini takip eden pek çok ardıl devlet arasında Osmanlılar da vardı, ancak bunlar bu bölgede ortaya çıkan şiddetli güç rekabetinde muhtemel kazananlar olarak algılanmayacaklardı. Elbette güçlü ve uzun ömürlü bir İslam devletinin yaratıcıları olarak görülmezlerdi.

İlham veren liderlik, elverişli konum ve birkaç kritik karar, Osmanlıların yükselişinde fark yarattı. Erken dönem Osmanlı

savaşçıları, özellikle hanedanın kurucusu Osman (hüküm sürdüğü yıllar: 1281-1324) ve hemen ardılı Orhan (hüküm sürdüğü yıllar: 1324-62), beyliklerinin Anadolu'nun kuzeybatı köşesindeki konumundan tam olarak yararlandılar. Hristiyan Bizans İmparatorluğu ile Müslüman savaşçı devletler arasında savaşan ve ticari bir sınır bölgesi olan bu bölge, içinden geçen hayati ticaret yollarından ekonomik olarak yararlandı. Diğer vahşi ve çalkantılı sınırlar gibi, kahramanca askeri liderlik ve Hristiyan ve Müslüman sınırlarının ötesindeki dini ödünçlemeleri içeren ve dindarlığın mistik ifadelerini yücelten popüler din biçimleri bu yerelde güçlü bir şekilde sergileniyordu. Burada da Bizans, Haçlı ve Müslüman orduları sınırlarını genişletmek için birbirleriyle yarıştı ve Hristiyan ve Müslüman dini fikirleri serbestçe dolaşıyordu. Dini uygulamalar ortaya çıkıyordu ve bağdaştırıcı dini inançlar yaygındı.

Erken dönem Osmanlı siyasi meşruiyeti için tamamen kritik olan şey, Osman'ın 1301'de Koyunhisar'da büyük ölçüde ilgisiz bir Bizans askeri gücüne karşı görünüşte önemsiz askeri zaferiydi. Zafer, Osman'ın prestijini artırdı ve beyliğinin, onları yeni askeri zaferlere götürmesi için Osman'a güvenen ve savaşta elde edilen ganimetler çoğaldıkça ona olan bağlılığı güçlenen diğer savaşçı grupları ve yerleşimcileri çekmesini sağladı. On dördüncü yüzyılda, Osmanlıların Çanakkale Boğazı'nı geçip İslam bayrağını Balkanlar'a diktiği ikinci bir kritik an yaşandı. Bu askeri baskın, askeri ödüller için geniş bir alan açtı; bunlardan en önemlisi de, fethedilen halklardan yeni asker tedariki sağlamaktı.

Göçebe savaşçı devletler tarihte sıkça yer almış, yerleşik toplumlara baskınlar düzenlemiş ve hatta bu topluluklar üzerinde otorite kurmuşlardır. Osmanlılardan önce, bu göçebe savaşçı devletlerin en başarılısı ve uzun ömürlüsü Moğol İmparatorluğu idi, ancak Moğol devletleri, selefleri ve haleflerinin çoğu gibi, iç rekabetler ve istikrarlı bir bürokra-

tik hükümet biçimi yaratamama nedeniyle dağıldı. Osmanlı beylerinin göçebe miraslarının üzerine çıkmalarını sağlamada tamamıyla kritik olan şey, Orhan'ın iki halefi olan I. Murat (hüküm sürdüğü yıllar: 1362-89) ve I. Bayezid (hüküm sürdüğü yıllar: 1389-1402) tarafından yapılan idari ve askeri yeniliklerdi. Murat ve Bayezid, istikrarlı bürokratik rejimler kuramadan göçebe imparatorlukları sık sık yok eden türden öldürücü savaşları önlemek için bir köle ordusu ve hükümdara bağlılıkları sorgulanamaz bir yöneticiler birliği yarattılar. Bunu, fethettikleri adamları ordularına ve yönetimlerine getirerek yaptılar. Bayezid bir adım daha ileri giderek, devletin ihtiyaç duyduğu hayati askeri ve idari kadroların alınması ve yetiştirilmesi için ayrıntılı düzenlemeler yaptı. Devşirme sistemi olarak bilinen bu sistem, Balkanlar'daki fethedilen Hristiyan topluluklarından genç erkeklerin fiziksel ve zihinsel yeteneklerine göre seçilmesini ve devlet tarafından yönetilen okullara kaydedilmesini içeriyordu. Bu okullarda İslami eğitim aldılar ve savaş ve yönetim sanatlarını öğrendiler. En iyileri ve en parlakları imparatorluk başkentindeki seçkin okullara geçtiler ve Osmanlı devletindeki en üst düzey askeri ve idari makamlara atandılar. Elbette bu sistem İslam dünyasında yeni değildi. Memlûkler onu bu sırada Mısır'da zaten mükemmelleştiriyordu ve Anadolu'daki Osmanlı selefleri, Selçuklular bunu kullanmıştı.

Fatih olarak bilinen II. Mehmed'in 1453'te Konstantinopolis'i fethi, yalnızca dünyayı değiştiren bir olay olmakla kalmayıp, Anadolu'daki küçük beyliğin artık istikrarlı ve etkin bir bürokrasiye sahip bir dünya gücü haline geldiğini de gösterdi. II. Mehmed, Arap Yarımadası dışında yürütülen ilk seferlerden Müslüman hükümdarlara ilham veren bir tutkusunu gerçekleştirdi: Bizans İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Bizans'ın ana şehri olan Konstantinopolis'in işgali. Mehmed zaferle Roma imparatorlarının halefi olduğunu ilan etti ve devletini

Roma'nın imparatorluk görkeminin varisi olarak sundu. Mehmed, Konstantinopolis'i ele geçirdikten ve şehri imparatorluk başkenti ilan ettikten sonra, "dünya imparatorluğunun tek inanç ve tek egemenlik olması gerekir. Bu birliği kurmak için İstanbul'dan daha uygun bir yer yoktur." dedi. Ayrıca şahsiyeti ve saltanat makamı vasıtasıyla Roma, İslam ve Türk siyasi ve askeri geleneklerini bir araya getirdiğine inanıyordu.

MISIR'DA OSMANLI YÖNETİMİNİN ÜÇ AŞAMASI

Osmanlı Valileri Tarafından 1609'a Kadar Hükümdarlık

Osmanlı dönemi boyunca İstanbul padişahlarının Mısır'a ve halkına yönelttikleri açık bir dizi talep vardı. Her şeyden önce, halkın Osmanlı devletini İslam'ın tek meşru hükümeti olarak tanımasını istediler. Bu amaçla Mısır'ın, Sudan ve Afrika'nın diğer bölgelerinden elde edilen altın ve imparatorluğun diğer bölgelerinin besleneceği tahıl sevkiyatı şeklinde İstanbul'a yıllık haraç ödemesi yapmasını bekliyorlardı. Osmanlılar ayrıca, Mısır'da, Mısırlıların parasını ödediği ve Mısır'da düzeni sağlayan, ancak imparatorluğun başka yerlerinde görev yapmak için hazır olan önemli ordu birliklerini yerleştirmelerine izin verilmesini istedi. Bu birimler için 10.000 ila 15.000 arası asker toplandı.

Osmanlı yönetiminin ilk dönemi yüzyılın büyük bir bölümünde sürdü ve kabaca 1609'da, bir dizi asker isyanının, sonunda güçlü bir vali tarafından bastırılmasına rağmen, İstanbul'un meşruiyetini zayıflatması ve Memlûk hanedanının yükselişinin yolunu hazırlamasıyla sona erdi. Bu dönemde Mısır, padişah tarafından atanan valilerle birlikte kontrol edilen ve aşırı bir zorlanma olmadan yıllık haraç ödemelerini yapabilen, imparatorluğun düzenli, nispeten barışçıl ve müreffeh bir eyaleti olarak yönetiliyordu.

Osmanlı vilayetlerinde başka yerlerde olduğu gibi Mısır'da da hükümdarlar nüfusu iki gruba ayırdı: hükümdarlar ve tebaa. Askeri olarak adlandırılan yönetici unsur, askerlerin yanı sıra sivil yöneticiler ve üst düzey ulemayı da içeriyordu. Bu kişilerin hiçbiri vergilendirilmedi. Geri kalanlar, vergileri devletin aracıları ve onun birçok önemli işlevi için ödenen tabi halklar olan *reaya* olarak adlandırıldı. Osmanlı yönetiminin bu ilk aşamasında Mısır'ın yöneticilerine, Balkanlar'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde hizmet edenlerin aksine maaş ödeniyordu. Buralarda bir iltizam sistemi vardı ve mahalli idareciler topladıkları vergilerden kendilerine ödeme yaptıktan sonra sadece fazlasını İstanbul'a gönderiyordu.

Beylik 1609- 1740

Memlûk iktidarı uzun süre kontrol altında tutulamadı ve on yedinci yüzyılın başında kendini yeniden ortaya koydu. Memlûklerin sadece kendi askeri birliklerini kurmalarına izin verilmekle kalınmadı, aynı zamanda Balkanlar'dan, özellikle Gürcistan ve Çerkesya'dan genç köleler getirtmeye, onları en parlak zamanlarında olduğu gibi eğitmeye ve hanelerinin gücünü ve büyüklüğünü artırmak için kullanmaya devam ettiler. Bu dönemi tanımlamak için sıklıkla kullanılan beylik terimi, özellikle on yedinci yüzyılda, çoğu bey rütbesine sahip olan Memlûk görevlilerinin, ülke üzerindeki Osmanlı kontrolünün zayıflamasından sonra yükselişine atıfta bulunur. Mısır'da beyler, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi vilayetleri yönetmediler, ancak Mısır hazinesinden ödenen devlet ödenekleri aldılar. Mısır'da sancak beyi rütbesine sahip bir memur, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi idari bir bölümün hükümdarı değil, Osmanlı hizmetinde bir rütbe sahibiydi. Artan bir şekilde on altıncı yüzyılın sonlarında ve daha sonra on yedinci ve on

sekizinci yüzyıllarda Mısır'da Bey ve sancak beyi unvanına sahip kişiler Memlûk cemaatinden seçilmiştir.

On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Mısır'ında yüksek askeri rütbe veya önemli idari makamlardan ziyade haneler gerçek iktidar kaynağı haline geldi. On yedinci yüzyılda Mısır'da üç tür hane vardı. Her biri diğer ikisi ile rekabet halindeydi. İlki, ülkenin Osmanlı valisi çevresinde oluşan hane halkıydı. On altıncı yüzyılda bu hane Mısır'daki baskın güçtü. Vali hanesi, İstanbul'daki padişah hanesini ve başkentteki önde gelen yöneticilerin hanesini model aldı. Valinin evinin yanı sıra önde gelen Osmanlı yöneticilerinin ve askeri adamlarının evleri, yani defterdar veya Mısır hükümetinin saymanı, emir el-Hac, kutsal yerlere yapılan yıllık hacdan sorumlu subay, Mısır'da yerleşik yedi askeri birliğin başkanları ve Mısır'ın bölgelerinin yöneticilerin evleri vardı. Üçüncü hane halkı, Kafkasya'dan giderek daha fazla genç köle ithal ettikçe ve Osmanlı gücü azaldıkça güçleri artan Memlûk soylularınınkiydi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, haneler artık bu üç grupla sınırlı değildi, nüfuzu ve zenginliği olan ve takipçi çekebilen herkesi içeriyordu. Böylece tüccarlar, toprak sahibi seçkinler ve ulema kendi hanelerini yaratmaya ve siyasi nüfuz için rekabete girmeye başladılar.

Hane halkı genellikle tek bir liderin etrafında toplandı, ancak birkaç güçlü adamın hizaya girdiği durumlar oldu. Lider genellikle Kahire'de konuşlanmış askeri alaylardan birinin başkanı ya da güçlü bir bölge yöneticisiydi. Liderleri Memlûkleri saflarına kattığında, hizmetlileri ve Bedevileri cezbettiğinde ve özgür doğmuş Osmanlı paralı askerlerini askere alıp onlara ödeme yapacak kaynakları bulduğunda hanelerin büyüklüğü arttı. Defterdar ve emir el-Hac'ın kârlı pozisyonlarını kazanmak için rekabet yoğundu, çünkü buralardan gelen fonlara sahip olmak hanelere daha fazla takipçi çekmek için kaynaklar sağladı.

1640 ve 1730 yılları arasında iki Memlûk hanesi (Fakariler ve Kasımiler) tüm Mısır'ı üstünlük yarışında kutuplaştırarak toplumdaki hemen hemen her unsuru bir taraf seçmeye zorladı. Bedeviler, tüccarlar, zanaatkârlar, ulema ve zengin köylüler, savaşan hizipler arasındaki anlaşmazlıklara ve çatışmalara ayrılan bütün bir yıl olan 1711'de Mısır'ın fiilen bir iç savaşa sürüklendiği ölçüde kavgaya çekildiler. Bir süre için Kasımi hizbi üstün geldi, ancak Fakariler 1730'da düşmanlarını yok ederek ve Osmanlı Mısır tarihinin üçüncü dönemi olan Kazdağlı hizbinin hâkimiyetinin yolunu hazırlayarak kendilerini yeniden ortaya koydular.

Nüfusu vergilendirmenin yeni bir yolu olan iltizam sistemi, hane halklarının yükselişine eşlik etti ve Osmanlı gücünün azalmasında bir etken oldu. İltizamlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde yaygın olarak kullanılan, ancak fetih sırasında Mısır'a tanıtılmamış bir vergi uygulamasıydı. Bununla birlikte, on yedinci yüzyıla gelindiğinde, iltizam Mısır'da kendine bir yer edinmişti. Maaşlı yetkililerin vergi toplamasından daha hızlı ve daha az çabayla fonlara el koymak isteyen bir yönetim, şimdi Mısır'ın tarım arazilerini, siyasi ofislerini ve vergilendirilebilir işletmelerini açık artırmalarda en yüksek teklifi verenlere dağıtmayı seçti. Açık artırmaları kazananlar, yani mültezimler, kanun ve nizamı sağlamak da dâhil olmak üzere yerel idarenin tüm yükünü üstlendiler ve maaşlı memurlar yerine vergileri toplayarak, devletin onlardan istediği meblağları teslim ettiler ve fazlaları cebe indirdiler. Mısır'ın yeni mültezimleri, köylüyü maaşlı Osmanlı idarecilerinden daha sert bir şekilde sömürdü ve çiftliklerinin uzun vadeli verimliliği konusunda daha az endişeliydi. Onların çıkarları vergilendirilebilir bölgelerinden, zenginlikleri mümkün olduğunca eksiksiz, hızlı ve şiddetli bir şekilde çıkarmaktı. Köylülerin üzerindeki ekonomik etki öngörülebilir ve yıkıcıydı. Başlangıçta mültezimler Osmanlı ve Mem-

lûk memurlarıydı, ancak merkezi yönetimin mali ihtiyaçları arttıkça ve arazi ve ofislerin en yüksek fiyatı verenlere açık artırma yoluyla satılması sayesinde artan miktarlarda para toplama arzusu yoğunlaştıkça, devlet sadece iltizamları varlıklı kişilere sattı. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde tüccarlar, zengin zanaatkârlar, ulema ve hatta kadınlar bu açık artırmalarda teklif veriyor ve mültezim oluyorlardı.

İltizamın bir başka öngörülebilir ve olumsuz sonucu da, bağışçılarına, bu durumda eski mültezimlerin ve onların mirasçılarının yönetici olarak maaşlarını ödeyen, vakıf adı verilen ve hayır veya dini vakıflar olarak ayrılan tarım arazilerinin oranının artmasıydı. Bu topraklar çok az vergilendirildiğinden veya hiç vergilendirilmediğinden, vakıfların oluşturulması devleti çok ihtiyaç duyduğu gelirden mahrum etti. Vakıfların kullanımı özellikle Memlûk olmayanlar ve Osmanlı mültezimleri arasında popülerdi ve devletin bütçe açıklarını onarmak için varlıkları üzerinde yeniden denetim kurmasından korktu. Devlet, daha az gelirle, ülkeyi yönetme görevlerini giderek daha asap bozucu buluyordu. On sekizinci yüzyılın sonunda Mısır'ın tarım arazisinin tamamının beşte biri vakıflara bağlıydı.

Kazdağlı Dönemi, 1730-1798

Kazdağlı hanedanı, Osmanlı Mısır tarihinin 1798 Fransız işgalinden önceki son dönemine hâkimdi. Hanenin kurucusu Mustafa Kazdağlı, on yedinci yüzyılda Anadolu'dan Mısır'a gelmiş ve 1704'te ölümünden önce kethüda veya ikinci komutan rütbesine yükselen prestijli Yeniçeri Ocağı'na katılmıştı. İlk başta Kazdağlılar, 1730'da Kasımi düşmanlarını yok eden Fakari hizbi içinde çalıştı, ancak 1740'larda Kazdağlılar Mısır'da baskın güç haline geldi. Mısır'ın önemli idari memuriyetlerinin çoğunun kontrolünü ele geçirmenin

yanı sıra, Kazdağlılar Mısır'ın gelişen kahve ticaretinden zengin oldu.

Bu dönemdeki Kazdağlı liderlerinin en etkileyicisi, 1760'tan 1772'ye kadar Mısır'ı yöneten acımasız ama dinamik bir adam olan Ali Bey el-Kabir'di. Mısır'ı adeta İstanbul'dan bağımsız hale getirdi. Ali Bey, padişahın Mısır'a gönderdiği iki valiyi görevden almakla kalmamış, padişahın hemen ardından ve padişahın tayin ettiği kişinin yerine cuma namazlarında adını okutmuştur. Kendi adına da madeni paralar bastırmıştır. Her ne kadar Mısır'daki Memlûk olmayan Osmanlı askeri birliklerinden birinden –Yeniçeri Ocağı'ndan– çıkmış olsa da, gerçekte onun iktidardaki dönemi ve 1772'den 1775'e kadar hüküm süren halefi Muhammed Bey Ebü'l-Zehab'ın iktidardaki dönemi, daha yakından bakıldığında Osmanlı Mısır tarihinin herhangi bir döneminden çok eski Memlûk dönemine benziyordu. Genellikle neo-Memlûkler olarak adlandırılan bu iki hükümdar, Mısır'ı bağımsız bir devlet haline getirmeye ve onu Osmanlı hükümdarlığından koparmaya çalıştı. Ali Bey, İstanbul'daki üstlerinin isteklerine karşı Suriye'yi işgal etti ve Avrupalı diplomatlarla kendi diplomatik müzakerelerini yürüttü. Ancak bu iki sürgün hükümdar sonuçta başarılı olamadı. Osmanlılar 1775'te Mısır üzerindeki kontrollerini yeniden kurdular, ancak onu 1798'de ülkeyi işgal eden Fransızlara ve ardından Osmanlı valisi ile üç taraflı bir mücadelede galip gelen Arnavut askeri maceraperest Kavalalı Mehmed Ali'ye kaptırdılar. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Memlûkler, onun Arnavut yiğitleri ve Mısır'ın hükümdarları olarak saptamıştı.

OSMANLI MISIR'INDA SOSYAL VE KÜLTÜREL YAŞAM

Büyük ölçüde Kazdağlıların etkisi ve salgın hastalıkların ve gıda kıtlığının olmaması nedeniyle Mısır, on sekizinci yüz-

yılın ikinci yarısında olağanüstü bir siyasi istikrar ve ekonomik refah dönemi yaşadı. Memlûk iktidarının zirvesinden bu yana bu kadar sakin günler görmemişti. Sanat gelişti, Kahire güzellik kazandı, kitap okuma ve entelektüel salonlar moda oldu ve sufi grupları büyük bir güçle faaliyet gösterdi. Mısır'ın en keskin gözlemcisi olan tarihçi El-Cabarti'ye göre, Mısır bu dönemde "Barışçıldı, çekişme ve şiddetten uzaktı. Kahire'nin güzellikleri parlaktı, mükemmelliği aşikârdı, rakiplerini alt ediyordu. Fakirler rahat yaşardı. Hem büyük hem de küçükler bolluk içinde yaşadı."

Ülkenin kültürel gelişimini ve siyasi refahını desteklemek, büyük ölçüde kahve ticaretine dayanan bir ekonomik dalgalanmaydı. On altıncı yüzyıla kadar Mısır, Asya baharatları ve Asya'dan Avrupa'ya giden diğer yüksek değerli mallar için önemli bir antrepo olmaya devam etmişti. Ancak Avrupalı güçlerin Hint Okyanusu'na girişi ve Güney Afrika'da Ümit Burnu'nu çevreleyen yeni ticaret yolları Mısır'ın küresel ticaretteki önemini tehdit etti. İmdada kahve yetişti. Başlangıçta Etiyopya'da yetiştirilen, daha sonra köklerin Yemen'e taşınmasından sonra, bu Güney Arap prensliği, kahvenin yetiştirildiği başlıca yer haline geldi ve on beşinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar devam eden tek ihracat kaynağı oldu. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllara gelindiğinde kahve, on dokuzuncu yüzyıldaki çaya benzer bir statüye, yirminci yüzyılın ilk yarısında ise tütün ve alkole benzer bir statüye ulaşmış ve dünyanın her köşesinde talep görmüştü. Kahvehaneler, zengin ve güçlülerin en son ticari ve finansal haberleri tartışmak ve siyasi servetlerini planlamak için bir araya geldikleri yerler olarak ortaya çıktı. Daha dindar insanlar, onlara enerji patlaması veren ve dini meditasyonlarını uzatan bir içecek tüketmek için onlara akın etti. Hatta dükkânlarda toplanıp mırıldanmak ve tersine dönmüş bir dünya hayal etmek için bir araya gelen yoksul ve mazlumlara teselli sağladılar. Kahire,

kahve bağımlılığı açısından Avrupa'nın en zengin yerlerinden bile çok ilerideydi. Londra'nın ilk kahvehanesi 1652'de, Kahire'nin bu tür 643 kuruluşla dolup taştığı bir zamanda açıldı. 1800'e gelindiğinde, Kahire'deki kahvehanelerin sayısı iki katına çıktı ve şehrin kervansaraylarının altıda biri kahve çekirdeklerini depoladı.

Kahvenin yetiştirildiği tek bölge Yemen olduğu sürece (ve Yemenliler ayrıcalıklı konumlarını inatla korudular, herhangi bir kahve çentiğinin ülkeyi terk etmesine izin vermediler), Mısır'ın ticari üstünlüğü güvence altına alındı. Avrupa'ya yapılan tüm kahve ticareti ülkenin içinden geçiyordu. O halde, Mısır'daki en zengin ve en etkili tüccarların on sekizinci yüzyıl kadar geç bir tarihte bile kahve tüccarları olması şaşırtıcı değildir. El-Cabarti'nin muazzam bir servete sahip olarak tanımladığı Sharaybi ailesi, Mısır'ın on yedinci ve on sekizinci yüzyıl kahve işinde baskın tüccarlardı. Kahire'nin en gözde semti Azbakiye'de, mahallenin göz alıcı gölünün kenarına inşa edilmiş bir malikânede göz kamaştırıcı bir şekilde yaşıyorlardı. On iki büyük oturma odasına sahip saray gibi evleri, Kahire'nin iyi bağlantıları olan kişiler için popüler bir buluşma yeri olarak hizmet etti. Memlûk beyleri oraya eğlenmek için geldiler, ancak güncel siyasi ve ticari meseleleri tartışmak için oyalandılar. Kızıldeniz kıyılarında ve tüm Mısır'da tüccar acenteleri bulunan Sharaybiler, servetlerini kamu yararına hizmet etmek için kullandılar. Bilgin sınıfların fikir alışverişinde bulunduğu davet salonları düzenlediler ve büyük kitap koleksiyonlarının ilgi duyan herkesin kullanımına sunulduğu kütüphaneler kurdular. Ailenin kurucusu Muhammed el-Daba'nın cenazesi, insanların bu halk ruhuna sahip kişiye verdiği zenginliği ve itibarı ortaya çıkardı. Kahire'nin tüm seçkinleri katıldı; cenaze alayı aile evinden camiye kadar uzanıyordu.

Maddi refah, manevi bağlılığı arttırdı. Osmanlı yönetici sınıflarının Anadolu tasavvuf tarikatları ile her zaman sahip

oldukları yakın ilişki ve yönetici ailenin mistik ve popüler İslam ibadet biçimlerini benimsemesi sayesinde, tasavvuf tarikatları Osmanlı Mısırı'nda gelişti. Memlûk'ten Osmanlı yönetimine geçiş sırasında, Mısır'ın önde gelen sufi üstadı, ilim ve dindar yaşamı geniş bir takipçi kitlesi kazanan Abdülvahhab el-Şarani (1493-1565) idi. Müritlerinden biri, bir okul ve mescitten oluşan bir zaviye veya dini bir bina inşa etti. Zamanla, el-Şarani'nin ünü yayıldıkça, zaviyesi genişledi, öyle ki en yüksek noktasında 200 mutasavvıf barındırdı ve mutasavvıf olması gerekmeyen 500 kişiye yiyecek ve barınak sağladı. El-Şarani, İspanya doğumlu sufi mistik ibn el-Arabi'nin (1165-1240) hayranı ve sadık bir öğrencisiydi ve takipçilerini, el-Arabi'nin İslam hakkındaki her şeyi kapsadığına ve onun Tanrı ile mistik birliğini kolaylaştırdığına inandığı öğretilerine öykünmeyi teşvik etti.

Mısır'da eşit derecede etkisi olan bir başka tarikat Halveti tarikatıydı. İsmini Arapça geri çekilmek anlamına gelen *halve* kelimesinden alan Halveti sufiler, meditasyon yapmak ve mistik deneyimlere dalmak için günlük hayatın telaşından ve hantallığından kaçınmaya çalışmışlardır. Tarikat on dördüncü yüzyılın sonlarında Kafkasya, Anadolu ve Azerbaycan'da ortaya çıkmasına rağmen, on beşinci yüzyılda Mısır'daki canlılığı etkisinin Kuzey Afrika'ya ve Sahra'ya yayılmasına neden oldu. Mısır'daki Halveti şeyhlerinin en itibarlısı Damirdaş el-Muhammeddi (ölümü: 1523) idi. Yoksullara olan ilgisiyle tanınan Muhammed, meyve ağaçlarından bir meyve bahçesi kurdu ve ürünlerini ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Takipçileri de onun için bir zaviye inşa ettiler; burada elli halve ya da mutasavvıfların tefekkür için çekildikleri özel odaları olduğu söyleniyordu.

Osmanlı dönemi kültürel kazanımlarının belki de en kalıcı olanı bu üç yüzyıl boyunca Kahire'de inşa edilen yapılar. Memlûkler genellikle İslami Kahire'nin en yaratıcı mimarları ve güzelleştiricileri olarak düşünülse de, aslında Orta Çağ ve

erken modern geçmişin en önemli binalarının önemli bir kısmı Osmanlı yüzyıllarında inşa edilmiştir.

Osmanlı fethi sırasında, Kahire üç büyük şehir merkezinden oluşuyordu. İlk ve en önemlisi, her ikisi de surlarla çevrili olan kaleye bağlanan eski bir Fatımi kraliyet şehri olan el-Kahire idi. Osmanlı ileri gelenlerinin çoğu ya fetihten sonra El-Kahire'deki en iyi evleri devralmış ya da orada onlar için yeni, daha geniş konutlar yaptırmıştır. İkinci kentsel konum, büyük bir Kıpti nüfusu olan ve el-Kahire'nin güneybatısında bulunan eski Kahire'ydi. Bu, sakinlerinin çoğu yoksulluk içinde yaşayan "oldukça çürümüş bir kasabaydı". El-Kahire'nin bir kilometre batısında, aynı zamanda şehrin limanı olarak da hizmet veren üçüncü kentsel alan Bulak vardı. On yedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Kahire'nin nüfusu Memlûk döneminin sonunda orada yaşayan 100.000 kişilik nüfustan fazla artmaya devam ederken Fransızların vardığı çeyrek milyonluk nüfusa ulaşma yolundaydı. 1800'de karşılaşılan sakinler bu üç kentsel kümelenmeyi ayıran boş alanları dolduruyorlardı. Yeni yaşam alanları arasında Azbakeya en çok arzu edilen olarak kabul edildi. Bir göletin etrafına inşa edilmiş, Kahire'nin bir dizi en büyük ve en zarif konutlarıyla övünüyordu.

Kahire'yi güzelleştirmek için herkesten fazlasını yapan siyasi figür, 1714'ten 1776'ya kadar yaşayan Kazdağlı yönetici seçkinlerinin bir üyesi olan Abdurrahman Katkhuda'ydı. Yaşam öyküsü, Kazdağlı ailesinin güçlü üyeleri arasında benzersizdir. Doğuşu, aile zenginliği ve miras aldığı yüksek makam, onun siyasi üne kavuşmasını desteklese de, siyasi mücadeleye çok az ilgi gösterdi. Kazdağlı ailesinin başı ve güçlü ve prestijli Yeniçeri birliklerinin lideri olarak, kendisinden öncekiler gibi ülkeyi acımasızca yönetebilmesi için kendisini siyasi astlar ve hizmetlilerle kuşatması beklenirdi. Ancak onu siyasi hırslar yönlendirmedi. Politikaya olan ilgi-

sizliği, hatta bu ailenin bir üyesinde anlaşılması zor bir saflık, sonunda onu mahvetti. Oybirliği ile yönetme arayışında olan ve yetenekli insanları yetiştirmeye hevesli olan Ali Bey el-Kabir'in iktidara gelmesini kolaylaştırarak kendi siyasi ve kişisel yıkımını gerçekleştirmiştir. Sonrakinin siyasi hırsları kötü gizlenmiş ve sınırsızdı ve 1765'te Ali Bey patronunun kariyerini onu Hicaz'a sürgüne göndererek sonlandırdı. Etkili bir Kazdağlı hükümdarı olan selefi İbrahim Katkhuda ve halefi Ali Bey'in aksine Abdurrahman Katkhuda'yı heyecanlandıran mimari güzellik ve kentsel ihtişamdı. Kahire'yi daha ferah ve ruhen daha doyurucu hale getirmeye kendini adadığında hiçbir masraftan kaçınmadı.

Abdurrahman'ın bir Kazdağlı siyasi şefinin kalıbına uymamasının belki de sebeplerinden biri, onun Osmanlı veya Memlûkten ziyade Mısırlı olmasıydı. Özgür doğmuş bir Mısırlı kadının çocuğu olarak dünyaya geldi ve Mısır metotlarıyla ve Mısır kurumlarında eğitim gördü, iyi bir Arapça bilgisi edindi. Yine de kariyerinin büyük bir bölümünde, siyasi hırsları 1747'den 1754'e kadar Mısır'a egemen olan doğuştan hükümdar İbrahim Kazdağlı'nın gölgesinde görev yaptı. Ancak İbrahim Kazdağlı'nın 1754'te ölümü, Abdurrahman'ı hamisi konumuna getirdi. Uzlaşı tercihi, kendisinden öncekilerin yaptığı gibi hasımlarını yok etmesini engelledi. El-Cabarti de dâhil olmak üzere, Kazdağlılar hakkında söyleyecek pek iyi şeyleri olmayan eleştirmenleri, onun siyasi davranışına kuşkuyla baksalar da, dini bağlılığına, hayır işlerine ve özellikle de Kahire'yi yenilemesine hayran kaldılar. El-Cabarti'nin en büyük mimari zaferi olarak gördüğü el-Ezher Camii'ne yaptığı eklemeler hakkında Mısırlı tarihçi, "El-Ezher Camii'ne eklediği binalardan başka bir başarısı olmasaydı da, bu benzeri olmayan bir başarı yeterli olurdu." yorumunda bulundu. Yine de çok daha fazlasını yaptı ve bunu, Memlûk seleflerini taklit etme eğiliminde olan diğer

Osmanlı hükümdarlarının aksine, oldukça kişisel bir mimari üslupla yaptı. Yapıları, Osmanlı dönemine benzersiz katkılar olarak öne çıkıyor.

Osmanlı döneminin en çekici binaları sebil küttablar, genellikle ikinci katta çocuklar için dini okulları birleştiren yapılardı. Bu yapıların yoldan geçenlerin susuzluklarını giderebilecekleri zemin kata bağlı çeşmeleri vardı. Birçokları tarafından Kahire'deki Osmanlı mimarisinin en güzel parçası olarak kabul edilen bu sebil küttabların en etkileyicisi, Abdülrahman tarafından Fatımi kraliyet şehrinin (Muizz Caddesi) ana caddesine dikilen ve 1744'te tamamlananıydı. Bugün hâlâ görülebilmekte ve hamisinin dini coşkusunu ve rakipsiz mimari parlaklığını yansıtmaktadır. Üç tarafı da açık, en çarpıcı özelliği, suyun yayalara dağıtıldığı muhteşem, büyük bir ızgara penceresidir. İkinci katta genç öğrencilere okuma yazma öğretilen bir sınıf var.

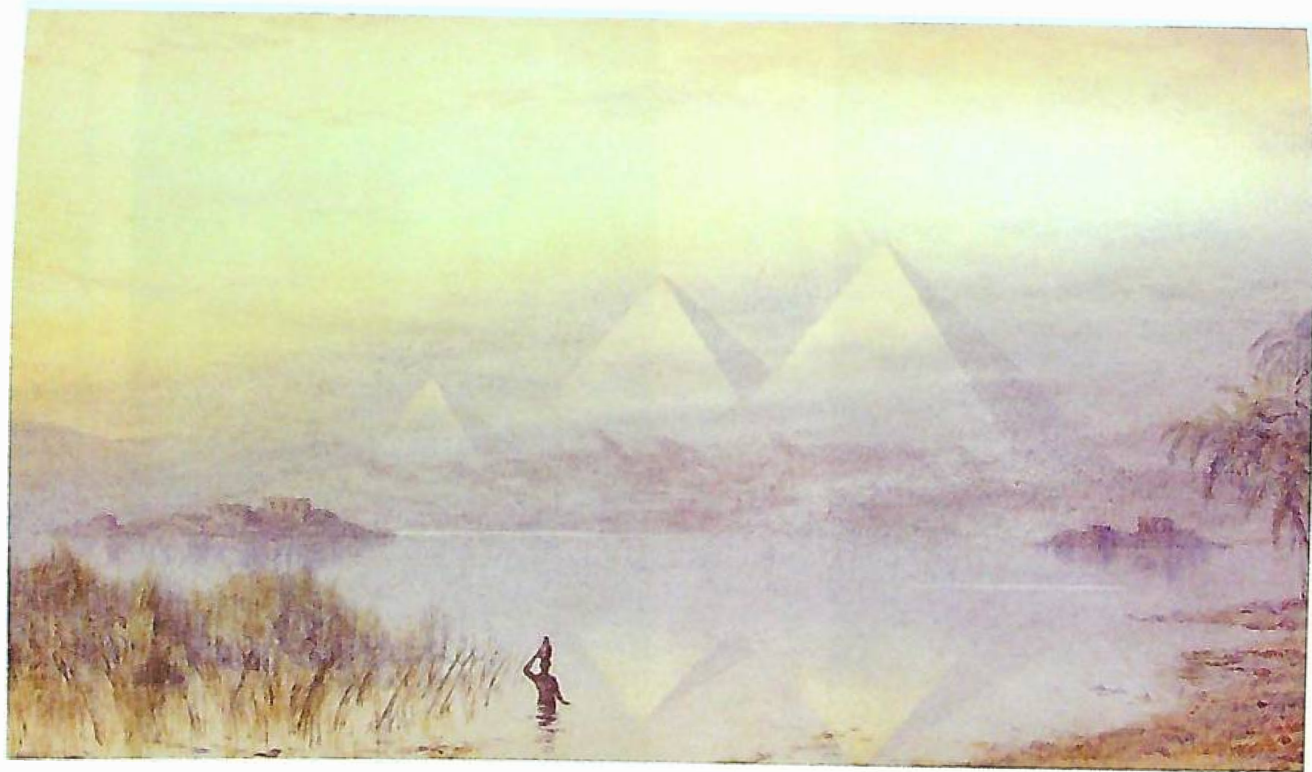
Yine de birçok yönden Kahire'deki Osmanlı yapılarının en çarpıcısı Osmanlı döneminde hiç dikilmemiştir. Mısır'ın Arnavut valisi Kavalalı Mehmed Ali'nin Mukattam tepelerinin çıkıntısında bulunan tepesindeki kalede inşa ettiği cami, bir on dokuzuncu yüzyıl eseridir. Kavalalı Mehmed Ali Camii olarak bilinen, Kahire'nin siluetine hakim olan bu cami, şehre gelen ziyaretçileri karşılayan ilk dini yapıdır. Osmanlı dini binalarıyla ilişkili tüm özelliklere sahiptir. Merkezi ibadethanenin üzerinde bir kubbe ve İslam'ın gücünü gökyüzüne yansıtan uzun ve ince minareler, bu durumda seksen iki metreden az olmayan, tamamen büyük Süleymaniye Camii'ni ve İstanbul'daki diğer önemli camileri andırıyor. Yine de Kavalalı Mehmed Ali Camii saf bir Osmanlı mimarisi değildi. Fransız hükümdarı Louis-Philippe tarafından Mısırlı paşaya sunulan ve bir saat kulesine yerleştirilen saat de dahil olmak üzere Avrupa etkilerine sahipti. Birçok gözlemcinin görüşüne göre, iç kısmı tamamen İslami değildir ve dinden çok din

dışıdır. Pek çok eleştirmen, onu çevreleyen, ancak üzerinde yükselen diğer güzel dini yapılarla karşılaştırıldığında "barbar bir cami" olarak görüyorlar.

Mısır'ın ekonomik refahı, kültürel canlılığı ve siyasi istikrarının katkıları olmadan sağlanamayacak olan geniş nüfus kitlesi –Mısır köylülüğü– kısaca ele alınmadan Osmanlı Mısır'ının sosyal ve kültürel yaşamına ilişkin hiçbir tartışma tamamlanamaz. Ne yazık ki, sıradan köylülerin hayatları hakkında yeterince şey bilinmiyor, ancak çoğu için merkezi hükümetin müdahaleleri zahmet vericiydi ve köylülerin zoruna gidiyordu. Hükümdarların emirlerini yerine getiren yetkililer, hatta onların ortasında yaşayanlar bile şüpheyle karşılandı ve haklı olarak sömürücüler olarak görüldü. Birçok bakımdan köy yaşamının tek tesellisi aile, arkadaşlar ve sıradan insanların hayatlarını kaplayan popüler İslam biçimiydi.

Osmanlı döneminde daha önce olduğu gibi Mısır köyü ülkenin temel idari ve mali birimini oluşturuyordu. Kendileri köylerde ikamet eden, kapsamlı olmayan ama yine de etkili bir yerel yöneticiler grubu, merkezi hükümetin ajanları olarak hizmet ettiler ve vergilerin toplanması ve kanunların korunmasından, başta mültezimler olmak üzere, üstlerindeki yetkililere karşı sorumluydular. Mültezimlerin birincil köy temsilcisi, genellikle en zengin ve kesinlikle yerel topluluğun en saygı duyulan üyelerinden biri olan köy şeyhiydi. Büyük köylerde yirmi kadar şeyh olabilirdi. Onlara, vergi ve arazi kayıtlarını tutan ve arazi ve diğer vergileri toplarken şeyhlere yardım eden, genellikle Kıpti nüfustan gelen muhasebeciler ve haznedarlar tarafından yardım edildi. Diğer görevliler arasında köylüleri soygunlardan korumakla sorumlu köy bekçileri ve anlaşmazlıklar ortaya çıktığında ve hukuki soruların cevaplanması gerektiğinde şeriatı uygulayan yerel kadılar vardı. Ne yazık ki köylülük için, bu yetkililer merkezi hükü-

metteki siyasi efendileri adına agresif bir şekilde çalıştılar ve kendi siyasi ve mali refahlarını geliştirmek için hiçbir çabadan kaçınmadılar. Nadiren köylüleri dış dünyadan korumaya çalıştılar.

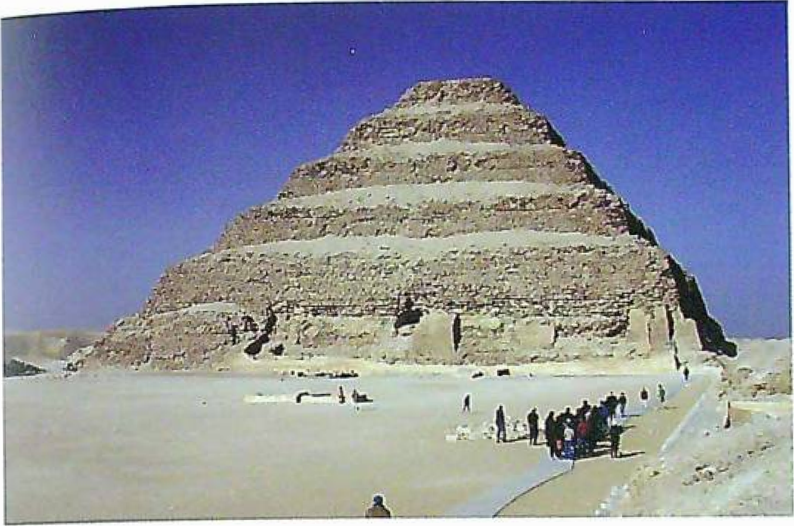
Görsel 1: Nil taşkını sırasında piramitler

Görsel 2: Bir *şaduf*

Görsel 3: Bir *sakiye* veya buffalo güdümlü su çarkı

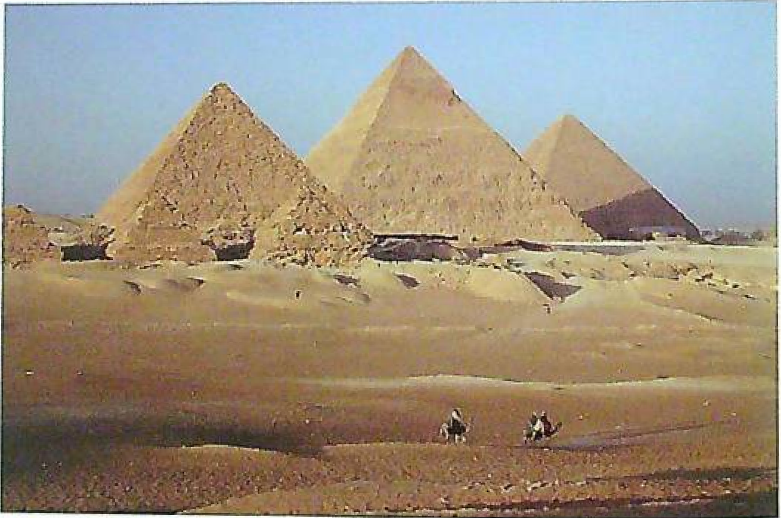
Görsel 4: Basamaklı piramit

Görsel 5: Bent Piramidi

Görsel 6: Arkasında Kefren Piramidi olan Sfenks

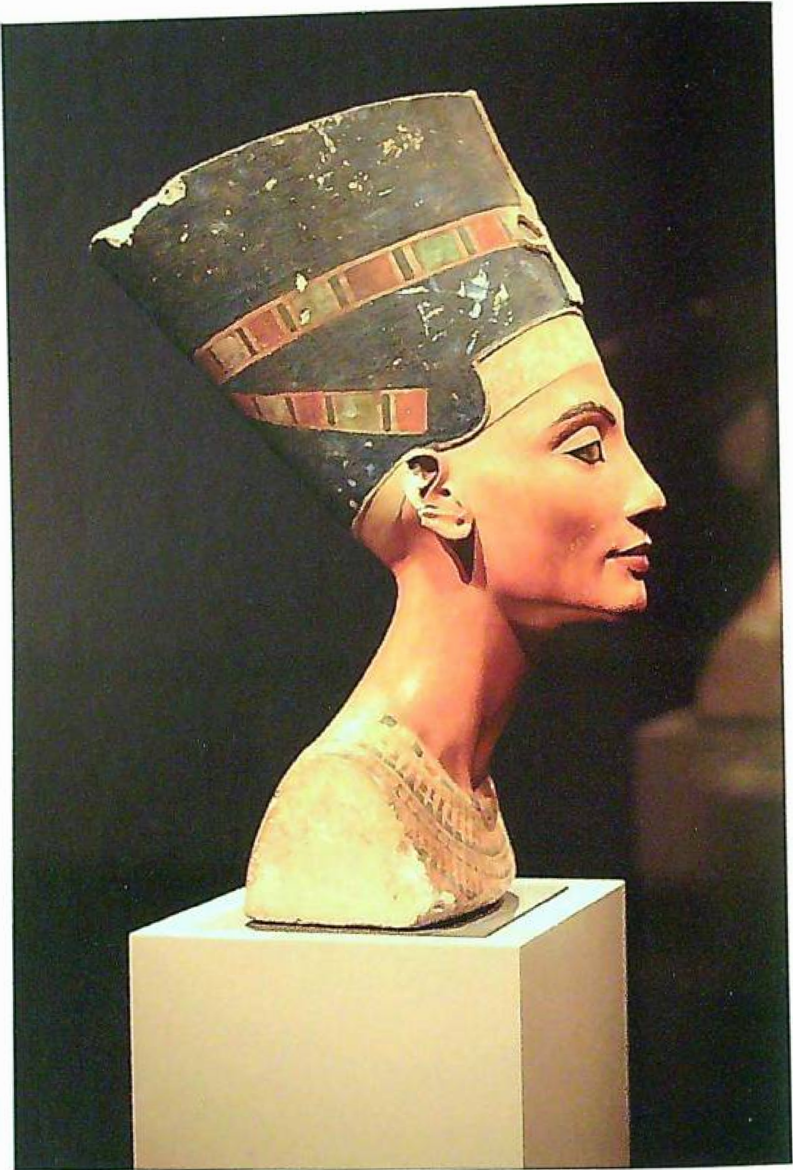
Görsel 7: Büyük Giza Piramidi

Görsel 8: Luksor'daki sfenksler yolu

Görsel 9: Kraliçe Hatşepsut'un mezar odası

Görsel 10: Kraliçe Nefertiti büstü. "Altes Museum", Berlin.

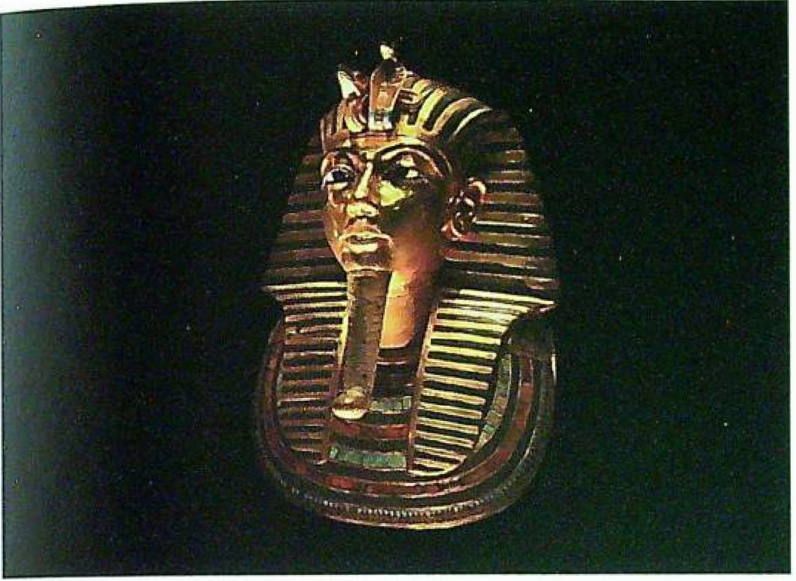
Görsel 11: Akhenaton heykeli

Görsel 12: Güneş diski tanrısı, Aten

Görsel 13: Ebu Simbel

Görsel 14: Kral Tutankamon'un maskesi

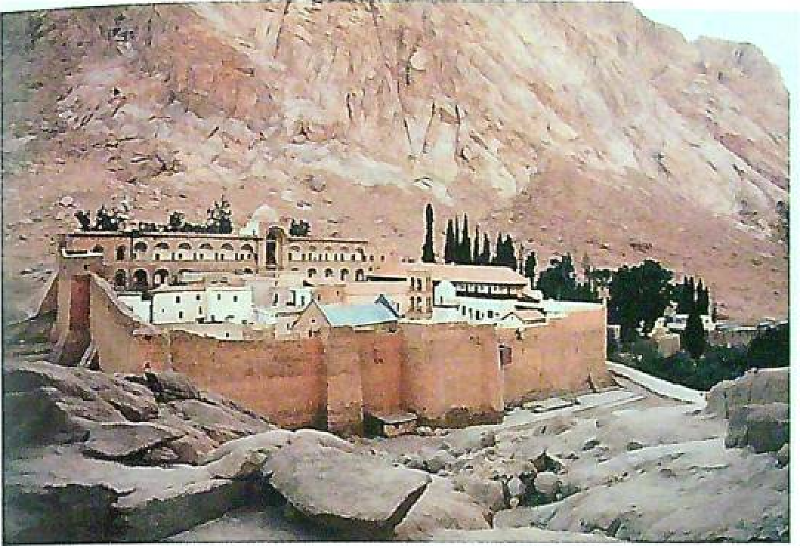
Görsel 15: Kral Tutankamon'un kraliyet tahtı

Görsel 16: Filai Tapınağı

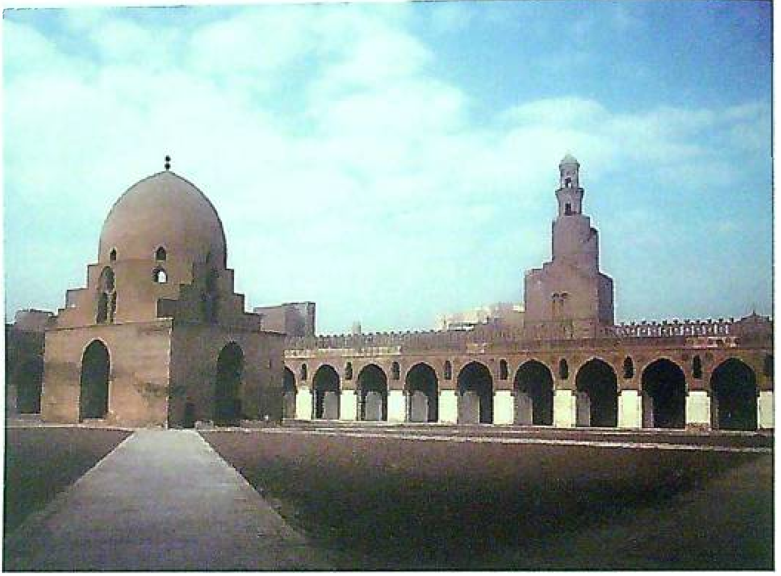
Görsel 17: İskenderiye'deki Roma amfitiyatrosu

Görsel 18: Sina'daki Aziz Catherine Manastırı. Cross, Mısır'dan bir görüntü (Harcourt, 1991).

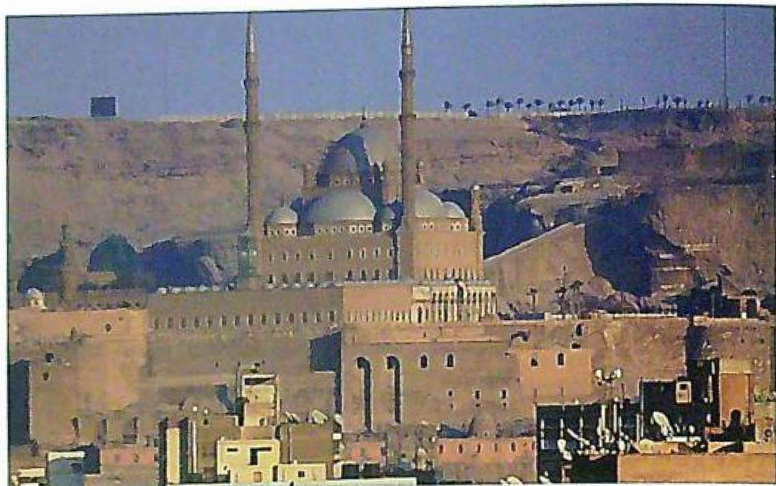
Görsel 19: Kavalalı Mehmet Ali Cami

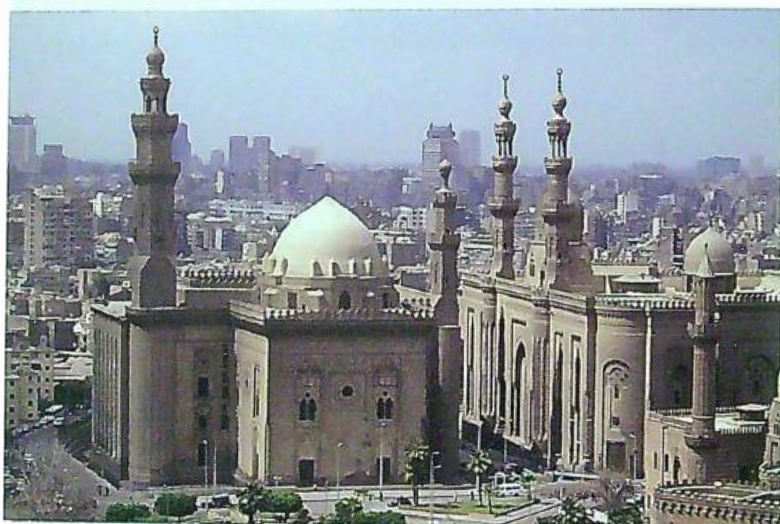
Görsel 20: Ahmed Bin Tolun Camii. Cross, Mısır'dan bir görüntü (Harcourt, 1991).

Görsel 21: El-Ezher Cami

Görsel 22: Kale

Görsel 23: Sultan Hasan Camii

Görsel 24: Sanatçının Mısır'daki Napolyon yorumu. Jean-Léon Gérôme. Tuval üzerine yağlıboya. Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi, Princeton, NJ.

Görsel 25: Başörtüsü takmış ve Dendera Tapınağı'nın kalıntılarının önünde duran Mısırlı öğrenci kızlar.

9. BÖLÜM

NAPOLYON BONAPARTE, KAVALALI MEHMED ALİ VE İSMAİL

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA MISIR

Thomas Carlyle, dünya tarihinin büyük adamların biyografisinden ibaret olduğunu iddia etti. Karl Marx, büyük adamların tarih yazdığını, ancak her zaman istedikleri gibi olmadığını ekledi. Mısır'ın tarihi, on dokuzuncu yüzyılın başlangıcından –tam olarak 1798– İngilizlerin Mısır'ı işgal ettiği yıl olan 1882'ye kadar, üç büyük şahsiyet etrafında döner: Mısır' da büyük bir Fransız işgaline önderlik eden Napolyon Bonaparte. 1798, Mısır'ı Avrupa'nın en radikal ulus devletleriyle karşı karşıya getirdi; 1805'ten 1848'e kadar Mısır'ı yöneten ve Mısır toplumunun neredeyse tüm köşelerini dönüştüren modernleştirici programları harekete geçiren Mehmed Ali; ve Mısır'ı Avrupa'nın bir ileri karakolu yapmak olan 1863'ten 1879'a kadar Mısır'ın hükümdarı olan Hidiv İsmail. Her adamın Mısır için görkemli vizyonları vardı. Her biri kendi yolunda başarısız oldu. Napolyon Mısır'da sadece bir yıl kaldı ve işgalinden sadece üç yıl sonra Fransız birlik-

lerinin ülkeden çıkmaya zorlandığını gördü. Kavalalı Mehmed Ali'nin kuvvetleri İstanbul'un kapılarına dayandı, ancak Avrupa diplomatik baskısı altında toprak kazanımlarının çoğunu terk etmek ve Mısır ordusunun büyüklüğünü ve ülkenin ekonomik emellerini sınırlamak zorunda kaldılar. İsmail, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılışını Mısır'ın nihayet Avrupa uluslarının birliğine katıldığının kanıtı olarak kutladı. Yine de Avrupalı hasımları on yıl sonra onu tahttan indirdi. İflas batağına saplanmış bir ülkeden ayrıldı.

FRANSA, BONAPARTE VE MISIR, 1798-1801

1 Temmuz 1798'de İskenderiye kıyılarında 400 gemi ve 54.000'e yakın adamdan oluşan devasa bir Fransız filosu ortaya çıktı. Gemide 36.000 asker ve 16.000 denizci vardı. Mısırlılar hiç bu büyüklükte bir istilacı ordu görmemişlerdi, özellikle de denizden gelen bir orduyu görmedikleri kesindi. Mısır'ın son büyük yabancı istilası olan 1517'deki Osmanlı kara işgali, daha az asker içermiş ve karadan Sina Yarımadası'nı aşmıştı. Fransa'nın işgal kuvvetleri, daha şimdiden devrim tarafından ortaya atılan Fransız askeri ve siyasi şahsiyetlerinin yükselen yıldızı ve yirmi sekiz yaşındaki bir general olan Napolyon Bonaparte'ın komutası altındaydı. İskenderiye halkı, Fransızları kıyılarında gördüklerinde korkuyla doldu. Bir görgü tanığı olan Türk Nicholas sakinlerin denize baktıklarında sadece gökyüzünü ve gemileri görebildiklerini ve "hayal edilemez bir korkuya kapıldıklarını" iddia etti. (Bir sanatçının Mısır'daki Napolyon tasviri için Görsel 24'e bakın.)

Fransız kuvvetlerinin geldiği haberi başkente ulaştığında, Kahireliler de korkmuştu. Birçoğu eşyalarını toplayıp kırsala kaçtı. Sadece gururlu Memlûk savaşçıları çok az endişe gösterdi. Aslında, Horatio Nelson komutasındaki bir İngiliz deniz filosu Mısır sularını geçtiğinde ve Mısırlıları, Fransız

deniz ve kara kuvvetlerinin bölgede olduğu ve Mısır'a bir saldırı planlayabileceği konusunda ikaz ettiğinde daha erken bir uyarı almışlardı. Memlûkler, İngiliz uyarılarına pek aldırış etmediler. Fransızlar ülkeyi işgal etse bile kendi güçlerinin galip geleceği inancıyla güvende kaldılar. "Franklar gelsin; onları atlarımızın toynaklarının altında ezeceğiz."

Fransız kuvvetleri Mayıs ortasında Toulon'dan ayrılmıştı ve Malta'yı işgal etmek ve Fransız kontrolü altına almak için kısa bir mola vermek dışında altı haftadır denizdeydi. Gemilerdeki adamların çoğu, gemiye çıktıklarında gidecekleri yeri bilmiyorlardı ve Mısır'a yaptıkları yolculukta yolun yarısında bunu öğrendiler. Ancak o zaman Bonaparte donanmanın Mısır'a bağlı olduğunu ve askerlerin Avrupa aydınlanması ve Fransız Devrimi'nin ideallerini dünya medeniyetinin beşiğinden birine getirmek gibi şanlı bir misyona sahip olacaklarını duyurdu. Bonaparte'ın duyurusu erkekleri, özellikle de Bonaparte'ın birliklerine eşlik etmeyi seçtiği ve kendi kültürlerini getirecekleri bir zamanlar büyük bir uygarlık merkezini gözlemleme umuduyla büyülenen 151 akademisyeni heyecanlandırdı. Ancak gemide bu kadar uzun bir süre kaldıktan sonra, herkes sıkışık yerlerden ve engebeli Akdeniz'den bıkmıştı. Gerçekte, Fransız filosunun çoğunun kendisini Akdeniz'in dibinde bulmasını yalnızca iklimin iyi talihi engellemişti. Sisli bir günde, Fransız gemileri ve Nelson'ın filosu fark edilmeden birbirlerinin yanından geçtiler.

Fransızlar kuvvetlerini çıkarmada veya filolarını İskenderiye yakınlarındaki Abukir Körfezi'ne demirlemede çok az zorluk yaşadılar. Mısır hakkındaki ilk izlenimleri belirgin bir şekilde olumsuzdu. Büyük İskender'in kurduğu bir şehir ve onun uzun ve köklü tarihini yansıtan antik eserler görmeyi bekleyen Fransızlar, bunun yerine sadece 6.000 nüfuslu küçük bir balıkçı köyü gördü. Tarihi öneme sahip birkaç işaret fark ettiler. Hemen görünen tek anıt, yüzyıllardır Pompeis'un

sütunu olarak bilinen, ancak gerçekte güneş tanrısı Serapis'e MÖ 300 civarında dikilmiş bir tapınağın parçası olan bir sütundu. Fransız bilginlerinden biri şu görüşteydi: "Ptolemaiosların şehrini, kütüphaneyi, insan bilgisinin merkezini arıyorduk. Bunun yerine harabeler, barbarlık, yoksulluk ve bozulma bulduk."

Mısır'ı işgal etme kararı, üzerinde büyük etkisi olmasına rağmen, yalnızca Bonaparte'ın beyin fırtınası değildi. İngiltere'yi işgal etmek için ordunun başına geçmişti. İngilizler okyanusları kontrol ettiği sürece, bir istilanın başarısız olacağının kesin olduğunu fark ederek, bunun yerine kendisinin ve diğer Fransız liderliğinin Britanya İmparatorluğu'na bir darbe olarak gördüğü şeyi vurmayı seçti. Mısır, denizaşırı Britanya'nın temel taşı olan Hindistan'ın stratejik yaşam hatlarından biriydi. Fransızlar burayı işgal ederek İngiliz prestijine ve ticari gücüne bir darbe vuracaklarından emindi. Buna ek olarak Mısır, on yıllardır önde gelen birçok Fransız aydın ve politikacının zihnindeydi. Birkaç Fransız gezgin, Fransa halkını önemi konusunda uyarmıştı. Bu seyyahlar arasında en çok okunan, 1787'de Orta Doğu'ya dair iki ciltlik güvenilir bir seyahatname olan, 1783, 1784 ve 1785'te *Mısır ve Suriye Üzerinden Seyahatler*'i yayınlayan Constantine-François de Volney idi. Dahası, Fransızların Mısır'la, Fransız denizaşırı ticaretinde büyüyen (uzak ara da olsa ikinci sırada) bir ticari bağlantısı vardı ve halen Karayipler'deki Sugar Adaları'nın çok gerisinde kalıyordu. Fransızların İskenderiye, Rosetta ve Kahire'de üç konsolosluk açtığı Mısır'da kırk ya da elli Fransız tüccar yaşıyordu. Nihayet, Talleyrand 1797'de Fransa dış işleri bakanı olduğunda, temel atıldı. Talleyrand, kesin olarak Mısır seferinden yanaydı ve Fransa'nın sadece Mısır'da bir koloni kurmakla kalmayıp, bu bölgeyi Orta Doğu'daki büyük bir Fransız imparatorluğunun çekirdeği olarak kullanacağını umuyordu. Hindistan ve Amerika'daki Britanya İmparator-

luğu'na rakip olacak bir imparatorluktan başka bir şey peşinde değildi.

Fransız kuvvetleri, Kahire'ye giderken Nil'in batı koluna doğru yürüyüşe başlarken, yol boyunca Bedevi güçleri tarafından taciz edildiğinde, Bonaparte Mısır halkına bir bildiri yayınladı. Arapça yazılmış olan belge, Mısır halkının alt kademelerine hitap etmeye ve askerlerini Mısır'ın Memlûklerin kötü yönetiminden kurtarıcıları olarak tasvir etmeye çabalıyordu. Avrupa'da Fransız ordusuna çok iyi hizmet etmiş olan Fransız Devrimi'nin temalarını hatırlatan Bonaparte, kendisinin ve askerlerinin Mısır halkının dostları olarak, erkeklerin eşitliğine inananlar ve erkeklerinin bulunduğu bir devletin hizmetkârları olarak geldiklerini söyledi. Erdem ve zekâ güç kullanırdı. Ayrıca, kuvvetlerinin İslam düşmanı olmadığını, aslında "sadık Müslümanlar" olduklarını iddia etti.

Fransız Devrimi'nin idealleri Avrupa kıtasında pek çok taraftar kazanırken, Mısır'da kulakları tıkadı. Fransız işgali hakkında en az üç ayrı rapor yazan ve gözlemleri fethedilen topluluğa dair çoğu zaman eksik olan perspektifi sağlayan Mısır'ın zeki vakanüvisi el-Cabarti, Fransız bildirisini küçümsemekten başka bir şey yapmadı. Arapça kullanımındaki sayısız hataya dikkat çektikten sonra ideolojisine saldırdı. Roma'da Papa'yı kovduklarından dolayı Fransızların herhangi bir dinin dostu olmadığını yazdı. "Hiçbir dine tutunmazlar. Görüyorsunuz ki onlar, Allah'ın bütün sıfatlarını inkâr eden materyalistler." Okurlarına, Fransızların kendi hükümdarlarını katlettiklerini ve bireylerin eşitliğine dayalı doktrinlerinin bir yalan olduğunu hatırlatmak için aynı şekilde devam etti. "Göklerde ve yerde yaşayanların şahitlik ettiği gibi, Allah bazılarını bazılarından üstün kıldı."

Yine de, paniğe kapılmış Memlûkleri utandıran ve Peygamber Muhammed zamanındaki ilk Müslüman ordularının yazarını hatırlatan bir disiplin ve şevkle Kahire'ye doğru

amansız bir şekilde yürüyen Fransız ordusu, el-Cabarti'yi etkiledi. El-Cabarti'nin iki askeri güç arasındaki farka ilişkin tahmini de yanlıştı. Kahire'nin hemen dışında, piramitlerden çok uzakta olmayan bir savaşta (bu nedenle Bonaparte'ın ona verdiği adı, Piramitlerin Savaşı), Fransızlar Memlûk kuvvetlerini bozguna uğrattı ve büyük ölçüde rakipsiz bir şekilde Kahire'ye girdi. Savaşın sonucu pek kuşkulu olamazdı. Sadece Memlûkler güçlerini bölmekle kalmadılar, aynı zamanda bir grubu Nil'in doğu kıyısına yerleştirerek batı yakasında konuşlanmış diğer grubun 28.000 kişilik bir Fransız kuvvetinin tüm gücüne dayanması gerekiyordu. Buna ek olarak, Fransızların daha iyi silahları ve daha iyi savaş taktikleri vardı. El-Cabarti'nin ifade ettiği şekliyle, "Fransızların tüfekleri, şiddetli ateşte kaynayan bir kazan gibiydi." Muharebe hakkında ise, "kesintisiz atış sağır ediciydi. İnsanlara sanki yer titriyor ve gökyüzü düşüyormuş gibi geliyor." sözlerini kullanmıştı. Yine de, Fransızlar, yakalansalar bile, hasımları olarak rakiplerine büyük hayranlık duyuyorlardı. Fransız subaylardan biri, Memlûkleri kendilerine karşı "parlak renkli" kostümler giymiş ve "kılıçlar, mızraklar, gürzler, mızraklar, tüfekler, savaş baltaları ve hançerlerle silahlanmış ve her birinin üç tabancası olan" kişiler olarak tanımlamış ve "bu gösteri, yeniliği ve zenginliğiyle askerlerimiz üzerinde canlı bir izlenim bıraktı. O andan itibaren, düşünceleri ganimet üzerine kuruluydu." ifadelerini kullanmıştı. Yine de, bozguna uğratılırken Memlûkler güçlükle fethedildi. Önde gelen iki askeri şahsiyetten –İbrahim Bey ve Murad Bey– biri Suriye'ye, diğeri Yukarı Mısır'a çekildi ve savaşmaya hazırlandı.

Bonaparte'ın Kahire'ye girişi, Mısır'ın gerilemesine ilişkin yargısını değiştirmedi. Nüfusu 250.000 olmasına ve şehrin Fransız generallerin ve bilginlerin hızla devraldığı birçok lüks saraya sahip olmasına rağmen, Bonaparte Fransa'daki üstle-

rine şöyle yazdı: "Daha zengin bir ülke ve daha sefil, cahil ve vahşi bir halk bulmak zor olurdu." Bonaparte, Kahire'nin Azbakiyye bölümünde Muhammed el-Alfi Bey'in terkedilmiş sarayını talep etti. O, bilginlerini, ikametgâhından ve karargâhından çok uzak olmayan bir mesafede kendileri için uygun konutlar bulmakla görevlendirdi. Uzun araştırmalardan sonra, Bonaparte'ın evinden yaklaşık iki kilometre uzaktaki bir sarayı ve arazisini ele geçirdiler.

Peş peşe üç olay Fransız seferini başarısızlığa mahkûm etti. İlki 1 Ağustos 1798'de, Nelson komutasındaki İngiliz donanması, Suriye kıyılarında Fransız donanmasını aramaktan döndüğünde ve onu Abukir Körfezi'nde demirli olarak bulduğunda meydana geldi. Ertesi günü bile beklemeden Nelson, gecenin köründe gemilerini Fransız gemilerine karşı gönderdi. Rosetta'da bir balkondan izleyen Fransızlar, gece boyunca meydana gelen patlamaları ve ateş fırtınalarını gördüler ve büyük bir Fransız donanma zaferini izlediklerine ikna oldular. Yanıldılar. Sabaha kadar, Fransız gemilerinin en güçlülerinin çoğu batmıştı; Bonaparte'ın muhteşem bir general odası ve kendisi için özenle hazırlanmış bir yatak yerleştirdiği komuta gemisi *l'Orient* de bunlara dâhildi. Deniz felaketi haberleri Kahire'ye ulaştığında, Bonaparte kötü haberleri yayan kişilerin dillerini kesmekle tehdit etti. Ama çok geçmeden herkes olanları görmek için oraya toplanmıştı. Nelson gerçekten de Fransız donanmasını batırmış, Bonaparte'ı, askerlerini ve bilginlerini Mısır'da hiçbir kaçış yolu olmadan kapana kıstırmıştı. Aslında, İngilizler denizler üzerinde öylesine tam kontrole sahiptiler ki, Mısır'daki Fransızlar artık evdeki yoldaşlarıyla iletişim kuramazlardı. Fransızların üzerine tecrit ve bir kasvet duygusu çökerken, hem güçlü, hem de güçsüz olan Mısırlılar, kendileri için bir irade testini kanıtlayan şeyin sonunun başlangıcının bir Fransız yenilgisiyle sonuçlanacağına dair umut topladılar.

Bu olasılık, ikinci olay meydana geldiğinde, 1798 yılının Ekim ayının ortasında daha da olası hale geldi: Çok sayıda Kahireli, Fransız varlığına karşı isyan etti. Fransızlara karşı muhalefet, askerler Kahire'ye girdiğinden beri yükseliyordu. Mısırlı ileri gelenler, Bonaparte'ın giysilerine üç renkli rozet takmalarını istemesine içerliyordu. Fransız komutanının en nüfuzlulardan katılmasını istediği divan denilen meclislerde huzursuzlardı. Aynı zamanda, Kahire'nin en görkemli konutlarının ele geçirilmesine ve birçok Fransız askerinin onlara göre kaba ve medeni olmayan tavırlarına da karşı çıktılar. Bonaparte'ın Fransız birliklerinin Mısır halkına saygı duyması ve dinlerini onurlandırması talebine rağmen, askerlerin hepsi fethedilen halka medeni davranmadı. El-Cabarti, Fransız askerlerinin Mısırlı kadınlarla olan etkileşimlerinden, yerel nüfusun çoğu gibi rahatsız olmuştu. Son olarak, Bonaparte Mısır'da hükümetini kurmak ve bu nedenle ödeme yapmak için mali desteğe ihtiyaç duyduğundan, yerel halkın baskıcı bulduğu ve gayrimeşru olarak gördüğü bir dizi vergi aldı.

Fransızlara karşı muhalefetin ana toplanma noktasının, genellikle Bonaparte'ın ölümü veya Osmanlı ve İngiliz kuvvetlerinin işgali hakkındaki söylentilerden ilham alan dini liderlerin, rakiplerine karşı kutsal bir savaş (cihat) çağrısı yapmaya başladıkları camiler olduğu kanıtlandı. İki tam gün boyunca, isyancı grupları Fransızlara karşı ayaklandı ve şehir yönetimi kontrolden çıktı. İsyancılar sopalarla, coplarla ve çekiçlerle savaştı, ancak iyi organize olmadılar ve el-Cabarti'nin deyimiyle "eşek gibi ortalıkta koştular ve fanatizm arttı". Bonaparte'ın yanıtı hem acımasız, hem de ürperticiydi. İsyanla ilgisi olan hiç kimseyi esirgemeden acımasız bir karşı saldırı başlattı. Toplarını kaleye doğru çevirerek, "evlere ve mahallelere top ve bombalarla ateş açtı, özellikle Ezher Camii'ni hedef aldı ve bu bombalarla ateş etti." Fransız kuvvetleri Ezher'e girdi, öğrenci mahallelerini yakıp yıktı, camiyi kir-

letti ve kitaplıkları dağıttı. El-Cabarti isyancılara pek sempati duymasa da, Fransız askerlerinin davranışlarından dehşete düştü. "Fransızlar ellerinde kılıç ve tüfeklerle el-Ezher Cami'nde ayakkabılarıyla yürüdüler. Öğrencilerin lojmanlarını ve süs havuzlarını yakıp yıktılar, lambaları ve avizeleri kırdılar, öğrencilerin kitaplıklarını kırdılar. Kitaplara ve Kur'an ciltlerine çöp muamelesi yaptılar, onları yere attılar, ayakları ve ayakkabılarıyla üzerlerine vurdular. Ayrıca mescidi kirlettiler, içine tükürdüler, işediler ve kaka yaptılar. Şarap içtiler ve şişeleri orta avluda ve diğer yerlerde parçaladılar. Ve mescitte karşılaştıkları kimseleri soydular." Bu misillemeler, Mısır toplumunda daha önce Fransızlara meyledilen unsurları, Fransız askerlerinin eylemlerinin "sadık Müslümanların" eylemleri olmadığı konusunda hiç şüphe duymayacakları şekilde ortaya çıkardı. Bonaparte bir isyanı bastırmıştı, ancak bu süreçte Fransız otoritesine tamamen düşman bir nüfus yaratmıştı.

Üçüncü olay, Suriye'de feci bir askeri harekâttı. Fransa'dan kopan Bonaparte'ın tek bariz çözümü, Mısır'da uygulanabilir bir Fransız sömürgesi kurmaktı. Onun Müslüman yanlısı fermanları ve işbirlikçi Mısır konseyleri (divanlar) yaratma çabaları, Mısır'ı bir Fransız kolonisine dönüştürmeye yönelik bu girişimin ayrılmaz bir parçasıydı. Firavun döneminden günümüze kadar Mısır'ın tüm yöneticilerinin zihninde stratejik olarak Nil Vadisi'ne bağlı olan Suriye'ye yaptığı askeri baskın da öyleydi. Bonaparte, savaşta tecrübeli 13.000 askerden oluşan müthiş bir ordu kurdu ve Suriye'ye taşındı. Burada her şey ters gitti. İngiliz ve Osmanlı donanmaları, ilerleyen Fransız askerlerini, başıboş kalanları avlayan Bedevi aşiret mensupları gibi taciz etti. Askeri darbe, güçlü bir Osmanlı ordusunun büyük can kayıplarına uğrayan Fransızları geri püskürttüğü Akka Savaşı'nda geldi. Bununla birlikte, savaş kayıpları, hastalık kayıplarına kıyasla küçüktü. Veba, Fransız ordusunu silip süpürdü, geride bir ölüm ve izini bıraktı.

Fransızlar, Orta Doğu'yu her zaman sağlıksız bir yer olarak bilmişlerdi. Hastalık tehdidine karşı koymak için, bu salgın hastalık karşısında büyük bir doktor birliği getirmişlerdi. Fakat doktorlar, öldürmedikleri halde, neredeyse tek bir Fransız askerinin bile kurtulamadığı göz hastalıklarıyla başa çıkmakta diğer insanlar kadar güçsüzdüler. Bonaparte, ordusunu Suriye'den çekmek gibi tatsız bir karar aldığında, birlikte yola çıktığı 13.000 kişiden en az 2.000'ini kaybetmişti.

Bonaparte Mısır'da bir yıldan biraz fazla hüküm sürdü. Fransa'da olduğu kadar Mısır'da da işler kötü giderken, hırslı general birkaç güvenilir danışmanıyla birlikte Kahire'den kaçtı. Mısır'a ayak bastıktan on iki buçuk ay sonra, 18 Ağustos 1799'da yola çıktı. 22 Ağustos'ta İskenderiye'den ayrıldı ve üç konsüllü bir hükümette birinci konsül olarak adlandırılmak üzere İngiliz Akdeniz deniz filolarından kaçınarak Fransa'ya geri döndü. Sadece beş yıl sonra, 1804'te, Fransa'nın askeri kaderini değiştirdikten sonra, İmparator I. Napolyon oldu. Askerlerini Mısır'da terk etmediğini, ancak Fransa'da daha yüksek bir çağrıya cevap vermek için ayrıldığını iddia etmesine rağmen, adamlarının çoğu aynı fikirde değildi. En memnun olmayan kişi, Bonaparte'ın sorumlu olarak bıraktığı adam, Jean-Baptiste Kléber'di. Bonaparte, Kléber'e ayrılma planlarından ya da onu Fransız Mısır ordusunun başında bırakma niyetinden bile bahsetmemişti.

Kléber kıpkırmızıydı. Mısır macerasının zaten bir başarısızlık olduğunu düşünüyordu. Şimdi ise sadık ordusunu kendi başının çaresine bakmak üzere terk ettiği için Bonaparte'ı bir korkak olarak görüyordu. Kléber'in tek düşüncesi, birlikleri Mısır'dan çıkarmaktı, ancak bunda başarısız oldu. Tahliye veya teslim olma şartlarını ayarlamadan önce, Müslüman bir muhalif tarafından öldürüldü. Teslim olma ve Fransa'ya dönüş şartları, halefi Jacques Abdullah Menou ve İngiliz Akdeniz filosundan Sydney Smith arasında müzakere edildi. Ni-

hayet 31 Temmuz 1801'de, Mısır topraklarına ayak basmalarından neredeyse tam üç yıl ve bir ay sonra, Fransız askerleri Mısır'ı terk etmeye başladı. Eylül ayına kadar, artık yalnızca 20.000 kişilik olan tüm Fransız ordusu tahliye edilmişti.

Fransız işgalinin modern savaşlar arasında hayrete düşüren yanı, Bonaparte'ın Fransız Devrimi'nin idealleriyle dolup taşan önde gelen genç Fransız aydınları arasından seçilen en az 151 akademisyeni yanına almış olmasıydı. Bonaparte, askeri yoldaşlarını üzecek şekilde, bu bilim adamlarına bayılırdı. Her akşam düzenli olarak, her türlü bilimsel faaliyet hakkında canlı felsefi ve bilimsel tartışmalara katıldığı öncü gemi l'Orient'teki komuta merkezinde sadık bilginleriyle buluşurdu. Ordu Mısır'a vardığında, onlara Mısır'ın çevresini yoklamalarını, rastladıkları tarihi eserlerin çizimlerini yapmaları ve en sevdikleri entelektüel uğraşları hakkında yazılar yazmaları için büyük bir hareket alanı verdi. Bilginlerin çoğu, l'École polytechnique veya l'École des Mines, les Ponts et Chaussées'in yeni mezunları olan genç erkeklerdi. Bazıları henüz eğitimlerini tamamlamamıştı ve hâlen dereceleri için çalışıyorlardı. Hemen hepsi Bonaparte'a hayran kaldılar ve nereye gittiğini bilmeseler de ona olan inançlarından dolayı sefere katıldılar. Elli yaşlarındaki iki kıdemli bilim insanı, Gaspard Monge ve sırasıyla coğrafyacı ve kimyager olan Claude-Louis Bertholet, bu adamların işe alınmasında ve Mısır'daki faaliyetlerini denetlemede önemli roller oynadılar. Aynı zamanda bir lider olarak görülen ve çok bilgili bir adam olarak kabul edilen Jean Baptiste Joseph Fourier, hâlâ otuzlu yaşlarındaydı ve yakında onun adını taşıyacak bir matematiksel analiz sisteminin mucidi olacaktı.

Başlangıçta, bilginler Fransız Enstitüsü'nü model alınarak bir Mısır Enstitüsü kurdular. Burada halka açık olan bilimsel seminerler düzenlediler. Askerlerin katılması memnuniyetle karşılandı. Mısırlılar da öyleydi, aralarında davet edilen ve

etkilenen misafirlerden dönemin tarihçisi el-Cabarti de vardı. El-Cabarti, bilginlerin kullandığı tüm karmaşık bilimsel araçları not etti ve Fransızların Kuran'ı tercüme etmesi gerçeğine hayret etti ve saygın bir Arapça ustalığına sahip bir dizi âlimi övdü.

Mısır misyonunun amaçlarından biri, Akdeniz'i Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na bağlamak için Süveyş Kanalı'nın içinden bir suyolunun kesilip kesilmeyeceğini belirlemekti. Mühendis Jacques-Marie Le Père görevi üstlendi. Bedeviler tarafından taciz edilen ve son derece hızlı bir şekilde çalışmaya zorlanarak yanlış bir sonuca vardı. Raporunda, iki su kütlesi arasında 32,5 fitlik bir yükseklik farkı olduğunu ve bu nedenle bir kanalın pahalı bir kilit seti gerektireceğini iddia etti.

Le Père'in çalışması başarısızlıkla sonuçlansa da Fransızların görünüşte Yukarı Mısır'da üslenen Memlûk kuvvetlerini Fransız egemenliğine sokmak için yaptıkları seferler umulmayan bir bilimsel başarıyı beraberinde getirdi. Fransızlar Memlûkleri Yukarı Mısır'da bozguna uğratmasalar da, yanlarına aldıkları bilginler hem eski, hem de modern Mısır hakkında çok etkileyici miktarda bilgi derlediler. Öyle ki Kléber, bulgularının, Fransızların Mısır hakkında keşfettiği tüm bilgileri vurgulayacak kapsamlı ve çok ciltli bir çalışmada birleştirilmesi gerektiğine karar verdi. Böylece 1809 ve 1828 yılları arasında yayımlanan yirmi iki ciltlik *Description de l'Égypte* doğdu. Çalışma, Avrupa'nın etkisini dünyaya yaymaya başladığı 1800'de, Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki herhangi bir ülkenin en ayrıntılı incelemesini oluşturuyordu.

Yirmi iki cilt, eski ve modern Mısır'ı tasvir eden on ciltlik levha, eski ve modern Mısır'ı anlatan anılar ve bilimsel parçalar dâhil olmak üzere dokuz cilt metin ve üç cilt harita ve atlas içeriyordu. Avrupalılar üzerindeki etkisi muazzamdı. Eski Mısır uygarlığına karşı bir hayranlık uyandırdı. Kültür-

lü Avrupalılara Mısır antikalarını toplamaları ve Mısır motiflerini ev dekorasyonlarında ve mobilyalarında kullanmaları için ilham verdi. Bilginler eğitimli arkeologlar olmasa da, *Description* Mısır arkeolojisinin incelenmesi için temelleri attı. Bonaparte, Fransa'nın ülke üzerindeki kontrolünü kolaylaştırmak için bilginleri Mısır'a getirmişti; yine de bu adamlara kendi entelektüel çıkarlarını sürdürme özgürlüğü verildi ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa üniversitelerinde ayrıcalıklı bir konum sağlayan Mısırbilim alanını kurmayı başardılar. (Fransızların bulduğu şekliyle, yüzüne kadar tamamen kumla kaplı sfenksin *Description de l'Égypte*'den bir örnek için fotoğraf 4'e bakın.)

Mısırbilimin yeni alanı için kritik olan, belki de tüm keşif gezisinin en önemli keşfiydi. Rosetta şehrinde, bir Fransız ekibi, üç dilde bir metin içeren taş bir tablet buldu; bilginlerin elbette bildiği Yunanca, demotik Mısır ve hiyeroglifler. Bu bulgunun hiyeroglifleri deşifre etmenin anahtarı olacağı en başından belliydi. Neyse ki Fransızlar taşın kalıplarını çıkardılar ve onları Fransa'ya geri gönderdiler. Fransızlar teslimiyet koşulları altında Mısır'ı terk ettiğinde, İngilizler, Fransızların Mısır'da edindikleri her şeyi, özellikle de Rosetta Taşı da dâhil olmak üzere kendilerine vermelerini istedi. Londra ve Paris'e ulaşabilen bir protesto uğultusu duyuldu. Antik ve modern Mısır hakkında çok titiz bir şekilde eserler ve bilgiler edinen Fransız bilginleri bu tür şartları kabul etmeyi reddetti ve topladıkları her şeyi yakmakla tehdit ettiler. Bilginlerden biri, insanlığın kaybının, İskenderiye Kütüphanesi yandığında meydana gelen dünya bilgisine verilen kayıplara denk olacağını söyledi.

İngilizler yumuşadı ve Fransızların mallarının bir parçası olan eşyaları almasına izin vermeyi kabul etti. Fransız komutanı Jacques Menou'nun, taşın kendisi için iç çamaşırı ve işlemeli eyerleri kadar kişisel olduğu iddiasına rağmen, buna

Fotoğraf 4: Fransızların Mısır'ı işgali sırasında gördükleri Sfenks

Rosetta Taşı dâhil değildi. Son şartlar Fransızları Rosetta taşını ve daha fazlasını İngilizlere devretmeye zorladı, İngilizler de taşı sonunda British Museum'a yerleştirdi.

Fransız ve İngilizlerin taş üzerindeki rekabeti bu noktada durmadı. Bilim dünyası, taşı hiyerogliflerin gizemini çözmenin ve eski Mısırlıların bilgilerini dünyaya açmanın anahtarı olarak gördü. İki olağanüstü yetenekli dilbilimci, biri Britanyalı, Thomas Young (1773-1829) ve diğeri bir Fransız, Jean-François Champollion (1790-1832), hararetle taşı deşifre etmeye koyuldu. Champollion, rakibine borçlu olduğunu kabul etmesine rağmen galip geldi. O kadar heyecanlıydı ki, 1822'de hiyeroglifleri açmanın anahtarını bulmuştu, "aynı günün öğleden sonrasında enstitüdeki kardeşinin odasına koştu, 'yaptım' diye bağırdı ('je tiens mon affaire') ve beş gün sürecek bir baygınlık geçirerek yere yığıldı."

Fransa'nın Mısır'ı işgali, Mısır'daki şeylerle Avrupa'yı hayrete düşürdü. Ama eğer varsa, Mısırlılar için ne gibi bir

farkı vardı? Fransız kuvvetlerinin gelişi, Mısır tarihinde, diyelim ki, yüzyıllar önce Hristiyanlığın ve ardından İslam'ın ortaya çıkışıyla karşılaştırılabilir bir başka önemli dönüm noktası mıydı? Yüzeyde öyle görürünüyordu. Fransız kuvvetleri, ne kadar büyük olursa olsun, Mısır'da otuz yedi ay gibi kısa bir süre kaldı. Çoğunlukla Kahire ile sınırlıydılar ve yalnızca ara sıra ve çoğunlukla başarısız geziler yaptılar ve sınırlarının ötesine geçtiler. Kuşkusuz, Kahireliler en iyi evlerini işgal eden, ağır vergiler alan ve ezici ve acımasız bir güçle tüm direniş işaretlerini bastıran Fransızların etkisini hissettiler. Ancak bugünün aksine, Kahire'nin nüfusu Mısır'ın toplamının sadece yüzde 5'i kadardı.

Ancak bu perspektif, bu üç yıla ve özellikle sonrasına dair çok dar bir bakış açısı getiriyor. Osmanlı ve İngiliz birlikleri Mısır'a vardıklarında, toplam 150.000 askerlik üç ordu ülke içinde bir aşağı bir yukarı yürüyor, birbirleriyle ve Mısır halkının unsurlarıyla, özellikle de Bedevi kabile üyeleriyle savaşa giriyorlardı. Ayrıca, övülen Memlûk askerlerinin Piramit Savaşı'nda yenilmesi, Mısır halkı ve onların Osmanlı beyleri için bir şok etkisi yarattı. Beklenildiği üzere, Kavalalı Mehmed Ali üzerine bir sonraki bölümde gözlemleyeceğimiz gibi, modern savaş dersleri ve aslında Fransızların Mısır'a getirdiği modernitenin çoğu, Fransızlar çekildikten sonra şiddetli bir iktidar mücadelesi içinde ortaya çıkan yeni liderlerde kaybolmadı.

KAVALALI MEHMED ALİ

Fransızların çekilmesi Mısır'ı siyasi kargaşa içinde bıraktı. Üç grup iktidar için yarıştı: Napolyon'un güçlerinin elindeki yenilgiyle sarsılan, ancak üstünlüklerini yeniden kurmaya hevesli Memlûkler; padişahın başlıca ajanı Hurşid Paşa tarafından yönetilen Osmanlıların kendileri ve Sultan adına bir Arnavut askeri birliğiyle birlikte, Fransızları zorlamak ve

görünüşte Osmanlı iktidarını yeniden kurmak için Mısır'a gelen Arnavut bir asker ve maceracı Mehmed Ali. Görünüşe göre, galip gelme olasılığı en düşük görünen grup –Kavalalı Mehmed Ali'nin Arnavut kuvvetleri– 1805'te iktidarı ele geçirdi Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kalmasında ısrar etmesine ve İstanbul'a yıllık haraç ödemeleri yapmaya devam etmesine rağmen Osmanlı padişahı isteksizce, genellikle Paşa olarak anılan Kavalalı Mehmed Ali'yi, Mısır'ın yeni hükümdarı olarak tanıdı.

Mehmet Ali, 1760'ların sonlarında küçük Makedon liman kenti Kavala'da doğdu. 1848'de oğlu İbrahim lehine Mısır hükümdarlığı görevinden ayrılmak zorunda kalmasına rağmen 1849'a kadar yaşadı. Babası Arnavut veya Kürt kökenli bir Osmanlı askeri ve aynı zamanda önemli bir tütün tüccarıydı. Mehmet Ali, babasının tütün işinde çalıştı ama aynı zamanda savaş eğitimi aldı. 1801'de Fransız işgalcilerini kovmak amacıyla Mısır'a gönderilen bir Arnavutluk askeri birliğinin komutan yardımcılığına atandı. Komutasında ikinci sırada yer aldığı bu birlik küçüktü, sadece 300 kişilikti, ancak 1801'de Mısır'a çıkan diğer Osmanlı kuvvetlerine katıldı.

Mısır'daki Osmanlı kuvvetleri hızla iki kampa ayrıldı: Arnavut birlikleri ve Anadolu'nun kendisinden gelen ve Osmanlı padişahına tamamen sadık olanlar. Fransızlar çekildiğinde bu bölünme yoğunlaştı ve kurnaz Arnavut lider, okuma yazma bilmemesine rağmen, Mısır toplumunun önemli unsurlarına hitap etmenin erdemini gördü. Fransızların Mısır ileri gelenlerinin ve âlimlerinin (ulemanın) gözüne girme şeklini şüphesiz gözlemleyen Muhammed Ali de aynı stratejiyi kullandı. Mısır toplumunun önde gelen şahsiyetlerine, onların gerçek çıkarlarını içten gözeten kişinin Hurşid Paşa değil, kendisi olduğunu gösterdi. 1805'e gelindiğinde, Osmanlı kuvvetlerini yendi ve Fransızlarla yıkıcı karşılaşmalarından sonra hâlâ ayakta kalan Memlûkleri Yukarı Mısır'a çekil-

meye zorladı. Orada yaralarını sardılar ve geçmişte çok sık yaptıkları gibi yeniden iktidara gelme fırsatını beklediler. Kavalalı Mehmed Ali'nin kendisiyle Kahire'de buluşma davetini neden kabul ettiklerini anlamak biraz zor. Ama yaptılar. Paşa'dan barışçıl bir anlaşma koparma istekleri karşılığında aldıkları şey, görünüşte Kahire kalesinde onurlarına düzenlenen bir ziyafetin ardından hepsinin katledilmelerinden başka bir şey değildi. Böylece Mısır hükümdarı tarafından ülkedeki otoritesine karşı muhalefetin son unsurlarını ortadan kaldırılmıştı. Memlûklerin yenilgisi, Kavalalı Mehmed Ali'yi Mısır'da hâkim konuma getirdi. İmparatorluğun en değerli eyaleti üzerinde tam egemenliği yeniden ele geçirmekten başka bir şey istemeyen baş dış rakibi Osmanlı padişahının aksine, ülke üzerindeki kontrolünde rakipsizdi. Yine de Kavalalı Mehmed Ali'den farklı olarak padişah, geleneğe bağlı olan ve Kavalalı Mehmed Ali'yi Mısır'da bu kadar güçlü bir hükümdar ve güçlü bir hasım yapan modernleştirici reform türlerine karşı çıkan, özellikle yeniçeri birlikleri olmak üzere iç gruplara sahipti.

Mehmed Ali, İstanbul'un Mısır üzerindeki siyasi iddialarıyla her zaman uğraşmak zorunda kalacak bir iktidar gaspçısından biraz daha fazlası olduğunu fark etti. Bu nedenle, hemen ordusunu yenilemeye başladı. Gerçekten de, Kavalalı Mehmed Ali'nin uzun saltanatı sırasında Mısır'ın tarihi, Mısır ordusunun kazanımları ve kayıpları etrafında döner. Hükümdarın yaptığı hemen hemen her şey, ordusunu güçlendirme ve onu Doğu Akdeniz'de baskın güç haline getirme arzusuyla dikte edildi. Mehmed Ali, Fransızlar oradayken kısa bir süre Mısır'da bulunmuş olsa da, Mısır'daki ve Avrupa'daki Fransız askeri başarılarını, Napolyon'un ordularının dünyanın en iyisi olduğunu anlayacak kadar öğrenmişti. Fransız ordusunu hareket halindeyken gördüğünde Mısırlı tarihçi el-Cabarti'yi bu kadar korkutan beceri ve

disiplini istiyordu. Bu nitelikleri edinmenin, Fransız askeri danışmanlarını Mısır'a getirtmekten daha iyi bir yolu var mı? O halde, beklenildiği üzere, Kavalalı Mehmed Ali'nin ilk eylemlerinden biri, Mısır'a Fransız askeri tekniklerini getirmek için Napolyon ordularının eski bir Onur Lejyonu kaptanı olan Joseph Anthelme Sève'yi ağırlamaktı. Görünüşe göre bu yaklaşım karşılıklı olarak yararlıydı, çünkü yedi kişiyle beraber Mısır'a rahatça yerleşti, Mısırlı bir kadınla evlendi, İslam'a geçti, Mısırlı bir isim ve unvan olan Süleyman Paşa adını aldı ve Mısır ordusunu bölgedeki en büyük güç haline getirmeye yardımcı oldu.

Ancak Mısır'da kuvvetli bir askeri güç kurmak kolay bir iş değildi. İlk başta Mehmed Ali, Sudanlı askerleri ordusuna çekmeye çalıştı. Pek çoğu, ülke Mısır kontrolüne alındığından askeri baskınlarda köle olarak toplanmıştı. Ama direndiler ve Mısır'a nakledildiklerinde çoğu öldü. Çok az alternatifi kaldığından, giderek genişleyen ve Mısır'ın dışında sayısız sefere çıkan Mısır ordusunun insan gücünü sağlayan ve genellikle tekmeleyen ve çığlık atan Mısır köylülerine döndü. Paşa, bir ordu kurmanın yanı sıra, yine Fransız danışmanların yardımıyla İskenderiye'de bir donanma ve deniz cephaneliği kurdu.

Kavalalı Mehmed Ali önce ordusunu Osmanlı padişahının hizmetinde kullandı. Köktendinci Vehhabi dini ve aşiret grupları Arap Yarımadası'nın siyasi istikrarını bozmuştu. Hatta savunucularının iyi Müslümanlar için lanetlenen çeşitli uygulamaların yapıldığını iddia ettikleri kutsal Mekke ve Medine şehirlerini bile yağmalamışlardı. Osmanlı padişahı Kavalalı Mehmed Ali'den yeni savaş gücünü Arap Yarımadası'na göndermesini ve kutsal şehirlere düzen getirmesini ve bölgeyi Vehhabilerin engellediği düzenli hac ziyaretlerine açmasını istedi. Mısır ordusu 1812'de Hicaz'a gönderildi ve Vehhabileri kutsal şehirlerden kovarak ve yıllık hac ziyaretle-

rini yeniden düzenleyerek iyi bir tavır sergiledi. Daha sonra, padişah Mısırlılardan bağımsız bir Yunan devleti kurmaya çalışan Yunan milliyetçilerini bastırmalarına yardım etmelerini istedi. Paşa askerlerini ve donanmasını gönderdi, ancak bu sefer çabaları başarı ile sonuçlanmadı. Yunanlar, filolarını Akdeniz'e gönderen ve 1827'de Navarin Savaşı'nda Mısır filosunu batırdıkları çok sayıda Avrupalı gücün desteğini kazanmışlardı. Avrupa devletleri de Yunan mücadelesine ek diplomatik ve askeri destek sağladı. 1829'da Yunanlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazandılar.

KAVALALI MEHMED ALİ'NİN MODERNLEŞTİRME PROGRAMI

Mısırlı liderlerin Bonaparte'ın birlikleriyle karşılaştıklarında keşfettikleri gibi, uluslar kendilerini daha güçlü diğer ülkelerin gerisinde bulduklarında bu ülkelere nasıl yetişirler? En kararlı çabalardan biri, sonuçta başarısız olsa da, Kavalalı Mehmed Ali tarafından yürütülen çabalardı. Kendilerini dönüştürmek isteyen ülkelerin yaptığı pek çok şeyi yaptı ve bunları, kendisini bölgesel rakiplerinden ayıran ve son tahlilde daha güçlü ve dikkatli Avrupalı komşuları için bir tehdit haline getiren tekil bir amaçla yaptı.

Gördüğümüz gibi, Kavalalı Mehmed Ali'nin gururu ve sevinci ve değişim için birincil kurumu ordusuydu. Yine de modern bir ordunun modernleşen bir toplum tarafından desteklenmesi gerektiğini anlayacak kadar zekiydi. Dahası, Fransızların müthiş gücünü görmüştü ve Fransa'nın ekonomik ve siyasi başarılarını biliyordu. Bu güç kaynaklarına daha fazla erişim elde etmek için pekiştirilmiş güce sahip olur olmaz yola çıktı. Mısır'a yalnızca Avrupalı danışmanları kendi ülkesine Avrupa yollarıyla ilgili bilgilerini aktarmaları için getirmekle kalmadı, aynı zamanda Avrupa'nın gücünün sırlarını özüm-

semek için Avrupa'ya eğitim heyetleri gönderdi. Mısır'ın İtalya'ya ilk heyeti, 1809'da, Mısır'daki baş düşmanları Memlûklerle uğraşmadan önce gerçekleşti. Bir sonraki heyeti 1813'te İtalya'ya göndermesi, İtalya'nın kendi ülkesindeki reformist projelere çok katkısı olduğunu düşündüğünü gösteriyor. Bununla birlikte, bundan sonra Paşa, Avrupa destinasyonlarının seçiminde oldukça açık fikirliydi. Eğitim heyetleri Avusturya ve belki de en fazla sayıda Paris olmak üzere Fransa'ya gitti.

Mısır hükümdarının bu görevlere gönderdiği öğrencilerin çoğu, Mısır'ın geleneksel dini okullarında eğitim görmüş genç erkeklerdi. O ve danışmanları Batılılaşmış okullar kurma şansına sahip olmadan önce (ve bunlar hızla ortaya çıktı), bu aşamada iş asker seçmeye geldiğinde çok az seçenek vardı. Avrupa eğitim ekiplerinin hammaddesi geleneksel Mısır okullarından gelmek zorundaydı. Öğrencilerden sadece Avrupa'daki derslerini almaları ve ardından Mısır'a döndüklerinde yeni meslekler edinmeleri değil, aynı zamanda ders kitaplarını, ders notlarını ve diğer okuma ödevlerini Türkçe ve Arapça'ya çevirmeleri de istendi. Hatta Paşa'nın, geri dönen öğrencileri kaledeki odalara kilitleyeceği ve hükümet bürokrasisine girmeleri için serbest bırakmadan önce ilgili Avrupa kitaplarının tam tercümelerini yapmalarını isteyeceği söylendi.

Çeviri çalışmaları baş döndürücü bir enerjiyle yürütüldü. Kahire'nin Bulak bölümünde Mısır'ın ilk matbaasını yaratan Paşa, Fransızca 600 kitap satın aldı ve yeni Batılı okullarının her birini burada okutulan materyallere ait kitapların Arapça ve Türkçe tercümelerinin yanı sıra Avrupa dillerinde modern eserlerden oluşan bir kütüphaneyle donattı. İlk başta tercümelerin çoğu kusurlu ve okunması zor olduğu için, Paşa en parlak öğrencilerinden biri olan Rafi el-Tahtavi'nin Avrupa dillerinde bireyler yetiştirmek amacıyla bir tercüme okulu kurma ve okulu çeviri çalışmalarının merkezi haline getirme tavsiyesini kabul etti.

El-Tahtavi, Paris'teki eğitim heyetlerinden birine bu heyetin dini danışmanı olarak eşlik etmiş ve Paris'te bulunduğu süre boyunca çok çalışmıştı. On altı yıl boyunca çeviri okulunun başkanı olarak kaldı, bu süre zarfında sadece hükümdarının askeri tercihlerine yakın alanlarda değil, önemli Avrupa eserlerinin de sayısız çevirisini kolaylaştırdı. Çevirmenleri ayrıca, Rousseau ve Voltaire de dâhil olmak üzere önde gelen Fransız aydınlanma düşünürlerinin bazı eserlerini Mısırlı okurların kullanımına sundu. El-Tahtavi, Avrupa ile Mısır arasında ideal bir arabulucuydu. Paris'teyken Yunan felsefesi, tarihi, mitolojisi, Napolyon biyografisi, seyahat kitapları, Osmanlı devleti üzerine Avrupa risaleleri, matematik, mühendislik, coğrafya, mantık ve genel felsefe okudu.

Daha sonra, Fransa'daki deneyimleri hakkında etkili bir inceleme yazdı ve Mısır'ın kendi mirasını korurken Avrupa bilgisini özümseme yolunda yapması gerektiğini düşündüğü şeyleri de ortaya koydu. Ayrıca, o zamanlar Avrupa bursunun egemen olduğu yeni Mısırbilim alanını, eski Mısır tarihini yazarak ve genç Mısırlıları ülkelerinin ulusal kimliği için çok hayati bir alanda eğitim almaya teşvik ederek eğitimli Mısır halkına tanıttı. Mısırbilimci Ahmed Kamala ve 1908'de Kahire'deki Kıpti Müzesi'nin kurucusu Marcus Samaria da dâhil olmak üzere, Mısır'ın erken tarihine önemli katkılarda bulunan Mısırlılardan oluşan bir grup, bu dikkate değer düşünüre çok şey borçluydu.

Muhammed Ali, Mısır'ı bir gecede Avrupa temelleri üzerine kurulu bir devlete dönüştürme çabalarında ayrıca bir dizi yüksek öğrenim okulu kurdu. Doğal olarak o, Mısır ordusunun Fransız hatlarında örgütlenmesini destekleyen bir piyade, süvari ve topçu okulu oluşturdu, hatta askerlere ilham vermek için Fransız askeri müziği çalma noktasına kadar gitti. Ama aynı zamanda bir hukuk okulu ve bir tıp okulu yarattı. Orta Doğu'da türünün ilk örneği olan tıp okulu, 1835'te

kuruldu ve başında bir Fransız askeri doktor olan A. B. Clot vardı. Clot için her şey yolunda gitmedi. Okuldaki bir otopsi sırasında, rahatsız bir Mısırlı öğrenci, insan vücudunu parçalamanın İslami normları ihlal ettiğini iddia ederek Clot'a saldırdı. Clot, öğrencilerini insan kadavraları üzerinde çalışmalarını gerektirmeden önce köpek kadavralarını ve mumlu insan görüntülerini kullanarak insan diseksiyonuna yavaş yavaş alıştırdı.

Yoksul bir toplumda büyük ve modernleştirici bir ordu olamaz. Mısır Paşası bu gerçeği fark etti ve Mısır ekonomisinin tüm sektörlerini canlandırmaya çalıştı. Mısır, kurulduğundan beri bir tarım ülkesi olduğu ve öyle kaldığı için, her şeyden önce kırsal sektöre yöneldi. Burada en önemlisi uzun lifli pamuk olan yeni mahsullerin getirilmesini savundu. Yüzyıllar boyunca Mısırlı köylüler, dış dünyaya pek çekici gelmeyen ucuz, kısa ve orta lifli pamuk yetiştirdiler. Uzun lifli pamuk tamamen farklıydı, ancak lifleri güçlü ve esnekti ve özellikle ince pamuklu kumaşların üretimi için İngiliz tekstil sahipleri için çekiciydi. Kavalalı Mehmed Ali döneminde, onu tanıtan Fransız bilim adamından sonra jumel adlı uzun lifli bir pamuk, 1830'ların sonlarında Mısır'ın dış ticaretinin yaklaşık 1 milyon sterlinini oluşturan en kazançlı ihracatı haline geldi.

Pamuk, Nil'in sığ sezonunda yetiştirilen bir yaz mahsulüdür. Düzenli miktarda su gerektirir. Mısır bu metanın dünya çapında önemli bir ihracatçısı olmak ve Mehmed Ali, pamuğun ekimi ve ihracatını vergilendirerek devlet hazinesini içtenlikle geliştirmek isteyince, Nil sezonu boyunca kırsal kesime sulama suyu sağlaması gerekti. Bu proje, mevcut kanalların iyileştirilmesini, yeni kanalların kazılmasını ve Nil boyunca baraj ve bentlerin inşa edilmesini zorunlu kılıyordu. Tamamının amacı, çiftçilerin kanallardan su alabilmeleri ve yaz ürünlerini sulayabilmeleri için Nil ve kanallarındaki su seviyelerini yükseltmekti. Bu dönemde üstlenilen hidrolik

projelerin en önemlilerinden biri, Nil'den İskenderiye'ye bir kanalın kesilmesiydi. Mahmudiye Kanalı olarak bilinen bu kanal, İskenderiye'ye bol miktarda su kaynağı sağladı ve bu da nüfusunun on dokuzuncu yüzyıl boyunca hızla artmasına izin verdi. Daha da iddialı olanı, Kahire'nin hemen kuzeyinde, Nil'in iki kola ayrıldığı bir yerde, Nil boyunca bir baraj inşa etmekti. Bu baraj, İngiliz işgaline kadar tam olarak işlevsel hale gelmese de, çiftçilerin Nil deltasında pamuk yetiştirebilmeleri için ek sulama suları sağladı.

Kavalalı Mehmed Ali döneminde yapılan hidrolik çalışmalar Mısır'ın tarım tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Mısır tarımını, yıllık sellere bağlı ve eski zamanlardan beri var olan havza sisteminden, toprağın, mahsulün suya ihtiyaç duyduğu zaman ve gerektiği kadar sulandığı, çok yıllık sulama adı verilen, yıl boyu süren bir sulama biçimine dönüştürmeye başladılar. Çok yıllık sulamanın getirildiği yerlerde, bin yıldır geleneksel olan tek ürün değil, yılda iki, hatta üç ürün yetiştirilebiliyordu. Elbette Kavalalı Mehmed Ali döneminde havzadan çok yıllık sulamaya geçişin yalnızca ilk adımları atıldı. Mısır'ın çoğu sel sularını almaya ve havza sulamasını kullanmaya devam etti, ancak radikal bir değişim başlamıştı. Taşkınların geçmişte kalması ve Nil'in sularının yıl boyunca kullanılabilir olması için ehlileştirilmesinden önce, çoğunlukla Asvan'da bulunan birkaç büyük ölçekli sulama projesi yalnızca bir zaman meselesiydi.

Ancak tarımsal modernizasyon yeterli değildi. Mısır hükümdarının artan miktarlar için vergi gelirlerini artırabilmek adına ekonomik kalkınmayı desteklemesi gerekiyordu. Burada, on sekizinci yüzyıl sonlarına ait bir Memlûk pratiğinden yararlandı. Önce Osmanlıların uyguladığı eski iltizam sistemini kaldırarak Mısır'ın tarım arazilerinin çoğu üzerindeki devlet kontrolünü ikame etti. Daha sonra, yurtiçinde ve yurtdışında ticareti yapılan tarımsal ürünlerin neredeyse tamamı

için bir devlet tekelleri sistemi kurdu. Buğday, arpa, pamuk ve şeker gibi tarımsal ürünleri düşük fiyatla satın almak ve bu malları yüksek fiyatlardan ya yerel Mısırlı tüketicilere ya da pamuk söz konusu olduğunda yabancı tekstil sahiplerine satmak için tekeller oluşturmak devletin kasasını doldurdu. Sonuçta, genişleyen orduyu, eğitim misyonlarını, hidrolik iyileştirmeleri ve daha pek çok şeyi destekleyen hükümet gelirlerinde büyük bir artış oldu.

Ama hepsi bu değildi. Paşa, 1810'larda tekstil fabrikalarından başlayarak mühimmat, şeker rafinerileri, çivit fabrikaları, pirinç değirmenciliği ve tabaklamaya kadar uzanan bir sanayileşme programı başlattı. Fabrikaları işletecek makineler ve sanayi uzmanları Avrupa'dan getirildi. 1830'larda en yüksek noktasında işgücünün sayısı 40.000'den az değildi. Motorları çalıştıracak güç bir problemdi. Mısır, büyük ölçüde hükümdarın Mısır'a yeterli teknisyen getirememesinden dolayı yalnızca birkaç buhar makinesi kullandığından, bunun çoğu işçilerin kendisi ya da hayvanlar tarafından sağlanıyordu. Hâlâ yoksul bir ülkede satın alma ve endüstriyel motorları çalıştırma gücündeki eksiklikler gibi önemli sorunlarla birlikte sanayileşme çabası sınırlı olsa da, Mısır'ın pamuklu tekstil fabrikaları şimdi yerel pamuk üretiminin yaklaşık beşte birini kullanıyordu.

ASKERİ ZAFERLER VE DİPLOMATİK YENİLGİLER

Mısır ile Osmanlıların çarpışması kaçınılmazdı. Padişah Mısır üzerindeki kontrolünü yeniden kurmak istedi ve Kavalalı Mehmed Ali'nin bölgede yayılmacı emelleri vardı. Çatışmalar 1830'larda, Suriye'nin hammaddelerine erişmek ve Mısır'dan stratejik askeri geçiş yollarını güvence altına almak isteyen Mısırlı Paşa'nın ordusunu Suriye'ye göndermesiyle başladı. Her ikisinde de Mısır birliklerinin yetersizce moder-

nize edilmiş Osmanlı kuvvetlerine üstün geldiği iki uzun sefer gerçekleşti. İlki 1831 ile 1833 arasında, ikincisi ise 1839 ile 1841 arasında yaşandı. İkincisinde Mısır ordusu Toros Dağları'nı geçti ve Mısır kuvvetleri İstanbul'un 100 mil yakınına kadar ilerledi. Yine de her iki durumda da, İngiltere'nin Dış İşleri Bakanı Lord Palmerston liderliğindeki Avrupalı güçler müdahale etti ve Paşa'yı toprak kazanımlarının çoğunu terk etmeye zorladı.

Belirleyici Mısır-Osmanlı çatışması ikinci sefer sırasında gerçekleşti. Avrupalı güçler, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından ve Mısır'ın Doğu Akdeniz'de müthiş bir güç olarak ortaya çıkmasından korkuyordu. Onların şefaati Kavalalı Mehmed Ali'yi kuvvetlerini Anadolu'dan çekmeye zorladı. Karşılığında aldığı şey, resmi olarak Osmanlı devletinin bir eyaleti olarak kalan Mısır üzerindeki egemenliğinin ve ailesinin tanınmasıydı. Ayrıca, Mehmed Ali, Suriye'deki Acre eyaletinin ömür boyu kontrolünü ele geçirdi. Daha da önemlisi, 1840 ve 1841'de Büyük Güçler, Osmanlı padişahı ve Mısır hükümetinin katıldığı müzakereler Mısır ordusunun büyüklüğünü sınırladı ve Paşa'yı iç tekelci satın alma uygulamalarına son vermeye zorladı. Bundan böyle, Avrupalı tüccarlar tüm Mısır iç pazarlarında serbestçe alıp satabiliyorlardı.

Bunlar Mısır'ın modernleşme çabalarına önemli darbelerdi. Mısır ordusu, Kavalalı Mehmed Ali'nin gururu ve sevinciydi. Mısır'da alım satımın devlet tarafından kontrol edilmesi hükümet gelirlerini artırdı. Bazı akademisyenler, Avrupa müdahalesinin Mısır'ın Doğu Akdeniz'de ekonomik, siyasi ve askeri bir dev, Avrupalı komşularına layık bir rakip olmasını engellediğini savundu. Ancak bu argüman birçok gerçekle çelişiyor. Paşa'nın sanayileşme programında pek çok eksiklik vardı. Hırsları kaynaklarını aşmaya başlamıştı. 1830'lara gelindiğinde, Paşa, Mısır'ın zengin özel toprak sahibi sınıfının başlangıcını yaratarak, devlet arazilerini özel ve güçlü kişilere

vermeye zorlanmıştı. Bu toprak dağıtımları kısa vadeli mali başarılardı, çünkü Paşa şimdi Mısır topraklarını yönetmek ve vergi tahsilatından sorumlu olmak için özel kişilere bakıyordu, ancak uzun vadede devletin gelirlerini azalttı. Avrupalı güçlerin, Mısır'ı üs olarak kullanarak, Kavalalı Mehmed Ali'nin büyük bir doğu imparatorluğu kurma emellerini engellediğine şüphe yok. Birlikleri İstanbul'a yürüse ve Osmanlılardan önemli topraklar alsa ne yapacaktı, sorulmaya değer ama yanıtlaması zor bir tarihsel soru. Bununla birlikte, Londra antlaşmasının titiz şartlarının, özellikle Mısır ordusunun boyutunu küçültenlerin, Mısırlı Paşa'nın gururunu kırdığı ve 1840'larda modernize edici enerjilerde genel bir düşüşe yol açtığına şüphe yoktur.

Mısır'daki modernleşme değişikliklerinin ağır bir bedeli vardı: Mısır köylülerinden alınan bir bedel. Onlar Kavalalı Mehmed Ali'nin ordusunda görev yapan askerlerdi ve ayrıca yılda iki, bazen üç ürün ekerlerdi. Askerlik hizmetinden nefret ediliyordu ve pek çok köylü köylerini terk etti ya da orduya alınmak zorunda kalmamak için kendilerini sakatladı.

Paşa yönetiminin ilk on yıllarında köylüler yeni emeklerinden ek gelir elde ettiler. Ama daha sonra vergiler arttıkça çok acı çektiler. Paşa, ne Mısır'ın pek çok yabancı hükümdarından daha fazlası, ne de önemli yönlerden bir yeni-Memlûk ve bir sonraki zamanın Osmanlısından pek de farklıydı. Yine de, daha önceki Memlûkler ve Osmanlıların yapmadığı şekilde, Mısır halkının alt kesimlerini devlet faaliyetlerine çekmeye zorlandı. Arnavutların ve Türklerin arzı yeterli olmadığında askere alınanlara, hatta subaylara ihtiyacı vardı. Bürokrasiyi genişletti ve Batılılaşmış okullarının kapıları yerli Mısırlılara açıktı. Bu zamanda, dünya çapındaki eğitimli seçkinlerin tüm özlemlerini elinde tutan Mısırlı aydınlar ortaya çıktı. İktidara özlem duyuyorlardı ve Avrupa tarzı kurumlara, özellikle de parlamenter hükümet biçimine ilgi duyuyorlardı. Kavalalı

Mehmed Ali daha sonraki yıllarda, hepsi olmasa da çoğu Türk Çerkes kliğinin bir parçası olan özel arazi sahiplerine toprak dağıttı. Önemli yerel Mısırlı aileler de Paşa'dan toprak aldılar, zamanla zenginleştiler ve çıkarlarını geliştirmeye adanmış bir başka güçlü unsur oluşturmaya başladılar. Mehmed Ali, bu değişiklikleri arzu etmeden, hatta istemeden, yönetenleri yönetilenlerden ayıran çizgilerin çözülmesine büyük katkıda bulundu. Modern bir Mısır ulusal kimliği duygusu şekillenmeye başladı. Bu, sadece yüzyıl ilerledikçe artacaktı.

HİDİV İSMAİL (1863-1879)

İbrahim Paşa'nın oğlu ve Kavalalı Mehmed Ali'nin torunu Hidiv İsmail, 1863'te Mısır'da tahta çıktı. Kavalalı Mehmed Ali'nin modernleştirici enerjisini yeniden başlatma hırsı ile iktidara geldiğinde birçok avantajı vardı. Paris'teki iki yıllık eğitimi (1846-48), ona Avrupa dünyasını ünlü selefinin sahip olduğundan daha iyi anlamasını sağladı ve aynı zamanda Mısır'ı Avrupa imajına dönüştürme arzusunu körükledi. Ayrıca Mısır'ın pamuk mahsulünün uluslararası pazarlarda yüksek fiyatlara geldiği bir dönemde iktidara geldi. Çünkü dünyanın en büyük yüksek fiyatlı ve son derece değerli uzun lifli pamuk tedarikçisi olan Amerika Birleşik Devletleri bir iç savaşın ortasındaydı. Bununla birlikte, birkaç büyük engel, 1854'ten 1863'e kadar hüküm süren selefi Said'in saltanatından kalan miraslar ile karşı karşıya kaldı. Said, Avrupa finans kurumlarından borç almanın cazibesine karşı koyamadı ve halefine önemsiz bir borç bıraktı. Said ayrıca arkadaşı Fransız girişimci Ferdinand de Lesseps ile Akdeniz'i Kızıldeniz'i birbirine bağlayacak bir kanal inşa etmek için bir anlaşma imzaladı. Ne yazık ki, bu tavizler İsmail'in sırtına birçok mali yük getirdi.

Mısır'daki pamuk ihracatındaki patlama, İsmail'i, 1870'lerin sonunda, Mısır'ın yıllık gelir olarak topladığı miktarın on

katından fazla olan 100 milyon sterlinlik şaşırtıcı bir miktara ulaşana kadar, Avrupalı finans kuruluşlarından borç almaya devam etmeye teşvik etti. Pamuk patlamasının baş döndürücü günlerinde, İsmail, büyük şehirlerini güzelleştirmek, ülkenin sulama kanalı ağlarını onarmak ve genişletmek, okulları yaygınlaştırmak ve ordusunun boyutunu büyütmek için kamu sermayesi desteği fonlarını kullanmıştı. Böylece Sudan ve Etiyopya'da askeri seferler düzenleyebilecekti. Ancak pamuğun yüksek fiyatları uzun sürmedi ve 1870'lere gelindiğinde Hidiv artık ülkenin ekonomik üretkenliğini artırmak yerine devlet borcuna hizmet edecek fonlar için Avrupa'ya bel bağladı. Bu fonlar ülkeyi daha fazla borca soktuğunda, devlet arazilerini özel şahıslara satmak ve hatta zengin eyaletlerin vergi gelirlerini Avrupa borç servisine taahhüt etmek gibi kısa vadeli finansal çareler kullandı. En umutsuz mali hamlesi, hükümetin Süveyş Kanalı şirketindeki hisselerini (şirketin öz sermayesinin yüzde 44'ü gibi güçlü bir kısmı) 1875'te İngiliz hükümetine satma kararıydı. Bu noktada, şirket daha sonra alacağı önemli temettüleri henüz ödemeye başlamamıştı, bu nedenle Mısır, devasa arazisi, emeği ve Süveyş Kanalı'nın kazılmasına yönelik mali katkıları için sadece 4 milyon sterlin aldı. Aslında, 1936 yılına kadar Süveyş Kanalı şirketinden başka bir kuruş almadı; şirket, Mısırlıların sırtından para kazanma yolundaki milliyetçi saldırılara yanıt vererek, Mısır hükümetine yıllık bir katkı sağlamayı kabul etti.

İsmail'in modernleştirici çabalarının kaçınılmaz ama istenmeyen bir sonucu, şimdi kendileri için güç arayan doğma büyüme eğitimli Mısırlıların ortaya çıkmasıydı. Bu kişiler Avrupa'yı tanıyordu ve Mısır'ın dönüşümünü İsmail'in dayattığı sınırların ötesine taşımak için can atıyorlardı. Avrupa parlamenter demokrasileri onları büyüledi. Avrupa'yı taklit eden Mısır'ın hidiv yetkilerini kontrol etmeleri için temsili kurumlara da sahip olmaması için hiçbir neden görmediler.

İsmail'in saltanatının son yıllarında ortaya çıkan aydınlar arasında Pan-İslam lideri Cemaleddin el-Afgani de vardı. El-Afgani, Mısır'da kaldığı süre boyunca, İslam'ın Avrupa'nın saldırısı altında olduğu ve İslam uluslarının kendilerini Avrupa hırslarından korumak için birleşmesi gerektiği iddiasıyla genç, Batılı ve eğitimli Mısırlıların çoğunu harekete geçirdi. En sadık öğrencisi, genç bir Ezher şeyhi olan Muhammed Abduh, Mısır'da önemli bir dini ve teolojik kariyere sahip olacaktı. Abduh, artan Avrupa etkisine karşı eğitimli Mısır nüfusunu toplamaya çalışırken Afgani'ye katıldı. Mısır'ı işgal ettikten sonra İngilizler tarafından sürgün edilen iki adam Paris'e gittiler ve burada Pan-İslamist idealleri destekleyen ve İslam'ın kendisinin tehdit edildiği konusunda uyarıda bulunan *al-Urwa al-Wuthqa* adlı bir dergi çıkardılar. İslam belki de Avrupa'nın üstün askeri, siyasi ve ekonomik gücü ve Avrupa'nın kültürel saldırısı nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Daha sonra Abduh Mısır'a döndü, İngilizlerle barıştı, Mısır'da baş kadı (hâkim) olarak hizmet etti ve İslam'ın kimliğini kaybetmeden Batı'nın meydan okumasına uyum sağlama yolları üzerine denemeler yazdı.

Bu dönemin bir diğer önemli aydını, daha laik ve hükümetle daha özdeşleşmiş olsa da Ali Mübarek'ti. Mısır ve Fransa'da eğitim görmüş, İsmail'in saltanatı sırasında nazır olmuş, bayındırlık nazırlığı ve okullar nazırı olarak görev yapmıştır. Bir hükümet yetkilisi olarak Mısır okul sistemini güncelledi. En kalıcı başarısı, Kahire'nin bazı bölümlerinin modernizasyonuydu. İsmail, Kahire'yi Avrupa'nın modern şehirleri ile baş başa kalabilecek bir başkent yapmaya çok değer verdi. Paris'i Avrupa şehirlerinin en güzeli ve en moderni olarak gördü ve Napolyon döneminde Baron Haussmann'ın Paris için yaptığını şehir planlayıcılarının Kahire için yapmasını istedi. Kahire, Haussmann'ın Paris'e getirdiği aynı bulvarlara, plazalara ve bahçelere sahip olacaktı. İsmail'in Avrupalı ziya-

retçileri etkilemek istediği gerçeği, şehir mühendislerine şehrin özellikle çirkin ve yıkık bölgelerine yapılar inşa ettirdiği gerçeğiyle doğrulanıyordu, böylece yabancılar hoş olmayan manzaraları görmek zorunda kalmayacaktı. Kentsel modernleşmenin başlıca temsilcisi Ali Mübarek'ti.

Bugün bile, Kahire şehir merkezinin çoğu İsmail'in günlerinden kalmadır ve cazibesini bu iki adamın vizyonlarına borçludur. Fransız şehir plancılarının Paris'te yaptığı gibi eski şehrin parçalarını yıkmak yerine, İsmail, Ali Mübarek ve planlamacıları, yeni yapılarının yeri olarak eski şehrin batısında, Nil Nehri kıyılarına giden yeni ıslah edilmiş arazileri kullandılar. Hidiv, Bois de Boulogne ve Paris'teki Champs de Mars'ın tasarımcısı Barillet-Deschamps'ı yaratıcı çabalarını projeye aktarması için ikna etti ve aynı zamanda Fransız bahçıvan Delchevalerie'yi Azbakiya'da özenle hazırlanmış bir bahçeler setinin modasına soktu. Avrupa ve doğu çay salonları ve restoranları, küçük bir gölün üzerindeki pedallı botlar ve köprüler, bir Çin pagodası, eskrim okulu ve tiyatrolarla dolu bahçeler, sakinlerin ve ziyaretçilerin dinlenmesi için tercih edilen bir yer haline geldi. Yeni Kahire'nin merkezi, bugün Talaat Harb Meydanı olarak bilinen ve bir tekerleğin parmaklıkları gibi her yöne doğru etkileyici bulvarların inşa edildiği plazaydı. Şehir merkezindeki binaların çiçekli taş cepheleri, parmaklıkları, çörtenleri ve Avrupa başkentlerindeki en iyi şehir binaları kadar güzel çatıları vardı. Yakındaki Talaat Harb plaza şehir plancıları büyük opera binasını ve ulusal tiyatroyu inşa ettiler, hepsi de Kahire'nin gerçekten de "Nil kıyısındaki Paris" olduğu gerçeğinin altını çizdi.

Ali Mübarek'in sahip olduğu yüksek bürokratik konum, İsmail'in yıllarındaki bir diğer önemli gelişmeyi ortaya çıkardı: yerli Mısırlıların bir zamanlar Türk seçkinleri tarafından tekelleştirilen güçlü konumlara yükselişi. Bu yeni Mısır unsuru, Kavalalı Mehmed Ali'nin gözdeleri olan Türk-Çerkes-

lerin hükümetin her seviyesinde sahip olduğu ayrıcalıklara meydan okudu. Ahmed Urabi Paşa liderliğindeki bir grup yerli astsubay ofisinin iktidar için mücadele ettiği ve sonunda ülkeye İngiliz askeri ve siyasi gücünü getiren bir isyana yol açtığı ordu içinde bile gerginlikler hissedildi.

SÜVEYŞ KANALI'NIN İNŞASI

Ferdinand de Lesseps, zayıf ve kararsız Mısır hükümdarına Süveyş Kanalı boyunca bir kıstak inşa etme hakkını vermesi için ona zorbalık etmişti. 1854'teki ilk imtiyaz, de Lesseps'in "kanalı açmak için bir finans şirketi kurmasına" ve açılışından itibaren doksan dokuz yıl boyunca bir kanal işletmesine izin verirken 1856'da verilen ikinci imtiyaz, Mısır hükümetini kanalın inşası için emeğin beşte dördünü sağlamakla yükümlü tuttu. De Lesseps'in şirketi 1858'de, Mısır hükümetinin hisselerinin yüzde 44'üne ve Fransız yatırımcıların, çoğunlukla orta sınıf üyeleri ve küçük hissedarların yüzde 52'sine sahip olmasıyla ortaya çıktı. Ortalama Fransız holdingi sadece dokuz hisseydi; en büyük grup, on dokuzuncu yüzyılda ticari firmalara yatırım yapma alışkanlığı kazanmaya başlayan, birçoğunun kuşkusuz köylü olduğu toprak sahipleriydi. Mısır hükümetinin şirketin mali yardımına koşmak zorunda kalmasının nedeni, İngiliz hükümetinin projeye kararlı muhalefeti ve İngiliz ve diğer Fransız olmayan yatırımcıların birçoğunun başarısız olacağından korktuğu bir projede hisse satın almaktaki isteksizliğiydi. Yüzyılın ortalarında İngiltere başbakanı olan Lord Palmerston, kanala ekonomik değil siyasi gerekçelerle karşı çıktı. Bunu, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki siyasi istikrarın siperlerinden biri olan Osmanlı devletinin bütünlüğünü baltalamak ve muhtemelen İngiltere ile Fransa arasında bir çatışmaya yol açmak olarak gördü. 1851'de Britanya'nın konumunu çok net bir şekilde ortaya koydu. "Yapılmaz, yapılamaz, yapılmayacak; yapılsaydı, Fransa ile İngiltere arasında

Mısır'ın mülkiyeti için bir savaş olurdu." sözlerinin kehanet olduğu kanıtlandı.

Ama de Lesseps'i başarılı olmaktan alıkoymadılar. Kanalın inşası tahmin ettiğinden daha uzun sürse de (altı yerine on dört yıl) ve yaklaşık 20 milyon sterlinlik maliyeti öngörülenden çok daha fazla olsa da, 17 Kasım 1869'da nakliyeye açıldı. Kimse de Lesseps'in, Napolyon ve bilimsel ütopyacılar, Aziz Simonyanlar da dâhil olmak üzere birçok Fransız ileri geleninin bu rüyasını gerçeğe dönüştürmekte oynadığı kritik role itiraz edemezdi. Fransız köylülerinin şirkette hisse satın alarak projeye verdiği hayati mali desteği küçümsemek de mümkün değildi. Ancak Mısır'ın kararlı desteği olmadan kanal asla gerçek olamazdı. Mısır hükümeti, de Lesseps'in birçoğunu yabancı, özellikle İngiliz yatırımcılar için ayırdığı 177.642 hisseyi almakla kalmadı, aynı zamanda hükümet, kanalın kazılması ve kanalın orta noktasında Nil'den yeni İsmailiye şehrine tatlı su getiren kanal için hizmet işçisi sağladı. Hidiv İsmail, Amerikan İç Savaşı'nın patlama yaptığı yıllarda pamuk yetiştirmek adına işgücüne ihtiyaç duyduğu için Mısır'ın angarya işçi sağlama yükümlülüğünü sona erdirmeye çalıştığında, Mısır kendini bu yükümlülükten kurtarmak için kanal şirketine 3 milyon sterlinden fazla tazminat ödemek zorunda kaldı. Bu para, şirketin Mısır'a getirdiği ve onsuz kanalın kesinlikle asla tamamlanamayacağı ayrıntılı tarama ekipmanının ödenmesine yardımcı oldu.

Kanal şirketinin Mısır milliyetçiliğinin bir nesnesi ve açgözlü Avrupa kapitalizminin bir sembolü haline gelmesi şaşırtıcı mı? Nasır, Temmuz 1956'da Süveyş Kanalı şirketini kamulaştırdığında Mısır halkının ifade ettiği sevince de kimse şaşırmamalıydı.

Mısır hükümeti 1869'da kanalın açılışını, Mısır'ın gerçekten Avrupa dünyasının meşru ve hayati bir parçası haline geldiğini göstermek için tasarlanmış ayrıntılı törenlerle kutladı. Hükümet, aralarında en ünlüleri Avusturya İmparatoru,

Fransa İmparatoriçesi Eugenie, Émile Zola ve Henrik İbsen olan çok sayıda Avrupalı ileri geleni davet etti. Hidiv İsmail, Avrupa'nın önde gelen bestecisi Giuseppe Verdi'yi bu vesileyle bir opera yazmaya ikna etmeye çalışmıştı. Verdi ancak daha sonra meydan okumayı üstlendi ve *Aida*'yı eski Mısır uygarlığını kutlamak için yazdı. *Aida* prömiyerini 1871'de Kahire'de yeni inşa edilen Mısır opera binasında yaptı. Verdi, kanalın açılması için düzenlenen törenlere katıldı. Mısır hükümetinin *Rigoletto* operasını icra etmesine izin vermeyi kabul etti ve ayrıca iki denizin birleşmesini kutlamak için birkaç yeni kantat ve daha küçük parçalar yazdı.

Lord Palmerston kanala şiddetle karşı çıkmış olsa da, İngiliz nakliyeciler ve İngiliz tonajları kanalın trafiğine açılıştan itibaren hâkim oldu. 1871 ve 1895 yılları arasında kanaldan geçen İngiliz tonajı hiçbir zaman yüzde 70'in altına düşmedi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar yüzde 50'nin üzerinde kaldı. İnşaatçıların anladığı gibi, kanal Batı Avrupa'dan Hindistan ve Doğu Asya'ya uzanan hayati deniz yolunu önemli ölçüde kısalttı. Daha önce Asya'ya giden ve Asya'dan gelen Avrupa gemileri, Güney Afrika'daki Ümit Burnu'nu dolanıyordu, ancak buharlı gemilerin okyanuslarda ortaya çıkmasıyla, Avrupa ve Asya arasındaki zaman ve mesafe ciddi şekilde azaldı. Dört ay süren Bombay'dan Londra'ya yolculuk şimdi sadece bir ay sürüyordu. Doğal olarak, Lord Palmerston'ın korktuğu üzere, Mısır, İngiliz ve Fransız siyasi emellerinde daha büyük görünüyordu. Fransızlar kanalı kendi başarıları olarak gördüler; İngilizler, kanalın Hindistan'daki imparatorlukları ve Asya'daki geniş ticaret ağları için hayati bir yaşam çizgisi olduğunu fark ettiler.

URABİ İSYANI VE İNGİLİZ İŞGALİ

İsmail'in Avrupalı şeylere düşkünlüğü de onu imparatorluk maceralarına itti. Yeni toprakların fatihi olarak büyükbabası

Kavalalı Mehmed Ali'yi bile geride bırakmaya çalışan hidiv, en az on askeri sefere girişti. Sudan ve Afrika Boynuzu merkezli devasa bir Mısır imparatorluğundan daha azını istemiyordu. 90.000 kişilik bir ordusu ve önde gelen Avrupalı ve Amerikalı askeri danışmanları olmasına rağmen, 1875-76'da Etiyopya'daki seferleri o kadar felaketti ki, ona karşı kızgınlık duyuldu. Sonunda askeri bir isyana, parlamenter hükümet taleplerine ve ülkenin İngilizlerce işgaline yol açtılar.

1870'lerde İsmail'in meşruiyeti çözülmeye başlamıştı. Ülkenin devasa borçluluğu, Hidiv'i değerli varlıklarını satmaya ve ardından İngiliz ve Fransız danışmanların hayati önem taşıyan maliye ve bayındırlık bakanlıkları üzerinde kontrol sahibi olmalarına izin vermeye zorlamıştı. Belki de Kızıldeniz kıyılarını ve Afrika Boynuzu'ndaki büyük toprak parçalarını kontrol etmek için Etiyopya imparatoruna karşı askeri maceraların, dikkatleri ülke içindeki sorunlardan uzaklaştıracağını umuyordu. Ancak, disiplinli olmayan ve iyi yönetilmeyen bir Mısır ordusu, 1875 ve 1876'daki Gundet ve Gura savaşlarında küçük düşürücü yenilgiler aldı. Gura'daki kayıplar tamamen tek taraflıydı. Etiyopyalılar sadece 900 adam kaybederken, 4.500 Mısırlı asker öldürüldü, yaralandı veya esir alındı.

Etiyopya'daki utanç verici askeri yenilgiler, ordunun İsmail emrinde yayılmaya başladığından beri başına bela olan sorunları açığa çıkardı. Bu endişelerin en şiddetlisi, yerli Mısırlı subaylar ile Kavalalı Mehmed Ali döneminden beri ordudaki en üst mevkileri tekellerine almış olan Türk-Çerkes seçkinleri arasındaki gerilimdi. Ahmed Urabi, Mısır'daki hoşnutsuzluğun çoğunun çevresinde belirginleştiği kişiydi.

Ancak İsmail, ordudaki mutsuzluğu ve Avrupa etkisinin artan kızgınlığını, gücünü yeniden ortaya koymanın bir yolu olarak gördü. 1879'da Mısır'ın borçluluğu, Avrupa'nın denetimi ve ordunun hoşnutsuzluğu, ordunun boyutunu 93.000'den 37.000'e düşürme önerisiyle belirginleşti. Etiyopya'ya yapılan

askeri sefer, İsmail'in geniş bir Afrika imparatorluğuna yönelik emellerini sona erdirmiş olsa da, devlete azaltma için baskı yapan ve taleplerinin gerekçesi olarak maliyet tasarruflarını öne süren yabancı güçler oldu. Azaltımların çoğu, doğma büyüme Mısırlı subayların pahasına olacağından, Türk-Çerkeslerin ayrıcalıklı konumundan zaten küskün olan bu adamlar, şikâyetlerini iletmek için Urabi'ye başvurdular. Subaylar Şubat 1879'da Hidiv'e bir şikâyet dilekçesi sundular ve buna karşılık İsmail, İngiliz ve Fransız maliye ve bayındırlık bakanları da dâhil olmak üzere bakanlar kurulunu görevden aldı ve kendisine sadık yeni bir bakanlar grubu kurdu. Avrupalı güçler, Mısır'ın bu ulusal bağımsızlığı iddiasını kabul etmeyi reddetti. Osmanlı padişahının, İsmail'i tahttan indirip yerine ülkeyi 1892 yılına kadar yönetecek olan Tevfik'i geçirmesine göz yumdular.

Birkaç yıl için Mısır eski düzene geri döndü. İngiltere ve Fransa, iç siyasi kararlar üzerinde önemli bir kontrol uygulamaya devam etti. Ancak Avrupa etkisine karşı kızgınlık artmaya devam etti. Sadece Mısırlı subaylar arasında güçlü bir şekilde hissedilmedi, aynı zamanda Cemaleddin el-Afgani ve Muhammed Abduh gibi aydınlar ile toprak sahipleri ve tüccarlar tarafından da paylaşıldı. Hükümette kendileri için daha büyük bir yer aradılar ve İsmail'in 1866'da oluşturduğu Mısır delegeler meclisi için artan yetkileri savundular. Urabi iktidarı ele geçirip Avrupa'nın ülke üzerinde uyguladığı otoriteyi sınırlamakla tehdit ederek kendi bakanlar kurulunu kurduğunda gerilim doruğa ulaştı. Hidiv Tevfik İskenderiye'ye kaçtı ve dışardan müdahale istedi.

Fransızlar yerine İngilizlerin müdahale etmesi belki de şaşırtıcı değildi. Fransız yatırımcılar Mısır'ın İngilizlerden daha fazla borcuna sahip olsalar da, İngilizler Süveyş Kanalı'nı imparatorluklarının bir kilit noktası olarak görüyorlardı. Fransızların üzerlerine bir yürüyüş başlatmasından korkan William Ewart Gladstone'un liberal hükümeti Mısır'a büyük bir ordu gönderdi ve 1882 Eylül'ünde Tel el-Kebir muharebesinde

Mısır ordusunu bozguna uğrattı. Gladstone'un asker gönderme kararında hatırı sayılır bir ironi vardı. İktidar dışındayken, on dokuzuncu yüzyılda Mısır'ın işgaline karşı uyarıda bulunan ve oraya yapılacak bir askeri müdahalenin Afrika kıtasında emperyal mülkler için bir mücadele başlatacağını öngören bir makale yazmıştı. Sözleri kehanet olduğunu kanıtladı. İngiltere'nin Mısır'ı işgali, gerçekten de, Afrika kara kütlesinin Avrupa tarafından bölünmesinde hızlandırıcı bir faktör haline geldi.

Gladstone hükümeti, Fransızları ve diğer Avrupa güçlerini sakinleştirmek ve İngilizlerin ülke içindeki muhalefetini yatıştırmak için kısa ömürlü bir işgal sözü verdi. Bakanlar, İngilizlerin Hidiv'i yeniden otoriteye kavuşturacağı, Mısır yönetiminde reform yapacağı, Urabi isyancılarını cezalandıracağı ve mali istikrarı tesis edeceği bir ila üç yıllık bir fırsat penceresinden bahsettiler. Gerçekte, son İngiliz askerleri Mısır'ı, söz verilenden en az yarım yüzyıldan daha fazlasına, 1956'ya kadar terk etmediler. Ayakta kalmalarına neden olan şey, reformların tahmin edilenden daha uzun süreceğinin farkına varmaları ve Mısır'ın Britanya İmparatorluğu için olağanüstü bir stratejik, siyasi ve ekonomik varlığı temsil ettiğine dair artan bir histi.

İngilizler müdahale etmemiş olsaydı, ne olacağı, yanıtlanması neredeyse imkânsız olan tarihsel bir bilmecedir. Urabi etkili bir lider değildi; ancak idari ve mali yetenekleri olan başkaları da vardı. Dahası, isyan, o sırada Afrika'nın diğer birkaç bölgesinde var olan ve üzerinde yaşayabilir bir ulus-devletin kurulması için bir temel olabilecek bir milliyetçi duygunun taşmasına neden oldu. Yine de emperyalizm çağı Avrupalıların zihinlerini ve hayallerini ele geçirmişti. Mısır gibi bir ödüldü ve bu emperyal hırslara karşı koyamazdı.

10. BÖLÜM

İNGİLİZ DÖNEMİ, 1882-1952

1883'ten 1907'ye kadar İngiltere'nin Mısır'daki başkonsolosu olan Lord Cromer, bu görevde bulunduğu çeyrek yüzyıl boyunca ülkenin fiili hükümdarıydı. Diğer birçok yabancı diplomattan biri olmasına rağmen, büyük bir İngiliz işgal ordusu tarafından desteklendi. Kendisine itaat edilmesini bekliyordu ve bu gerçekleşti. Gücü, kendisinden önceki hidivlerin gücünden daha az değildi. Mısırlıların çoğu, özellikle de onun birçok politika meselesinde en yüksek sesle eleştirmeni olan eğitimli seçkinler, ülkeye siyasi istikrar getirdiğini ve maliyesini sağlıklı bir duruma getirdiğini kabul etti. Ancak Mısır'da yaşayan yabancı topluluktan çağlayan tezahüratlar, oradaki ve yurtdışındaki yabancı basın ve İngiliz kamuoyunun takdiri ile ülkeyi terk ettiğinde, Mısır halkının hayranlığını kazanamamıştı. Mısırlılar konukseverlikleri ve cömertlikleriyle ünlüdür. Tören ve geleneğin önemini anlarlar. Yine de Cromer'a neredeyse sessizce veda ettiler. Cromer'in 4 Mayıs 1907'de Kahire Opera Binası'ndaki veda konuşmasını üç Mısırlı politikacı dışında hepsi boykot etti. Kahire'den ayrıldığı gün, trafiğin boşaltılmış olduğu sokaklarda atını sürdü ve herhangi bir istenmeyen olaydan kaçınmak için sıralanan askerlerin arasından geçti. Mısırlılar tarihsel geleneklerine sa-

dık kaldılar. Nefret ettikleri Hiksos ve Perslerle olduğu gibi, halktan uzak duran ve Mısır metotlarını reddeden yabancı hükümdarlara karşı hoşnutsuzluklarını gösterdiler.

CROMER'IN MISIR'I, 1883-1907

Bonaparte'ın ülkeyi işgalinden bu yana Mısır'ı özel bir etki alanı olarak gören Fransızların gazabını öngören İngilizler, işgallerinin ardından Süveyş Kanalı'na erişimi korumak için ülkeyi hızlı bir şekilde tahliye etme sözü verdi. Bu vaat, kendilerinin yenildiğine inanan Fransızların duygularını yatıştırmak için pek yeterli değildi. Fransızlar İngilizlerin ayrılacağına da güvenmediler. 1904'e kadar, İngiltere ve Fransa, uluslararası anlaşmazlıkların çoğunu çözene kadar, Fransa Britanya'ya Mısır için zorluk çıkardı, İngilizlere tahliye görevlerini hatırlattı ve Britanya'nın Mısır'ın maliyesini nasıl idare ettiği hakkında soru işaretleri yarattı.

İngilizler, Mısır'daki başkonsolosları olarak Evelyn Baring'i (1892'de Cromer Kontu olarak lordluğa yükseltilmiş ve bundan sonra Cromer olarak anılacaktır) seçtiler. Cromer müthiş bir figürdü. Diğer pek çok üst düzey İngiliz sömürge görevlisi gibi seçkin İngiliz üniversitelerinden birine gitmemiş olsa da, yetenekli bir yöneticiydi, mali konularda birinci sınıftı ve fiilen iflas etmiş Mısır'da çok gerekliydi. Klasik dilleri ve tarihi öğrendi, çoğunlukla kendi kendini yetiştirdi.

Cromer, siyasi ve ekonomik konularda Gladstoncu bir liberaldi ve dolayısıyla Mısır hükümetinde hızlı bir reform ve İngiliz birliklerinin ülkeden hızlı bir şekilde tahliye edilmesini vaat eden Gladstone hükümetinin mantıklı seçimiydi. Cromer Mısır'ı iyi biliyordu. Hidiv İsmail'in saltanatının son yıllarında ülkede hizmet etmişti. Hindistan'ın genel valisi Lord Ripon'un mali müşaviri olarak deneyimi, onu iç hükümete de tavsiye edilmesini sağladı. Ancak Cromer'ın Britanya'nın

Mısır'daki misyonuna ilişkin tutumunu değiştirmesi uzun sürmedi. Mısır'ın mali kargaşasının ciddiyetine dair artan bir farkındalık, tüm Afrika'nın bölündüğü bir zamanda Mısır'ın ve Süveyş Kanalı'nın genişleyen bir İngiliz İmparatorluğu için stratejik öneminin daha ciddi bir şekilde fark edilmesi ve kendisinin ve İngiliz danışmanların yalnız olduğuna dair bir inanç Mısır'da umutsuzca ihtiyaç duyulan reformları yürürlüğe koyabilmesi, onu Mısır'daki İngiliz varlığının bir süre daha devam etmesi gerektiğine inanmasına neden oldu. Cromer'ın görüşlerinin nihayetinde ülke içindeki İngiliz yönetici sınıfları tarafından kabul edildiği, Cromer'ın 1883'ten 1907'ye kadar İngiltere'nin Mısır başkonsolosu olarak görev yaptığı gerçeğinden görülebilir.

Yine de Cromer'ın Britanya'nın Mısır'da kalması gerektiğine dair inancı birçok engelle karşılaştı. İngilizlerin tekrarlanan hızlı tahliye vaatlerinden bile daha önemli olan, İngilizlerin Fransa'nın bu kadar uzun süredir devam eden kültürel ve mali çıkarlarına sahip olduğu bir ülkeyi terk etmesi için Fransız baskısıydı. Cromer, 1887'nin sonuna kadar Mısır borcunun tamamını ödemeye devam etmek veya Britanya'nın Mısır'daki rolüyle ilgili tüm sorunun uluslararası tartışmalara yeniden açılması konusunda bir zorlukla karşılaştığında, Fransız baskısı hemen zirveye ulaştı. Gerçekten de, Cromer'ın ilk büyük siyasi ve mali zaferi, 1888'de "Mısır'ın iflasına karşı yarışı" kazandığında ve böylece Mısır üzerindeki artan uluslararası kontrollerin önüne geçtiğinde gerçekleşti. Ancak ödemesi gereken bedel çok ağırdı. Mısır'ın Sudan'da aşırı genişlemiş bir imparatorluğa sahip olduğunun farkında olarak, Mısır kuvvetlerini bu ülkeden çekmeye çalıştı. Mısır siyasi seçkinleri bu değerli toprak kaybına itiraz etmekle kalmadı, Mısır askerlerini tahliye etme mekanizması da bir felaket oldu. Cromer'ın tahliye için seçtiği temsilci bundan daha kötü olamazdı. General Charles Gordon, geri çekilme kelime-

sini anlayan bir adam değildi. Gordon, Mısır birliklerini Sudan'dan çıkarmak yerine başkent Hartum'da saklandı. Kendi kendini mehdi ilan eden ve topraklarında Mısır etkisinin sert düşmanı olan Muhammed Ahmed'in liderliğindeki Sudanlı isyancıların saldırısını bekliyordu. Aptalca, İngilizlerin kendi savunmasına asker göndermesini bekliyordu. Bu stratejide, hayatına mal olan ve Cromer'ın başından beri istediği gibi Mısır'ın Sudan'daki idari ve askeri varlığına son veren ciddi bir hata yaptı.

Cromer, İngiliz sömürge yönetiminin Hint isyanı sonrası döneminde eğitim almış bir memurdu. "Doğulu ve Afrikalı ırkların" İngiliz metotlarını tam olarak benimseyebileceğine veya İngilizlerin ve diğer Avrupalıların sahip olduğu medeniyet seviyelerine ulaşabileceğine inanmıyordu. Britanya'nın "dini önyargı" ve "eski ve yarı barbar gelenekler" tarafından ezilmiş olarak gördüğü Mısırlılar için yapabileceği, sıradan halkın, Mısırlı fellahların maddi çıkarlarını gözetmek ve dini ve sosyal ilişkilere mümkün olduğunca az müdahale etmekti. Cromer, İngiliz vesayetinin uzun yıllar, hatta belki yüzyıllarca süreceğine inanmasına rağmen, Mısırlılar Müslüman ve İngiliz Hristiyanları olduğu için, İngiliz egemenliği sonsuza kadar devam edemezdi. Bu görüşe bağlı kalan Cromer, vergi oranlarının düşürülmesini, sulama sisteminin iyileştirilmesini ve kanun ve düzeni teşvik ettiğini vurguladı. Mısır seçkinlerini dehşete düşürecek şekilde endişeler merdiveninin alt basamaklarında ise eğitim ve sosyal reform yer alıyordu. Ona göre, Batılılaşmış bir eğitim biçimi, sömürge ekonomisine ve yönetimine uygun olmayan ve Hindistan'daki eğitimli insanlar arasında olduğu gibi İngilizlere karşı hoşnutsuzluk uyandıran milliyetçi demagojiye yönelen yarı eğitimli mezunlar üretme potansiyeline sahipti.

Başka bir faktör Cromer'ın işini zorlaştırdı. Mısır tam teşekküllü bir İngiliz sömürgesi değildi. İngiliz işgali geçici

olduğu için Mısır resmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı. Cromer, Afrika'daki İngiliz kontrolündeki bölgelerdeki yetkililer gibi bir sömürge valisi de olmadı. Cromer'ın unvanı Mısır'daki İngiliz başkonsolosu olmaktan ibaretti. Hükümeti yürütmek üzere Mısır'a gönderilen İngiliz yetkililerin çoğu Mısır hükümetinde bakan olarak atanmamıştı. Daha ziyade, resmi Mısırlı bakanların arkasında görev yapan danışmanlardı. Elbette onların tavsiyelerine uyulması bekleniyordu, ancak gerilimler art arda iki grup arasında çirkin tartışmalara dönüştü. Bir İngiliz yetkilinin (Lord Alfred Milner) yazdığı gibi, İngilizlerin Mısır'ı yönetme şekli "örtülü bir koruyucuydu". Bununla birlikte İngilizler, Mısır'ın en önemli iki bakanlığı olan maliye ve bayındırlık işlerinde temsilcilerinin tam kontrole sahip olacağı konusunda ısrar ettiler. Cromer yıllarında İngilizlerin Mısır üzerinde en belirleyici etkisi bu iki arenadaydı.

Cromer'ın Mısır'daki yaklaşık yirmi beş yıllık iktidar süresi birçok başarı ve bir dizi başarısızlıkla doluydu. O sadece bir başkonsolos olmasına rağmen, çok az Mısırlı onun emirlerine karşı gelmeye çalıştı. Normalde 5.000 kişilik bir İngiliz işgal ordusu, valinin taleplerini destekledi. Birliklerin büyük kısmı Kahire şehrinde merkezi bir yeri işgal etti ve gücünü yüksek törenlerdeki geçit törenlerinde ve nehir deltası yürüyüşlerinde gösterdi. Bugün, Nil Hilton Oteli, bu İngiliz birliklerinin tutulduğu bölgeyi süslüyor. Cromer ayrıca İngilizler tarafından atanan bir generalin ve İngiliz ordusundan görevlendirilen diğer İngiliz subayları olan bir Mısır ordusunun desteğini aldı. Sömürge döneminin çoğu için, iki savaş arası yıllarda 10.000'e yükselen Mısır'daki İngiliz işgal ordusu, Afrika kıtasının tamamında konuşlanmış tek İngiliz asker birliğiydi.

Britanya'nın Mısır'la başa çıkabilmesinin tek yolunun nüfusun maddi yaşam standartlarını iyileştirmek olduğuna inanan bir hükümdardan beklendiği gibi, Cromer'ın başarıları

finans ve bayındırlık alanlarındaydı. 1888'de iflasa karşı yarışı kazanan Cromer, ülkenin gelirlerini artırmaya ve borcun ödenmesi için ayrılan devlet gelirlerinin yüzdesini azaltmaya devam etti. 1907'de ülkeyi terk ettiğinde, devlet bütçesinin borç servisine giden yüzdesini önemli ölçüde azaltmıştı.

Artan gelirler için kritik olan, Mısır'ın sulama ağlarındaki iyileştirmelerdi. En başından beri, Hindistan'ın büyük nehirleri hakkında çok önemli bilgi ve deneyim kazanmış olan İngiliz hidrolik mühendislerini getirttiler. Baraj inşası ve sulamada Hint eğitimlerini kullanarak Mısır'ın Nil suları üzerindeki kontrolünü yeniden şekillendirmeye başladılar. Küçük çapta başlayarak, Hidiv İsmail'in iktidarının son yıllarında bakımsız kalan barajları ve bentleri iyileştirdiler. Bu yıllardaki en önemli girişim, Kahire'nin hemen kuzeyinde, Nil deltasının güney eyaletlerinin sulama sularını kontrol eden barajın yenilenmesiydi. Burada pamuk ekiminde kayda değer bir genişleme gerçekleşti. Çok daha sonra, ülkenin mali durumu düzelince, İngilizler Asvan'da büyük ölçekli bir barajın inşasını üstlendi. Bu çalışma 1898 ile 1902 arasında gerçekleşti ve yirminci yüzyılda iki ayrı olayda değeri arttı. Uzun yıllar dünyanın en büyük barajı olan Asvan Barajı, hem Yukarı hem de Aşağı Mısır için ek sulama suyu sağladı.

Hidrolik reformlar kırsal bölgeyi dönüştürdü ve Mısır köylülerinin bin yılda çok az değişen rutinlerini kökten değiştirdi. Mısır'ın birçok yerinde, özellikle deltada, yıllık Nil taşkınları artık meydana gelmiyordu. Bunun yerine, bazı yetiştiriciler için su, gerektiğinde ve gerektikçe kullanılabilir hale geldi. Bu değişiklik, çiftçilerin yılda iki, hatta bazen üç ürün yetiştirebilecekleri anlamına geliyordu; Mısır ekonomisi için en önemli olanı, büyüme mevsimi boyunca düzenli sulama gerektiren yazlık, sığ Nil mahsulü olan pamuktu. Bu değişiklikler, en azından yönetiminin ilk yıllarında, Cromer'ın amaçladığı şeyi sağladı. Sıradan köylü çiftçinin cebine ek

mali kaynaklar girdi. Ancak, Kavalalı Mehmed Ali ve İsmail döneminde olduğu gibi, büyük özel mülklerde tutulan toprak miktarı hızla arttıkça, artan tarımsal gelirin çoğu büyük toprak sahiplerinin eline geçti. Yaşam standartlarında çok az gelişmeye ve su kaynaklı ve zayıflatıcı bir hastalık olan bilharyaza maruz kalan köylüler artık kendilerini yıl boyunca çalışmak zorunda buldular.

Son bir başarı İngilizlere Mısırlılardan çok daha fazlasını getirdi. Sudan'ın yeniden fethi, Doğu Afrika'daki devasa Britanya İmparatorluğu'nu çevreledi. 1896'da Cromer, Mehdi'nin 1885'te ölüp yerine Abdullahi ibn Muhammed'in geçmesiyle zor zamanlara giren Sudan'ı geri almak için planlar hazırladı. İngiliz subaylarının komutasındaki ve Herbert Kitchener başkanlığındaki Mısır ordusu fethi gerçekleştirdi ve ardından Sudan, Mısır ve İngiltere'nin ikili kontrolü altına girdi. Ne yazık ki Mısırlılar için bu sıra dışı İngiliz-Mısır mülkiyeti, Britanya'nın lehine ciddi bir şekilde ağır bastı. İngilizler Sudan'daki en üst idari pozisyonları korudular ve Mısır hazinesini Sudan hükümetinin önemli mali açıklarını telafi etmeye bıraktılar. Bunlar Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar Mısır bütçesine bir yüktü. Savaştan sonra, Mısır'ın Sudan'daki İngiliz subaylarına yönelik saldırıları nedeniyle İngilizler, on dokuzuncu yüzyılda Mısırlıların işgal ettiği ve çoğu Mısırlının ülkelerinin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü bir ülke üzerindeki etkisini sınırlamada daha da ileri gitti.

Cromer yıllarının zayıflıkları, güçlü yönleri kadar belirgindi. Birçok yönden, güçlü yönler madalyonun diğer yüzüydü. İlk olarak, Cromer tam bir otokrattı. Ne İngiliz yetkililerin, ne de Mısırlıların muhalefetine tahammülü vardı. İlk günlerinde, Lord Cromer olmadan önce, astları ona sık sık "Aşırı Baring" diye hitap ederdi. Gücün kalbi olan İngiliz konsolosluğundaki düşünceye egemen oldu ve bir eleştirmenin

sözleriyle, oradaki memurların "etraflıca düşünmelerinde" ısrar etti. Bu otoriter eğilimler, özellikle İngilizlerin hızlı tahliye vaatlerini dinlerken kendileri için bir miktar özerk güç elde etmeye çalışan Mısırlı yetkililer olmak üzere birçok kişiyi yanlış yola sürükledi. Cromer'ın otoritesine bu tür meydan okumalar her zaman ciddi bir şekilde ele alındı. Çok fazla bağımsızlık gösteren herhangi bir Mısırlı yetkili, kendisini yönetimin dışında buldu. Cromer nihayet ideal Mısır başbakanını 1895'ten 1908'e kadar görevde olan ve tam bir işbirlikçi olan Mustafa Fahmi'de buldu.

Cromer yıllarının ikinci bir sorunu ve onu eğitimli Mısırlılarla karşı karşıya bırakan şey eğitimdi. Cromer, İngiliz yönetiminin potansiyel eleştirmenleri olarak gördüğü, sözde eğitimli "yerlilerden" oldukça kuşkuluydu. Hint isyanının ve Raj'a karşı Hint muhalefetinin derslerini özümsedikten sonra, eğitim iyileştirmelerine para harcamak konusunda isteksizdi.

Bayındırlık işlerine cömert miktarlarda devlet geliri sağlanırken, eğitim bakanlığı fonlara aç kaldı. 1903 yılında yayınlanan bir raporda Cromer, devletin gelirlerinin yüzde 1'inden daha azını eğitime harcadığını ortaya koydu. 1913 gibi geç bir tarihte bile, Maarif Nezareti Mısır bütçesinin yalnızca yüzde 3'ünü alırken, Nafia Nezareti yüzde 16 ve Osmanlı İmparatorluğu'na haraç ve borç geri ödemesi için yüzde 26'lık bir pay aldı. Ayrıca, Cromer, eğitim departmanına danışman olarak asık suratlı bir İskoç olan Douglas Dunlop'u atadı. Dunlop, Mısırlıları, özellikle de kötü huylu sonradan görmeler olarak gördüğü eğitimli Mısırlıları hor görüyordu. Mısırlı yetkililerle eğitim politikaları konusunda yaptığı tartışmalar efsaneydi.

Bir grup önde gelen Mısırlı aydın, 1906'da bir Mısır üniversitesi kurma planları ile Cromer'e yaklaştıklarında, soğuk bir tavırla karşılaştılar. Cromer'ın tahminine göre Mısır, üniversite eğitimine hazır olmaktan çok uzaktı. En çok taviz vermeye

istekli olduğu şey, ilk ve orta öğretim için bazı ek fonlardı. Cromer'ın mantığından etkilenmeyen bu kişiler, planlarını ileriye taşıyarak 1908'de Kahire'de Batılılaşmış özel bir üniversite açtılar. Zamanla bu kurum, Orta Doğu'nun önde gelen yüksek öğretim kurumlarından biri olan Kahire Üniversitesi oldu.

En azından birçok Mısırlının zihninde son bir zaaf konusu vardı. O da Cromer'ın seçimleri ve parlamenter hükümeti teşvik etme konusundaki isteksizliğiydi. Cromer, Britanya'nın parlamenter sistemini İngiliz halkının en büyük kazanımlarından biri ve siyasi ve ekonomik başarısının temel bir unsuru olarak görürken, Mısır'ın henüz parlamenter yönetimin işleyebileceği bir aşamada olmadığı görüşündeydi. Gerçekten de, Cromer'ın Mısırlıların demokrasinin inceliklerinde ustalaşacağını düşünüp düşünmediğini merak etmek adil olur. İslam'ın bilime ve akla aykırı olduğunu düşünüyor ve İslam'ı reforme etme çabalarının başarısızlığa mahkûm olduğuna inanıyordu. En iyi ihtimalle, Mısır halkının yaşayabilir bir demokrasi yaratabilmeleri için uzun bir siyasi eğitim döneminden geçmesi gerekecekti. Bu arada, İngilizler ülkeyi tamamen otokratik bir şekilde yönetecekti.

ULUSAL MEMNUNİYETSİZLİK

Urabi isyanı, eğitimli ve varlıklı Mısırlılar arasında güçlü milliyetçi duyguları belirgin hale getirmişti. Pek çoğu için geleceğe dair umutlarını harekete geçiren slogan "Mısırlılar için Mısır"dı. Ne yazık ki, İngiliz işgal ordusu ve Urabi hareketinin önde gelen isimlerinden bazılarının sürgüne gönderilmesi bu umutları boşa çıkardı. 1890'ların başında genç, tutkulu bir hidiv olan II. Abbas'ın Mısır'da tahta çıkmasıyla bozulan on yıllık göreli bir siyasi durgunluk başladı. Abbas, Cromer'ın otoriter metotlarından rahatsızdı.

Hidiv, Cromer'a danışmadan yeni bir başbakan getirdiğinde, başkonsolos, genç acemiyi azarladı ve kendi başbakanını atamak için ısrar etti. İki yıl sonra, hidiv, Mısır ordusunun ve komutan generali Herbert Kitchener'in tehcirini ve eğitimini eleştirdiğinde, İngiliz yetkililerden bir başka açık kınama aldı. Elbette Abbas, İngiliz üstünlüğüne açık yollardan meydan okumanın aptallığını öğrendi, ancak seçkinlerin çoğu için ülkeleri üzerindeki İngiliz egemenliğinin artmasına karşı bir muhalefet sembolü haline geldi. Çok geçmeden Hidiv, bir siyasi partiye ve düzenli olarak İngiliz politikalarını eleştiren bir gazeteye sponsor oldu.

Hidiv, İngiliz egemenliğine batan bir diken olmasına rağmen, en sert eleştirmenlik genç, eğitimli bir hukuk fakültesi mezunu Mustafa Kamil'den geldi. Aslında Tahtavi'nin çeviri okulunun uzaktan devamı olan Mısır Hukuk Okulu'nda eğitim alan Kamil, bir siyasi parti, Ulusal Parti'yi kurdu ve Mısır için tam bağımsızlık siyasetini benimseyen *el-Liwa* gazetesini çıkardı. Uluslararası grupların beğenisini kazanmak, taleplerini desteklemek için hem Fransa'yı, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nu örnek aldı. Pek çok Fransız aydını, Mustafa Kamil sayesinde Fransa'nın Mısır'daki uzun süreli çıkarlarını yeniden öne çıkarmak için bir fırsat bulmaktan çok mutluydu ve Osmanlı padişahı da, Kamil'in Osmanlı Pan-İslamist propagandasının bir savunucusu olduğunu görmekten memnundu.

Kamil'e göre Mısır bağımsız bir ülke olmayı hak ediyordu. Mısır muhalefetinden 1798'de ülkenin Fransız işgaline kadar uzanan ve Urabi isyanıyla sonuçlanan ülkenin milliyetçi tezahürlerinin uzun tarihiyle övündü. Ülkenin tarihinde demlenmiş ve eski ihtişamlarının tadını çıkararak, Mısır'ın en eski firavunlara kadar uzanan ulusal kimliğinin derinliğini vurguladı. Gerçekte, Cromer ve diğer İngiliz yetkililerinkinden kökten farklı bir Mısır görüşüne sahipti. Ona göre Mısır,

ırksal, dilsel ve dini açıdan homojen bir nüfusa sahip olması bakımından Afrika ve Orta Doğu ülkeleri arasında neredeyse benzersizdi. Avrupalıların ulus-devletin varlığı için önemli olduğunu iddia ettikleri tüm gerekliliklere sahipti. Bir konuşmasında, Mısır'ın "kendi kendini yönetmeyi isteyen ve bunu başarabilen dinamik ve medeni bir ulus" olduğunu ilan etti. Ayrıca İngilizleri, ülkenin dilini ve geleneklerini bilmeyen, hatta öğrenmeye özen göstermeyen yetkilileri ülkeye getirmekle suçladı. "Yabancılar," dedi, "özgür ve müreffeh ülkelere aittir. Bizim sefil Mısır'ımız var."

Cromer'in görüşleri bundan daha farklı olamazdı. 1908'de, ülkeyi terk ettikten hemen sonra yayınlanan, geniş çapta okunan *Modern Mısır* incelemesinde, ülkeyi sabit bir kimliği olmayan bir yer olarak tasvir etti. Ona göre ülke, ırk, din ve dil gruplarından oluşan bir bileşimden oluşuyordu. Sınırları içinde Yahudiler, Kıpti Hristiyanlar, Rumlar, İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler, Suriyeliler ve Ermeniler bulunuyordu; bunlar kendi hallerine bırakıldıklarında ve İngiliz yetkililerin kapsayıcı yönlendirmesinden yoksun olarak, fonksiyonsuz iç bölünmeler üretecekti. Resmi nüfus rakamları Kamil'in iddialarını desteklemedi, çünkü 1917 ve 1927 nüfus sayımlarında yabancı azınlıklar toplamın yüzde 2'sinden az olan 200.000 kişiden sadece biraz fazlaydı. Kıptiler ve Yahudiler eklenirse, toplam yüzde 10'un altına düştü. Bununla birlikte, Mısırlıların ezici çoğunluğu nispeten fakir, eğitimsiz ve okuma yazma bilmeyen köylüler olduğu için, otorite Mısırlıların eline geçemedi. Gerçek yönetme yeteneği, siyasi birliğin onlar aracılığıyla sağlanamayacağı kadar farklı geçmişlere sahip bireylerden oluşan ince bir tabakada yatmaktadır.

İngiliz yönetimine açık muhalefet, Cromer'ın Mısır'daki görev süresinin son yıllarında zirveye ulaştı. Yüzyılın başında, milliyetçi basın İngiliz politikalarına yönelik saldırılarında acımasızdı. *El-Liwa*, ülke yönetiminin neredeyse tüm yön-

lerine dâhil olan artan sayıda İngiliz yetkilinin kataloğunu yaptı. Sudan'ın yeniden fethinin bu iki bölgenin birliğinin önünde engeller oluşturduğundan şikâyet etti. Ülkede düzeni yeniden sağlamak ve mali disiplin getirmek için İngilizleri sık sık övmüş olan ılımlı milliyetçiler bile, şimdi saldırılarını Cromer'ın eğitim politikalarına yoğunlaştırdılar ve İngilizlerin yönetimlerini sürdürmek için Mısır'ı eğitimsiz ve cahil tutmaya çalıştığını iddia ettiler.

1906'da bu artan hoşnutsuzluk belirginleşti. Mısır deltasında av seferine çıkan küçük bir İngiliz askeri grubu ile askerlerden birinin evcilleştirilmiş güvercinlerini vurup öldürmesine öfkelenen Denişvay köyünün sakinleri arasında, bir çatışma çıktı. Çatışmada bir İngiliz askeri öldü. Bir dizi önde gelen İngiliz yetkili, milliyetçi mesajların kırsal bölgelere nüfuz ettiğine ve siyasi istikrarsızlık ve otoritelerine açık muhalefet ürettiğine inanarak dehşete kapıldı. İngiliz konsolosluğundaki İngiliz karar verici seçkinler içindeki önemli unsurlar, İngiliz otoritesine meydan okumanın kabul edilemez olduğunu yerel halka göstermeleri gerektiğine karar verdiler. Acele bir yargılama sonucunda olayın sözde elebaşları şiddete teşvik ve cinayet işlemekten suçlu bulundu. Suçlu sayılanların cezalandırılması, herkesin beklentilerinin ötesinde barbarcaydı. Altı adam asıldı ve altı kişi de tüm köyün önünde kırbaçlandı ve köylüler toplanmaya ve infaz edilen cezaları izlemeye zorlandı. Tepkiler, yetkililerin istediklerinin tam tersiydi. İngiltere'de parlamento, basın ve yurttaşlar, Mısır'daki varlığını mazlumlara üstün bir uygarlık getirme gerekçesi ile meşrulaştıran bir ülkenin böyle sorumsuz ve hırslı bir tavırla hareket etmesi karşısında dehşete düştüler. Mısır'da milliyetçiler köylülerin davasını üstlendiler ve İngilizleri suç saydıkları davranışlarından dolayı kınadılar.

Yükselen milliyetçi protestolara tepki olarak Cromer, Mısırlı eleştirmenlerine tavizler vermeye ve İngiliz otoritesinin

demir yumruğunu göstermeye çalıştı. Genç ılımlı milliyetçi Saad Zağlul'u (1857-1927) eğitim bakanı olarak Bakanlar Kurulu'na getirdi. Mısırlılar, enerjik ve saygın Zağlul'un bakanlık tartışmalarında eğitime daha güçlü bir ses vereceğini umuyordu. Cromer ayrıca Urabi isyanından bu yana kullanılmayan Mısır Ulusal Meclisi'ni de canlandırdı. Meclisin yalnızca danışma yetkilerine sahip olmasına ve oy hakkı sınırlı olmasına rağmen, Mısırlılar bu değişikliklerin bir parlamenter sistem yaratmanın ve İngilizlerle güç paylaşımının başlangıç adımları olduğuna inanmak için sebeplere sahiptiler. Ancak Cromer bu reformları çok da desteklemiyordu. Mısır'daki zamanının sonuna yaklaşıyordu. Denişvay olayı olsun ya da olmasın, kesinlikle buradan gidecekti, çünkü ülkedeki son yıllarında yorulmuş ve hastalanmıştı. Ancak gözden düşmüş biçimde ayrıldı. Kahire sokaklarından ayrılırken, birçok kişi toplandı, ancak birlikler herhangi bir saldırıyı önlemek için tüm yolu kapadı. Sessizlik, Kahire'nin koşuşturmacasına ürkütücü ve yabancı bir şekilde hüküm sürdü ve nüfusun şimdi başkonsolos için sahip olduğu genel kınamayı yansıtıyordu.

İngiliz Parlamentosu, Cromer'ın Britanya İmparatorluğu'na uzun süredir hizmet ettiği için bir şükran kararı çıkarmasına ve ona çalışmalarına duydukları saygının bir göstergesi olarak neredeyse duyulmamış 50.000 sterlinlik bağış yapmasına rağmen, aslında Avam Kamarası'ndaki tartışma keskindi. Güney Afrika'daki Boer Savaşı'nın (1899-1902) şiddetiyle zaten sersemlemiş olan anti-emperyalizmin yükselen sesi, bu vesileyle imparatorluğun emperyal hedeflerinin ne kadar gerisinde kaldığını düşünmek için kullandı.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE 1919 DEVRİMİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısırlıların başına gelen sıkıntılar, İngilizlere karşı küskünlüğü eğitimli seçkinlerden hal-

kın tabanlarına yaydı. Savaş baskıları köylüleri çok etkiledi; 1919'da İngilizleri hazırlıksız yakalayan büyük ve doğrudan bir ayaklanmaya yol açtılar.

Savaş patlak verdiğinde Hidiv II. Abbas İstanbul'u ziyaret ediyordu. Abbas'ın yönetimlerine karşı çıkmasından korkan İngilizler, onu çok uzatmadan görevden aldı ve yerine Hüseyin Kamil'i getirdi. Ayrıca askeri yönetim ve olağanüstü hal getirdiler. O sırada Mısır'daki ordudan sorumlu İngiliz subayı General John Maxwell, Mısırlıların bu dramatik değişiklikleri kabul etmesi konusunda çok az endişe duyuyordu. Kasım 1914'te Mısır'da 82.000 kişilik bir ordusu vardı. "Artık burada öyle bir ezici güce sahibim ki, birkaç hoşnutsuzluğun aptalca bir eyleme kalkışması aptallıktan beter olur." Sıkıyönetim ilan etmeden hemen önce, tatbikatı "büyük bir başarı--çok etkileyici" olarak duyurup ordusunun birimlerini Kahire sokaklarında ilerletti. Aynı şekilde Maxwell, Hüseyin Kamil'in Mısır'ın yeni yöneticisi olacağını açıkladıktan sonra bir güç gösterisi daha emretti. Bu sefer "8.000 süvariyi Kahire sokaklarında ilerlettim. Bence yerliler asla durmayacaklarını düşündüler. Selamlaşma noktasını geçmeleri iki buçuk saat sürdü. Kahire'deki manzara görülmeye değer, askerlerle ve kocaman adamlarla dolu." İngilizlerin güçlerini gösterme tekniği buydu. Mısır savaş sırasında sessiz kaldı. Bütün kırgınlıklarını savaş sonrasına biriktirdiler.

Savaş İngilizleri, Fransızları ve Rusları Almanlar, Avusturya-Macaristanlılar ve Osmanlılar ile karşı karşıya getirdi. Mısır halkının, müttefikler kazanmak için Pan-İslam duyguları kullanan Osmanlıların arkasında toplanabileceğinden korkan İngilizler, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu ile olan formalitelerini kesti ve ardından ülke üzerinde bir İngiliz himayesi kurdu. Mısır'ın kızgınlığını yatıştırmak için, savaşın tüm yükünü tek başlarına taşıyacaklarını ilan ettiler; bu söz, İngilizlerin Sina'da bir Osmanlı işgaline karşı koymak için Mısır or-

dusuna Süveyş Kanalı'na gitme emrini verdiğinde neredeyse en başından ihlal edilmişti.

1916'da Mısır tamamen savaşa girdi. İngilizlerin ülkede üslenmiş en az üç ordusu vardı; Mısır halkıyla etkileşimleri birçok şiddet olayına yol açan ve yerel ürünlerin tüketimi, birkaç tüccarı zenginleştirirken daha yoksul Mısır sınıflarına zarar veren ve yükselen fiyat enflasyonuna neden olan toplam 400.000 adamdan oluşuyordu. Yerel halk için, özellikle de kırsal kesimde yaşayanlar için daha da üzücü olan, Mısırlı işçilerin işe alınması ve Mısır develerinin, General Edmund Allenby komutasındaki İngiliz kuvvetlerine Osmanlıları Filistin ve Suriye'den kovma savaşında destek olarak ihtiyaç duyulan emek ve deve birliklerinde kullanılmasıydı. Köylü sınıfından talep edilenler büyük ve meşakkatliydi ve ağır bir baskıyla yerine getirildi. İngiliz işgali üzerine yaptığı klasik çalışma olan *Modern Mısır*'da Cromer, Mısır'ı angarya, kurbaj (su aygırı postu kırbacı) ve yozlaşmanın kötülüklerinden kurtarmakla övünmüştü. Bunlar 1916, 1917 ve 1918'de intikam olarak geri döndüler. İşçi ve develi birliklere personel ve hayvan temin etmesi gereken yerel yetkililer, eski taktiklere başvurdu. Ve bu talepler adaletsiz bir şekilde halkın üzerine düştü. Bir İngiliz askeri gözlemcinin belirttiği gibi, "ülkeyi işgalden kurtarmak için hiçbir Fellah (işçi birliklerine) katılmadı ve hiçbir eğitimli Mısırlı onun saflarında hizmet etmedi." İşçi birlikleri arasındaki kayıplar büyük değildi, çünkü birlikleri askeri hatların gerisinde görev yaptı, ancak hastalıktan kayıplara uğradılar, ancak aynısı deve birlikleri için söylenemezdi. Cephede harekete geçtiler ve savaşta önemli ölüm ve kayıplara uğradılar.

Savaşın sonunda ülke küskünlükle doldu. Mısır toplumunun hemen hemen her kesimi İngilizlere karşı derin şikâyetler besliyordu. Fiyat enflasyonu şehir sakinlerini etkiledi. Büyük toprak sahipleri, pamuğun savaş sırasında ve hemen sonra-

sında getirdiği yüksek fiyatlar göz önüne alındığında, pamuk ekimine yönelik kısıtlamalar hakkında homurdandılar. Köylü sınıfı savaş sonrası yıllarda zorla alınan işçilik harcından nefret etti. Mısır'daki eğitimli unsur (savaşa giden dönemde İngiliz yönetimine karşı en görünür muhalefeti oluşturan grup) için en önemli tek gelişme, 1917'deki savaşa Amerikan müdahalesi ve Woodrow Wilson'ın on dört ilkesini ilan etmesiydi. Eğitimli Mısırlılarda yankılanan mesaj, Wilson'ın kendi kaderini tayin etme doktrini ve savaş hayaletinin olmadığı bir dünyada demokratik hükümetin erdemlerini ilan etmesiydi. Wilson, monarşik hükümet biçimlerinin meşruiyetini baltalamak ve onların dilsel ve etnik azınlıklarını yöneticilerine meydan okumaya teşvik etmek umuduyla fikirlerini merkezi güçlere (Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu) yöneltmiş olsa da, idealler Avrupa bağlamlarının çok ötesine hızla yayıldı. Savaşın patlak vermesine kadar geçen on beş yılda ortaya çıkan siyasi partilerin liderlerinin kendi kaderini tayin etme doktrinini benimsediği ve Mısır'a uygulanması gerektiğinden emin olan Mısır'da hazır bir dinleyici kitlesi buldular. Ne de olsa Mısırlılar kendilerini yönetmeye Çekler, Polonyalılar, Sırplar ve diğerleri kadar hazır değiller miydi?

1918'de milliyetçi özlemlerini Avrupa'ya taşımaya hazırlanan iki etkili grup vardı. İlk olarak, iktidardaki Mısırlı bakanlar Adli Yakin ve Hüseyin Rüşdi, İngiliz kabinesi ile siyasi müzakereleri yürütmek üzere Londra'ya bir delegasyon gönderilmesi konusunda ısrar ettiler. Daha geniş bir görüşü benimseyen Saad Zağlul, Mısır toplumunun daha geniş bir yelpazesini temsil eden ve kendisi tarafından yönetilen bir Mısır heyetinin (bir Vefd) doğrudan Paris Barış Konferansı'na gitmesi ve taleplerini orada toplanan liderlerin görüşüne sunması gerektiğine inanıyordu. Zağlul, özellikle uluslararası siyasetin yeni parlayan ışığı ve kendi kaderini tayin etme ve

demokrasi ideolojilerinin dile getireni Woodrow Wilson ile tanışmak için can atıyordu.

Neredeyse bir gecede Zağlul, eğitimli ve politik olarak bilgili kişilerin sevgilisi oldu. O, her zaman Mısır milliyetçiliğinin yüzü olmamıştı. Yerel bir eşrafın oğlu olarak, İngiliz işgaline giden dönemde Muhammed Abduh'un müridi olduğu el-Ezher'de okudu. 1900'lerde Mısır'ın en saygın ve ılımlı aydınlarından Ahmed Lütfi el-Seyyid liderliğindeki ılımlı Ümmet Partisi ile çalıştı. Bu parti İngilizlerle işbirliği yapmaktan çekinmedi ve onları Mısır'ı nihai siyasi bağımsızlığına hazırlıyor olarak gördü. Ümmet Partisi üyeleri için, Mustafa Kamil ve Muhammed Farid'in Vatani Partisi fazla radikaldi ve Hidiv II. Abbas etrafında toplanan taraftar zümresi, İngilizlerle fazla çatışma halindeydi. O halde, Zağlul'un Cromer'ın 1906'daki kabine değişikliğinde kamu eğitim bakanı olarak hizmet etmeyi kabul etmesi veya Birinci Dünya Savaşı'na giden yıllarda Mısır Yasama Meclisi'nde görev yapması pek şaşırtıcı değildi.

İngilizler, kendi bakanlarının Paris'teki barış görüşmeleriyle tamamen meşgul olduklarını ileri sürerek Mısır'ın taleplerini reddetti. Bu konuların Versay Konferansı işini bitirdikten sonra ele alınabileceğini öne sürdüler. Mısır bakanlığı istifa ettiğinde ve nüfus şiddet içinde alevlendiğinde, İngilizler Zağlul'u ve en yakın destekçilerinden birkaçını tutukladı ve onları Malta'ya sürgün etti. Bu eylem ülke çapında yaygın şiddete yol açtı. Şehirlerde, öğrenciler ve hükümet yetkilileri protesto gösterileri düzenledi. Kırsal kesimde, yerel yetkililer tarafından kışkırtılan köylüler, demiryolu hatlarını tahrip etti ve kendilerini Kahire'den ve merkezi hükümetin güçlerinden tamamen soyutlamaya çalıştılar. Önce Minya vilayetinde ve daha sonra diğer illerde yerel yetkililer, bağımsız, şehir cumhuriyetlerin kurulduğunu duyurdular. Zağlul'un Malta'dan serbest bırakılması ve onun ve Mısır heyeti Vefd'in davalarını

Paris'e götürmelerine izin verilmesi bile şiddeti durdurmadı. Versay'da toplanan müttefikler Mısırlı delegelerle görüşmeyi reddettiğinde ve Başkan Wilson Mısır üzerindeki İngiliz himayesini tanıdığında, Mısır'da şiddet azalmadan devam etti. Ülke kontrolden çıkmıştı. İngilizler kendilerini büyük şehirlerde sadece bir nebze otorite sahibi buldular ve kırsal kesimde neredeyse hiç otoriteye sahip değillerdi. Ancak ülkede düzeni yeniden sağlamak için özel bir elçi olarak Mısır'a gönderilen Lord Allenby, Mısır'ın Britanya'dan siyasi bağımsızlığını ve koruyucu yönetimin sona ermesini tek taraflı olarak ilan ettikten sonra, İngilizler siyasi istikrarın sürdürülebileceğinden emin oldular. Yeni siyasi düzenlemelerde, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce hidiv, savaş sırasında ve hemen sonrasında padişah olarak adlandırılan Mısır hükümdarı, şimdi kral oldu. Elbette, Allenby'nin bağımsızlık ilanı dikkatli bir şekilde sınırlandırıldı. İngilizler Mısır'ın bağımsızlığı üzerinde dört sınırlama talep etti: Yabancıların korunması ve Süveyş Kanalı operasyonları, Sudan ve Mısır dış politikası üzerinde kontrol. İngilizler, bu yükümlülükleri yerine getirmek için ülkede, aslında ülkeyi Birinci Dünya Savaşı'ndan önce işgal etmiş olan 5.000 kişilik ordudan bile daha büyük bir askeri varlığını sürdürdü.

Allenby, ülkede düzeni yeniden sağlama formülünün bir parçası olarak Mısırlı siyasi liderlerden ülkeyi yönetmek için yeni bir anayasa hazırlamalarını istedi. Vefd, 1923'te yeni anayasa ile sonuçlanan tartışmaları boykot etmesine rağmen, 1924'te yapılan seçimlere katılmayı kabul etti. Tahmin edilebileceği gibi, seçimleri Vefd kazandı ve Zağlul Mısır'ın başbakanı oldu. Ne var ki görev süresi kısa sürdü. Çünkü 1924'te Sudan'da birlikleri teftiş eden Mısır ordusunun komutanı Lee Stack'in öldürülmesi İngilizlerin Zağlul'u görevden almasına ve iktidara geri dönme ihtimalini reddetmesine neden oldu.

Böylece 1919 devrimi, yeni bir anayasa, Mısır'ın bağımsızlığının ilanı ve yeni seçilmiş bir hükümet dâhil olmak üzere önemli siyasi değişiklikler ile sonuçlandı. Aynı zamanda siyasi alanda meydana gelenlerden çok daha radikal olan bir dizi önemli ekonomik ve sosyal değişikliklere neden oldu. Henüz Urabi isyanı zamanında Mısırlılar, ekonomik güç olmadan siyasi bağımsızlığın pek mümkün olmadığını fark etmişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcındaki milliyetçi talepler arasında sanayileşme, dünya fiyatı ne kadar yüksek olursa olsun tek bir metanın ihracatına daha az bağımlı bir ekonomi ve Mısırlı yöneticiler ve Mısırlı hissedarlar tarafından yönetilen tamamen Mısırlı bir banka vardı. Bu, Mısır'da faaliyet gösteren çok sayıda yabancı bankanın sahip olduğu tekeli zayıflatacaktı. Ancak Mısır'ın ekonomik dönüşümü için kritik an, bazıları yerli Mısırlılar ve bazıları ülkede uzun yıllar ikamet eden yabancılardan oluşan ve önde gelen bir Mısırlı iş adamları grubunun Mısır'ın ticaret ve endüstrisini incelemek üzere bir komisyon olarak bir araya geldiği Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıktı. 1918'de yayınlanan raporu, ekonominin savaşlar arası yıllarda ve sonrasında takip edeceği yeni yolları ortaya koyuyordu.

Komisyon üyeleri, Mısır'ın iş sınıflarından gerçek bir "kim kimdir" listesi oluşturdu. Grubun içinde iki savaş arası dönemde Mısır'ın en etkileyici girişimcisi olan Talat Harb; bu çağda önde gelen bir bakan ve bazen de başbakan olacak olan İsmail Sıdkı; dönemin önde gelen sanayi kuruluşu olan Mısır şeker şirketinin başkanı Henri Naus ve ticaret, finans ve iş dünyası ile bağlantıları olan Yahudi bir işadamı Yusuf Aslan Qattawi vardı. Raporun önemli bir mesajı vardı: Mısır'ın büyük tarımsal genişlemesi ve refahı sona ermek üzereydi. Baraj inşaatı ve sulama iyileştirmeleri yoluyla ekilebilecek yeni arazi miktarı sınırlıydı. Bu arada, Mısır nüfusu hızlı bir şekilde artıyordu. Daha şimdiden topraksız bir unsur ortaya çıkma-

ya başlamıştı. Mısır, siyasi geleceğinin temel bir bileşeni olan ekonomik olarak gelişecekse, yerel endüstrileri teşvik etmesi ve tek bir ürünün ihracatına daha az bağımlı olan daha çeşitli bir ekonomiyi canlandırması gerekirdi. Raporun yazarlarına göre Mısırlı şeker şirketi zaten yolu gösteriyordu. 17.000 işçi çalıştırıyordu ve yılda en az 100.000 ton rafine şeker üretiyordu. Benzer endüstriler gıda işleme, sigara, şarap ve alkollü içkiler, çimento ve yerel bir pazarın zaten mevcut olduğu tekstillerde kurulabilir.

Savaştan sonra tek bir kişi öncülük etti. Bugün heykeli Kahire'nin ana meydanlarından birini süsleyen Talat Harb, uzun yıllardır ekonomik değişimler planlıyordu. Şimdi değişimi etkileme fırsatı gelmişti. 1867'de ikinci derece bir demiryolu çalışanının oğlu olarak dünyaya gelen Harb, Mısır Hukuk Okulu'nda eğitim gördü. Uzun yıllar çeşitli bakanlıklarda çalıştı, her zaman mali konularda bir beceri sergileyerek Mısır'ın zengin toprak sahiplerinin dikkatini çekti. Onun destekleyicisi olan ev sahibi, Harb'ın mali durumunu düzelten ve ardından genç iş fenomenini diğer büyük toprak sahipleriyle ilişkilendiren Ömer Sultan'dı. Harb, Mısır ekonomisini araştırırken, Mısır'daki yatırımların ve ülkede faaliyet gösteren ticari firmaların neredeyse tamamının yabancı olduğu sonucuna vardı. Ayrıca en güçlü ekonomik kurumların Mısır'ın birçok yabancı bankası olduğuna inanıyordu. Pamuk yetiştirme mevsiminin başında toprak sahibi sınıfa borç verilen ya da yeni toprak sahiplerinin satın alınması için sağlanan önemli fonları kontrol ediyorlardı. Harb'ın savaştan önce Avrupa'ya yaptığı gezi ona, Alman büyük bankaları gibi ellerinde büyük miktarda sermaye bulunan bankaların, mali nüfuzlarını Almanya'nın on dokuzuncu yüzyılın sonlarında sanayileşmesini teşvik etmek için kullandıklarını ortaya çıkardı. Harb, Mısır'daki böyle bir bankanın, eğer Mısırlılar tarafından sahiplenilir ve işletilirse, Mısır ekonomisini çeşit-

lendirmede ve sanayileşmede benzer bir dinamik rol oynayabileceğine inanıyordu.

1920'de Harb, tamamen Mısırlı bir banka hayalini gerçekleştirdi. Birçoğu Harb'ın finansal zekâsına hayran büyük toprak sahipleri olan 124 varlıklı kişiyi yeni bankayı kurmak için 80.000 £ katkıda bulunmaya ikna etti. Tüzüğü, bu devrimci çağa yakışır şekilde açıkça milliyetçiydi. Tüm hissedarlar ve yöneticiler Mısırlı olacaktı. Hiçbir yabancı unsur dâhil edilmeyecekti. Ayrıca Bank Misr (veya Mısır Bankası) olarak adlandırılan banka, ekonomiyi çeşitlendirmek amacıyla diğer Mısır şirketlerinin yaratılmasında rol oynayacaktı. Kısa sürede bir dizi önemli Misr şirketi izledi. Bank Misr'den ve zengin Mısırlılardan gelen sermayeyi kullanan ve artık yalnızca Mısırlı yöneticilerden yoğun bir şekilde yararlanamayan Harb, bir grup önemli tekstil fabrikası, bir havayolu, bir navigasyon şirketi, bir sigorta şirketi ve diğer birçok işletmeyi kurdu. Bankanın ortaya çıktığı 1920 ile 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasında Bank Misr, 1939'da ödenmiş sermayesi 2.000.000 pound'un biraz üzerinde olan on sekiz şirket kurdu. Talat Harb, aslında, sanayileşmeyi ve ekonomik çeşitlendirmeyi teşvik etme amacına ulaşmıştı. Diğer zengin Mısırlılar onun liderliğini izlediler, böylece İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Mısır'da faaliyet gösteren büyük ölçekli firmalara yatırılan sermayenin yarısından biraz fazlası Mısırlıydı, bu oran 1914'ten önce yüzde 14'tü. Dahası Harb Mısır'ın en dinamik girişimcisi olarak ününü tahsis etmişti.

Ne yazık ki, Talat Harb'ın ekonomik başarı hikâyesi iyi bitmedi. 1939'da, savaşın patlak vermesiyle birlikte, pek çok mudi fonlarını geri çekmeye çalıştığı sırada, banka kendini aşırı genişletilmiş buldu. Mısır'ın o dönemdeki merkez bankasına eşdeğer olan Ulusal Banka'dan fon alma çabaları reddedilen Harb, Bank Misr'ı ancak Harb'ın yönetim kurulun-

dan istifa etmesi ve iş dünyasından çekilmesi halinde kurtarmayı teklif eden hükümete güvendi. Sağlık durumunu öne sürerek kabul etti. O zamanlar ve daha sonra pek çok kişi, İngiliz ve etkili Mısırlı iş adamlarının ve hükümet yetkililerinin bankanın krizini düzenlediğine inanıyordu. Gerçek ise başkaydı. Yıllar boyunca, genellikle siyasi nedenlerle, banka nüfuzlu toprak sahiplerine büyük krediler verdi ve bunların çoğu bunalım yıllarında iflas etti. Daha da riskli olan, bankanın Misr şirketlerine yönelik agresif finansal sponsorluğuydu, bu da onu sürekli olarak fon sıkıntısına soktu ve bu nedenle mevduat sahiplerinin fonlarından yaptıkları nakli karşılayamadı. 1939'da toplam kayıp 3 milyon sterlindi, 1 milyonluk işletme sermayesinin yanında 800.000 sterlinlik rezervleri ile mudilerin toplam 17 milyon sterlinin yatırımının 1 ila 2 milyon arasındaki miktarını kaybetmişti.

Talat Harb'ın 1939'da öğrendiği üzücü ders, fonlarını her an talep edebilecek çok sayıda mudisi olan normal bir ticari bankanın uzun vadeli yatırımlara büyük meblağlar ödünç veren bir kalkınma bankası olamayacağıydı.

1919 devrimi sırasında iki baskı grubu daha ortaya çıktı. Biri Mısırlı toprak ağalarının, diğeri ise Mısır'ı yurt edinen yabancı iş adamlarının egemenliğindeydi. İlki, büyük toprak sahipleri ve pamuk ihraç eden seçkinler tarafından bir baskı grubu olarak kurulan Genel Mısır Tarım Sendikası, 1921'de ortaya çıktı. Amacı, ekonomi üzerinde Mısır'ın daha fazla kontrolünü sağlamak ve Mısırlı yetiştiricilerin pamuk ihracatından daha fazla kâr elde etmelerini sağlamaktı. Doğal olarak, üyeleri, Mısır'ın ihracat ve ithalata dayalı ekonomisinden en fazla kazanç sağlayan kurumlar olarak yabancı bankacılık ve ihracat kuruluşlarını gördükleri için Bank Misr'in kurulmasından heyecan duydular.

Bir yıl sonra, Mısır Sanayi Federasyonu kuruldu. Çoğunluğu Mısır'da ikamet eden Avrupalı iş adamlarından oluşan

kurucular, birlik içinde Mısır'ın önemli bir temsilini aramış ve bir dereceye kadar elde etmiş olsa da, Avrupalılar en başından beri bu organizasyona egemen oldular. Federasyon, Mısır burjuvazisinin sanayi kanadını temsil etti ve koruyucu tarifeler, genç endüstriler için vergi indirimleri ve yeni endüstriler yaratma çabalarını artıracak elverişli çalışma yasaları gibi politikaları destekledi. Fransızca, İngilizce ve Arapça bir dergi çıkaran ve aynı zamanda sosyal, politik ve ekonomik konulara adanmış bir bilimsel yayın da yayınlayan örgütün yol gösterici gücü, *l'Égypte Contemporaine*, bir Mısırlı Yahudi olan I. G. Levi idi ve yerel sanayileşmeyi teşvik etmedeki rolü çok büyüktü.

Radikal toplumsal dönüşüm, iki savaş arası yılların siyasi ve ekonomik değişikliklerine de eşlik etti. En belirgin dönüşüm, Mısır'ın iki büyük şehri olan Kahire ve İskenderiye'nin büyümesiydi. 1800'de çeyrek milyon civarında (veya toplam nüfusun yaklaşık yüzde 6'sı) bir nüfusa sahip olan Kahire, 1927 nüfus sayımına göre bir milyonu aşmıştı. Hâlâ Mısır'ın toplam nüfusunun yalnızca yüzde 7'sini oluşturmasına rağmen, büyümesi giderek, hatta endişe verici oranlarda artarak devam ediyordu. 1927 nüfus sayımına göre nüfusu yarım milyon olan İskenderiye şehrini de kırsaldan göç etkiledi. 1800'de Fransız işgali sırasında mütevazı bir balıkçı köyünden biraz daha fazla olan bir yerde ikamet edenlerin sayısı olan 6.000'in çok üzerinde bir nüfusa sahipti. İskenderiye sakinlerinin büyük çoğunluğu Mısırlı olsa da, güçlü Avrupa konut seçkinleri üzerinde neredeyse hiçbir izlenim bırakmadılar. Bu varlıklı, çoğunlukla ticari aileler, konforlu bir tramvay hattıyla şehrin merkezine gidip, gösterişli yerleşim yerlerinde yaşıyorlardı. Mısır'ın iyi bağlantıları olan yabancı sakinleri, Lawrence Durrell'in Avrupalı seçkinlerin kafelerini, restoranlarını, lüks otellerini ve enfes özel malikânelerini anlatan *İskenderiye Dörtlüsü*'nde (1957-60) ölümsüzleştirildi. İskende-

riyelilerin çoğunun doğma büyüme, oldukça fakir Mısırlılar olduğuna dair en ufak bir ipucu bile yoktu. Daha sonra Mısırlı entelektüel Muhammed Hüseyin Haikal, Mısırlıların kendi ülkelerinde yabancılar gibi yaşadıklarından şikâyet ettiğinde, bu ifadenin en mükemmel örneği olarak İskenderiye'yi kolaylıkla gösterebilirdi.

Kahire Uluslararası Havalimanı'ndan şehir merkezine doğru bir yolculuğa bir kez daha dönelim. Taksimiz, Mısır'daki yirminci yüzyılın Avrupa egemenliğindeki ilk yarısının birçok akımını yansıtan Mısır'ın en sıra dışı yerleşim bölgelerinden biri olan Heliopolis'ten geçiyor. Heliopolis, Mısır'a âşık olan ve onu asıl ikametgâhı yapan zengin bir Belçikalı finans kralı Baron Édouard Empain'in beyin fırtınasıydı. Kahire'nin nüfusunun hızla arttığını fark ederek, ana şehrin kuzeydoğusunda bir arazi satın aldı ve ardından orada bir toplu konut geliştirdi. Zenginlere, yabancılara ve Mısırlılara mülk sattı, mülkler ve apartmanlar inşa etti, bir tramvay hattı da dâhil olmak üzere kamu hizmetleri şirketleri kurdu. Bunlar bugün çalışmaya devam ederek banliyöden şehir merkezindeki işyerlerine ana ulaşım şekli olarak hizmet ediyor. Empain her şeyi ölçüsüz bir şekilde yaptı. Mimarisi oryantal baroktur ve inşa ettiği yapıların en çarpıcısı (ya da tuhaf mı demeliyiz) kendi konutuydu, şu anda boş ama havaalanından şehir merkezine seyahat eden herkes için bir sembol bir yapı. Bir Hindu tapınağına benzeyecek şekilde tasarlanmış, izleyicinin güneş ışığını takip etmesine izin veren bir döner kule içeriyordu.

Birçok Mısırlıyı yıllardır rahatsız eden bir soru, Mısır'a yerleşen ve servetlerini ve enerjilerini ülkeye yatıran Empain ve diğer varlıklı yabancıların, halkına gerçek faydalar sağlayıp sağlamadığıydı. Yoksa tüm bu yabancı girişim Mısırlıları uzak bir ikinci sınıf statüsüne mi düşürdü? 1952'de iktidarı ele geçiren genç subayların hiç şüphesi yoktu: Yabancı nüfus, özellikle de yabancı zengin sınıflar parazitti. Gitmeleri gere-

kiyordu ve paketlendiler. Yine de burada bir ironi var. Empain'in en görkemli yapılarından biri olan Heliopolis Palace Hotel, ilk açıldığında Afrika'nın en iyi oteliydi; şimdi Mısır cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in ikametgâhı.

Kadınlar, yirminci yüzyılın ilk otuz yılında ülkeyi harekete geçiren toplumsal değişimlere daha az kapıldılar. Eğitimleri ve okuryazarlıkları erkeklerinkinden önemli ölçüde gerideydi ve mesleklerde ve siyasette görünürlükleri çok daha azdı. Yine de bu dönemde bazılarının kadın sorunu olarak adlandırdığı şey Mısır siyasetini ve düşüncesini sarstı. İlk olarak, Mısır kadın toplumunun eğitimli ve üst tabakasını oluşturan küçük azınlık, 1919 karışıklıkları sırasında Zağlul'u desteklemek için sıklıkla ortaya çıktı. Dönemin en beğenilen kadını ve birçok bakımdan Mısırlı kadınların yeni rollerine ayak uyduran kişi, birçok kişi tarafından Mısır ulusunun annesi olarak bilinen Saad Zağlul'un karısı Safiye Zağlul'du. Hiçbir zaman dönemin en görünür feministi, peçe takmayı bırakan, Mısır Feminist Birliği'ni kuran ve kadın hakları için çalışan Hüda Şaravi kadar radikal olmadı. Daha ziyade, Safiye, kocasını desteklemek ve daha sonra ölümünden sonra onun anısını korumak olan ana rolünü göz önünde bulundurarak, ılımlı bir etki yaratmaya çalıştı.

Bununla birlikte, kadının Mısır toplumundaki yeri sorunu 1919'daki kadın gösterileri sırasında habersiz olarak su yüzüne çıkmadı. Dünya Savaşı öncesi dönemde tartışmalı bir konu olarak ortaya çıkmıştı. Mısırlı entelijansiyanın ilerici, Batı yönelimli ve görece laik bir kolu, Mısır'ın Avrupa'nın gerisinde kalmasına ve siyasi olarak Britanya'ya tabi olmasına neden olan güçlerden birinin kadınlara karşı tutumu olduğuna inanıyordu. Bu bağlamda, kadın reformunun önde gelen sözcüsü Kasım Emin, Doğu ve Batı arasındaki büyük farklılıkların haritasını çıkarırken, Avrupalıların kadınlara özgürlük tanıdığını, Müslümanların ise onları ikincil bir yerde tuttukları-

nı savunan Lord Cromer ile tamamen aynı fikirdeydi. Kasım Emin, kadınların eğitiminde reform talep eden ve tesettüre son verilmesi çağrısında bulunan birkaç bilimsel makale yazdı (*The Emancipation of Woman*, 1899 ve *The New Woman*, 1900). İronik olarak, onun baş eleştirmeni, Emin'in kadın hakları üzerine iki kitabına bir yanıt yayınlayan Mısır'ın en yenilikçi girişimcisi Talat Harb'dan başkası değildi. Bu yanıtında Müslüman Doğu ile Hristiyan Batı arasındaki temel farklılıklardan birinin iddiası olarak kadınların örtünmeye devam etmesi gerektiğinde ısrar etti.

O zamanlar tesettür uygulaması Arapça olan *el-hicab* (saçları örten başörtüsü anlamına gelen çağdaş Mısır'da farklı bir anlamı vardır), kelimesiyle bilinirken, tesettüre *el-süfür* deniliyordu. En geniş anlamda ilan edilen başörtüsü açılma anı 1923'te feminist ve önde gelen bir liderin eşi Hüda Şaravi'nin Roma'daki bir kadın konferansından döndüğünde artık peçe takmayacağını bildirdiğinde meydana geldi. Tarihçiler bu anı, başörtüsü açmanın seçkin kadınlar arasında önemli bir endişe haline geldiği zaman olarak gördüler. Gerçek şu ki, 1923'te kadın nüfusun belki de sadece yüzde 15'i burka, yani yüzü gözlerin altından kapatan peçe takıyordu. Sıradan köylü kadınlar, tarlada çalışırken onlara engel olacağından, hiçbir zaman peçe takmamıştı. Savaş öncesi dönemde üst tabaka kadınların giydiği örtülerin en popüleri ince beyaz bir örtüydü ve *yaşmak* olarak biliniyordu, ancak popülerliği savaşın sonunda zaten düşüşe geçmişti.

SAVAŞLAR ARASI YILLAR

İki savaş arası yılların birincil siyasi teması, saray, İngiliz Büyükelçiliği ve Vefd arasındaki siyasi güç için üç taraflı bir mücadeleydi. Zağlul 1927'de ölmüş olsa da, halefi Mustafa el-Nahhas, Zağlul'un karizmasından yoksun olmasına rağ-

men, Mısır'ın bağımsızlığının savunucusu olarak partinin yönetimini devraldı. Az sayıda olan nispeten özgür seçimlerde, Vefd kesin kazanan oldu. Ancak Vefd'in iktidar süreleri sınırlıydı. Parti, İngilizler ile Kral Fuad ve halefi Kral Faruk arasındaki düşmanlıkla uğraşmak zorunda kaldı. İngilizler ülkede Mısırlı politikacıların gözünü korkutabilecekleri büyük bir işgal ordusunu elinde tuttu. Krallar hoşlanmadıkları hükümetleri görevden alma yetkisine sahipti. Sonuç olarak, Vefd Mısır'ın birincil siyasi partisi olmasına rağmen, diğerleri büyük ölçüde İsmail Sıdkı gibi tanınmış siyasi liderlerin etrafında şekillendi ve kralın bir hükümet kurma çağrısını bekledi. Sıdkı, Mısır anayasasını Vefd'i köstekleyecek şekilde değiştirmeye çalıştığında, dünya bunalımının ilk yıllarında (1930-33) Mısır hükümetine önderlik etti. Büyük ölçüde başarısız oldu.

Bununla birlikte, iki savaş arası yıllara önemli bir siyasi olay damgasını vurdu. 1936'da, Avrupa'da savaş bulutları oluşurken ve Mısırlı politikacılar, ülkenin Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi bir Avrupa girdabına sürükleneceğinden korkarken, yeni seçilen Vefd hükümeti sonunda İngilizlerle bir barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşma, 1922'de İngilizlerin Mısır'a siyasi bağımsızlık vermesini doğruladı, ancak bazı yetkileri İngilizlere ayırmaya devam etti. Bu yetkiler, daha önce olduğu gibi, yabancıların, Süveyş Kanalı'nın, Sudan'ın ve dış işlerinin korunmasıydı, ancak Mısır, 1922'nin dayatılan barış anlaşmasında olmayan üç taviz aldı. Anlaşma sadece yirmi yıl sürecekti; İngiliz kuvveti 10.000 adamla sınırlandırılacak ve uygun bir üs inşa edildikten sonra Süveyş Kanalı bölgesindeki Mısır'ın başlıca nüfus merkezlerinden uzakta tutulacaktı ve Mısır, Milletler Cemiyeti'ne üye olacaktı. Yine de bu tavizler Mısır'a pek çok milliyetçinin talep ettiği tam bağımsızlığı sağlayamadı. Vefd bu düzenlemelere katıldığında meşruiyetini önemli ölçüde yitirdi.

Gerçekte, parlamenter siyaset alanının dışında olan ve Vefd'i İngilizler ve kral kadar endişelendiren parlamenter hükümet biçimlerini tehdit eden çok şey vardı. 1928'de Mısır deltasında yetişen, ancak yabancı ayrıcalık ve zenginliğin hissedildiği Süveyş Kanalı bölgesine öğretmen olarak atanan genç bir ateşli hatip, tüm Müslüman dünyasında siyasi düşünceyi şekillendirmeye muktedir yeni bir örgüt kurdu. Hasan el-Benna, İslamiyet'in ilk yüzyıllarında uygulandığı şekliyle İslam'ın otantik formuna dönüşün, günümüz sorunlarına tam ve yeterli bir yanıt sağlayacağını öne sürerek Müslüman Kardeşler'i yarattı. Ayrıca parlamenter yönetimin zengin ve güçlüler tarafından fakirleri yerlerinde tutmak için onlara dayatılan bir sahtekârlık olduğunu savundu.

Müslüman Kardeşler mesajını Mısır'ın her yerine ve ötesine yaydı ve zamanla rakiplerine karşı şiddet uygulayan gizli hücreler yarattı. Parlamentolara karşı çıkan ve devletin istikrarını bozmak için şiddete başvurmaya hazır olan tek örgüt Müslüman Kardeşler değildi. Genç Mısır olarak bilinen ve ilhamını İtalyan faşizminden alan bir grup ortaya çıktı ve düzene meydan okumak için sokak şiddetini kullandı. Sonuç olarak, Vefd ve diğer siyasi partiler, Müslüman Kardeşler ve Genç Mısır gibi kendi amaçlarını desteklemek için paramiliter yapılarını kullanan kendi gençlik gruplarını kurarak karşılık verdiler. 1930'ların on yılı boyunca, buhran ülke çapında ilerlerken, Mısır şiddet eylemleri, siyasi suikastlar ve seçimlere gözdağı verme çağrılarıyla dolup taşıyordu.

Laik milliyetçilik ve reforme edilmiş İslam, yüzyılın başında yükselişte görünüyordu. Mısır'ın en saygın Müslüman âlimi olan Muhammed Abduh, Batı öğrenimi ve değerleri ile geleneksel İslam öğretileri arasında uyumluluklar bulmak için büyük çaba sarf etti. *El-Muktetaf* gibi önde gelen dergiler ve *el-Ahram* gibi gazeteler, bilimsel araştırmanın işaretleri ve Batılılaşma çabalarının erdemlerinin savunucularıydı. Yine de,

kısmen parlamenter yönetimin vaatlerini yerine getirmemesi ve ekonominin sarsılması nedeniyle, iki savaş arası yıllarda gücü artan rakipleri vardı.

Batılılaşmacılar ve karşıtları arasında pek çok tartışma vardı, ancak hiçbiri Mısır'ın en açık sözlü Batılı aydınlarından Ali Abdurrazık ve Taha Hüseyin'in yer aldığı kadar çarpıcı değildi. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de halifeliği kaldırdığı sırada, hayatının o döneminde İslam hukuk sisteminde tanınmamış bir hâkim olan Ali Abdurrazık, *İslam ve Hükmün Esasları* (1925) adlı bir makale yayınladı. Hilafetin kutsal metinlerde veya İslam hukukunda hiçbir temeli olmadığını söyledi. Kurumun halka zorla dayatıldığını ve bunun "İslam ve Müslümanlar için bir bela, kötülük ve fitne kaynağı" olduğunu da sözlerine ekledi. Abdurrazık'a göre, Müslümanların yüzyıllardır aktarılan siyasi geleneklere bağlı olmaları gerekmiyordu. Yenilik yapabilir, hatta Batı'dakilere çok benzeyen yönetimler kurabilirlerdi.

Bir yıl sonra, otobiyografik eseri *el-Ayyam,* geleneksel bir çevrede büyüyen ancak modern dünyayla başa çıkmaya başlayan bir gencin portresi olarak Arapça konuşulan dünyada beğeni toplayan parlak genç âlim Taha Hüseyin, Arap Yarımadası'nda İslam öncesi dönem ve erken İslam hakkında bir kitap yazdı. Bu eserinde İslam'ın ortaya çıkışına tarihsel bir eleştiri uygulamış ve inancın ilk günleriyle ilgili bazı hikâyelerin mit olduğunu öne sürmüştür.

Taha Hüseyin ve Abdurrazık, dini metinlere yönelik daha yüksek Batı eleştirisi geleneğinde sağlam bir şekilde yer aldılar. Her ikisi de, Batı dünyasının erken dönem Hristiyanlık anlayışındaki yüksek eleştiri okullarından ilham almış ve aynı yöntemleri İslam araştırmalarında kullanmaya çalışan dindar Müslümanlardı. Ne var ki ürettikleri tepki onları ve dine ve erken dönem dini kurumlara karşı daha göreci ve tarihselci bir yaklaşımın diğer savunucularını şaşırttı. Her iki yazı

da, özellikle muhafazakâr çevrelerden yoğun tartışmalara ve eleştirilere maruz kaldı. Abdurrazık, Mısırlı âlimler topluluğu arasındaki konumunu kaybetti ve Taha Hüseyin orijinal metni geri çekmek ve değiştirilmiş ve daha muhafazakâr bir versiyonu yeniden yayınlamak zorunda kaldı. Mısır'daki muhafazakâr Müslüman bilginlerin derinden bağlı dini inançlarına açıkça meydan okuyan herhangi bir şey yazmaktan çekinen diğer liberal, seküler ve modernist aydınlar da bundan ders çıkardılar. Dahası, Muhammed Abduh'un ölümünden sonra, liberal, reformist İslam gündemi aydınları etkilemeye devam etse de, Mısır'daki asıl öğrencisi Raşid Rıza, Abduh'un tercih ettiğinden çok daha muhafazakâr ve hatta Batı karşıtı bir programı desteklemek için *el-Menar* dergisini kullandı.

SAVAŞ YILLARI VE SONUÇLARI

Vefd liderleri, Mısır'ı Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin ülkeye çektirdiği acılardan kurtarmak için İngilizlerle 1936 anlaşmasını imzalamışlardı. İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde derinden hayal kırıklığına uğrayacaklardı. 1942'de Rommel'in Alman ordusu Libya-Mısır sınırını geçip doğruca Mısır'ın nüfus merkezlerine yöneldiğinde ülke savaşın eşiğine geldi. Mısır bir kez daha büyük müttefik birliklerinin yoğunlaştığı bir merkez oldu ve Mısır ordusu Almanları uzak tutmak için çağrılmasa da, birkaç genç subay, ülkeyi korkunç İngiliz askeri varlığından kurtarmak umuduyla Alman yüksek komutanlığıyla gizlice temasa geçti. 1942 başlarında ülkede gerilim o kadar büyüktü ve İngilizler o kadar korkmuştu ki, mevcut hükümet Almanlarla onların arkasından pazarlık yapmaya çalışabilirdi. Kahire'deki Kral Faruk'un sarayını tanklarla kuşattılar ve onu İngiliz yanlısı bir Vefd yanlısı hükümet kurmaya zorladılar. Mustafa el-Nahhas'ın bakanlığı aslında güçleri Alman askeri ilerleyişini Alameyn'de dur-

duran İngilizleri destekledi ama bir zamanlar aşırı milliyetçi olan Vefd, İngilizlerle işbirliğinden dolayı Mısır toplumunun birçok kesiminden kınamadan başka bir şey almadı. İngilizlerin bu otorite feragatinden hiçbir grup, İngiliz taleplerine boyun eğdiği için krala ve işgalciler tarafından kullanılmalarına izin verdiği için Vefd'e kin besleyen Mısır ordusunun genç subaylarından daha fazla gücenmemiştir. 1952 askeri darbesi için zemin hazırlanıyordu.

Darbe gerçekleşmeden önce çok şey olması gerekiyordu. Siyasi suikastlar çoğaldı. Hayatını kaybedenlerden biri de Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan el-Benna'dan başkası değildi. Parlamento, bir dizi sosyal ve ekonomik sorunu çözemeyerek bocalamaya devam etti. O zamana kadar herkes, servet dağılımının, özellikle de toprağın çok çarpık olduğunun farkındaydı. Birkaç toprak sahibi aile çok büyük miktarda toprağa sahipken, nüfusun çoğunluğu küçük mülklerde ya da topraksız işçiler olarak geçimini sağlıyordu. Açık ara en büyük toprak sahipleri, 180.000 dönümden az olmayan bir alana sahip oldukları söylenen kraliyet ailesinin üyeleriydi. Toprak reformu yasasını geçirme çabası, geniş toprak sahibi sınıfların egemen olduğu bir parlamentoda yeterli oyu toplayamadı. Ülkeyi İngiliz askeri varlığından kurtarmak, çözülmemiş bir başka konuydu. Savaş sırasında İngilizler, Süveyş Kanalı bölgesinde devasa bir askeri üs inşa etmişti ve 1936 antlaşmasının öngördüğü gibi, savaş zamanları dışında bu üste 10.000'den fazla asker bulundurmak yerine, İngilizler diledikleri kadar asker bulunduruyorlardı. Orta Doğu'daki Sovyet emellerine karşı Amerikan liderliğindeki Soğuk Savaş çabalarına katkıları olan 100.000 kişi orada görev yaptı. Bu devasa askeri varlık, orada konuşlanmış İngiliz askerleri için hayatı çekilmez hale getirmek için gerilla savaşı taktiklerini kullanan Mısırlıları çileden çıkardı.

1950'lerin başlarında İngiliz kuvvetleri ile Mısırlı milliyetçiler arasında birçok çarpışma meydana geldi ve bunlardan biri Ocak 1952'de İngilizlerin kanal şehri İsmailiye'de Mısır polisinin bir birimine karşı düzenlediği saldırıydı. Mısırlı polis memurlarının İngiliz askerleriyle girdiği çatışmada öldüğüne dair haberler Kahire'de yabancı kuruluşlara, özellikle de İngilizlere ait olanlara karşı ayaklanmaya neden oldu. Mısır ordusu, on İngiliz uyruklunun ölümüne ve çok sayıda yabancı malın kül olmasına neden olan kargaşayı bastırmak için çağrılmak zorunda kaldı. Yıkılan kuruluşlar arasında ünlü Shepheard's Oteli, Barclays Bank ve İngiliz denizaşırı Airways şirket ofisleri vardı. 100.000 kişilik devasa bir İngiliz ordusunun, İngiliz tebaası ve İngiliz ve yabancı mülkleri yok edilirken silahlarının üzerine oturması bu olayları gözlemleyen herkese bir mesaj verdi. 1922 ve 1936 anlaşmalarına göre Mısır'a asker yerleştirme gerekçelerinden biri, yabancı halkların ve onların çıkarlarının korunmasıydı. Kuşkusuz İngiliz birliklerinin yabancı vatandaşların öldürülmesine ve yabancı mülklerin yok edilmesine izin vermesi gerçeği, Britanya İmparatorluğu'nun Orta Doğu'daki günlerinin sayılı olduğunu birçok kişiye gösterdi.

11. BÖLÜM

MISIRLILAR İÇİN MISIR, 1952-1981

NASIR VE SEDAT

22 Temmuz 1952 akşamının boğucu sıcağında, Mısır'ın geleceğini çizen ve planlayan bir grup genç Mısırlı subay, otoritenin dizginlerini ele geçirdi. Gece geç saatlerde saldırdılar, radyo ağlarının ve ana askeri üslerin kontrolünü ele geçirdiler. Kral Faruk ve yandaşlarının kendileri hakkında bilgi topladıklarının ve planlarını bozmak için harekete geçmeye hazırlandıklarının bilincinde olarak, başarılarından tamamen emin olmadan biraz öncesinde bile aceleyle hareket ettiler. Hür Subaylar'dan Enver Sedat, Kahire Radyosu üzerinden darbeyi duyurdu ve ordunun Mısır toplumunu dönüştürmek için iktidarı ele geçirdiğini iddia etti. Artık ülke, başında ahlaksız ve kınanacak bir kral olan ve hepsi de İngilizlerin isteklerini yerine getiren yozlaşmış politikacılar tarafından yönetilmeyecekti. Gücün kollarını ele geçiren genç adamlar, ayrıcalıklı bir azınlığın çıkarları için değil, halk için yöneteceklerine yemin ettiler.

Memurlar sözlerini yerine getirmek için çok az zaman harcadılar. İktidara geldikleri günlerde, İskenderiye'den yatıyla

yola çıkan ve Avrupa'daki en sevdiği oyun alanlarına giden Kral Faruk'a veda ettiler. Memurlar, küçük oğlunu tahtın varisi olarak atasalar da, bu kurgu sadece biraz daha uzun sürdü. Altı ay içinde askerler monarşiyi ortadan kaldırarak, kökleri radikal modernleştirici figür olan Kavalalı Mehmed Ali'ye dayanan bu kuruma bir son verdiler. Bununla da kalmadılar. Ağustos ayına kadar, bireysel toprak sahiplerini 200 dönümle ve bir ailenin mülklerini 300 dönümle sınırlayan bir toprak reformu yasasını çıkardılar. Şok, çok büyüktü. Mısır, bir yüzyıldan fazla bir süredir, ihtişam içinde yaşayan, Mısır'ın kavurucu yaz mevsimi boyunca Avrupa kıtasının lüks mekânlarda tatil yapan ve Mısır'da sefil ve yoksulluk içinde yaşayan nüfusun halk kesimine hükmeden birkaç hiper-zengin toprak sahibi tarafından yönetilmişti. Askerler kırsalda dolaşıp köylü ailelere yeni tapularını dağıtırken alkış ve coşkuyla karşılandılar. Ülke çapında bir gurur dalgası yayıldı. Nihayet Mısır, subay olmayan askeri personel arasından yükselen gerçek Mısırlıların elindeydi. Ve subaylar daha fazlasını vaat ettiler. Eğitimin herkese ulaşılabilir yapılacağını, bunu sosyal hareketlilik ve ekonomik gelişmenin izleyeceğini söylediler.

İnanılmaz bir gerilim döneminde Mısır ulusuna liderlik etmek için karanlıktan çıkmış gibi görünen bu adamlar kimlerdi? Gençtiler, çoğu otuzlu yaşlarının başındaydı ve binbaşı ve yarbay rütbelerini elinde tutuyordu. Büyük çoğunluğu, eski Türk askeri sınıfının torunları değil, yerli Mısırlılardı. Çoğu, 1930'ların sonlarında, zengin ve aristokrat ailelere daha az bağlı, daha fazla sayıda daha iyi eğitimli genç erkeği almaya başladığında, Mısır askeri okuluna gitmişti. Bu adamlar, eğitimleri ve daha yaşlı ve daha kıdemli subaylardan farklılıkları nedeniyle özel bağlar kurdular. Mısır'ın sorunları hakkında özellikle de ülkedeki İngiliz askeri varlığının devam etmesi hakkında sohbet ettiler. Birkaçı, Rommel'in çöl ordusu Mısır'a doğru ilerlerken, II. Grup'un en radikallerinden biri olan

Enver Sedat, Almanların Mısır'ı işgalinin İngilizlere karşı bir devrim gerçekleştirmek için ideal anı sağladığını düşünüyordu. Bulundu ve hapse atıldı. Genç subaylar Mısır'ın zayıflıklarının kesinlikle farkındaydılar ve çok geçmeden, Mısır'ın zaaflarını teşhis etmek ve çeşitli sorunlarına çözüm aramak amacıyla, büyük olasılıkla 1949'da Hür Subaylar Grubu adlı gizli bir örgüt kurdular. 1952 darbesinin arifesinde, örgütün 280 ila 340 üyesi vardı. (Önemli Hür Subaylar'dan bazılarının resmi için Fotoğraf 5'e bakın.)

Bu genç subaylar siyasi açıdan hassas olduklarından, Mısır'ın siyasi geleceği konusunda da endişe duyan dış gruplarla bağlar kurdular. Bazıları Müslüman Kardeşler'e yöneldi; diğerleri komünist ve sosyalist düşünce ve örgütlenmeden etkilenmişlerdi.

Bununla birlikte, en nefret ettikleri şey, 1942'nin sıkıntılı yılında Mısır'ı yönetmeye mecbur bırakmalarına izin vermiş olan ve 1950 seçimlerinde iktidara dönüşlerinde ülkeyi İngi-

Fotoğraf 5: Nasır, Sedat ve Necib ve diğer özgür subaylar

liz birliklerinden kurtaramayan yerleşik politikacılar, özellikle de Vefd idi.

Genç subayların çoğu için bir dönüm noktası, Mısır ordusu tarafından yönetilen Arap devletlerinin, kurulduğu sırada İsrail'e karşı başlattığı başarısız 1948 Mısır askeri saldırısıydı. Arap orduları, İngilizler bu topraklardaki sömürge yönetimine son vermeye hazırlanırken Filistin'de ayrı bir Yahudi devletinin kurulmasını engelleyemediler ve savaş alanlarında kötü bir performans sergilediler. Mısır halkı ve politikacıları, Filistin konusundaki anlaşmazlığa ilk yıllarda çok az ilgi göstermişti. İngiliz dış işleri bakanı Lord Balfour'un 1917'de Birinci Dünya Savaşı'nın zirvesinde ilan ettiği, hükümetinin Filistin'de Yahudiler için bir vatan yaratmaya çalışacağına dair ilanına pek aldırış etmediler. Ancak Arap-Yahudi gerilimi tırmandıkça Mısır toplumu da işin içine çekildi. 1930'lar Yahudi ve Arap gruplar arasında kanlı çatışmalara tanık oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Mısırlı milliyetçi ve Pan-Arap unsurlar Filistin'in geleceğine o kadar derinden dâhil olmuştu ki, Balfour Deklarasyonu'nun yıldönümü, Filistin'de artan Siyonist etkiyi protesto etmek için bir gün olarak hizmet etti. Bazı durumlarda protestolar şiddetlendi; düşmanlığın çoğu, varlıklı Yahudi iş adamlarının mülklerine ve ticari kuruluşlarına yönelikti.

Mısırlı subaylar, 1948 Arap-İsrail savaşındaki askeri yenilgilerinden derinden utandılar ve politikacıları, onları hatalı silahlarla, fena halde hazırlıksız olarak savaşa göndermekle suçladılar. Eski düzene karşı kin besleyen ve Negev muharebelerinde yaralanan genç subaylardan biri de Cemal Abdülnasır'dı. Hür Subaylar'ın lideri olarak ortaya çıkmaya yazgılıydı. Ona göre, İsrailli hasımlar Mısır tarafında eksik olan şevk ve amansız kararlılık nitelikleriyle savaştı. Nasır ve diğerleri, kayıplarından Kahire'deki politikacıları ve özellikle de yozlaşmış kralı sorumlu tuttular. Yeni yöneticilerin, belki

de kendilerinin, eski düzenin kirli kadrolarını temizleyeceği günü sabırsızlıkla bekliyorlardı.

Nasır ve diğer hür subaylar, 1930'larda Mısır'ın kaderini seçimlere bağlama konusunda isteksiz olacak kadar demokratik yönetim eleştirilerini yeterince özümsemişlerdi. İktidara geldikten kısa bir süre sonra eski partileri feshettiler ve sadece Müslüman Kardeşler'in varlığını sürdürmesine izin verdiler. İhvan, askerlerle işbirliği yapmadığında o da yasaklandı. Nasır başından beri yol gösterici kişi olmasına rağmen, ilk başta perde arkasında kaldı. Halkın bu kadar genç ve deneyimsiz adamlar tarafından yönetilme konusunda şüpheci olacağına inanarak, fikirlerine sempati duyan kıdemli bir subay olan General Muhammed Necib'i lider olmaya teşvik ettiler. Ancak bu düzenleme uzun sürmedi. Necib, artan popülaritesinin başına vurmasına izin verdi ve gerçek otoriteyi arzulamaya başladı. 1954'te iktidara karşı bir hesaplaşmada Nasır galip geldi ve askeri hükümetin en büyük lideri oldu. Subaylar, devrimci komuta konseyi adı verilen bir organ olarak toplanmaya devam etseler de, gerçekte 1954'ten 1970'teki ölümüne kadar Nasır tartışmasız liderdi.

CEMAL ABDÜNNASIR

Nasır ilham verici bir figürdü, o sırada görev için doğru adamdı. Otuzlu yaşlarının ortalarındaydı, savaşta sınanmıştı, subaylar arasında büyük saygı görüyordu. Muhalefete tahammülü olmamasına rağmen, gücün tuzaklarından kaçındı ve mütevazı bir kişisel hayat yaşadı. 250'sine sahip olduğu çizgili kravat tutkusu olmasına rağmen sıradan sivil takım elbise giyer, günde üç paket Amerikan sigarası içer, karısı ve çok dikkatli korunan çocuklarıyla mütevazı bir evde otururdu. İlk başta sadece hoşgörülü bir konuşmacıydı, ancak zaman geçtikçe mükemmel bir hatip haline geldi, sıradan

dinleyicilerin klasik üslupla modern standart Arapçadan çok daha fazla evde günlük konuşma dili olan Mısırcayı tercih etti. Bir konuşmaya başladıktan sonra, siyasi temaları defalarca tekrar ederek saatlerce devam edebilirdi. Bunlar Mısır'ın İngilizlerin elinde yaklaşık bir yüzyıldır çok acı çektiği, Batı kapitalizminin Mısır'ın zenginliğini ve Mısır'ı gasp ettiği ve Orta Doğu'da iktidara ve can sıkıcı Arap-İsrail sorununun çözümüne giden yolun Mısır liderliğindeki bir Pan-Arap birliğinden geçtiğiydi. Son tema, onu Arap dünyasındaki daha muhafazakâr ve kralcı politikacıların ve siyasi hükümdarların çoğuyla karşı karşıya getirdi. Mısır liderliği mesajını tüm Arap dünyasında yayınlayan Radyo Kahire'yi kullanarak birçok düşman yarattı, ancak genç, iyi eğitimli Arap ilericilerinin kalplerini kazandı ve zihinlerinde yer etti.

1936 İngiliz-Mısır antlaşması, Vefd'in yıkıldığını kanıtlamış ve orduya iktidarı ele geçirme şansı vermişti. Hür Subaylar başka hiçbir şey başaramasalar da, ülkeyi nefret edilen İngiliz askeri işgalinden kurtarmak için ciddi bir görevleri vardı. Müzakereler uzun ve zorluydu. İngilizler, Sovyet yayılmacılığını Orta Doğu'da caydırmanın önemli bir unsuru olarak gördükleri Süveyş Kanalı bölgesindeki muhteşem ve devasa üslerini elinde tutmaya kararlıydı. Burada Amerikan desteğinin tadını çıkardılar. Ancak hiçbir Mısırlı, ne kadar iyi niyetli olursa olsun, ülkelerinde büyük İngiliz kuvvetlerinin varlığına müsamaha gösteremezdi. Nihayet 1954'te iki taraf bir anlaşmaya vardı. Tüm İngiliz üniformalı birlikleri 1956 başlarında ayrılacaktı. İngilizler, bölgede bir saldırı olması durumunda İngilizlerin yeniden işgal edebileceği üssün bakımını denetlemek için üniformasız subaylardan oluşan küçük bir personel tutacaktı.

Ordu, İngiliz birliklerinin yetmiş dört yıllık bir aradan sonra 1956'da nihayet gideceği gerçeğini kutlayarak anlaşmaya razı oldu. Ancak eleştirmenler, İngiliz askeri gözlemcileri-

nin, görevi üssü önceden hazır durumda tutmak olan çok sayıda İngiliz uluslararası firmasıyla birlikte geride kalacağını gözlemleyerek aksini düşündüler. Halkın bir kesimi o kadar öfkeliydi ki, bir Müslüman Kardeş 1954'te İskenderiye'de bir açık hava konuşması yaparken Başkan Nasır'a suikast girişiminde bulundu. Nasır zarar görmedi ve bu anı, suikastçıların onu öldürebileceği sözleriyle dinleyicilerini uyandırmak için kullandı, ancak diğer Nasırlar görevini sürdürmek için ayağa kalkacaktı. Aynı zamanda, Müslüman Kardeşler ile zaten bozulmakta olan ilişkisine son verdi ve birçok liderini hapse attı.

Genç subayların pek çok zaafından en bariz olanı ekonomik meselelere hâkim olamamalarıydı. Subaylar, ekonomik açıdan eksikliklerini fark ettiler ve ilk maliye bakanları olarak geleneksel, önde gelen ekonomistleri görevlendirdiler. Bakanın ilk bütçe tekliflerine sadece bir müdahalede bulundular, sigaranın sıradan bir insanın karşılayabileceği birkaç zevkten biri olduğu gerekçesiyle sigaraya uygulanan verginin artırılmasına yönelik bir teklifi veto ettiler.

Yine de ekonomik konulardaki uzmanlıktan yoksun olmaları, genel bir ekonomik gündemleri olmadığı anlamına gelmiyordu. Tam tersine; bu adamlar, Sovyetler Birliği'nin beş yıllık planlarıyla, ağır ve hızlı sanayileşmesiyle ve Nazi Almanyası'nın askeri yenilgisiyle hızlı ekonomik ilerlemesine hayran olan bir nesilde yetiştiler. Merkezi planlama ve yaratıcı girişimci enerjilerin bir kombinasyonunun Mısır ekonomisini bir gecede değiştirebileceğine inanıyorlardı. Ayrıca Mısır'ın ekonomik ilerlemesini engelleyen en önemli faktörlerden birinin İngiliz sömürge yönetimi ve Mısır'ı bir tarım üreticisi ve ihracatçısı ve küçük sanayici olarak tutmada yabancı sermayenin oynadığı rol olduğu görüşündeydiler. Bu nedenle, hükümetlerinin ekonomik arenada aktif olmasını, yüksek, ancak ulaşılabilir ekonomik büyüme oranı hedefleri

belirlemesini, yabancı sermayenin gücünü sınırlamasını ve serveti süper zenginlerden en çok ihtiyaç duyanlara yeniden dağıtma konusunda enerjik olmasını istediler. Tabii ki, toprak reformu programlarının bu tür bir servetin yeniden dağıtımı ve yeni yönelimler için gidişatı belirlediğine inanıyorlardı. Sadece yoksul küçük toprak sahibi köylüler ve hatta bazı topraksız köylüler, Mısır'ın en değerli varlıkları olan araziyi almakla kalmayacak, aynı zamanda kaynakları olan insanlar, sanayileşme gibi diğer zenginlik biçimlerine yatırım yapmanın değerini göreceklerdi.

Askerler, özlemlerine en uygun adamı bulana kadar bir dizi maliye bakanını gözden geçirdiler. Bu, planlı ekonomik kalkınmaya yürekten inanan ve Mısır'ın Orta Doğu'nun sanayi devi olabileceğinden emin olan Harvard'da eğitim almış bir ekonomist olan Doktor Aziz Sıdkı'ydı. Sıdkı ve Nasır'ın üzerinde anlaştığı plan, Mısır'ın yeni çeşitlendirilmiş ekonomisinin temel bloğu olacaktı. Bu, eski, iki kez yükseltilmiş Asvan Barajı'nın hemen güneyinde yeni, devasa bir barajdı. Başından beri Yüksek Baraj olarak bilinen bu proje, finansman, inşaat ve suların henüz dünya çapında hidrolik işlerinde görülmeyen bir ölçekte tutulmasını gerektiriyordu. Mısır'a avantajları açıktı. Her şeyden önce ve Mısırlı planlamacılar için hayati öneme sahip olan proje, Mısır sınırları içinde gerçekleştirilecekti. Çoğu İngiliz hidrolik mühendislerinin öne sürdüğü, Nil'in sulama sularını maksimize etmeye yönelik diğer planların aksine, bu plan, Orta Afrika ve Etiyopya'dan Mısır'a uzanan Nil boyunca bir dizi barajı içermeyecekti. Mısırlı planlamacıların kafasındaki İngiliz planlarının kusuru, çevresel açıdan ne kadar sağlam olursa olsunlar ve tüm Nil havzasının genel ekonomik gelişimine ne kadar katkıda bulunurlarsa bulunsunlar, Mısır'ın tarımsal ve endüstriyel refahını Mısırlı olmayanların ellerine bırakmalarıydı. Asvan'daki bir yüksek barajın başka bariz avantajları da vardı. Büyük bir

türbin seti, Mısır'ın yeni endüstrilerine güç sağlayacak önemli miktarda ucuz elektrik üretebilir. Ek olarak, barajın arkasındaki büyük bir gölde tutulan sel suları, daha sonra Nasır Gölü olarak adlandırılacak, Nil sularının mevsimden mevsime düzenli bir şekilde dağılmasını sağlayacaktır. Mısır'ın tüm bölgeleri sürekli sulamaya dönüştürülebilir ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın daha önce tarıma elverişli olmayan yeni bölümleri ekilebilir hale getirilebilir. Nihayet, Mısır'ın tarımsal üretimini alt üst eden yüksek ve sığ Nil sezonlarına dair endişeler ortadan kaldırılacaktı.

Ancak önemli dezavantajlar mevcuttu, bunlardan ilki hem Mısırlılar hem de yabancılar için büyük maliyetti. Mısır, baraj inşaatını tek başına finanse edemezdi. Önemli bir dış yardıma ihtiyaç duyacaktı. Barajın arkasında oluşacak büyük göl, bölgede yaşayan çok sayıda Nübyeli köylünün yeniden yerleşimini gerektirecek ve aynı zamanda bölgenin seçkin antik eserlerinin çoğunu sular altında bırakacaktı, bunların en ünlüsü Ebu Simbel'deki devasa Ramses heykelleriydi. Ek olarak, hidrolik mühendisleri barajın tabanındaki silt birikintilerinin birikip bütünlüğünü tehlikeye atacağından korktular. Mısır'da mansapta meydana gelecek dezavantajlara gelince, en bariz olanı, ülkenin hiçbir bölümünün artık Etiyopya dağlık bölgelerinden gelen seldeki Nil'in yenilenen alüvyonunu almayacak olmasıydı. Mısırlı çiftçiler, toprağın yüksek üretkenlik seviyelerini korumak için büyük miktarda pahalı gübrelere ihtiyaç duyacaktır. Zaten bilharyaz, köylü nüfusun bir belasıydı. Şimdi yıl boyunca kanallarda kalan sular ve bu kanallarda sürekli çalışan köylüler ile bilharyazın yaygınlaşacağı ve endemik olacağı kesindi. Nihayet, Nil suları artık deltayı süpürmeyecekti. Sonuç, Akdeniz'in istikrarlı bir şekilde Mısır'ın içlerine doğru ilerlemesi ve alt deltadaki toprakları daha az verimli hale getirmesi olacaktır.

Bununla birlikte, maliyet ve faydaları tartan hidrolik uzmanları, Mısır'ın patlayan nüfusu göz önüne alındığında, gelecek için ana ekonomik umudun böyle bir baraj olduğu sonucuna vardı. Bu durumda, hükümetin birincil görevi, dış finansman ve teknik yardım sağlamaktı.

Mısırlılar her şeyden önce gözlerini Batı'ya diktiler. İngilizler yirminci yüzyıl boyunca baş hidrolik mühendisleriydi ve Nil Nehri havzası hakkında en büyük teknik bilgiye sahiptiler. Amerikalılar, Dünya Bankası'ndaki kontrol güçleri ile Tennessee Valley Authority gibi büyük ölçekli hidrolik projelerde önemli deneyime sahip olmanın yanı sıra, temel finansal kaynaktı.

Ancak burada, planlar sonunda Mısır'ı ve büyük güçleri uluslararası bir krize sürükleyen birçok engele çarptı. İlk başta Batılı güçler olumlu yaklaşmıştı. Amerikalılar, projenin Mısır ekonomisi üzerinde çok büyük bir yük oluşturabileceğinden endişe ettiler ve Dünya Bankası başkanı Eugene Black'i Mısırlılara bütçe kısıtlamaları getirmesi için gönderdiler. Böylece Mısır kendisini finansal tehlikeye atmayacak ve başka maliyetli projeler üstlenmeye çalışarak bankaya olan geri ödemelerini temerrüde düşürme riskiyle karşı karşıya kalmayacaktı. Black, Yüksek Baraj'ın "Banka'nın şimdiye kadar dikkate alması istenen en büyük tek proje" olduğunu itiraf etti ve "dünyanın en büyük kalkınma projeleri arasında yer aldığını" da ekledi. Black, Nasır ile görüşmesinin iyi geçtiğini düşünmüş olabilir. Nasır'ın farklı bir görüşü vardı. Pek çok Mısırlı gibi, o da ülkesinin tarihinde yoğrulmuş durumdaydı ve Batılı güçlerin Mısırlılar üzerinde egemenlik kurduğu o anlara karşı son derece duyarlıydı. Black ile konuşurken, İngiliz ve Fransızların ülkesine aşağılayıcı ekonomik koşullar dayattığı on dokuzuncu yüzyıldaki sayısız anı hatırlamadan edemedi. Nasır daha sonra, Black'in yüzünün, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Süveyş Kanalı'nın inşası için tek taraflı

tavizler vererek, eşi benzeri olmayan hükümdarı eyerleyen Ferdinand de Lesseps'in yüzüne dönüştüğünü belirtti. Nasır, Amerikalılar ve Dünya Bankası ile bir uzlaşmayı reddetmese de, Mısır'ın on dokuzuncu yüzyıl deneyiminin tekrarını istemiyordu. Mısır'ın nihayet tam bağımsızlığını kazandığı anda bankanın yeni sömürgeci kısıtlamalar getirmesinden korkuyordu.

Mısır-Dünya Bankası müzakereleri, son derece ayrıntılı birkaç diplomatik tarihin çözdüğü karışık bir hikâye. Ancak ana hatları basit ve acılı bir öykü anlatıyor. Amerikalılar, İngilizler ve Dünya Bankası, zamanla, Yüksek Baraj'ı inşa etmek ve elektrik armatürlerini kurmakla ilgilenen etkileyici bir yabancı hidrolik ve elektrik şirketleri ekibini bir araya getirmelerine rağmen, sürekli olarak tereddüt ettiler. Mısır hükümetinin bir Sovyet bloğu ülkesi olan Çekoslovakya'dan silah satın aldığı Eylül 1955'te mesele büyük ölçüde değişti. Mısır'ın Sovyetler'e yönelme kararını anlamak zor değil. Batı'dan silah edinme çabaları onlara pek fayda sağlamadı. Aynı zamanda, Gazze sınırındaki Mısır ve İsrail ordularının birimleri arasındaki bir çatışma, çok sayıda Mısırlı askerin ölümüne neden oldu ve yüksek komuta kademesini, Mısır'ın İsrail'e karşı askeri açıdan aşağı düzeyde olduğuna dair keskin bir duyguyla doldurdu. O zamanlar Mısır'ın hizmete hazır altı uçağı ve yalnızca bir saatlik bir savaşa yetecek tank mühimmatı vardı. Nasır ve diğer özgür subaylar, hiçbir şeyin orduda askeri hazırlık konusunda artan hoşnutsuzluktan daha hızlı bir şekilde meşruiyetlerini baltalayamayacağının kesinlikle farkındaydılar.

Yine de bu satın alma, Mısır'ın her zaman silah kaynağı olan Batılı güçleri hayrete düşürdü. Mısır'a ve Orta Doğu'nun geri kalanına daha fazla Sovyet müdahalesi için kapı açılıyor muydu? Uzun tartışmalar ve önemli bir kararsızlıktan sonra, birinci dereceden soğuk bir savaşçı olan ve ülkelerin Soğuk Savaş'ta ya ABD'nin yanında yer alacağını ya da düşmanı ol-

duğuna inanan ve Nasır'ın pozitif tarafsızlık duruşunu izleme çabalarını bir çelişki ve aforoz olarak gören Amerikan Dış İşleri bakanı John Foster Dulles, Mısırlılara Soğuk Savaş dipplomasisinde bir ders verilmesi gerektiğine karar verdi. 1956 yılının ortalarında, Mısırlıların Yüksek Baraj Projesi hakkında kesin bir karar vermeleri için sürekli teşvikleri altında, Amerikalılar, İngilizler ve Dünya Bankası plana olan desteklerini geri çektiler. Dulles'in mantığı, kararının gerçek nedenlerini dile getirmiyordu. Bunun yerine, Batı'nın projenin Mısır hükümetinin mali kapasitelerinin ötesinde olduğundan endişe ettiğini, kesinlikle meşru bir endişe olduğunu iddia etti. Ama gerçekte, Dulles, Nasır'ın ve izleyecek olan diğerlerinin, Sovyetler Birliği ile flört etmek için ödeyecekleri yüksek bedeli bilmelerini istedi.

Ardından, o kadar çarpıcı bir dizi olay oldu ki, baş aktörlerin çoğunu şaşırmıştı ve hazırlıksız yakaladılar. 26 Temmuz 1956 öğleden sonra geç saatlerde, Nasır İskenderiye'de toplanmış bir kalabalığa konuşma yaparken, Mısırlı teknisyenler ve askerler Süveyş Kanalı bölgesine girdiler ve Süveyş Kanalı şirketinin kontrolünü ele geçirdiler. Eylem sinyali, Nasır'ın konuşmasında eski kanal düşmanı de Lesseps'e atıfta bulunmasıydı, bu noktada devlet yetkilileri kanal şirketinin operasyonlarının kontrolünü üstleneceklerdi. De Lesseps'ten söz ettikten sonra Nasır, Batı'nın Mısır'ın Yüksek Baraj için mali ve teknik yardımı geri çekerek ülkeyi modernleştirme çabalarına engel olmayacağını ilan etti. Misilleme olarak, Nasır coşkulu bir dinleyici kitlesine Mısır'ın Süveyş Kanalı şirketini kamulaştıracağını, kamulaştırma gününde hissedarlarına hisse fiyatı üzerinden ödeme yapacağını ve varlıklarını Yüksek Baraj'ı finanse etmek için kullanacağını duyurdu.

Mısır'ın eylemleri Batı'yı sarsmamalıydı. Amerikan dış işleri bakanlığı ve İngiliz dış işleri bakanlığı, Mısır'ın, her hâlükârda, imtiyazının devam etmesi için yalnızca on üç yılı

olan kanal şirketini millileştirebileceğinden uzun zamandır endişeliydi. 1969'da şirketin Mısır'ın eline geçmesi planlanıyordu. Ayrıca, İngiliz dış işleri bürosunun hukuk görevlilerinin yayınlanmamış ancak geniş çapta okunan bir iç raporda kabul ettikleri gibi, Mısır hükümetinin şirketin tüzüğüne göre tam teşekküllü bir Mısır şirketini kamulaştırmaya yasal hakkı vardı. Kanalın ve Süveyş Kanalı şirketinin uluslararası statüsüne ilişkin tartışmalar, aksine, uluslararası hukuk uzmanları arasındaki fikir birliği, şirketi ve kanaldan geçen trafiği düzenleyen çeşitli uluslararası anlaşmaların Mısır'ın kanal bölgesi üzerindeki egemenliğini etkilemediğiydi.

Bu argümanlar Britanya, Fransa ve İsrail'deki siyasi liderler üzerinde hiçbir etki bırakmadı. Millileştirme anından itibaren Mısırlılara, özellikle de bu liderlerin çoğu için 1930'larda uluslararası düzene meydan okuyan faşist diktatörlerin imajlarını canlandıran Nasır'a karşı komplo kurdular. Her gücün Nasır'ı devirmek için kendi sebepleri vardı. Fransızlar, Fransız yönetimine son vermek isteyen Cezayir milliyetçilerini destekledikleri için Radyo Kahire'ye kızdılar. İsrailliler, Nasır'ın Sovyetler Birliği'ne açılmasından ve Sovyet silahlarına sahip olmasından korkuyordu. Ve o sırada iktidarda olan İngiliz Muhafazakâr Partisi'nin sağ kanadı, önceki hükümetlerin sömürgeci milliyetçilere verdiği tavizleri geri almak ve Britanya İmparatorluğu'nun dağılmasını yavaşlatmak istedi. Her zaman selefi Winston Churchill'in gölgesinden kurtulmaya can atan Britanya Başbakanı Anthony Eden, Nasır'ı Britanya'nın amansız düşmanı olarak göstermede en belirleyici rolü oynadı. Yakın danışmanlarından Anthony Nutting'in görüşüne göre, eleştirmene dönüştü, "Eden, uluslararası ormandaki görünmez ve hayali düşmanlara anlamsızca saldıran öfkeli bir fil gibi davranmaya başladı." Eden, Nutting'e Nasır'ın izole edilmesini veya etkisiz hale getirilmesini değil, yok edilmesini istediğini söyledi. Nutting, Eden'i bu sonucun

Mısır'da siyasi kaosa yol açabileceği konusunda uyardığında, başbakan şöyle yanıt verdi: "Mısır'da anarşi ve kaos olması umurumda değil." Nihayet 21-24 Ekim tarihleri arasında Fransa'nın Sevr kentinde yapılan gizli bir toplantıda, önde gelen Fransız ve İsrailli liderler Mısır'ın işgalinde işbirliği yapmayı kabul ettiler. İngilizlerin katılımını sağlamak için Fransız Dış İşleri Bakanı Christian Pineau'yu da gönderdiler.

Nasır, rakiplerinden tamamen farklı bir zihniyete sahipti. İlk etapta kamulaştırma kararnamesinin oldukça yasal olduğuna inanıyordu. Ayrıca Batı'yı kasıp kavuracak öfkeyi de fark etti, ancak zamanla Batı'daki mantıklı politikacıların Mısır davasının gücünü göreceklerinden emindi. Bu konuda Avustralya Başbakanı Robert Menzies ile yaptığı görüşmeyi anlatıyordu. Menzies, dünyadaki büyük güçlerin, birçok ülke için bu kadar hayati öneme sahip bir su yolunun sorumluluğunu Mısır'a bırakamayacağını savundu. Bir tür uluslararası kontrolün kurulması gerekiyordu. Nasır, Menzies'in argümanının gücüne itiraz etmedi. İngilizler, uluslararası denizcilik için daha da kritik olan Londra limanını uluslararası hale getirir getirmez, aynı şeyi Süveyş Kanalı için de yapacağını söyleyerek karşı çıktı.

Nasır, zamanın kendisinden yana olduğuna inanıyordu. Çok haklı olarak, İngilizlerin ve Fransızların Mısır'ı tam ölçekli bir deniz işgalini harekete geçirmesinin en az üç ay alacağını tahmin etti. O zamana kadar daha soğukkanlı kararların galip geleceğine inanıyordu. Ayrıca, bu durumda oldukça yanlış bir şekilde, böyle bir ittifak İngiliz çıkarlarına karşı geri tepeceği ve İngiltere'nin Orta Doğu'daki itibarını baltalayacağı için, İngilizlerin asla İsraillilerle işbirliği yapmayacağına inanıyordu. Rakiplerini gerçekten yanlış değerlendirdiği yer, başbakan Anthony Eden başkanlığındaki küçük bir muhafazakâr siyasi liderler grubunun, tüm bu sorunları bir kenara bırakıp Mısır'ı işgal etmek için gizli planlarını sürdürme kararlılığıydı.

29 Ekim'de, belki de 45.000 kadar İsrail askeri Mısır'a saldırmak için Sina'ya akın etti. Fransa ve İngiltere, oldukça samimiyetsiz bir şekilde, savaşan düşmanları ayırmak için müdahale etmeleri gerektiğini söylediler. Aslında Fransızlar ve İngilizler bu düzenlemeleri aylar öncesinden hazırlamışlardı. 5 Kasım'da Port Said ve kanal bölgesi boyunca yaklaşık 80.000 asker çıkarmaya başladılar; yine de neredeyse en başından itibaren İngilizlerin, Fransızların ve İsraillilerin askeri ve siyasi planları ters gitti. İşgaller üzerinde önceden anlaşmaya varılmadığı aldatmacasına kimse kapılmadı. Birkaç Mısırlı kabine üyesi derhal teslim olunmasını tavsiye etse de, Nasır ve geri kalanı, ne kadar kalabalık olurlarsa olsunlar savaşmaları gerektiğine karar verdiler. Mısırlılar aslında sayıca çok azdı. Eğitimsiz askerler de hesaba katıldığında bile, Mısır ordusu 90.000 kişiden azdı ve hasımlarının kullandığı gelişmiş silahlara sahip değildi. Yine de işgalciler dünya kamuoyunun tepkisini ya da Amerikan siyasi seçkinlerinin öfkesini beklemiyorlardı. İngiliz, Fransız ve İsrailli müttefiklerini desteklemek yerine, Amerikan başkanı Dwight D. Eisenhower, derhal ateşkes ve tüm düşman birliklerinin Mısır topraklarından çekilmesi çağrısında bulundu. Sovyetler de araya girerek Avrupalı güçlerin geri çekilmemesi halinde Sovyetler'in Paris ve Londra'ya bomba yağdıracağını söyledi. Amerikalılar İngiliz sterlini için mali desteği geri çektiğinde, sonuç artık şüphe götürmezdi. İngiltere, sterlin üzerinde bir müdahaleye dayanamadı ve asgari hedefine ulaşmadan önce işgalini durdurmak ve güçlerini geri çekmek zorunda kaldı: Bu hedef Süveyş Kanalı bölgesi üzerinde kontrolü güvence altına almaktı. İngiliz, Fransız ve İsraillilerin Mısır'a yeni, daha uyumlu bir hükümet empoze edip edemeyecekleri tartışmalı bir nokta olarak kaldı. Fransa ve İsrail, güçlerini kısa sürede tahliye etmede İngilizleri izledi. Nasır, askeri yenilginin pençesinden muazzam bir uluslararası siyasi zafer elde etmişti. Süveyş Ka-

nalı şirketini millileştirdi ve büyük çaplı bir işgali savuşturdu. Arap halkları arasındaki itibarı yükseldi.

Daha az çarpıcı, ancak daha az önemli olmayan diğer sonuçlar bunu izledi. Birçoğu hayatlarından endişe duyan Mısır liderliği, intikamını Mısır'da yaşayan İngiliz, Fransız ve Yahudi iş adamlarından ve yabancı topluluklardan aldı. Bu kişilerin birçoğu, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda sayıları 80.000'den az olmayan Mısır Yahudileri, Mısır'da derin köklere sahipti. Bunlar az sayılırdı. İngiliz, Fransız ve Yahudi firmaları kamulaştırıldı ve Mısır'ın genişleyen kamu sektörüne yerleştirildi. İngiliz ve Fransız vatandaşları ülkeden sınır dışı edildi. Ailesinin Arap dünyasıyla bağları on sekizinci yüzyıla kadar giden ve ülkenin en önemli özel sektör iş şirketlerinin çoğunun yönetim kurullarında oturan bir kişinin pasaportu, ayrılırken "Mısır'a bir daha dönmemek üzere" damgalandı. Mısır vatandaşlığını kanıtlayamayan (pek çoğu da kanıtlayamadı) Yahudiler de ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Genelde önemli dış bağlantıları olan zengin Yahudiler Batı Avrupa ya da Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiler. Yoksul Yahudiler İsrail'e doğru yol aldılar. Mısır'dan Yahudi göçü birkaç yıla yayıldı, ancak 1970'lerde Mısır'da sadece birkaç yüz Yahudi kaldı.

Birçok bakımdan yabancı uyruklu ya da Mısırlı olmayan gruplara dâhil olan nüfus, kendi sınır dışı edilmelerini hazırlamışlardı. Mısır halkının tabanından kopuk yerleşim bölgelerinde yaşıyorlardı. Nadiren yerel dili konuşuyorlardı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, hali vakti yerinde ve iyi bağlantıları olan Mısırlıları kabul etmeye başlayan ayrıcalıklı spor kulüplerinde toplandılar. Bu yabancı gruplar özellikle Mısırlıları ülkelerindeki ana güç kaynaklarını elinde tutmaktan alıkoyduğuna inanan askeri subaylar gibi genç eğitimli Mısırlıların zoruna gidiyordu. Ancak Mısırlı seçkinler, siyasi ve ekonomik bağımsızlığın bu aşamasında kendi yetenekleri-

ni abarttı ve yabancı teknik ve ticari zekâ ihtiyaçlarını hafife aldı. Mısırlıların, Batı dünyasındaki karşıtlarının tamamen yanlış olduğunu kanıtlayacak şekilde Süveyş Kanalı'nı örnek bir verimlilikle işlettikleri doğru olsa da, 1956 işgalinden sonra devralınan çok sayıda İngiliz, Fransız ve Yahudi endüstriyel, ticari ve finans firmasını kamu sektörüne çekmede ve verimli bir şekilde yönetmede pek başarılı olamadılar.

Mısırlıların Süveyş Kanalı'nı bu kadar etkili bir şekilde yönetmelerinin nedenlerinden biri, eski Süveyş Kanalı şirketi tarafından kanaldan gemi çalıştırmanın zorluklarının, şirketin muazzam kârlarını haklı çıkarmak için fazlasıyla abartılmış olmasıdır. Aslında, kanalın Panama Kanalı gibi kilitleri yoktu ve bir yöne giden gemilerin tutulabildiği, diğer yöne giden gemilerin geçtiği birkaç büyük iç göle sahipti. Dahası, Mısırlılar, kanalı büyük ölçüde Fransız yönetimindeki şirketin yaptığı kadar etkili bir şekilde işletebileceklerini dünyaya kanıtlamaya kararlıydılar. Ne yazık ki, 1956'dan sonra Mısır'ın eline geçen diğer yabancı firmaların çoğu için bu doğru değildi. Burada hükümet, kamu sektörü yöneticilerini seçerken o kadar dikkatli değildi. Birçok deneyimsiz ve açıkçası beceriksiz subaylar bu firmaların yönetim kurullarında önemli koltukları işgal ettiler. Ek olarak, Nasır'ın eğitim sistemini genişletmesi ölümcül bir vaatle geldi. Mısır üniversitelerinin tüm mezunlarına birçok devlet bürokrasisinden birinde bir pozisyon garanti etti. Sivil bürokrasi zaten aşırı şişmişti. Hükümet artık birçok üniversite mezununu, hizmetleri gerekli olsun ya da olmasın, kamu sektöründeki ticari firmalara yerleştirmeye başladı. Mısır'ın endüstrileri, ticari kuruluşları ve finans kurumları, ihtiyaçlarının çok ötesinde çalışanlarla dolup taştı. Sonuç olarak şirketler, ya sıradan Mısırlıların satın alamayacağı kadar pahalı mallar ürettiler ve hizmetler sundular ya da hükümet kayıpları telafi ettiği için maliyetin altında fiyatlara satıldı. Bunlar 1960'ların sonunda Mısır ekonomisi üzerinde bir yük haline geldi.

Nasır ve danışmanları, kamu sektörünü özel yatırım pahasına büyütmeye devam ettikleri için bu sonuçları öngörmediler. 1960'ların başlarında, devlet hemen hemen her büyük ölçekli işletme firmasını devralmıştı ve iki savaş arası dönemde özel sektör aracılığıyla kalkınmayı destekleyen girişimci seçkinler kendisini boşta buldu ve hatta Mısır ekonomisinin başarısızlıklarından sorumlu tutuldu. Nasır ve meslektaşları, Sovyet ekonomik genişleme modelini benimsediler, iddialı beş yıllık planlar hazırladılar ve ekonomik ilerlemenin motoru olması beklenen bir dizi yeni hükümet tarafından işletilen endüstriyi açtılar. İlk beş yıllık planın yayınlanması sırasında, Nasır bir iyimserlik patlaması içinde ülkenin on yıl içinde yaşam standardını ikiye katlayacağını ve yirmi yıl içinde İngiliz yaşam standardına ulaşacağını belirtti.

Yanılıyordu. Ülke çok az ekonomik ilerleme kaydetti. İç ekonomik değişime kendini adamış ve Batı dünyasıyla ekonomik bağlarının çoğunu kesen Mısır hükümeti, devasa bütçe açıkları verdi ve kendisini, sakinlerinin çoğu için yaşamın temel ihtiyaçlarını karşılayamaz halde buldu. Devlet ekmek ve yakıtı sübvanse etmesine rağmen, hâlâ büyük kıtlıklar vardı. Devlet, peynir, tuvalet kâğıdı ve benzerleri gibi denizaşırı ülkelerden yüksek talep gören ürünleri satın alıp devlete ait mağazalarda satışa sunduğunda, müşteri kuyrukları metrelerce uzadı.

Nasır yıllarının tartışmasız tek ekonomik başarısı, Asvan'daki Yüksek Baraj'ın inşasıydı. Nasır, barajın inşasını finanse etmek için gelir elde etmek amacıyla Süveyş Kanalı şirketini görünüşte kamulaştırmıştı. Gerçekte Sovyetler devreye girdi ve finansman ve teknik yardımın çoğunu sağladı. Eleştirmenler ne derse desin, Sovyetler barajda harika bir iş çıkardılar. 1970'lerde tam kapasiteyle sorunsuz çalıştığı zaman, on iki büyük jeneratörü Mısır'ın elektrik üretiminin yaklaşık yüzde 50'sini üretti. Aynı zamanda yeni toprakların ekime

açılmasına da izin verdi. Yüksek barajın birçok olumsuz çevresel etkisine rağmen, Mısır'ın hızla genişleyen nüfusu için kaynakları onsuz bulması düşünülemez.

Bununla birlikte, ekonominin aksi halde kasvetli performansı, Nasır'ın en kritik başarısızlığı değildi. Süveyş krizinin çözümüyle muhteşem bir şekilde yola çıktığı dış politika arenasındaydı. Mısırlılar, Pan-Arap siyasetinde etkileyici kazanımlarla Süveyş zaferini izlemişlerdi. Suriye ve Mısır, 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni oluşturmak için bir araya geldiler. Mısır, Yemen'deki krallık karşıtı güçleri desteklemek için büyük bir birlik göndererek nüfuzunu Arap Yarımadası'na yaymaya çalıştı. Ancak bu girişimlerin ikisi de başarısız oldu ve gelecekteki dış politika aksaklıklarının habercisi olduklarını kanıtladı. Birleşik Arap Cumhuriyeti 1961'de dağıldı ve Suriyeliler Mısırlıların kendilerine ikinci sınıf vatandaş muamelesi yaptığını iddia etti. Mısır askeri güçleri Yemen'de kesin bir zafer elde edemedi ve uzun ve meşakkatli bir savaşta çıkmaza girdi. Ancak bunlar, 1967'de Arap-İsrail çatışmasının yeniden başlamasıyla karşılaştırıldığında küçük kayıplardı. Nasır'ın burada aldığı karar son derece kusurluydu ve Orta Doğu'nun jeopolitik ortamında radikal değişikliklere neden oldu.

Süveyş işgalinden sonra, İsrail, birliklerini Mısır ile olan orijinal sınırlarına geri çekti ve Mısır, Birleşmiş Milletler gözlemcilerinin Mısır ile İsrail arasındaki sıcak sınır noktalarında, ancak her zaman Mısır tarafında yer almalarına izin verdi. 1967 ortalarında Suriye-İsrail sınırında gerginlikler patlak verdi. İsraillilerin o bölgede güç seferber ettiğine dair söylentiler çoktu. Nasır'ın Arap dünyası eleştirmenleri, Mısır ordusunun İsrail'i dizginlemek için ihtiyaç duyduğu bir zamanda Birleşmiş Milletler gözlemcilerinin arkasına saklandığını söyleyerek Mısır cumhurbaşkanıyla alay etti. Nasır daha sonra önemli bir karar verdi. Mısır kuvvetleri komutanı Abdülha-

kim Amr ile görüştükten ve Amr'ın Mısır ordusunun artık İsrail kuvvetlerine karşı kendi başına tutabilecek ve hatta onları yenebilecek bir konumda olduğuna dair güvencesini aldıktan sonra, Nasır, BM'den gözlemcilerini Mısır topraklarından çekmesini istedi. Üç hafta sonra, İsrailliler Mısır ve Suriye'nin bir saldırı başlatmasından korkarak Mısır Hava Kuvvetleri'ne karşı uçaklar ve askerler gönderdiler. Hava saldırısı şaşırtıcı derecede başarılıydı, 430 Mısır savaş uçağının 300'ünü imha edildi ve İsrail'e hava sahasının komutasını sağladı. Sina'da konuşlanmış olan Mısır kuvvetleri, hava korumasından yoksun, İsrail ordusunun ve hava kuvvetlerinin ilerleyen birimleri için kolay hedeflerdi. Mısır tahminen 20.000 asker kaybetti ve bunların çoğu Sina boyunca umutsuz bir geri çekilme yaşadı. Suriye ve Ürdün, İsrail'e karşı savaşa katıldığında, İsrailliler Ürdün ve Suriye topraklarından büyük parçalar aldı. Ateşkes ilan edildiğinde, ilk atışların yapılmasından sadece altı gün sonra, İsrail eski Kudüs şehrini ve Ürdün Nehri'nin Batı Şeria'sını Ürdün'den almıştı. Ayrıca Suriye'den Golan Tepeleri'ni ele geçirmişti ve güçleri Sina üzerinde kontrol sahibiydi. Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısında, daha sonra Bar Lev hattı olarak adlandırılan ve İsrail'in Mısırlıların kanalı geçmesini ve kanalın doğu kıyısında konuşlanmış İsrail kuvvetlerine saldırmasını engelleyeceğini umduğu bir askeri savunma inşa etmeye hazırlanıyordu.

Ön saflardaki Arap devletleri için savaş bir felaketti. İsrailliler için askeri zaferler bölgedeki askeri ve siyasi hâkimiyetlerini güvence altına aldı. Ama fazla gurur insanın gözünü kör eder ve işte burada bu durum oldu. İsrail ordusu, Bar Lev hattının onları en ciddi askeri rakipleri olan Mısırlılar karşısında yenilmez kıldığına inanarak kayıtsız ve kibirli hale geldi. Bazı İsrailliler, hiçbir İsrailli politikacının vazgeçmeye hazır olmadığı Kudüs dışında işgal altındaki Arap topraklarını bir barış anlaşması ve Arapların İsrail devletini tanıması

karşılığında takas edecekleri görüşündeydiler. Ancak İsrail toplumunun başka bir kesimi bu topraklara farklı bir bakış açısına sahipti. İşgal altındaki bölgeleri, İsrailli yerleşimcilerle doldurulabilecek ve ülkeye daha güvenli sınırlar sağlarken, eski zamanlarda İsraillilerin elinde bulundurduğu tüm toprakları geri almak için algılanan bir dini zorunluluğu yerine getirebilecek topraklar olarak gördüler.

Mısır'da devlet askeri ve siyasi yenilgisini gizleyemedi. İsrail kuvvetleri, İsrail petrol şirketlerinin Mısırlıların inşa ettiği ve sömürdüğü kuyulardan hızla petrol pompalamaya başladığı Sina Yarımadası'nı işgal etti. Mısır ordusu, 1948 askeri fiyaskosu için politikacıları suçlamıştı. Artık sadece kendilerini suçluyorlardı. Nasır başarısızlığın tüm sorumluluğunu kabul ederek istifasını sundu. Ancak ülke, efsanevi liderinin istifasını görmek istemiyordu. Ücretli destekçilerin teşvikiyle, Kahire halkı ve diğer büyük Mısır şehirleri, Nasır'ın cumhurbaşkanı olarak kalmasını talep etmek için topluca ortaya çıktı. İsteklerine boyun eğerek istifasını geri çekti. Ama o zamana kadar morali bozulmuş ve hayal kırıklığına uğramıştı, sağlığı kötüleşmişti. Altı gün süren Haziran 1967 Savaşı'ndan sadece üç yıl sonra, Nasır kalp yetmezliğinden öldü.

Nasır'ın ölümü, yirmi yıllık dramatik dönüşümün sonunu işaret etti. Kitleler rekor sayıda olmak üzere, Mısır'ın kaybettiği itibarını geri kazandıran, büyük güçlere meydan okuyan, toprak reformu ve kamu eğitiminin genişletilmesi yoluyla zenginliğin kitlesel yeniden dağıtımını teşvik eden ve birçokları için Mısırlılığın özünü simgeleyen bir adama şükranlarını sunmak için sokağa çıktı.

ENVER SEDAT

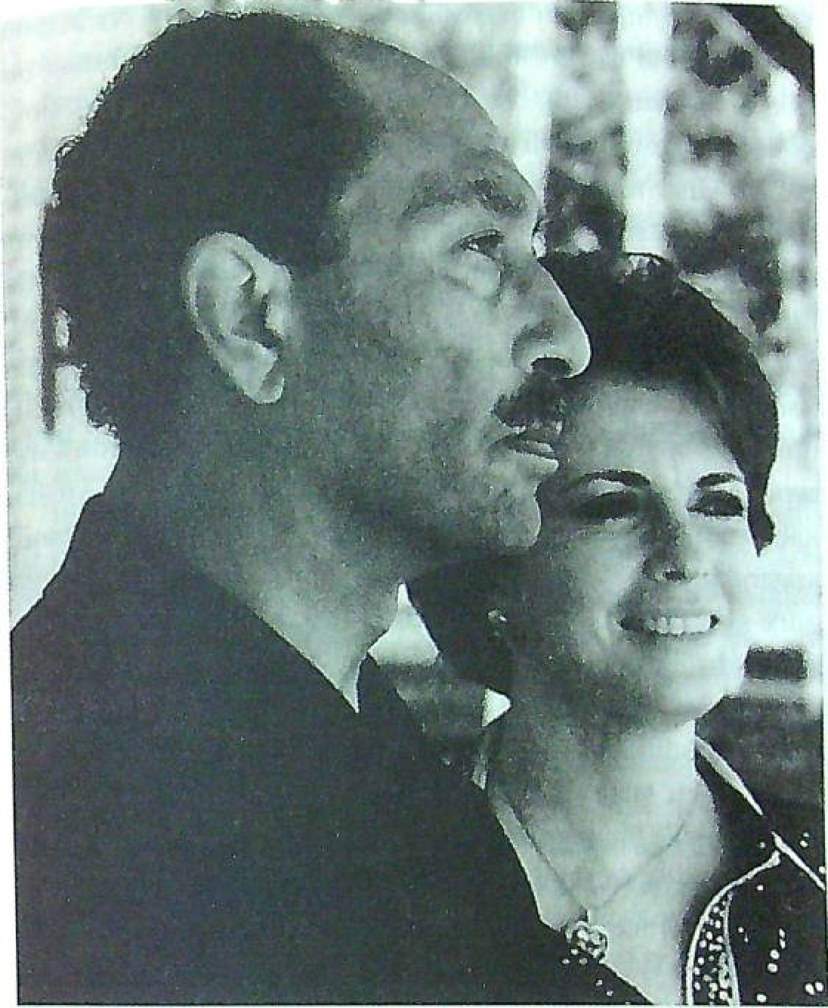
Enver Sedat, Nasır'ın ölümü sırasında Mısır'ın başkan yardımcısıydı. İlk özgür subaylardan biri olmasına ve 1952 as-

keri devrimine dâhil olmasına rağmen, çok az kişi onun Nasır'ın iktidar koltuğunda başarılı olmasını bekliyordu. Selefinin itibarından yoksundu. Pek çok kişi, Nasır'ın Sedat'ı cumhurbaşkanının gücüne tehdit oluşturmadığı için başkan yardımcılığına getirdiğini düşündü. Ama burada onu eleştirenler fena halde yanıldılar. İktidar için kısa bir mücadeleden sonra, Sedat galip çıktı ve oldukça farklı olmasına rağmen, Nasır'ın halefi olduğunu kanıtladı.

Nasır ve Sedat farklı kumaşlardan kesilmiş adamlardı. Nasır sessiz, içine kapanık bir aile babasıydı. Devrimin ilk aşamalarında ilgi odağı olmaktan kaçındı ve dünya çapındaki şöhretiyle ya da Batı dünyasının büyük devlet adamlarıyla olan ilişkilerinde asla rahat görünmedi. Sade takım elbiseler giyer, gösterişten kaçınır, günlük işlerinde titiz ve katı davranırdı. Onun hakkında en ufak bir yolsuzluğa dair ipucu yoktu. Sedat ayna karşısındaydı. Dünya sahnesini severdi, Batı'nın büyük devlet adamlarıyla konuşmaktan ve önde gelen gazeteciler ve televizyon kişilikleriyle röportaj yapmaktan zevk alırdı. Yaptığı hemen hemen her şeyde gösterişliydi. En zarif Batı takım elbiselerini ve en zarif şekilde üretilmiş Batı ayakkabılarını giydiği gibi dininden de taviz vermiyordu.

Nasır'ın karısı ne kadar geleneksel bir Müslüman eşi gibi görünüyorsa, Enver Sedat'ın karısı Cihan el-Sedat da o kadar modern bir kadındı. Sedat'ın daha on altı yaşındayken ikinci karısı olarak evlendiği sözünü sakınmayan bir feministti. Kocası gibi o da halkın ilgisini çekmeye geldi. Siyasi nüfuzunu Mısırlı kadınların çoğunu iyileştirmek için kullanmaya çalıştı. (Sedat ve karısı Cihan'ın fotoğrafı için Fotoğraf 6'ya bakınız.)

Sedat ve Nasır sadece kökten farklı siyasi tarzlara ve kişiliklere sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda yaşamının son yıllarında Nasır'ın Sedat'ın savunduğu aynı politikaların bazılarına girişmesine rağmen, kökten farklı iç ve dış politikalar izlediler. Sedat gençliğinde milliyetçi bir tutkuyla yanıp tu-

Fotoğraf 6: Enver Sedat ve eşi Cihan

tuşmuştu. Ortaokuldan ayrıldığında, "içimde belirli bir duygunun kök saldığını – tüm saldırganlara karşı bir nefret ve ülkeyi özgürleştirmeye çalışan herkese karşı bir sevgi ve hayranlık" olduğunu iddia etti. Bu dürtüler onu İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlarla temasa geçirmiş ve onu Müslüman Kardeşler ile Hür Subaylar'ın irtibatı haline getirmişti. Ancak 1970'de iktidarı ele geçirdiğinde, daha pragmatik inisiyatifler

peşinde koşmak için bu radikal hırsların çoğunu bir kenara bıraktı. Sedat'ın yeni talimatlarının yerel ve uluslararası bir bileşeni vardı, ancak tek bir temel ilkeye dayanıyordu. Sovyetler Birliği'nin Mısır'ı başarısızlığa uğrattığına inanıyordu, çünkü Mısır'ın İsrail ile uzun süredir devam eden anlaşmazlığını çözmesine yardım etme konusunda hiçbir zorlayıcı çıkarı yoktu. 1967 savaşından sonra Mısır-İsrail ilişkilerinde hüküm süren İsrail ile savaşın ve barışın olmaması durumu, Sovyetlere iyi hizmet etti, ancak Mısır nüfusunu bir düşmanla karşılaşmaya hazırlanmak için sürekli ve yorucu bir gereksinimle uğraştırdı. Öyle ki Mısır'la olan tüm çatışmalarda karşı tarafın askeri üstünlüğü kanıtlanmıştı. Buna karşılık, Amerikalılar bölgede barışı istiyorlardı ve Arap devletleri ile İsrail arasında kalıcı barış düzenlemeleri getirecek siyasi ve askeri güce sahiptiler. Bu nedenle Sedat'ın ilk adımı, Mısır'ın uzun zamandır Sovyetler Birliği'ne olan bağımlılığını azaltmak oldu. Bunu 1972'de hem siyasi, hem de askeri Sovyet danışmanlarının ülkeyi terk etmesini isteyerek gerçekleştirdi.

Sedat bu talebi daha da dramatik, cüretkâr ve tamamen beklenmedik bir hareketle takip etti. Ekim 1973'te (Müslüman dünyasında Ramazan ayı boyunca), zapt edilemez Bar Lev tahkimatlarının arkasına güvenli bir şekilde yerleşmiş görünen İsrail kuvvetlerine karşı Süveyş Kanalı boyunca bir saldırı başlattı. Neredeyse herkesin, hatta Mısırlı askeri planlamacıların bile şaşırttığı saldırı, en çılgın beklentilerinin ötesinde başarılı oldu. Mısırlılar birçok yerde İsrail savunmasını kırdılar, dağınık bir şekilde geri çekilen İsrail ordusunu bozguna uğrattılar, Sina'yı geçtiklerinde geride büyük miktarda zırh kalmıştı. Çok sayıda Mısırlı general, Sedat'ı saldırıyı sürdürmeye ve İsrail topraklarına doğru ilerlemeye çağırdı. Ancak Sedat, Mısır ordusu gerçekten İsrail'in güvenliğini tehdit ederse, uluslararası bir krizi kışkırtmaktan ve Amerikalıları İsrail'in yanında savaşa sokmaktan korkuyordu. Bunun yeri-

ne güçlerini geride tuttu, bu süre zarfında Amerikalılar aceleyle İsrail'in askeri teçhizatının değiştirilmesini sağladı.

İsrail'in karşı saldırısı hızlı ve şiddetliydi. Yenilenen ordusu Mısırlıları Sina'nın ötesine sürdü. İsrail ordusu birlikleri, Mısır ordusunun büyük bir bölümünü Süveyş Kanalı'nın batı yakasında kuşattı. Burada, Sedat'ın Amerikan müdahalesine olan inancı meyvesini verdi. Amerikalılar, Sovyet desteğiyle, bir ateşkesi kabul ettiler ve mağlup Mısır ordusunun daha fazla can kaybı olmadan geri çekilmesine izin vermek için İsraillileri ikna ettiler. Böylece Mısır'ın ABD ile yakınlaşması ve Mısır'ın İsrail ile ilişkilerinde değişiklik yapılması için zemin hazırlandı.

1973 savaşının sona ermesini bir dizi hızlı ve dönüştürücü olay izledi. Amerikalı danışmanlar ve teknisyenler, Sovyet personelinin ayrılmasıyla hızla Mısır'a taşınmaya başladı. 1977'de Sedat çok daha ileri gitti ve Mısır, Araplar ve İsrailliler arasındaki farklılıkları çözmek için İsrail'e gidip İsrail Knesset'inde konuşmaya istekli olacağını belirtti. İsrailliler teklifi memnuniyetle karşıladılar ve Sedat 19 Kasım 1977'de Kudüs'e uçtu ve burada Knesset'te yaptığı bir konuşmada ülkesi ile İsrail arasında bir barış anlaşmasına aracılık etmeyi ve İsrail ile İsrail işgali altındaki Batı Şeria ve Gazze topraklarında, Ürdün'de ve Lübnan'da mülteci kamplarında yaşayan ve yerinden edilmiş Filistinlileri birbirinden ayıran bir dizi sorunu çözmeyi teklif etti. Amerikan başkanı Jimmy Carter bu inisiyatifi benimsedi ve Washington'un dışındaki Camp David'de yapılan zorlu pazarlık oturumlarında Sedat, İsrail başbakanı Menachem Begin ve Başkan Carter, Mısır ile İsrail arasındaki barış anlaşmasının şartlarını ortaya koydu. Bir barış anlaşması imzalaması ve İsrail'i tanıması karşılığında Mısır, Sina Yarımadası'nın tamamını geri alacaktı. Anlaşmanın diğer şartları arasında her iki tarafa da İsrail ile Filistin halklarını birbirinden ayıran temel sorunları çözmek ve bir Filistin devletini kurmak için çalışma sözü yer alıyordu.

Mısır ve İsrail arasındaki anlaşma, iki ülke arasında 1948, 1956, 1967 ve 1973'te dört büyük savaş ve sayısız çatışma ve şiddet olayıyla noktalanan otuz bir yıllık düşmanlık dönemini sona erdirdi. Böylece Mısır, İsrail ile uzlaşmaya varan ilk Arap devleti oldu. Sedat ve birçok Mısırlı için barış anlaşması, Mısır halkı için daha istikrarlı ve müreffeh bir gelecek yaratmanın bir ön koşuluydu. Barış anlaşmasından önce, savaşa girme olasılığı, zorunlu askerlik hizmetine zorlanan ve evlilik ve kariyer planlarını askıya almak zorunda kalan Mısırlı genç erkekler kadar, tüm nüfusun üzerinde belirirdi.

Mısır-İsrail barış anlaşması Arap devletleri arasında coşkuyla karşılanmadı, hepsi Sedat'ı Filistinli Araplara kutsal bir Pan-Arap taahhüdünü terk ettiği ve Mısır'ı Arap Birliği'nden kovduğu için kınadı. Suudi Arabistan hükümeti Mısırlıları cezalandırmak için tüm mali desteğini kesti, bu rakam yılda yaklaşık 5 milyar dolardı. Sedat, mali boşluğu doldurmak için Amerikalılara güvendi. Anlaşma, savaşın veya barışın olmadığı araf durumunu sona erdirirken, ülkede yankılanan bir onayla karşılanmadı. Pek çok eleştirmen, Mısır'ın büyük düşmanlarıyla tek taraflı bir anlaşma imzalayarak Filistinlilere olan kutsal bir taahhüdünü terk ettiğini hissetti. Mısırlıların her zaman ülkelerinin kültürel, entelektüel ve siyasi lider olduğunu varsaydıkları bir Arap dünyasında, genel Mısır nüfusunun aynı zamanda bir parya devleti olarak görülmenin acısını da hissetti.

İsrail'le barış ve Amerikalılarla yakınlaşma, Sedat'ın dönüştürülmüş bir Mısır vizyonunun uluslararası boyutlarıydı. Diğer bir unsur ise kökten değiştirilmiş bir ekonomik programdı. Sedat'ın ekonomik programı, özel sektörü restore etmek ve özel yabancı yatırım sermayesini teşvik etmek için hükümetin egemen olduğu ekonomik planlamayı kısmayı gerektirdi. Yüzeyde, Sedat'ın ekonomik vizyonu Mısır ve Orta Doğu'nun geri kalanı için hazırlanmış gibi görünüyor-

du. İnfitah veya açılış olarak adlandırılan, Mısır ekonomisini yabancı yatırımlara, özellikle de Körfez'in şu anda olağanüstü petrol zengini ülkelerinden gelen yatırım fonlarına açmaktı. Mısır'ın öncülü, bu devletlerin Mısır'da özel sektör tarafından yönetilen bir endüstriyel dönüşüm için gerekli tüm bileşenleri görecekleri ve gerekli sermayeyi sağlayacaklarıydı. Ne yazık ki, uygulama beklenenden daha zor oldu. İlk etapta Mısır kamu sektörü, yabancı yatırımın ülkeye hareketini engellemek için hükümet bürokrasisinin resmi formalitelerini kullanarak direndi. 1977'deki gıda isyanları, hükümeti temel gıda ürünlerine ve diğer emtialara yönelik sübvansiyonları azaltma çabalarının çoğunu sona erdirmeye zorladı. Ancak daha da belirleyici bir engel, Mısır'ın İsraillilerle yakınlaşmasıydı. Bu ayrılma Arap ülkelerinin en zengini olan Suudiler için lanetli bir şeydi ve Arap Yarımadası'nın daha küçük petrol krallıkları için o kadar da makbul değildi. Yabancı yatırım, Sedat'ın umduğu gibi ülkeye akmadı ve devlet tarafından başlatılan ekonomik planlama, ülkenin ekonomik programının halen önemli bir bileşeni olmaya devam etti.

Sedat'ın ekonomik vizyonunun ivme kazandığını görme şansı olmadı. 6 Ekim 1981'de, küçük bir silahlı İslam militan grubu, geçit töreninin arkasında askeri bir araçtan indi ve başkanın 1973 savaşının yıldönümünü kutlamak için bir askeri geçit törenini gözden geçirirken diğer yüksek rütbelilerle oturduğu geçit töreni tribününe ateş açtı. Baş suikastçı Teğmen Halid İslambûli tribüne yaklaştı ve Sedat'a yakın mesafeden ateş açtı. Sedat askeri hastaneye kaldırıldı, ancak vardıklarında öldüğü açıklandı. İslambûli, duruşmasında "Firavunu öldürdüm" diyerek övündü.

Sedat'ın cenazesi, selefinin cenazesinden tamamen farklı bir olaydı. Üç Amerikan başkanı (Jimmy Carter, Gerald Ford ve Richard Nixon) dâhil olmak üzere Batı dünyasının dört bir yanından ileri gelenlerin katıldığı, ancak Sudan Devlet Başkanı

Cafer Numeyri hariç tüm Arap dünyası tarafından boykot edilen cenaze alayı neredeyse sessiz bir başkentten geçti. Mısır'ın sıradan insanları bu vesileyi, kendilerini yöneten ama onları Nasır'ın yaptığı gibi kendi safına kazanmamış bir adamdan duydukları hoşnutsuzluğu ifade etmek için kullandılar.

Suikastçılar Mısır cumhurbaşkanına muhalefetin bir unsurunu ortaya çıkardı. Hükümet Müslüman Kardeşler'e her zaman çelişkili ve Don Kişotvari şekillerde davranmıştı. Devlet, amacına uygun olunca hapse atıyor, hükümete destek vereceklerini zannedince de salıveriyordu. Sedat iktidara geldiğinde birçok Müslüman Kardeş hapisteydi. Sedat, Nasır'dan ayrılan girişimlerin desteklerini kazanmak için cezaevlerini açtı ve Müslüman Kardeşler'in desteğini aldı. 1970'lerin on yılı boyunca güç kazandılar, ancak suikasttan sadece bir ay önce, İslamcılar arasındaki radikal unsurların kendisine karşı komplo kurduğunu fark ederek, büyük bir muhalif grup için yakalama emri verdi. Tespit edilmekten ve tutuklanmaktan kaçınan İslami Cihad Grubu'nun İslambûli tarafından yönetilen en az bir İhvan hücresi hariç, radikal İslamcıların çoğu hapse geri döndü. Bu grubun geçit törenine silah ve mühimmatlarıyla nasıl katılabildiği pek çok komplo teorisine neden oldu. Geçit töreni sırasında hiçbir birliğin gerçek mühimmat taşıması gerekmiyordu, bu yüzden askeri kuruluşta iyi konumlanmış liderlerin Sedat'ın ölümünde parmağı olduğuna inanan birçok kişi vardı. Henüz bu güne kadar cinayeti fiilen gerçekleştiren grup hakkında herhangi bir suçlama getirilmedi.

Sedat suikastı aynı zamanda uzun zamandır Mısırlı gözlemcilere Müslüman Kardeşler'in aşırı radikal ve militan kollarının artık Mısır'da ve diğer birçok Müslüman ülkede var olduğunu hatırlattı. Bu grup için ilhamın çoğu, Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan el-Benna'nın 1948'deki ölümünün ardından entelektüel liderliğini üstlenen şehit Mısırlı Seyyid Kutub'dan geldi.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı bir gezi, genç Seyyid Kutub'u travmatize etti. Orada, Batı medeniyetini Müslüman dünyasında ne pahasına olursa olsun kaçınılması gereken zehirli bir bitki olarak görmesine neden olacak kadar gevşek ahlak ve cinsiyetlerin bu kadar yakın bir karışımını buldu. Çalışmaları giderek Batı karşıtı ve Müslüman yanlısı hale geldi, ancak hayatında bir dönüm noktası, Nasır hükümetinin onu hapse atıp işkence yapmasıyla geldi. Kutub, 1954'ten 1964'e kadar hapisteydi, kısa bir süre serbest bırakıldıktan sonra yeniden hapse atıldı. 1966'da idam edildi. Bu korkunç hapishane yıllarında, gerektiğinde şiddet kullanarak Batı etkisinin yayılmasına karşı harekete geçme gereğini tutkuyla yazdı ve ilk günlerde Hz. Muhammed'in ve ilk dindarların uyguladığı İslam'ın eksiksizliğini ve doğruluğunu savundu.

Kutub'un en önemli eseri olan *Kilometre Taşları*, hapisteyken yazıldı, hemen yasaklandı, ancak gizlice de olsa geniş çapta dağıtıldı. Kutub'un yazıları üzerine bir uzman, *Kilometre Taşları*'nın "Kutub'un hayatının eserinin mührü, büyük bir kısmının İslami vaazla hiçbir ilgisi olmayan muazzam bir edebi eserin doruk noktası" olduğunu söyledi. Mesajı, kapitalizm, kolektivizm ve sömürgecilik ideolojilerinin iflas etmiş ve tanrısız olduğu ve "Allah'ın kendisine farz kıldığını insanlık adına yerine getirmek için Müslüman ümmetin sırasının gelmiş" olduğu şeklindeydi. Ancak İslam'ın zaferi, dünyayı yöneten ve onu karanlıkta tutan unsurlarla savaşmaya istekli bir mümin öncüsü gerektirecektir. Çağdaş Müslümanların, saf İslami doktrinleri yeniden keşfetmek için Peygamber'in ve ilk inananların zamanına; tamamen Tanrı tarafından bu sadık kuşağa gönderilen orijinal ilkelere dayanan, Yunan, Roma ve Pers kaynaklarından elde edilen bilgilerle henüz bozulmamış olan mesaja bakmaları gerekiyordu.

12. BÖLÜM

MÜBAREK'İN MISIR'I

Sabah sekiz, Maadi metro istasyonundaki yoğunluğun zirve yaptığı saatler. Maadi, Kahire'nin en zengin yerleşim bölgelerinden biri ve yabancıların varlıklı Mısırlılarla iç içe olduğu bir yer olmasına rağmen, son birkaç on yılda muazzam bir genişleme yaşadı. Peron, şehir merkezindeki işyerlerine zamanında varmak isteyen yolcularla dolu. Mevcut tramvayın üzerinde çalıştığı eski Helvan'dan Bab al-Luq tren hattına aşina olan herkesin, binmek için çok az umudu var. Ancak yeni sistemde bariz ve umut verici farklılıklar mevcut. Bilet satın almak için sıranın başına gelen yolcuları itip kakan uzun bir kuyruk yok. Yolcular önümüzdeki birkaç hafta boyunca ihtiyaç duyacakları kadar metalik kodlu kupon satın alıyor ve bunları istasyon girişlerinde bulunan turnikelerden giriş ve çıkış yapmak için kullanıyor. Bu ve diğer yönlerden, Kahire'nin 1989'da açılan yeni tramvay sistemi, mühendislerinin Kahire ağını kurmuş olduğu Paris metrosuna benziyor. Dokuz vagonlu şık bir tren, bir öncekinin gidişinden neredeyse tam iki buçuk dakika sonra varıyor. Ortadaki iki vagon kadınlara ayrılmıştır. Bir sonraki treni beklemesi gerektiği anlamına gelse bile, içeri giren herhangi bir erkek kovulur. Başlangıçta, trenin ilk iki vagonu kadın yolcular

için ayrılmıştı, ancak hattın sonunda ilk vagona binen birçok kadının ölümüyle sonuçlanan trajik bir tren çarpışması, yetkilileri kadın vagonlarını trenin ortasında daha güvenli bir yere hareket ettirmeye ikna etti.

Vagonlar insanlarla dolu, hatta sonuncular bile, yolcuların son vagonlara ulaşmak için daha uzun mesafeler kat etmesi gerektiğinden daha genç yolcuları cezbetme eğilimindedir. Ancak kalabalık koşulları, her gün Paris, Londra, Tokyo ve New York'ta yoğun saatlerde meydana gelenlerden farklı mı? Belki biraz. Ama sonra Kahireliler sıkışık alanlarda yaşamaya alıştı. Metro öncesi günlerdeki seyahate kıyasla, yolculuk rahat ve medeni. Daha önce, yolcular birbirlerini itip kakarlardı. Cesur insanlar, tren birçok hemzemin geçitten birinde bir arabaya çarpabilir diye hayatlarını riske atarak kapılardan sarkmıştı. Kazalar, herkesin kabul etmekten hoşlanmayacağı kadar sık meydana geldi. Kadınlar, sıklıkla el ile tacizle uğraşmak zorunda kalıyorlardı. Banliyödeki evi ile şehirdeki işyeri arasında her gün gidip gelen kimseler değişikliklerden memnunlar. Gelişmiş ülke statüsündeki bu ilerlemeden gurur duyuyorlar.

Helvan'dan Bab al-Luq'a giden eski hat tamamen yerin üstündeydi. Yeni metro sistemi, eski Kahire istasyonunun hemen ötesinde yer altına inerek trenin şehrin merkezindeki, isimleri Mısır'ın modern kahramanlarını selamlayan Urabi, Nasır, Sedat, Zağlul ve Mübarek istasyonlarını anons ediyor. Metro kuzeydoğuda yüzeye çıkar ve yolculuğunu başlangıç noktasından otuz mil uzaklıktaki el-Marg'da bitirir. Güzergâhın üç mili yer altında. İkinci, daha kısa hat, yeraltında Kahire'nin merkezindeki ana Helvan-el Marg hattıyla kesişir. Doğuya ve batıya doğru ilerleyerek, Nil'in altına iner ve Shubra'nın işçi sınıfı yerleşim bölgesini Kahire Üniversitesi'ne bağlar. Kahire Metrosu, günümüzün bir mucizesinden başka bir şey değildir. Yirmi yıl önce şehrin hiçbir yerinde olmayan

bir verimlilikle çalışıyor. Trenler nadiren geç kalır ve günde iki milyondan fazla yolcu taşıyorlar.

Metronun belki de beklenmedik bir sonucu daha oldu. Kentsel isyanların ana nedenlerinden birini, yani Kahire'nin aşırı ve bir zamanlar tamamen yetersiz olan ulaşım sistemini ele aldı. Ayaklanmalar, günümüz Kahire'sinin periyodik bir özelliği olmuştur. Kentsel şiddetin en hızlı tetikleyicisi, gıda ve benzin fiyatlarındaki ani artışlar oldu. Ancak listede ikinci sırada ulaşım sorunları var.

Kazara bir kentsel gösteriye sürüklendim ve onun üzücü sonuçlarını yaşadım. 1 Ocak 1975'te şehirde bir randevum vardı. Maadi'den Bab al-Luq'a giden eski tren hattına bindim ve şehir boyunca yolculuğuma çıkmadan önce Midan al-Tahrir'deki ana meydanın hemen dışındaki devasa hükümet binası Mugamma'yı aradım. Merkez plazada kargaşa yaşanıyor gibiydi, ancak Mugamma'da konuştuğum görevli bana her şeyin güvende olduğuna dair güvence verdi. Normalde on beş dakika sürecek olan yürüyüşüme başladım ve o günlerde ana meydan Tahrir'i çevreleyen yaya geçidine ulaştım. Altımdaki ana caddelerde birkaç taksi ve otobüs yanıyordu. Protestocular toplanmıştı. Tavsiyesini aldığım hükümet yetkilisi dışarıda neler olup bittiğini biliyor muydu? Bilmediğini çabucak idrak ettim. Kahire'nin Tahrir'den Qasr al-Aini Hastanesi'ne uzanan Şeriat Qasr al-Aini adlı işlek caddesine baktığımda endişe verici bir manzaraya tanık oldum. Orada, yüz metreden fazla olmayan bir mesafede, yüzlerinde açık siperlikler, bir elinde coplar ve diğerinde tahta kalkanlarla yerinde koşan, büyük ve heybetli bir çevik kuvvet polisi birliği vardı. Tam zamanında kaçtım. Ben yakındaki sahil şeridine giderken, çevik kuvvet polisi Tahrir'deki protestocuların üzerine saldırdı, yeterince hızlı kaçamayanları dövdü ve tutukladı.

Protestocular tek bir nedenle toplanmıştı. Helvan demir-çelik fabrikasında çalışan işçilerdi. Her gün iş yerlerine

eski tren hattından ulaşmak zorundaydılar. Genellikle tren tarifesindeki gecikmeler nedeniyle geciktikleri takdirde, işverenler maaşlarını kesiyordu. Yeni hat, Kahire'nin ulaşım ağını dönüştürdü. Çalışanları iş yerlerine zamanında taşıyor. Yer üstü taşımacılığını (otobüsler, kooperatif taksileri ve özel taksiler) rahatlatıyor, böylece insanlar artık belirli yerlerde kararlaştırılan saatlerde olmak için planlar yapabiliyor. Kahire çok heyecan verici ve alışılmadık şekilde değişti.

Kahire'de, İskenderiye'de, Mısır'ın diğer büyük kentlerinde ve hatta kırsal kesimde artık gözle görülür olan birçok değişikliği Cumhurbaşkanı Sedat başlattı. Ancak yeniliklerin çoğu, Sedat'ın suikastı sırasında göreve başlayan Hüsnü Mübarek'in uzun cumhurbaşkanlığı döneminde meyvelerini verdi. Mübarek, 1805'ten 1848'e kadar kırk üç yıl hüküm süren Mısır monarşisinin kurucusu Kavalalı Mehmed Ali dışında herhangi bir çağdaş Mısır hükümdarından daha uzun bir iktidar süresine sahipti.

HÜSNÜ MÜBAREK

Sedat'ın öldürüldüğü sırada başkan yardımcısı Hüsnü Mübarek'ti. Pek çoğu, selefi gibi onun da, cumhurbaşkanı için hiçbir tehdit oluşturmayan sıradanlığı nedeniyle bu pozisyon için seçildiğine inanıyordu. İç resmi çevreler dışında çok az biliniyordu, ancak genel olarak özellikle usta bir bürokrat olmasa da iyi niyetli bir kişi olduğu düşünülüyordu. Onun kurnaz bir politikacı olmadığı izlenimi, artan karşı kanıtlar karşısında bile bir süre devam etti. Liderleriyle dalga geçmekten başka bir şeyden hoşlanmayan Kahireliler arasında yaygın bir şaka, Mübarek'in yüzünün ve davranışlarının Mısır'daki en popüler paketlenmiş peynirin üzerindeki gülümseyen ineğinkine benzediğidir. Aslında Mübarek, eleştirmenlerin yanıldığını kanıtlamak üzereydi. Çok geçmeden, kurnazca,

çoğunlukla sahne arkası eylemleriyle, gerçekten de becerikli bir siyasi lider olduğunu, rakiplerini alt edebildiğini ve iktidarı boğucu bir şekilde elinde tutabileceğini gösterdi. Bugüne kadar, yaklaşık otuz yıldır görevde ve beş cumhurbaşkanlığı halk oylaması kazandı.

Mübarek özgür subaylardan biri değildi. Darbe sırasında yirmi üç yıl, ordunun saygın bir üyesi, bir bombardıman uçağı pilotu oldu ve zamanla Mısır Hava Kuvvetleri'nde örnek bir sicil oluşturdu. 1967'de Hava Harp Okulu Komutanı ve 1969'da Hava Kuvvetleri Kurmay Başkanı olarak saflarda hızla yükseldi. 1973 savaşındaki seçkin eylemiyle hava mareşalliğine yükseldi. Böylece güçlü askeri düzenin, Sedat'ın halefinin kendilerinden biri olmayacağına dair korkularını susturdu. Üstelik, çok daha az gösterişli ve saldırgan yollarla, selefinin radikal vizyonlarından rahatsız olanları yatıştırırken, Sedat'ın yeni çıkışlarını güçlendirme görevini üstlendi. 1979'da İsrail ile imzalanan barış anlaşmasından sonra Mısır ekonomisinin ve ordusunun büyük destekçisi haline gelen ABD ile Mısır'ın ilişkisini güçlendirdi. Yeni ve görünüşte daha uslanmış bir lider olarak Mübarek, Mısır'ın diğer Arap devletleriyle ilişkilerini de onardı ve ülkesinin Arap Birliği üyeliğini yeniden kazandı. Açıkçası, Ürdün ve Suriye ve nihayetinde Filistinliler de dâhil olmak üzere diğer birçok Arap ülkesinin İsraillilerle diplomatik müzakerelere girişmesi Mısır'ın pozisyonuna zarar vermedi. Ancak 2008 yılına kadar sadece Ürdün, İsrail ile bir barış anlaşması imzalamıştı.

Görev süresinin son yıllarında, Başkan Sedat, birkaç yeni partinin parlamento seçimlerinde rekabet etmesine izin vererek, yönetim biçimini açmaya başlamıştı. Ayrıca daha önce var olandan daha fazla basın özgürlüğüne izin verdi. Suikastı bu liberalleşme önlemlerini geçici olarak durdurdu. Mübarek, cumhurbaşkanlığını üstlendikten sonra (o zamandan beri yü-

rürlükte olan) olağanüstü hal ilan etti, Sedat yönetiminde polis ağından kurtulan Müslüman Kardeşler'i tutukladı, onları doğrudan yasakladı ve basının kontrolünü artırdı. Yine de Mısır cumhurbaşkanı, büyük ölçüde eğitimli ve giderek zenginleşen orta sınıfın baskısı altında, hükümetin iktidar üzerindeki kontrolünü de hafifletti. Birçoğu hükümeti eleştiren yeni siyasi partiler ortaya çıktı. Halk Meclisi seçimleri, dikkatli bir şekilde kontrol edilmesine rağmen, birçok muhalefet adayının zaferiyle sonuçlandı, ancak hiçbir zaman hükümet partisinin katı çoğunluğunu, Ulusal Demokrat Parti'yi tehdit etmeye yetmedi. En güçlü muhalefet grubu, örgüte karşı devam eden yasaklara rağmen Müslüman Kardeşler olarak kaldı. 2005 Halk Meclisi seçimlerinde hükümet ikna edici bir çoğunluk sağladı, ancak toplam 444 meclis sandalyesinden seksen dördüne Müslüman Kardeşler seçildi. Ancak tabi ki bu kişiler kendilerini yasaklı bir örgüte üye olarak açıkça beyan edemezlerdi.

Mübarek, iki selefi gibi şovmen değil. Kalabalıklar arasında çok daha az rahattır. Şüphesiz, Sedat vurulup yaralandığında geçit töreni tribününde olması onu, seleflerinden çok daha fazla yaşam tehditlerine karşı bilinçli hale getirdi. Bazı kayıtlara göre, en az altı suikast girişiminden kurtuldu. Beklenildiği üzere, o zaman dışarı çıktığında, Nasır ve Sedat'ın âdeti olduğu gibi halkın hayranlığını karşılayarak üstü açık bir arabada seyahat etmezdi. Ezici bir güvenlikle hareket ederdi. Mübarek'in veya önemli bir yabancı diplomatın şehirde ne zaman seyahat ettiğini bilmek kolaydı. Onun veya yabancı diplomatın aracının geçeceği sokaklar, arkalarını sokaklara vererek, istenmeyen bir olay olmaması için kalabalığı ve sokağa bakan binaları tarayan güvenlik polisleri ile çevrilirdir. Sürekli korumalarla çevrili, ağır muhafaza altında Heliopolis'teki bir başkanlık sarayında yaşıyordu.

Mübarek, Sedat'ın dış politikasının esaslarını korumuştur. Mısır'ın İsrail ile ilişkileri, gergin durumlarda tehlikede gibi görünse de sağlam ve barışçıl olmaya devam etti. İsrail, Gazze'de ve Batı Şeria'da Filistinli muhalifleri ne zaman baskılasa acı çekti. Mısırlı liderler, İsrail 1982'de Lübnan'ı işgal ettiğinde ve hatta İsrail askerleri yakiaşık yirmi yıl boyunca Lübnan'ın güney kesiminde kaldığında daha da fazla utandılar. Ancak barış anlaşması, Mısır halkının sesli protestolarına rağmen devam etti.

Aynı şekilde Mısır hükümeti Amerika'nın başlıca Arap müttefiki olmuştur. Mısırlılar, 1991'de Irak'ın Kuveyt'i işgalini püskürtmek ve Başkan George H. W. Bush'un uluslararası gücünü desteklemek için tahmini 35.000 asker gönderdi. Bununla birlikte, 2003 yılında Başkan George W. Bush yönetimindeki Irak işgaline sınırlı destek verdiler. Mısır hükümeti, Amerikan birliklerinin Irak'a giderken Mısır'dan geçmesine izin vermesine rağmen, Mübarek savaşa karşı olduğunu açıkça belirtti. Amerikalıların Orta Doğu'daki saldırgan politikalarına devam etmeleri halinde "bir bin Ladin yerine yüz bin Ladinimiz olacak" uyarısında bulundu.

Mısırlıların Amerikalılarla yakınlaşmalarını sürdürmelerinin önemli bir nedeni, Mısır'a yapılan önemli miktarda Amerikan mali, teknik ve askeri yardımı olmuştur. 2004 yılına gelindiğinde Amerikalılar Mısır ekonomisine 25,5 milyar dolar yatırım yapmıştı. Ancak bu destek sonradan hızla azaldı. Mısırlılar ve İsraillilerin barış anlaşmasını imzaladıkları yıl olan 1979'da, Amerikalılar Mısır'a 1,1 milyar dolar ekonomik yardım sağladı ve bu rakamın neredeyse iki katı askeri yardımda bulundu. 2000 yılında varılan bir anlaşmayla Amerika, yardım paketi 2009'da 400 milyon doların biraz üzerine çıkana kadar Mısır'a yaptığı ekonomik yardımı yılda 40 milyon dolar azaltacağını belirtti. Bu düşüşün ne kadar önemli olduğu aşağıdaki ifadeye bakıldığında görülebilir. Amerikalılar Mısır ekonomisine 1979 yılındaki 1,1 milyar dolarlık ekonomik

katkılarını sürdürmüş olsaydı, Mısır hükümetine devredilen fonlar 2004 yılında 4,5 milyar doları bulacaktı.

Sedat, İsraillilerle bir barış antlaşması imzalamış ve ekonomiyi harekete geçireceği ve sürekli ve etkileyici ekonomik ilerlemeye yol açacağı ümidiyle *infitah* (açılış) ekonomi politikalarını başlatmıştı. Mübarek bu politikaları sürdürdü, ancak hızlı ekonomik kalkınma hedefi Mısır'dan uzak durmaya devam etti. Ülkenin 2006 yılında kişi başına gayrisafi yurtiçi hasılası 5.000 dolardı ve kişi başına düşen geliri 1.260 dolardı. Dünya Bankası ölçümlerine göre Mısır, dünyanın düşük gelirli ülkeleri arasında yer almaktadır. Kişi başına düşen geliri Pakistan ve Bangladeş'ten daha iyi ve Doğu ve Orta Avrupa'daki eski Sovyet uydu ülkeleri ve bazı zengin Afrika ülkelerininkiyle aynı seviyedeydi. Ne yazık ki, sadece Sudan'dakinden daha yüksek bir yaşam standardı sağlayan Arap ülkeleri arasında sonuncuydu. Ülkenin gayrisafi yurtiçi hasılasında tarımın yeri, bir zamanlar zirvedeyken yüzde 14'e düştü. İmalat GSYİH'nın yüzde 19'unu oluşturuyor ve madencilik (petrol dâhil) hesaba katılırsa bu oran yüzde 38'e çıkıyor. Mısır giderek kendisini hizmet odaklı bir ekonomiye dönüştürdü ve bu sektör artık GSYİH'nın neredeyse yarısını oluşturuyor.

Mübarek yıllarında Mısır ekonomisinin performansının adil bir şekilde analiz edilmesi, ülkeye yıldızlı notları değil, geçer notlar verecektir. 1980'ler, hayal kırıklığı yaratacak kadar yavaş ve düzensiz ekonomik büyüme yıllarıydı. Yeni politikaların uygulanması genellikle zordur ve bu, kamu sektörü bürokratlarının muhalefetini uyandıran ve yabancı yatırımcılardan hemen destek almayan yeni ekonomik düzenlemeler için kesinlikle doğruydu. Ayrıca, Mısır-İsrail barış anlaşmasından önce Mısır ekonomisinin büyük mali destekçileri olan petrol zengini Arap devletleri, bu on yılın ilk yarısında mali desteklerini geri çektiler. Sadece Amerikan mali yardımı boşluğu doldurdu.

Ancak zamanla yeni ekonomik politikalar benimsendi. Hükümetin 1977'de tüm gıda maddelerinin en temeli olanı olan ekmeğin fiyatını yükseltmek yerine aynı tutması ama satıştaki standart somunun boyutunu küçültmesi, ordunun iktidara gelmesinden bu yana ülkenin gördüğü en büyük ayaklanmaları kışkırtmaktan başka bir şeye yaramadı. Diğer sübvansiyonlu malların, özellikle petrol ürünlerinin fiyatlarında benzer kademeli ayarlamalar yapıldı ve bunun sonucunda, yüzyılın başında hükümetin sübvansiyonlara yaptığı harcama artık devlet bütçesinin büyük bir bölümünü tüketmiyordu. Son olarak, 2003'te hükümet Mısır pound'unu serbest piyasa fiyatıyla uyumlu hale getirerek ve bir zamanlar sağlam olan karaborsanın altını oyarak piyasaya sürdü.

1990 ile 2005 arasındaki yıllık ekonomik büyüme oranı etkileyici bir oran olan yüzde 4,2 idi. Takip eden iki mali yılda (2006 ve 2007), oran yüzde 6'ya yükseldi ve bu, Uluslararası Para Fonu tarafından uzun süredir tavsiye edilen ve IMF'nin "fiyatları doğru yapmak" ifadesi ile özetlenen politikaların nihayet işe yaradığına dair bazı göstergeler sağladı. Ne yazık ki, 2008'deki küresel ekonomik çöküş, yepyeni bir dizi ekonomik ikilem doğuruyor.

Açık kapı, liberalleştirici ekonomi politikaları Mısır'ın en acil sorunlarından biriyle ilgilenmedi. Yoksulluğu ortadan kaldırmadılar ya da bu sorunu büyük ölçüde azaltmadılar. 2005'te, 1980 ve 1990'da olduğu gibi, Mısır nüfusunun yaklaşık yüzde 20'si yoksulluk sınırının altında yaşıyordu ve gıda, sağlık, barınma ve eğitim için tüm temel ihtiyaçlarını karşılayamıyorlardı. Gayrisafi yurtiçi hasıladaki gelişmelere rağmen, 1990 ve 2005 yılları arasında istihdamın büyüme oranı, her yıl iş piyasasına giren lise ve üniversite mezunlarını kapsamak için neredeyse yeterli olmayan, yılda yüzde 2,6 gibi hayal kırıklığı yaratan bir orandı.

Sedat ve Mübarek, ekonominin liberalleşmesiyle birlikte siyasetin ve ifade özgürlüğünün liberalleştirilmesine söz ver-

diler. Meydana gelen değişiklikler umulduğu kadar olmadı, ancak Nasır günlerine nazaran önemli gelişmeleri temsil ediyor. Nasır iktidardayken insanlar evlerinin mahremiyetinde bile hükümete karşı bir şey söylemekten korktular. Konuşmalarının gizli polise bildirilmesinden veya yerleşim bölgelerinde devriye gezen ve elektronik dinleme cihazlarıyla donatılmış polis arabalarında kulak misafirleri olmasından endişe duyuyorlardı. Mübarek cumhurbaşkanı olduğunda ilk zamanlar Mısır halkının geniş kesimlerinin gözüne girmeye çalıştı. Tutuklu Müslüman Kardeşler'i serbest bıraktı ve birçoğunu resmi bir gala resepsiyonunda ağırladı. Müslüman Kardeş adaylarının Halk Meclisi'nde aday olmalarına izin verdi, ancak elbette kendilerini bağımsız ilan etmek zorunda kaldılar. Laik, muhalif siyasi partilere resmen tanınma hakkı verdi.

Mübarek'in Müslüman Kardeşler ile ilişkileri 1990'larda soğumaya başladı. Kardeşler, 1995'teki dördüncü cumhurbaşkanlığı adaylığını onaylamayı reddettiler ve militan İslamcı gruplar tarafından yabancılara yönelik artan sayıda şiddet içeren saldırıları kınamakta isteksiz olduklarını kanıtladılar.

Sedat ve Mübarek döneminde basın, Nasır döneminde olduğundan daha fazla özgürlüğe kavuştu. Müslüman Kardeşler de dâhil olmak üzere muhalefetteki siyasi partiler hükümete saldıran gazeteler ve dergiler yayınlıyor. Ancak bu grupların kaynakları, devletin hükümet kontrolündeki gazetelere, radyolara ve televizyonlara akıttığı fonlarla karşılaştırıldığında sönük kalıyor. Siyasi ve kültürel mesajlarla halka ulaşmak için her türlü yarışmada hükümet, muhalefet gruplarının çabalarına baskın çıkıyor.

Eğitimli orta sınıf, daha açık ve özel sektör odaklı bir ekonomi sayesinde zenginleşti. Radikal İslamcıların yabancıları Mısır'a gelmeleri konusunda korkutma çabalarına rağmen turizm gelişti. Bazı saldırılar gaddarlık boyutunda sansasyo-

neldi. Özellikle 1997'de rejimin militan muhaliflerinin Yukarı Mısır'daki Kraliçe Hatşepsut'un tapınağının bulunduğu yerde altmış turisti öldürmesi ve yine 2005'te Kızıldeniz'deki tatil beldesi Şarm El-Şeyh'te militanların turistlerin uğrak yeri olan bir oteli yıktığında olduğu gibi. Mısır sanayileşmesi hükümet desteği ile hızlandı ve Mısır, hepsi Mısır'da daha önce başarılı endüstriler olan kaliteli tekstil, ilaç ve işlenmiş gıda üretimi için bir merkez haline geldi. Kahire ve İskenderiye liderliğindeki büyük şehirler herkesin beklentilerinin ötesinde büyümüş olsa da, hükümet üst geçitler, kuzeydoğu banliyölerinden birinden arabaları Kahire'nin merkezine götüren bir tünel ve mükemmel bir metro sistemi inşa ederek sayıları artan şehir sakinlerine ayak uydurmaya çalıştı.

Mısır'ın zenginlerinin Mübarek yılları boyunca ifade ve toplanma özgürlüğüne getirilen kısıtlamalar dışında şikâyet edecek çok az şeyi vardı. Kahire ve İskenderiye'nin zengin mahalleleri ve banliyöleri bol miktarda yerel ve ithal ürünlere erişime sahipti. İyi restoranlar boldu ve şehir sakinleri artık yüksek kaliteli hazır yiyecekler için paket sipariş verebiliyorlardı. Kahire ve İskenderiye'deki oteller birinci dünya standartlarına ulaşıyordu ve Kızıldeniz kıyısındaki tatil köyleri ve Yukarı Mısır'daki turistik yerler hem yerel sakinleri hem de yabancı ziyaretçileri memnun ediyordu.

Ancak yoksullar, iyileştirilmiş yaşam standartlarını paylaşmadılar. Nasır yıllarında önemli bir servet yeniden dağılımı yaşayan Mısır, şimdi kendisini oldukça kötü dağıtılmış bir servet modeliyle buluyordu. 1990'larda Dünya Bankası, Mısır'daki gelir dağılımı konusunda o kadar endişeliydi ki, ülkenin siyasi istikrarını tehlikeye atacak kadar çarpık bir servet dağılımına sahip olduğunu belirtti. Kahire gibi şehirlerde yaşayan yoksullar, sağlık ve eğitime çok az erişimleri olan gecekondu bölgelerinde varlıklarını sürdürüyorlardı. Nüfusun yüzde 40'ından fazlasının halen ikamet ettiği kırsal kesimde,

yaşam şansı daha da umutsuzdu. Burada okullar yetersizdi ve sağlık hizmetlerine erişim tatmin edici değildi. Ülke kendisini büyük ve artan bir zenginler ile aynı zamanda Müslüman Kardeşler gibi muhalif gruplara yönelen ve bu örgütlerin koşullarını iyileştireceği umuduyla memnuniyetsizliklerini dile getiren önemli bir yoksullar grubuna bölünmüş olarak buldu.

Yirminci yüzyılın çalkantısına (veya belki de onun yüzünden), İngilizlerle mücadelelere, İsraillilerle savaşlara, dış politikanın zaferleri ve başarısızlıkları ve özlemleri olan nispeten fakir bir ülke olarak kalmanın sıkıntılarına rağmen, Mısır zengin ve modern bir devlet olmak için Arap dünyasında kültürel üstünlüğünü korumuştu. Çoğunlukla pembe diziler olmak üzere filmleri ve televizyon dizileri geniş bir Pan-Arap izleyicisine sahipti. Yazarları, şairleri, denemecileri ve aydınları, Arap dünyasının kültürel yaşamının büyük bir bölümünün atmosferini belirliyordu.

Mısır, Arapça yazılmış ilk romanı üretti. İki dünya savaşı arası yıllarda en ünlü ve sevilen iki kurgu yazarı, çok okunan romanları olan Taha Hüseyin ve Tevfik el-Hakim'di. Taha Hüseyin'in bir Mısır köyünde büyümesinin otobiyografik öyküsü *al-Ayyam* (Çocukluk Günleri) ve el-Hakim'in 1919 Mısır devriminin portresi olan *Awdah al-Ruh* (Ruhun Dönüşü) şimdi modern Mısır'ı anlamak ve modern Arapça öğrenmek isteyen herhangi bir sınıfta temel okuma materyallerini oluşturuyor.

Taha Hüseyin ve Tevfik el-Hakim'in edebi kimliğinin birçok mirasçısından hiçbiri, 1988 Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Necib Mahfuz'dan daha fazla öne çıkmadı. Mahfuz, Tevfik el-Hakim'den etkilenmişti, çünkü o da, İngiliz birliklerinin 1919'da Mısırlı protestoculara gösterdiği gaddarlığa kızmıştı ve el-Hakim'in çalışmalarını canlandıran birçok temayı ileriye taşımaya çalıştı. Ondan daha üretken bir yazar bulunamaz. Otuzdan fazla roman, 350 kısa öykü, sayısız oyun ve

film senaryosu yazan Mahfuz, en çok *Kahire Üçlemesi* ile tanınır. Bu Üçleme 1950'lerde yazılmış, Kahire'nin bazı yoksul mahallelerinde var olan şiddetli sosyal değişikliklere karşın kalıcı aile bağlarının bir portresidir. Mahfuz edebi kariyerine Mısır'ın tüm harikulade ve karışık geçmişini tarihi romanlar aracılığıyla tasvir etme hırsıyla başlamasına rağmen, sıradan Mısırlıların günlük hayatlarını keşfetmek için bu girişimi terk etti.

Şöhreti nedeniyle, bazıları açıkça düşmanca olan eleştirmenlerden payını aldı. Sedat'ın İsraillilerle barış girişimini savunması, kitaplarının bir süre birçok Arap ülkesinde yasaklanmasına neden oldu. Nasırcılık ve militan İslam eleştirisi onu radikal grupların ölüm listesine koydu ve üyelerinden biri 1994'te ona saldırdı ve ciddi sinir zedelenmesine neden oldu. Bu ve diğer aksiliklere rağmen, derin insanlık duygusunu ve Mısır toplumunun tüm kesimlerine erişilebilirliğini korudu. Âdetlerinden biri, arkadaşlarıyla ve sohbetin bir parçası olmak isteyen herkesle siyasi ve edebi meseleleri tartışmak için haftada bir gece şık bir Kahire kafesinde toplanmaktı.

Değişimi ve sürekliliği uzun süreler boyunca kataloglarken, bazen soğuk istatistiksel rakamlar kişisel gözlemler kadar açıklayıcı değildir. 1960 yılındaki ilk altı aylık kalışımdan bu yana Mısır'a, özellikle de Kahire'ye defalarca girip çıktım. Aslında ilk ziyaretimden sonra on beş yıl boyunca Mısır'a dönmedim. 1973-74'te Maadi'de araştırmaya ayrılan on iki ay geçirdim. Bir değişiklik şaşırtıcı derecede açıktı: Mısır halkı daha iriydi, daha sağlıklıydı, daha sağlamdı ve on buçuk yıl öncesine göre bedensel yaralanmalardan ve kusurlardan daha az etkilenmişti. 1960'da Mısır ordusunun seçkin bir muharebe birimini gördüm. Bu genç adamlar, nüfusun geri kalanıyla karşılaştırıldığında, büyüklük ve güç bakımından Süpermenlere benziyorlardı. 1973'e gelindiğinde çoğu Mısırlı, 1960 askerlerinin bakış açısına sahipti. Nasır'ın serveti

yeniden dağıtma ve eğitimsel genişleme planları ona pay çıkarıyor. Ancak zaferin aslan payı ironik bir şekilde Amerikalılara aittir, çünkü bu yıllar Amerikan-Mısır siyasi ve askeri ilişkilerinde taraflı yıllardı. Nasır'ın dış ilişkilerde tarafsız bir duruş sergileme çabalarını reddetmesine rağmen, Amerikalılar Mısır'a PL-480 olarak bilinen bir hükümet yönetmeliği kapsamında çok miktarda tahıl sağladı.

Amerikan hükümeti sadece tahılı Mısır'a göndermekle kalmadı, aynı zamanda Mısırlıların bloke Mısır sterlini ile geri ödeme yapmasına da izin verdi. Bir süre için, Mısırlılar borcunu asla kapatamayacakmış gibi görünüyordu. Bu dönemde, Amerikalı araştırmacılar beklenmedik kazançtan keyif aldılar. Amerikan kütüphaneleri Mısır'da yayınlanan hemen hemen her kitabı satın alabildi (ve birçoğu vardı) ve Amerikalı araştırmacılar Mısır tarihi, politikası, ekonomisi ve kültürünün tüm yönlerini incelemek için Mısır'a akın edebildiler. Amerikan kütüphanelerinin raflarına koyduğu Arapça kitaplar gibi bursları da bu bloke fonlardan ödendi. 1970'lerde Mısır'da iki Amerikan araştırma merkezi bursu alarak ve Princeton Üniversitesi'nin Ateş Taşı Kütüphanesi'nin devasa ve ünlü Arapça koleksiyonunu parmaklarımın ucunda bulundurarak kişisel olarak faydalandım. Ne yazık ki, bu fonlar kurudu. Bugün Mısır, gıda ithalatını sabit para birimiyle ödüyor ve Amerikalı araştırmacılar ve kütüphaneler de satın alımları ve bursları için sabit para bulmak zorunda.

1970'lerde Mısır halkının bu kadar sağlıklı göründüğünü görmek bir zevkti. Öte yandan, ekonomiyi böyle bir durgunluk içinde bulmak ürkütücüydü. Zengin yabancılar bile yaşam koşullarını stresli buldu. Çok az ithal ürün mevcuttu. Sokaklar boştu. ailelerin arabaları yoktu, yayalar için bir rahatlıktı, çünkü ana caddelerde karşıdan karşıya geçebilmişlerdi. Kahire şehir merkezindeki Ramses Sokağı'nda, şu anda trafikle boğuşan bir ana bulvar olan *l'Égypte contemporaine* kü-

tüphanesine sık sık giderdim. 1970'lerin başında, yolun herhangi bir yerinde ve günün herhangi bir saatinde caddenin karşısına geçerdim.

2000 yılına kadar etkileri görülmeye başlanan infitah, o zamandan bu yana Kahire'nin çehresini değiştirdi. Sokaklarda yoğun trafik var. Yayalar ihtiyatla hareket ediyor, sokaklarda yürümeye zorlanıyor, hızlı arabalardan kaçıyor. Kaldırımlar gece ve gündüz acil park alanı olarak hizmet veriyorlar. Zenginler zenginliklerini gösterişli biçimde sergiliyorlar. Yasal olarak satın alındığında yerel bir sakine 50.000 dolara kadar mal olan bir otomobil olan Mercedes Benz'lerin endişe verici derecede yüksek bir oranı, sokakları dünyanın hemen hemen herhangi bir şehrinde görülemeyecek kadar fazla karıştırıyor. 1970'lerde, 1960'larda inşa edilen Nil Hilton Oteli ve piramitlerin üzerinde bulunan Mena House, şehrin tek beş yıldızlı otelleriydi. Kahire'nin hiçbir yerinde birinci sınıf bir restoran bulunmazdı. Eşim ve ben iki küçük çocuğumuza Kahire şehir merkezindeki İsviçre restoranında dondurmalı sundae[3] ısmarlardık çünkü yönetici şef İsviçre'den dondurma getirmişti.

O halde en yüksek noktada, yeni milenyumun Kahire'si yeni bir yaratımdır. Beş yıldızlı otel ve restoranlara, fast-food restoranlarına, internet kafelere, sağlık kaplıcalarına ve Avrupa ve Amerika'dan en son ithal edilen butik özel mağazalara sahiptir. Tüccarları hali vakti yerinde olanlara hitap ediyor. Yine de büyük zenginlik karşısında, yoksulluk çok belirgin ve yoksullar acı çekmeye devam ediyor. Ama şimdi daha az görünür durumdalar, özellikle de sakinleri otuz ya da kırk yıl öncesine göre gözlerini yoksullardan daha kolay kaçırabilen Zamalek, Maadi, Garden City ve Muhandeseen gibi lüks semtlerde yaşayanlar için. Ve hali vakti yerinde olanlar, Shubra ve İmbaba gibi daha yoksul bölgelere nadiren girerler. Bu ilçeler devlet otoritelerinin sınırlarının dışındadır, kendi

3 Amerika kökenli bir dondurmalı tatlı. (ed.)

toplulukları tarafından yönetilir, devlete açıkça düşmandır ve bugün çok görünür olan aşırı zenginlik farklılıklarına içerlemektedir.

MÜBAREK'İN YÖNETİMİNDEKİ VE MÜBAREK'TEN SONRAKİ GELECEK

Modern Mısır her zaman bir yol ayrımında görünüyor. Napolyon'un güçleri ülkeyi işgal ettiğinde ve yine Kavalalı Mehmed Ali ve halefleri, Avrupa'nın emperyal hırslarına yenik düşmeden ülkeyi modern dünyaya getirmeye çalıştıklarında böyleydi. 1952 askeri darbesinin liderleri ülkeyi moderniteye götürme sözü verdiler. Hedeflerinden bazılarını gerçekleştirirken, diğerlerinde başarısız oldular ve mevcut hükümeti bir dizi ikilemle karşı karşıya bıraktılar: Mısır'ın geleceğinde İslam'ın rolü nedir? Mısır'ın geniş nüfusu ekonomik refahı elde etmeyi umabilir mi? Demokrasinin bir şansı var mı ve Mübarek görevden ayrıldıktan sonra ülkede ne olacak? Sorular bol; cevapları bulmak zor.

Çözüm İslam mı?

İslam, çağdaş Mısır'da güçlü bir kudrettir. Mesajı, İslam'ın Mısır'ın birçok sorununun çözümü olduğu, birçok inananı ve iyi dilek sahibini büyüleyen bir mesajdır. Mısırlı Müslümanlar ve gayrimüslimler, onun laik modernite eleştirisine benzer şekilde yankılanıyor. İslamcılar gibi birçok çağdaş Mısırlı da Batı'nın fazla materyalist, bireyci ve yoksulları sömüren kapitalist mesajını reddediyor. Tanrısız, mekanik, politik olarak baskıcı ve artık kanıtlanmış bir başarısızlık olan komünist formülleri de reddedediyorlar. İslamcıların geniş destek taleplerinde bocaladıkları yer, İslami otoriteye sahip bir Mısır'ın sahip olacağı toplumun doğasıdır. Müslüman gruplar arasında, İslamcı bir Mısır'ın ilham almak için Hz. Muhammed'e ve

ilk halifeleri örnek alacağı, hukuk sisteminin şeriattan yararlanacağı ve ülkenin Birleşik Devletler yerine diğer Müslüman milletlerle ittifaklar arayacağı konusunda zayıf bir fikir birliği var. Ancak uygulama ve ayrıntılar Müslüman grupları parçalıyor ve laikleri alarma geçiriyor.

Mısır'ın yeniden canlanan İslam'ındaki parçalanmanın çoğu, Mübarek rejimini felce uğratmak isteyen, 1990'larda savaş sırasında yüzlerce polise, askere, sivile ve turiste saldıran ve öldüren militanların iğrenç ve şiddetli eylemlerine karşı yaygın muhalefetten kaynaklanıyordu. Belki de hiçbir olay, 1997'de Kraliçe Hatşepsut'un Yukarı Mısır'daki cenaze tapınağını ziyaret eden çok sayıda turistin öldürülmesi kadar, militanların gündemine tiksinti duyulmasından ve muhalefet uyandırmaktan daha sorumlu değildi. Yukarı Mısır katliamlarından ve diğer pek çok eylemden sorumlu olan örgüt, 1970'lerde şiddet kullanımını reddetmesinin ardından Müslüman Kardeşler'den militan İslam bayrağını devralan İslam Cemaati adını taşıyan bir şemsiye yapıydı. Onun en görünür savunucusu, kör din adamı, on dördüncü yüzyıl İslam saflığı yanlısı İbn Teymiyye'nin bir müridi ve Mısırlı militan Seyyid Kutub olan Şeyh Ömer Abdurrahman'dı. Mısır'dan kovulan ve El Kaide liderleriyle temas halinde Afganistan'da zaman geçiren Şeyh Ömer, Amerika Birleşik Devletleri'ne girdi. Amerikan makamları onun 1993'teki Dünya Ticaret Merkezi bombalamasının planlanmasında rol oynadığına inanıyordu ve ardından onu New York şehrinin simge yapılarını havaya uçurmak için komplo kurmaktan suçlu buldu ve müebbet hapis cezasına çarptırdı. Mısır'da birçok militanın hedefi olan Mübarek, İslami militanların meydan okumalarına şiddetle yanıt verdi ve İslam Cemaati'nin birçok üyesini hapse attı. O zamandan beri şiddet kullanmaktan vazgeçti ve hükümetin birçok taraftarını hapishaneden çıkararak serbest bıraktığı görüldü.

Bugün yapılan seçimler özgür ve adil olsaydı, çoğu gözlemci bu seçimlerin Müslüman Kardeşler'in zaferiyle sonuçlanacağına inanıyordu. Kardeşlerin popülaritesi, hükümete karşı ateşli muhalefetinden ve ihtiyacı olanlara sosyal hizmet sağlamasından kaynaklanıyordu. Bu, özellikle kriz anlarında, örneğin 1992'de Kahire'nin çeşitli mahallelerinde ciddi hasara yol açan ve 520 kişinin ölümüne ve 4.000 kişinin yaralanmasına neden olan bir depremde olduğu gibi belirgindi. Deprem anında Müslüman Kardeşler, kurtarma görevlileri ve sağlık görevlileriyle birlikte hükümet yetkililerinden daha hızlı bir şekilde olay yerine geldi. Ayrıca Müslüman Kardeşler, üniversite öğrencileri arasında ve meslek kuruluşlarının çoğunda büyük ve güçlü bloklar oluşturmuştu. Vaizlerinin çoğu, rejimi yolsuzluk ve dinsizlikle suçlayarak açık sözlü eleştirmenler oldular. Bu din adamlarının en tanınmışlarının kasetleri geniş çapta dolaşıyordu. Hiçbiri, popülaritesi o kadar yaygın olan ve rejime karşı kışkırtıcı yorumlarına rağmen hükümetin onu yalnız bıraktığı kör Ezher imamı Abdülhamid Kişk'ten daha fazla talep görmüyordu.

İslam'ın gücünün çarpıcı bir tezahürü, genellikle çok kamusal nitelikte olan dindarlığın yeniden canlanmasında görülebilir. Metroya binen erkekler Kuran ayetlerini okuyor. Cuma namazına katılım arttı. Dindar Müslüman erkekler, namazda defalarca secdeye vardıklarında alınlarında oluşan (Arapça zabib, "üzüm" anlamına gelen) siyah noktadan gurur duyarlar. Kadınlara gelince, giderek artan bir oranda kadın başörtüsü yani hijab takıyorlar.

Başörtüsünün yaygın kullanımı feminen giyimde şaşırtıcı bir değişimi ve belki de çok daha fazlasını temsil ediyor. 1920'lerde ve 1930'larda eğitimli ve hali vakti yerinde kadınlar peçeyi atmaya başladılar. Belki de tamamen Batılılaşmamış, ancak kesinlikle Avrupa tarzı giysiler giyen ve daha önce var olmayan bir özgürlükle evinden kamusal alanlara

taşınan yeni bir Mısırlı kadın vizyonunu benimsediler. Ancak 1960'lardan ve 1970'lerden başlayarak, kadın toplumunun bu aynı kesimi başörtüsünü benimsemeye ve bazı durumlarda onların dindarlığını ve Batılı kadınlardan farklılığını vurgulamaya başladı. Değişiklikler kısmen ayrı bir Mısır kimliğini yeniden kurma arzusundan kaynaklandı; kısmen, Batı'nın sürdürdüğü, ancak artık sağlayamayacağı daha iyi bir yaşam tarzı vaatleriyle ilgili hayal kırıklığından. Ancak Mısırlı kadınlar, başörtüsünü benimsemelerinde bağımsızlıklarından vazgeçmediler veya erkeklerin isteklerine boyun eğmediler. Bireyselliklerini sergilemek için eşarplar ve diğer giysiler kullandılar, daha önceki zamanlarda kadınların giydiği geleneksel siyahı reddediyor ve başlıklarının öne çıkan renk çeşitliliğinde birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Buna ek olarak, birçok kadın erkeklerden ayrı kimliklerini ve modernitenin başarısız eşitlikçi vaatleriyle ve kendi stresli ve külfetli yaşamlarıyla ilgili hayal kırıklıklarını göstermek için başörtüsü takmaya başladı. Zor durumları için çoğu zaman kocalarını ve babalarını suçladılar. (Mısırlı okul kızlarının başörtüsü taktığı bir fotoğraf için Görsel 25'e bakınız.)

Radikal ve ılımlı bu farklı İslami grupların yükselişinin başka bir dramatik tarihsel etkisi oldu. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllardan beri popüler inanç ve uygulama için ana kurumsal ortamı oluşturan sufi tarikatlarının etkisini azaltmıştır (bkz. Yedinci ve Sekizinci bölümler). Bu geleneksel tarikatlar bir sosyal ve dini faaliyet ve toplumsal dayanışma kaynağıydı, ancak Müslüman Kardeşler, Mısır nüfusunun büyük çoğunluğu için birincil buluşma yeri ve sosyal ağ olarak tasavvuf zâviyelerinin yerini aldı. Ayrıca, uzun zamandır tasavvuf teşkilatlarına şüpheyle bakan yerleşik ulema, tasavvufun azalan etkisini bu teşkilatlara yönelik saldırılarını güçlendirmek için kullandı.

Yine de çağdaş İslam'ın sert tarafı Mısırlı laikleri ve birçok ılımlı Müslümanı yabancılaştırıyor. Seyyid Kutub'un şiddete

başvurma çağrısına kulak veren, ılımlı Mısırlılara ve yabancılara saldıran radikal militanlar, sadece İslami hareket içinde derin bir kama oluşturmayı başardılar. İslamcıların küçük bir bölümünü temsil ederek, uluslararası dikkati ılımlılardan uzaklaştırıyorlar ve hükümetin Müslüman Kardeşler'i bastırması için uygun bir bahane olarak hizmet ediyorlar.

İslamcıların sağ kanadının hoşgörüsüzlüğü, ılımlılar ve laiklerle çirkin tartışmalara yol açtı. Hesaplaşmaların en ünlüsü, Kahire Üniversitesi'nde İslam Araştırmaları Profesörü olan ve muhafazakâr İslamcıların İslam'ı, Kuran'ı ve Hz. Muhammed'i kötülemekle suçladıkları Nasr Hamid Abu Zaid'i içeriyordu. Muhafazakâr İslamcılar, onun Kuran'a mitsel unsurlar içeren bir edebiyat eseri olarak yaklaşmayı savunduğunu öne sürerek başlıca yayınlarına saldırdılar. Onun bir mürted olduğunu ve dolayısıyla Müslüman cemaatinin dışında olduğunu ilan ettiler, anlaşmazlık Abu Zaid'e karşı açılan dava ile Mısır mahkemelerine ulaştı. Mahkeme daha da ileri giderek, mürtet olduğu için evliliğinin artık İslam hukukunda geçerli olmadığına, hükümsüz olduğuna karar verdi. Hem kendisi, hem de karısı ülkeden kaçarak Hollanda'ya yerleşti.

Mısır, aşırı muhafazakâr İslamcıların elinde başka yıldırma ve sansür olayları yaşadı. Dini fanatikler, liberal Mısırlı entelektüel Faraq Fuda'yı öldürdü ve Nobel ödüllü yazar Necib Mahfuz'a zarar verdi. Şu anda, akademik kurumlardaki profesörler, okuma ödevlerinin muhafazakâr Müslümanları kızdırıp kızdırmayacağı ve dekanlar ve diğer yöneticilerle sorun yaratıp yaratmayacağı konusunda endişe içindedir. Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde iki çarpıcı olay meydana geldi. İlki, muhafazakâr bir Müslüman entelektüelin Mısır'ın önde gelen günlük gazetesi *al-Ahram*'da yayınlanan bir makalede, devletin Fransız Arabist Maxime Rodinson'un Muhammed biyografisinin dolaşımını ve okunmasını yasaklamasını talep etmesiyle ortaya çıktı. Bu İlk olarak 1971'de yayınlanan,

İslam dünyasında yaygın olarak okunan ve genellikle Peygamber'e sempati duyduğu düşünülen bir eserdi. Eleştirmen Salah Muntasir, biyografinin İslam'ı ve Peygamber'in hayatını kötülediğini iddia etti. O zamanlar kitabın üniversitedeki bir derste okunması gerekiyordu. Yoğun kamuoyu baskısı altında, üniversite yönetimi kitabı üniversitenin kütüphanesindeki dolaşımdan kaldırdı. Çok geçmeden, Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde kadrolu bir öğretim üyesi ve Arap edebiyatı profesörü, genç bir Faslı yazar tarafından otobiyografik bir eser verdiğinde benzer itirazlarla karşılaştı. Birkaç veli üniversite yönetimine protesto mektupları yazdı. Çalışmanın pornografik olduğunu, genç beyinlere pek uygun olmadığını iddia ettiler. Profesör, yönetimden okuma listesini değiştirme talebini reddettiğinde, olay Mısır'ın önde gelen gazetelerinde manşetlere çıktı.

Muhafazakâr İslamcıların, dini otoritelerin sinirlerini bozabilecek herhangi bir şey yayınlamadan önce ikinci kez düşünmesi gereken akademisyenler ve edebi şahsiyetler üzerindeki caydırıcı etkisi budur. Tanınmış bir yazar ve yayıncı, "Yazdığım her hikâyeyi birkaç kez yeniden okurum. Olasılıkların sayısı ve bunları belirleyememe göz önüne alındığında, komşum olan bir hukuk danışmanına, genç bir avukata başvurdum. Yazdığım her hikâyeyi ve yayınladığım her kitabı okuyor, özellikle de saf bir yazar tarafından. Benim ıstırabım kitap matbaaya girer girmez başlıyor."

Mısır-Hristiyan ilişkileri, Müslümanların Kıpti topluluğun varlığına karşı artan hoşgörüsüzlüğünden de zarar gördü. İki savaş arası yıllarda ve Nasır, Sedat ve Mübarek'in başkanlıkları döneminde, genellikle önemli bir görevden sorumlu en az bir Kıpti bakanına sahip olmak geleneksel, hatta gerekliydi. Etkili Kıpti bakanları arasında, Vefd'in gözünden düşmeden ve kendi siyasi partisini kurmadan önce Zağlul'un altında Vefd'in güçlü bir destekçisi olan Makram Ubeyd de vardı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, en etkili ve zengin Kıpti ailelerinden birinin evladı olan Butros Butros Gali, yüksek siyasi görevlerde bulundu ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri olmadan önce bir süre Mısır dış işleri bakanı olarak görev yaptı. Yine de polislerin meşruiyetine boyun eğmek, köktendinci İslamcıları öfkelerini onlara karşı sergilemekten alıkoymadı. Kıpti nüfusun büyük bir bölümünün yaşadığı Yukarı Mısır'ın bazı bölgelerinde, Müslüman gruplar polislere saldırdı ve bu topluluğun kiliselerini yenileme ve kutsal günlerini kutlama çabalarını engelledi.

Nil Daha Cömert Olabilir mi?

Mısırlılar zenginlik yaratmak için Nil'e güvendiler. Bugün yine aynısını yapıyorlar. Mevcut nüfusu 80 milyona yakın olan, 2030'a kadar 100 milyona çıkacağı ve 2065'ten önce 115 milyonda sabit kalmayacağı tahmin ediliyor, yeni arazi ve kaynaklara duyulan ihtiyaç artıyor. Ülkenin yaşam ve ekilebilir alanını genişletmek için öne sürülen sayısız programdan hiçbiri Toshka Projesi'nden daha nefes kesici değil. 1992'de tasarlanan plan, Asvan Yüksek Barajı'nın arkasındaki Nasser Gölü'nde tutulan suların Mısır'ın batı çölündeki geniş arazilere kanalize edilmesini gerektiriyor. Şu anda bu bölge, Mısır'ın toplam alanının yüzde 38'ini oluşturan ancak ülkedeki en az nüfuslu valilik olan yeni vadi valiliğinin bir parçası.

Toshka için en iyimser tahminler mucize olmaktan biraz uzak. İkinci bir Nil Nehri havzası oluşturabileceği söylenen planın, 2020 yılında 70 milyar dolarlık bir maliyetle tamamlanması planlanıyor. Amacı, Mısır'daki ekilebilir araziyi ikiye katlamak, iki milyon yeni iş yaratmak ve bir zamanlar dünyanın en kurak ve yaşanılmaz yerlerinden biri olan bir bölgeye 1,6 milyondan fazla insanı çekmekten başka bir şey değil. 2005 yılında, itibarının çoğunu bu çabaya vermiş olan

Başkan Mübarek'in adını taşıyan ana pompalama istasyonu 5,5 milyar dolara mal oldu. Pompalama istasyonu sonunda suyu, otuz mil batıya doğru ilerleyecek ve dört yan dal kanalını besleyecek olan Şeyh Zeyid Kanalı adı verilen bir ana sulama kanalına yönlendirecek.

Bu alanı tarımsal kullanımlar ve kentsel gelişim için hazırlama sorumluluğu, yeni oluşturulan bir hükümet birimi olan Güney Bölgesel Kalkınma Otoritesi'ne aittir. Ekilebilir arazinin büyük bölümlerini özel kalkınma şirketlerine dağıtmayı planlıyor, bu şirketler de arazileri büyük tarımsal işletmeler için büyük holdingler ve bireysel aileler için daha küçük holdingler olarak bölecek.

Ama bu hayal gerçekleşecek mi? Birçok eleştirmen öyle olmadığını düşünüyor. Buna Mübarek'in Piramidi adını verdiler (geçmişin bugüne nasıl izinsiz sirayet ettiğinin bir başka hatırlatıcısı), dinleyicilere benzer iddiaların Yüksek Asvan Barajı'nın inşasından sonra tarım arazilerinin genişletilmesi için yapıldığını, ancak hiçbir zaman yerine getirilmediğini hatırlattı. Ayrıca proje bazı başarılar elde etse bile, planın finansmanının çoğu için yazılan yabancı yatırımcıların kasasına kâr sızdırılacağını iddia ediyorlar.

Bununla birlikte, daha da rahatsız edici olan, yakın gelecekte Nil sularının yeniden paylaşılması için yapılacak kesin taleplerdir. Mısır'ın, Mısır ile Sudan arasında müzakere edilen 1959 tarihli son Nil suları anlaşmasında kendisine ayrılan ödenekte bir artış elde edeceğine güvenmesi pek olası değil. O zaman Mısır, her yıl Asvan'dan geçen tahmini 84 milyar Nil suyunun 56 milyarını aldı. Sudan'ın toplamı 18 milyardı ve 10 milyarın Nasır Gölü rezervuarında tutulan su miktarı olması bekleniyordu. Bu 10 milyar tam olarak Mısırlı hidrolik mühendislerinin batı çölüne kanalize etmeyi önerdiği su miktarıdır. Ancak Mısır, tüm nehir kıyısı devletlerinin, özellikle Etiyopya ve Uganda'nın yanı sıra Sudan'ın da Nil sularına

yönelik artan ihtiyaçlarına sahipken, Nil sularının bu kadar büyük bir bölümünü elinde tutmayı bekleyebilir mi? Orta Doğu ve Kuzey Afrika genel olarak dünya nüfusunun yüzde 6'sına, ancak yenilenebilir su kaynaklarının sadece yüzde 2'sine sahip olduğu için Mısırlılar, Nil üzerindeki kontrollerinde sorunlu bir gelecekle karşı karşıya. Planlamacılar, Mısır'ın deltadaki sulama sularının kullanımını azaltarak ve Nil Nehri havzasının tamamındaki su kaynaklarını koruyarak ve hatta artırarak nehir kıyısındaki devletlerden gelen Nil sularına yönelik artan taleplere yanıt verebileceğini söylediler. Ancak bunların gerçekleştirilebilir hedefler olması muhtemel mi? Yine de uzmanlar arasındaki fikir birliği, tıpkı Mısır'ın Yüksek Asvan Barajı'yla ilerlemeye başladığı zamanki gibi, artan nüfusunun zavallı durumu ve yeni topraklara ve yeni kaynaklara olan umutsuz ihtiyacı göz önüne alındığında, Mısır'ın Toshka'ya uygulanabilir hiçbir alternatifi olmadığıdır.

Nerede Yaşayacaklar?

Tüm Mısırlıların yaklaşık üçte biri Kahire'de (2008'de 18,5 milyon nüfus) ve İskenderiye'de (2008'de 4 milyon nüfus) yaşıyor. Kahire, Mısır'ın toplam nüfusunun en az yüzde 25'ini barındıran dünyanın en önemli başkentlerinden biridir. Patlayıcı büyüme, şehrin en kurnaz şehir plancılarını yenmiştir. Kanalizasyon projeleri, yeni elektrik şebekeleri, telefon şebekeleri, artan su arıtma tesisleri ve besleme sistemleri, Nil üzerinde yeni köprüler, daha büyük ve daha hızlı otoyollar, neredeyse tamamlandıkları andan itibaren yetersiz kaldı ve güncelliğini yitirdi. Bugün hali vakti yerinde Kahireliler, yerel mağazalarda satılan tüm şişe sulardan daha güvenli olduğunu objektif raporlar doğrulasa da, kamu su kaynağını kullanmayı reddediyor. Eski ve paslanmış boru sistemlerinden dolayı taviz vermeden konutlara ulaştığı sürece kamu suları

hiç şüphesiz güvenlidir. Sakinlerin çoğu bu şansı kullanmayı reddediyor.

1969'da, Nasır döneminin sonunda, şehir plancıları Büyük Kahire Bölgesi Ana Planı'nı başlattı. Ana hedefi, Kahire üzerindeki baskıyı hafifletmenin bir yolu olarak yeni şehirler açmaktı. İlk plan, Kahire'yi çevreleyen çöllerde dört uydu şehrin kurulmasını gerektiriyordu. Sedat yeni girişimi destekledi, daha da cesur vizyonlar talep etti, bu Mısır için yeni bir nüfus haritasından başka bir şey değildi. Onun rehberliğinde Büyük Kahire Bölgesi Ana Planı, on dört yeni şehir merkezini kapsayacak şekilde genişletildi. Gözden geçirilmiş plan üç farklı şehir tipini öngörüyordu: Kahire'ye yakın olacak ve banliyö yerleri olarak hizmet edecek uydu şehirler; daha uzaklarda, daha çeşitli bir ekonomiyi destekleyen ve kendi kendine yeterli hale gelen bağımsız şehirler ve son olarak, Kahire ve diğer kentsel alanların yakınında bulunan ancak yakın şehirlerden ekonomik ve politik bağımsızlığın tadını çıkaracak yeni yerleşimler. Plan yeni şehirlerin yarım milyonluk hedef nüfus rakamlarıyla başlayacağını, bir milyona ulaşacağını ve hatta milyonu aşacak bir büyümenin ötesine çıkacağını öngörüyordu. Planın son ve belirleyici kısmı, sadece şehir içinde ve dışında trafik sıkışıklığını hafifletmekle kalmayacak, aynı zamanda kentsel yayılmaya da engel teşkil edecek bir çevre yolunun Kahire çevresinde inşa edilmesiydi.

Bu şehirlerden ilki 1970'lerde ortaya çıktı. Bunlardan ikisi (On Ramazan Şehri ve Altı Ekim Şehri) oldukça başarılı oldu, üçüncüsü (Sedat Şehri) şimdiye kadar başarısız oldu, dördüncüsü (Yeni Kahire), başlangıçta ana planın bir parçası değil ve yakın zamanda geliştirilen bir kentsel konum, nüfus ve performans açısından diğerlerini muhtemelen geride bırakacaktır.

On Ramazan, Kahire-İsmailiye çöl yolu üzerinde, Kahire'nin yaklaşık otuz mil dışında yer alır. Orta ölçekli endüst-

rileri ve yeni fabrikaları işleten yönetimsel ve profesyonel bireyleri kendine çekmeyi başardı. Ancak şimdiye kadar, şehir yerleşik bir işgücünden yoksundur. Fabrika işçileri, Kahire'de arkadaşlarıyla birlikte yaşamayı ve işe gidip gelmeyi tercih ediyor. Şehir planlamacıları, On Ramazan'ı kendi kendine yeten bir şehir olarak tasavvur ettikleri için bu gelişmeden yakınıyorlar. Ancak, golf sahaları, yüzme havuzları ve sulanan çimenler, bahçeler ve ağaçlarla dolu, kendileri için büyük ölçüde üst orta sınıf bir kentsel cennet yaratan şehrin sakinlerini rahatsız etmiyor gibi görünüyor.

Altı Ekim, Kahire'den yirmi milden daha az bir mesafede yer alır, aşağı yukarı aynı durumdalar. Sakinleri, çoğunlukla orta-üst sınıf profesyoneller, Mısır'ın en çekici güvenlikli sitelerini kurdular. Altı Ekim birkaç önemli ekonomik işleve hizmet eder. Yeni çöl şehirlerinin birçoğu gibi, Altı Ekim de, daha önce Mısır'ın tek toptan tarım pazarı olan Kahire'deki bir zamanlar Rod al-Farag tarım pazarı tarafından yürütülen işlevlerin çoğunu üstlenerek büyük bir toptan satış pazarlama şehri haline geldi. Yeni çöl şehirleri ortaya çıkmadan önce, tüm tarımsal ürünler ülkenin geri kalanına ve Kahire'nin diğer bölgelerine dağıtılmadan önce Shubra bölgesindeki merkezi Rod al-Farag pazarına geldi. Altı Ekim iki özel tıp fakültesi de dâhil olmak üzere yedi özel üniversiteye sahip olması nedeniyle de önem kazanmıştır.

Los Angeles'ta yaşayan ancak ülkesine dönmeye kararlı olan Mısırlı gurbetçi Mustafa Kishk'in sözleri duyulmaya değer. Kishk, Mısır'da yaşama hayalini bir kez daha neredeyse yok eden Kahire'ye yerleşti. Kalabalıklığını, gürültüsünü, kirliliğini ve düzensizliğini bir Los Angeleslı için bile dayanılmaz buluyordu. Altı Ekim şehrine taşınmak, ona tam olarak arzuladığı şeyi getirdi: "Yepyeni bir ülkede olduğumu hissettim. Yüksek rakımı ve getirdiği temiz serin havayı seviyorum. İnsanlar Kahire'den bıkıp usandıkları için bu yeni

şehirlere akın ediyor. Gerçekten onlar hakkında söylenecek tek bir kötü şey düşünemiyorum." Kishk haklı. Altı Ekim'de, Zamalek'ten daha fazla araziye ve daha az alıcıya sahip. Konut fiyatları Kahire ve İskenderiye'deki oranların çok altında. Altı Ekimde Beverly Hills gibi sakinlerin yerleşim bölgelerine verdikleri isimler, insanların çölde yarattıklarına inandıkları modern, Batı dünyasına hitap ediyor.

Ülkenin en enerjik yeni kentsel gelişme havarisinin adını taşıyan Sedat Şehri, çığır açan kentsel şehir olacaktı. Bunun yerine, en belirgin başarısızlığı oldu. Kahire'den İskenderiye'ye giden ıssız yol boyunca yer aldığından, Kahire'den (şehrin elli beş mil kuzeybatısında) ve İskenderiye'den çok uzak olduğu ortaya çıktı. Çöl şehirlerinin sakinleri hâlâ başkente uğramak ya da Akdeniz'e gitmek istiyor. Siyasi ve kültürel yaşamın merkezlerinden bu kadar uzakta olan bir yaşamı çekici bulmazlar. Hükümet, Sedat Şehri'ne kaynak akıtmasına rağmen, büyük ve istikrarlı bir nüfusu çekemedi.

Yeni Kahire ise, şehir merkezine uzak olmasına rağmen, yaşanacak bir yer haline geldi. 2020 yılına kadar 4,5 milyonluk bir nüfusa sahip olması bekleniyor, bu da esas olarak orada meydana gelen olağanüstü üniversite gelişiminin ve ayrıca Kahire'ye makul yakınlığının da bir sonucu. Şehrin çapa noktası, Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nin yeni, pahalı ve lüks kampüsüdür.

Eğitim Yeniden Sosyal Hareketliliğin Aracı Olabilir mi?

Son iki yüz yılda eğitim, sosyal hareketlilik için güçlü bir etken olmuştur. Kavalalı Mehmed Ali ve halefleri, Arnavut-Türk yönetici sınıfının üyelerini değil, yerli Mısırlıları Batı'da eğitim görmeleri için gönderdi ve onları Mısır'ın Batılı okullarına kaydettirdi. 1863'te Hidiv İsmail tahta geçtiğinde, eğitimli, yerli Mısırlı seçkinler, Türk-Çerkeslerin otoritesine

meydan okuyabilecek durumdaydı. Nasır yıllarında ikinci bir hızlı sosyal hareketlilik dönemi yaşandı. Devlet okulları için mevcut fonlar arttı ve üniversite eğitimi dikkate değer bir genişleme yaşadı. Aynı zamanda, İngiliz idaresinde gelişen özel okullar artık tercih edilmiyorlardı. Genellikle yoksul kırsal ailelerden gelen yetenekli Mısırlılar, mesleklere, hükümete ve iş dünyasına geçmek için yeni eğitim fırsatlarını kullanabildiler.

Sedat ve Mübarek döneminde eğitim statükonun bir aracı haline geldi. Zenginlerin ve güçlülerin konumunu sağlamlaştırır ve yoksullar arasında heveslilerin önüne engeller diker oldu. Özel okullar artık hırslandı ve devlet okullarını gölgede bırakıyor. Eğitim sisteminin her yerinde para kilit faktördür. Zenginler, çocuklarını çoğalan özel, çoğunlukla yabancılar tarafından işletilen ilk ve orta dereceli okullara gönderiyor. Alman okulu, Fransız lisesi, bir İngiliz okulu ve hepsinin en pahalısı, fazlasıyla iyi donanımlı, Kahire Amerikan Koleji (Amerikan özel ilk ve ortaokulu), devlet hizmeti ve özel sektör için eğitim arenaları haline geldi. Alman okulu, eğitiminin titizliği ve Mısır hükümet ve iş yaşamının temel dili olan İngilizce de dâhil olmak üzere dil öğretimindeki mükemmelliği ile çok saygın bir üne sahiptir. Öyle ki Mısır yaşamında Almancanın kullanılmamasına rağmen, ebeveynler çocukları için kabul almak amacıyla yıllar önce sıraya girer. Kahire Amerikan Koleji, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki pahalı bir özel okul gibidir. Sınıf mevcudu düşüktür; eğitim ve müfredat dışı olanakları eşsizdir. Olimpik bir yüzme havuzuna, birinci sınıf pist kaynaklarına ve çok sayıda oyun alanına sahiptir. Ne yazık ki, ücretleri o kadar yüksek ki Mısırlı çok az öğrencisi var. Öğrencilerin çoğunluğu Amerikalı diplomatların ve iş insanlarının oğulları ve kızlarıdır. Okul aynı zamanda çok sayıda varlıklı Orta Doğulu ailelerin çocuklarına da eğitim vermektedir.

Nasır yıllarında, özellikle 1956 İngiltere-Fransa-İsrail'in Mısır'ı işgalinden sonra, hükümet İngiliz ve Fransız özel okulla-

rının birçoğunu tecrit etti. Ayrıca, hükümet hizmetine girmek için diplomalarını tanımayı reddederek, Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nin meşruiyetini de sarstı. Sonuç olarak, bu okullar sadece İngilizcede akıcılık kazanmak isteyen ve küçülen özel sektörde, özellikle de İngilizce bilgisinin zorunlu olduğu turizmde kariyer yapmak isteyen gençleri cezbetti.

Mübarek döneminde sosyal ve ekonomik durum kökten değişti. Turizm, gayrisafi yurtiçi hasılanın yüzde 10'unu ve eğitimlilerin yaşamak istediği Kahire'de daha da büyük bir oranını oluşturuyor. Ve turizm, bilgisi daha eksiksiz olarak özel, yabancı okullarda edinilen yabancı dillere hâkim olmayı gerektirir. Kahire'deki Amerikan Üniversitesi, bir zamanlar dışlanmış bir kurum, çocuklarını Kahire Üniversitesi'nin prestijli fakültelerinden birine (özellikle tıp, mühendislik ve hukuk) yazdıramayan seçkinler için son başvurulacak bir okul olarak, baş döndürücü bir canlanma yaşadı. Mezunları hükümetin üst kademelerinde yer alır. Mübarek'in eşi Suzanne ve oğlu Cemal'in her ikisi de Kahire Amerikan Üniversitesi mezunudur ve hükümetin önde gelen üyelerinin birçok oğulları ve kızları KAÜ'ye devam etmektedir veya yeni mezunlardır.

Eylül 2008'de Kahire'deki Amerikan Üniversitesi Yeni Kahire'deki yeni kampüsünü açtı. Kahire merkezinin dışına taşınmak için çok az alternatifi vardı. Hükümet şehirdeki en değerli mülklerden bazılarını boşaltmasını istedi ve üniversitenin genişlemesi için merkezi Kahire'de bulabileceğinden daha fazla alana ihtiyacı vardı. Bu nedenle, diğer iki kampüsüyle birlikte Tahrir Meydanı'nın hemen dışında bulunan Yunan iş girişimcisinin adıyla anılan ve Gianaclis Binası olarak bilinen zarif yönetim binası ile ünlü merkez kampüs alanından taşındı ve şehir merkezinden uzak olsa da geniş bir alana yerleşti. Eski kampüs iyi bir şekilde kullanılacak. Gianaclis Binası aslına uygun olarak restore edilerek genel bir kültür

merkezi olarak hizmet verecek, eski kampüste ise kafe, kitapçı ve okuma alanı yer alacak ve şehrin koşuşturmacasındaki halk için bir vaha haline gelecek.

Bu arada, yeni kampüs, KAÜ mütevelli heyeti ve yönetiminin üniversite için gördüğü umut dolu bir geleceği yansıtıyor. Yeni sitede üç kampüs ve muhteşem mimari tasarımlar yer alacak. Alt kampüs ise üniversitenin dış dünyaya açılan yüzü olacak. Çöl bitkilerinin bulunduğu bir parka ve önemli halka açık konferanslar için bir amfitiyatroya sahip olacak. Orta kampüs, üniversitenin akademik yaşamının çekirdeğini oluşturacaktır. Çok sayıda farklı diploma veren kulları, yönetim binalarını ve kütüphaneyi içerecektir. Öğrenciler ve öğretim üyeleri, Cordoba'daki Büyük Cami'nin çizgileri boyunca tasarlanan kubbeli ve kemerli bir kapıdan orta kampüse girecekler. Üst kampüs, çok amaçlı bir kampüs merkezi binasının hâkim olduğu, dersliklerin yanı sıra öğrenciler ve fakülteler için sosyalleşme tesislerini içerecektir.

Kahire'deki Amerikan Üniversitesi, yabancılar tarafından işletilen özel üniversitelerin başlıcası ve en çok saygı görenidir, ancak tek değildir. İngiliz, Fransız, Alman ve Kanadalı gruplar yüksek öğretim sahnesine girmeye ilgi gösterdiler. Mısır kökenli bir grup zengin Kanadalı iş insanı 2004 yılında Kanada Uluslararası Koleji'ni açtı. Bu okul bilim ve teknolojiyi vurguladı ve kendisini Nova Scotia Cape Breton Üniversitesi'ne bağladı. Kurucular, kurumlarının Mısır'ın yüksek bilim eğitimindeki bir boşluğu doldurabileceğine inanmalarının yanı sıra para kazanmak da istediler. Okul, Mısırlılar arasında İngilizce temelli bir eğitim için karşılanmayan talepten finansal olarak fayda sağlamayı bekleyen yaratıcıları olan, kâr amaçlı bir kurum haline geldi. Kurucular açıkça pazar araştırması yapmışlardı, çünkü ilk yıl için kayıt rakamları herkesin tahminlerini fazlasıyla aştı. Kanadalı mütevelli heyeti, okulun yeniliği karşısında harç ödeyen öğrencileri geri çevirmek

yerine, yerel yönetime kayıt için uygun olan herkesi almaları talimatını verdi. Bu talimat dekan tarafından gönülsüzce yerine getirildi, ancak okul muhteşem bir kayıt sayısı ve büyük beğeniyle açıldı.

Özel kurumların her düzeyde gelişmesi, Nasır'ın aziz devrimci hedeflerinden biri olan kamu sektörü eğitimi tarafından ciddi olarak suçlanmaktadır. Kamu sektörü eğitimi Mısır'da önemli bir rol oynamaya devam ediyor. Özel okullardan çok daha fazla öğrenci yetiştiriyor ama burada bile para konuşuyor. Eğitimin hangi düzeyinde olursa olsun, sınıfta başarı, tümü paraya mal olan ekstra koçluk ve okuma materyalleri edinmeye bağlıdır. Ebeveynler öğretmenler için para ödüyor, öğretmenlerden çocukları için özel broşürler almaya çalışıyor ve dersleri kaydediyor ya da çoğu zaman büyük sınıflarda ders veren ve tüm katılımcılarının kendileri için oturabileceği bir yer bulamadığı yetersiz konferans salonlarında üniversite profesörlerinin ders notlarını istiyor (ve parasını ödüyor).

Mübarek'ten Sonra Ne Olacak?

Başkan Mübarek, altmış altı yıl hüküm süren II. Ramses'in uzun ömür rekorunu kırma tehlikesiyle karşı karşıya olmasa da, iktidarda kalması uzun sürdü. Şimdi seksenlerinde. Herkesin kafasında onun yerine kimin veya neyin geçeceği düşüncesi var. Seleflerinden farklı olarak, bir başkan yardımcısı atamadı. Ulusal Demokratik Parti'nin güç hiyerarşisinde istikrarlı bir şekilde yükselen oğlu Cemal'e yönetim görevini vermek istediğine dair pek çok kanıt var. 2006 yılında Cemal Mübarek partinin genel sekreter yardımcısı oldu. Onun halefi birçok çevrede muhalefete yol açmış olsa da, kendini zeki ve bazı yönlerden ilerici bir lider olarak göstermiştir. 2005 yılında hükümet kabinesine daha genç, teknik açıdan daha yetkin, liberal ekonomistleri getirmekten sorumluydu.

Mübarek'in yerine kimin geçeceği konusunda son sözü ordunun söylemesi muhtemel olsa da, 2005 seçimlerinde su yüzüne çıkan Kifaya olarak bilinen popülist muhalefet hareketi, halkın iradesinin geçmişte olduğu kadar kolayca bir kenara atılamayacağını gösteriyor. Kifaya, bir grup önde gelen aydının, 22 Eylül 2004'te bir konferans çağrısında bulunarak, Başkan Mübarek'in beşinci kez cumhurbaşkanı olarak aday olacağı ve oğlunun yerine geçmesi için hazırlandığı konusunda endişe duymasıyla netlik kazandı. 500 aydın ve UDP üyesi olmayan siyasi liderin katıldığı konferans liderleri, bir siyasi partiden ziyade bir muhalefet hareketi dedikleri şeyi yarattılar. Resmi adı Değişim için Mısır Hareketi'ydi, ancak kısa sürede Arapça'da "yeterli" anlamına gelen *kifaya* takma adıyla tanındı. Kifaya, İslamcılar, yeni Vefd üyeleri, işçi destekçileri, Nasırcılar, karizmatik işadamı Ayman Nur'un liderliğindeki Ghad veya Yarın Partisi ve Sosyalist (veya Tagammu) Parti gibi birbirinden farklı unsurları bir araya getirdi. Onun birleştirici ilkesi, Mübarek'e ve onun Mısır yönetimi üzerindeki sürekli kontrolüne karşı muhalefet ve popüler olan tekil bir ilkeydi.

Kifaya seçimleri kazanamasa da bazı çarpıcı zaferler elde etti. İlk olarak, Başkan Mübarek'i cumhurbaşkanı seçme ve ardından seçim prosedürlerini değiştirmeye zorladı. Daha önce, cumhurbaşkanını seçme görevi, Meclis'e UDP üyelerinin hâkim olduğu için her zaman Başkan Mübarek'i aday gösteren Halk Meclisi'ne düşüyordu. Halkın baskısı altında Mübarek, diğer adayların seçimlere girmesine ve ona karşı koşmasına izin verdi. Başlıca rakibi Ghad Partisi'nden Ayman Nur'du ve Nur, oyların yalnızca yüzde 8'ini kazanmasına rağmen, Mübarek'i ve NDP'yi o kadar alarma geçirdi ki, cumhurbaşkanlığı adaylığı için dilekçesinde tahrif edilmiş isimler olduğu için ona suçlamada bulundular. Seçimin ardından Nur bu suçlamalardan suçlu bulunarak hapis cezasına çarptırıldı.

Seçim, devletin güçlerinin ne kadar zorlu olduğunu gösterdi. Ulusal Demokratik Parti, radyo ve televizyon ağlarını kontrol ediyordu ve kampında en çok dolaşan gazetelere sahipti. Yine de Kifaya hareketi hükümete karşı muhalefetin derinliğini gösterdi. Destekçileri, geleneksel medya ile UDP'nin bazı avantajlarını köreltmek için Mısır'da yaygın olarak kullanılmaya başlayan yeni elektronik enstrümanlardan yararlandı. Cep telefonları, e-posta ve internet erişimini kullanarak Kifaya, mesajını sağlamlaştırmak için basit bir dizi slogan ve kelime kullanarak halkı hükümete karşı kışkırttı. Blog yazarları bir sonraki kitlesel gösterinin ne zaman gerçekleşeceği konusunda okuyucuları bilgilendirdi ve UDP'ye karşı Kifaya afişlerini dağıttı. Doğal olarak, devlet her zamanki sindirme dozlarıyla karşılık verdi. Bazı gösteriler büyüktü. Diğerlerine o kadar az katılım oldu ki, çevik kuvvet polisi protestoculardan daha fazlaydı. Kifaya ne zaman taraftarlarını bir araya getirse, büyük bir polis mevcudiyeti ortaya çıktı.

2005 seçimlerini Mübarek ve UDP'nin kazanması, Mısır halkının hâlâ iktidarı ele geçirmekten çok uzak olduğunu gösteriyor. Her hâlükârda, Kifaya örgütü içinde, özellikle İslamcılar ve laikler arasında çatlaklar oluşmaya başladı. Ayrıştırıcı bir konu, bazı laiklerin kınamak istediği ve İslamcıların savunduğu başörtüsüydü. Uzun bir otoriter tek adam yönetimi geçmişine sahip bir ülkede demokrasi patlamaya hazır olmaktan çok uzak. Ancak statükoya ve Mübarek'in artan polis devletine muhalefet gün geçtikçe büyüyor.

Geleceğin Mısırlı liderlerinin karşı karşıya olduğu sayısız sorun var. Nüfus artışı, birçok yönden en karmaşık olanıdır. İroniye ve mizaha düşkün bir Mısırlı iktisatçı, Mısır'ın nüfus açmazlarına bir çözüm bulduğunu belirtti. Mısır zorunlu doğum kontrolünü getirmeli ve bunu 1910'a kadar geriye dönük yapmalıdır. Yeni şehirler, Toshka sulama projesi, özel

okulların yaygınlaştırılınası, sanayileşme ve yeni ve daha verimli mahsuller ve tohumlar, başa çıkmak için ileri sürülen cevaplardan bazılarıdır. Ancak bu önerilerin çoğu ciddi kusurlarla doludur.

SONUÇ

BİN YIL BOYUNCA MISIR

Mısır tarihle dolup taşar. Dönülen her yer geçmişin hatırlatıcılarıdır. Kırsal kesimde, yıllık sel baskınları artık olmasa da, antik *şaduf* ve bufalo güdümlü su çarkı her zaman mevcuttur. Köylü kadınlar, kocalarına ve babalarına binlerce yıldır olduğu gibi tarlalarda yardım ederler. Çok uzakta olmayan, Mısır'ın sayısız ziyaretçisini şaşırtan, ancak Mısır nüfusu için doğal olarak kabul edilen bir özellikten başka bir şey olmayan firavun ve İslami antik eserlerdir. Mısır'ın yerleşik bölgelerinden daha uzakta, uzak bir Hristiyan dönemini hatırlatan manastırlar ve eski kiliseler vardır. Şehirleri dolduran Yunan ve Roma kalıntıları, son iki yüzyılın moderniteye yönelimini de yansıtıyor. Özel spor kulüpleri, bir zamanlar yalnızca zengin yabancıların yararlandığı, şimdi Mısır'ın zenginlerine açık olan huzur ve zevk vahaları yaratıyor. Yine de en yoksul mahallelerden bazılarına, yoksulların çaresiz bir yaşam sürmeye çalıştıkları korkunç yerlere sadece kısa mesafeler var. Paris Metrosu modelinde inşa edilen modern bir metro sistemi, güneydeki endüstriyel bir banliyö olan Helvan'dan kuzeyde Abbasiya ve Heliopolis'e doğru yol alıyor.

Ziyaretçiler Mısır'a akın ediyor. Piramitlerin uçsuz bucaksızlığı, büyük emperyalist hırsları hatırlatan devasa ve bencil II. Ramses anıtları ve Büyük İskender, Kleopatra ve Roma lejyonlarını andıran antik eserler tarafından cezbedilerek tarihte geriye doğru gitmek için geliyorlar. Sina'daki Azize Katerina Manastırı'na giderler ve orada birçok kişinin Tanrı'nın Musa'ya On Emir'i verdiğine inandığı Sina Dağı'na çıkarlar. İlk çöl rahiplerinin deneyimlerini yeniden yaşamak için çöllerdeki diğer manastırları ziyaret ederler. Kahire, görkemli camiler, kervansaraylar, görkemli duvarlar ve kraliyet şehrini uzak mahallelerinden ayıran ağır kapılarla dolu, Orta Çağ Müslüman yaşamının gerçek bir hazinesidir.

Böylesi bir tarihsel bolluk karşısında çağdaş Mısır kısa sürede küçülür. Kahire şehir merkezinin zarafeti ve İskenderiye'nin sahil güzelliği çoğu zaman gözden kaçar. Modern Mısır, antik ve Orta Çağ dönemlerinden tamamen uzak görünüyor. Radikal değişiklikler modern Mısır tarihini dönüştürdü. Yaşanabilir alanın sadece biraz genişlediği ve en iyi zamanlarda bile 6 milyondan fazla insanın yaşamadığı bir ülkede, şimdi 80 milyon alan için rekabet ediyor. Kahire'nin şu anda var olduğu kentsel yerleşim alanı, firavunlar döneminden beri Mısır'ın siyasi merkezi olmasına rağmen, bugünkü 18,5 milyonluk nüfusu 1950 gibi geç bir tarihte bile kimse için hayal bile edilemezdi. Mısırlılar uzun zamandır ulusal bütünlük duygusuna sahip olsalar da, ülke bir göçmenler ülkesidir. Libyalılar, Nübyeliler, Suriyeliler, Persler, Yunanlar, Romalılar, Araplar, Berberiler, Kürtler, Türkler, Britanyalılar ve Fransız erkek ve kadınlar Nil Nehri havzasına yerleştiler, evlendiler ve orada kaldılar ve sonunda kendileri Mısırlı oldular. Ülkenin dini geçmişi, nüfusu kadar çeşitlidir. Firavun kozmolojileri yerini Yunan ve Roma tanrılarına bıraktı, bunların yerini Hristiyan Tanrısı ve ardından İslam Tanrısı aldı. Bir süre İsa Mesih'e Tanrı'nın oğlu olarak tapıldı, ancak ülke-

nin güçlü İslam imparatorluklarına dâhil edilmesinden sonra takipçileri bir azınlık haline geldi. İslam ile birlikte Arapça geldi. Eski Mısır, Yunan, Latin ve Kıpti, Mısır'ın uzak geçmişiyle olan bağlantısının çoğu gibi öldü.

Sadece farklı anlarda farklı dini inançların hüküm sürmesi ve farklı nüfusların ülkeye girmesi değil, aynı zamanda ülkenin mevcut ekonomik hayatı on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar olanla çok az ilişki içindedir. Mısır'ın tarım arazilerini artık yıllık Nil taşkınları sulamaz ve köylü yaşamının günlük rutinlerini düzenler. Mısır'ın devasa antik eserlerinin mimarlarından bile daha muhteşem olan hidrolik yapılar, Nil'in yükselen ve sığlaşan sularının yıl boyunca kontrolünü sağlıyor. Yüksek barajlar, ara barajlar ve küçük bentler, yıllık taşkınları ortadan kaldırdı, yaz ve kış ayları arasında topraklara su akışını dengeledi ve yetiştiricilerin yılda üç ürün yetiştirmesine izin verdi. Bir zamanlar Doğu Akdeniz ve Güneybatı Asya'nın tahıl ambarı olan Mısır, on dokuzuncu yüzyılın sonunda dünyanın önde gelen yüksek lifli pamuk ihracatçısı oldu. Pamuk ihracatı önemli olmaya devam etse de, ekonomik öneminin bir kısmını endüstriyel ürünlere ve özel meyve, sebze ve çiçeklere kaptırmıştır ve hepsi Avrupa ve Amerika'daki yüksek gelirli ülkelere doğru yol alıyor.

Yine de değişimin enginliğine rağmen, Mısır'da binlerce yıl boyunca hatırı sayılır bir ısrar var. Bu ısrarlar son bölümün temasıdır.

COĞRAFYA KADERDİR

Coğrafya, birkaç ülkenin tarihini Mısır'ınki kadar derinden belirlemiştir. Doğanın Mısır'a ilk verdiği şey -dış etkilerden tecrit ve derin ve kalıcı bir Mısır kimliği duygusu inşa etme fırsatı- daha sonra insan yaratıcılığı ortadan kaldırıldı. Batı

ve doğuda çöller, güneyde çağlayan ve kuzeyde Akdeniz ile çevrili Mısır halkı, tarihlerini Nil kıyılarında yerleşik ve yıllık taşkınlarına bağlı, ancak tamamen yabancı halklardan korunaklı bir yerde başlattı. Eski krallığın firavunların güçleri ve ideolojileri insanlara damga vurdu. Onlar, sivil ve askeri yetkililer ve rahipler sınıfı, kalıcı bir Mısır karakteri oluşturdular ve onu Nil havzası sakinlerine yaydılar. Ancak teknolojik atılımlar Mısır'ı dış dünyayla daha yakın temas haline getirdi ve Mısırlıları benzersizliklerini diğer halklara karşı savunmaya zorladı. Bazılarını fethettiler; diğerleri onları fethetti. Atın ve devenin evcilleştirilmesi, savaşçıların ve tüccarların uzun mesafeleri kat etmelerine ve hatta çölleri delmelerine olanak sağladı. Hiksos atları ve savaş arabaları, MÖ on yedinci yüzyılda Orta Krallık'ı sona erdirmek için Güneybatı Asya'dan çıktı. Hiksos kabilesi, Mısır'ın ilk fatihleri oldu. Buna karşılık, Mısır firavunları at ve savaş arabası teknolojisinde ustalaştı ve Mısır'ın hâkimiyetini doğuya, Suriye'ye, Filistin'e ve ötesine ve güneye Nübye'ye kadar genişletti. Daha sonra, Yunanlar ve Romalılar okyanus akıntılarının gizemlerini öğrendiğinde ve denizcilik teknolojilerini geliştirdiğinde, Mısır da deniz yoluyla taşınan güçlü halklarla karşı karşıya kaldı. Bu zamana kadar Mısır'ın stratejik jeopolitik önemi aşikâr hale gelmişti. Asya, Afrika ve Avrupa olmak üzere üç kıtaya yayılıyordu. Pers satrapları, Yunan savaş ağaları ve Roma lejyonerleri dâhil, hevesli dünya fatihleri ve bu ilk yüzyıllarda daha sonraki yüzyıllarda olduğu kadar çok kişi Mısır'ın jeopolitik merkeziliğini tanıdı. Arap Müslüman savaşçılar, bu erken imparatorluk kurucularının ayak izlerini takip ettiler ve Mısır'ı çok geniş toprak mülklerine dâhil ettiler. Fatımi döneminde Mısır'ın kendisi dünya egemenliğini aradı. Daha sonra, on üçüncü yüzyılda, Mısırlı Memlûk askerleri, Moğolların dünyayı fethetme projesini durdurdular. Dünya tarihinde belirle-

yici bir an olan 1453'te nihayet Hristiyanları Konstantinopolis şehrinden kovmuş olan Osmanlı Türkleri, dikkatlerini Doğu ve Orta Avrupa'dan çevirerek güneye doğru baktılar. Mısır'ı imparatorluklarına dâhil ettiler. Arapça konuşan en önemli mülkleri haline geldi.

Modern zamanlarda güçlü Avrupa devletleri Mısır'da üstünlük için yarıştı. Avrupa'nın ilk yayılmacıları olan İspanya ve Portekiz, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü onurlandırarak Orta Doğu'dan uzaklaştı. Dikkatlerini Yeni Dünya'ya odakladılar. Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, İspanya ve Portekiz'den kurtulan bir dünya egemenliğine talip olan İngiltere ve Fransa, Mısır'ı küresel mücadelelerinde bir ödül olarak gördüler. Napolyon Bonaparte'ın 1798 işgali başarısız bir ilk salvo iken, de Lesseps'in Süveyş Kanalı'nı inşası ülkenin stratejik önemini artırdı. Özellikle de gemileri kanal trafiğine hâkim olan ve sömürge mülkleri sorun çıkarırsa birliklerini doğuya taşımak için buna ihtiyaç duyan İngilizler için. Bir İngiliz istilası ve işgali neredeyse kaçınılmazdı. 1882'de meydana geldi. İngiltere'nin Mısır meseleleri üzerindeki kontrolü İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar sürdü.

Yine de bu istilalara ve Mısır'ın başka birinin imparatorluğuna tekrar tekrar dâhil edilmesine rağmen, Mısır'ın ilk kez firavunlar döneminde aşılanan benzersiz kimliği duygusu varlığını sürdürdü. Fatihler geldi ve gitti. Mısırlılar kaldılar ve yaşam tarzlarının bütünlüğünü savundular. Gerçekten de, Mısır'a taşınan çok sayıda yabancı nüfus, yerel nüfusa karıştı. Bulutsuz günler, dost canlısı insanlar ve müreffeh yaşam standartları ile donatılmış bir ülkede ikamet etmeye hevesliydiler. Yerel halktan uzak duran ve Mısır geleneklerine asimile olmayı reddeden yöneticiler, özellikle Antik Çağda Hiksos ve modern çağda İngilizler, sonunda halkın gazabına uğradı. Onlar ve işbirlikçileri sürüldü.

HÜKÜMDARLIK

Mısır kimliğinin temel özellikleri anlaşılması güç, ancak birkaçı öne çıkıyor. MÖ 3000'den günümüze kadar, mutlakiyetçi hükümdarlar hüküm sürdüler. Eski zamanlarda şairler ve zanaatkârlar Thutmose, Akhenaten, Hatşepsut ve II. Ramses kahramanlıklarını şiir ve dikilitaşlarla kutlardı. İskender ve Kleopatra Mısır'ın Yunan-Roma dönemlerini süsledi ve Fatımi halifeleri Kahire'nin ihtişamını yarattı. Napolyon Bonaparte Mısır'a damgasını vurdu ve Lord Cromer, Britanya İmparatorluğu doruk noktasındayken Kahire'de iktidarın dizginlerini elinde tuttu. Nasır, Sedat ve Mübarek, otoriteyi halka geri verdiklerini iddia etseler de, selefleri gibi otokratik bir şekilde yönettiler.

"Büyük adamların" ve bazen de "büyük kadınların" Mısır'ın tarihi siciline neden egemen olduğu, tarihi bir bilmecedir. Güney ve Kuzey Mısır'ın birleşmesi –güneydeki delta ve uzun kara parçası–, rakibinin kafasını kesen atletik bir savaşçıyı gösteren Narmer paletinin gösterdiği gibi, aşırı askeri gücü gerektiriyordu. Dini ve kozmolojik fikirler, hükümdarın meşruiyetinin altını çiziyordu. Rahipler ve memurlar, Nil Nehri'nin düzenli ve düzgün işleyişini ve sosyal düzeni, maat'ı tek başına kendisinin sağladığını ileri sürerek hükümdarın tanrısallığını ilan ettiler. Eski, Orta ve Yeni Krallıklar arasındaki ara dönemlerde, sosyal düzensizlik hüküm sürdüğünde bile, önemli yerel eşraf öne çıktı ve bir tür sosyal düzen sağlamaktan sorumlu oldu.

Eski Mısır, erkek egemen bir kültürdü. En yaşlı erkek, hanedeki baskın figürdü ve geniş ailesinin düzeninden sorumluydu. Geniş bir ailede en yaşlı veya çoğu durumda en saygın erkek nasıl karşı konulmaz bir güce sahipse, Mısır halkının ailesinin reisi olarak firavun da en yüksek otoriteye sahipti ve sorgusuz sualsiz meşruiyete sahipti.

Nil sularının kontrolü başlangıçta yerel bir mesele olmasına ve merkezi bir hükümet tarafından günlük olarak düzenlenmesini içermemesine rağmen, Mısırlılar derin ve sığ sular üzerinde daha fazla bilgi ve kontrol kazandıkça, merkezi hükümet önemli bir aktör haline geldi. Yetkilileri, sel dönemlerinde yükselen suları ölçtü, vergiyi yılın çiftçiler için olumlu mu yoksa olumsuz mu olacağına dair bilgilerine göre değerlendirdi ve sonraki hasatlar için hububat tohumlarını depoladı. Taşkınların genel tahmin edilebilirliği göz önüne alındığında, Mısır hiçbir zaman dünyanın merkezileştirilmiş hidrolik toplumları arasında en yüksek düzeyde düzenlenmiş olanı değildi; yine de hidrolik meselelerde hükümetin rolü hayati önem taşıyordu. Asvan'daki devasa barajlar gibi devasa hidrolik projelerin Nil taşkınını kontrol altına alması ve geleneksel havza sisteminin yerini alması için çok yıllık bir sulama sistemine izin vermesi modern çağda daha da kritik hale geldi. Bu dönemde –son iki yüz yılda– Mısır'ın en etkili bürokratları siyasi yöneticileri değil, hidrolik mühendisleri oldu.

İslam, özellikle Sünni mezhebi, firavunların otokratik gelenekleriyle iyi bir şekilde harmanlanmıştır. Hz. Muhammed, dini otoritenin yanı sıra siyasi otoriteyi de kullandı. Halefleri, önce "doğru yola iletilmiş" dört halife, sonra Emevi hükümdarları ve onlardan sonra Abbasi halifeleri, İslam'ın yayılmasına öncülük ettiler. Dini otoriteye sahip olmasalar da, bu işlev Müslüman âlimlere, yani ulemaya ve halifelere ait olduğundan, kendi yetkileri altında yaşayan halkların itaatkâr olmasını talep ettiler. Elbette Müslüman yöneticiler İslam hukukuna göre yönetmekle yükümlüydüler ve bu yoldan ayrıldıklarında tebaaları isyan etme hakkına sahipti.

İslam dünyasındaki merkezileştirici ve mutlakiyetçi eğilim, halifelerin Türk köle savaşçılarını askeri örgütlerine dâhil etmeye ve onları otoritelerinin askeri dayanağı haline ge-

tirmeye başlamasıyla daha da belirginleşti. Bu uygulama, on üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyılın başlarına kadar Memlûkler döneminde Mısır'da yüksek bir noktaya ulaşmış ve Osmanlı idaresi altında düzenlemelerle korunmuştur. Fransız işgalciler 1801'de Mısır'dan kovulduğunda, neo-Memlûk hükümdarı Kavalalı Mehmed Ali ülke üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırdı. Batılı güçlerle uzlaşmaya çalışması ve ülkeyi Batı kültürüyle temasa geçirmesi dışında, selefleri Memlûkler ve Osmanlılar kadar otokratik bir şekilde yönetti. Batı'ya açılmasının istenmeyen sonuçlarından biri, yerli, Batılı eğitimli bir Mısır aydınının yükselişiydi. Bu grup, nihayetinde Mısır'ı, Fransa veya İngiltere'den farklı olmayan ve bu nedenle İster Kavalalı Mehmed Ali ve İsmail dönemindeki Türk-Çerkesler, ister İngiliz işgalindeki İngilizler olsun, yabancı ajanlar yerine yerli Mısırlılar tarafından yönetimi hak eden prototip bir ulus-devlet olarak görecekti.

İngiliz yönetimi altında, Lord Cromer, teknik olarak yalnızca başkonsolos olsa da, ülke üzerinde, selefleri Kavalalı Mehmed Ali ve İsmail'in sahip olduğu kadar yetki kullandı. Cromer, Britanya'nın parlamenter rejiminin iyi hükümetin zirvesi olduğuna inanmasına rağmen, Mısır'da temsili bir hükümet geliştirmedi. Mısır'ın henüz böyle gelişmiş bir siyasi sisteme hazır olmadığını iddia etti. Cromer, İngiliz danışmanların ve yetkililerin Mısır'ı uzun bir siyasi vesayet dönemi boyunca otokratik bir şekilde yönetmesi gerektiğine inanıyordu. Mısırlıların demokratik yönetişim konusunda herhangi bir deneyim kazanmaları ancak savaşlar arası yıllarda, Mısır'ın İngilizlerden bir nebze olsun bağımsızlığını kazandığı zamandı. Yine de Mısır, düzenli seçimler, siyasi partiler ve parlamenter yönetim şeklinde demokratik yönetimin tuzaklarına sahipken, İngilizlerin ve hâlâ Kavalalı Mehmed Ali'nin ailesinin elinde olan Mısır monarşisinin yetkileri, halkın iradesinin seçimler yoluyla kendini hissettirmesini neredeyse imkânsız hale getirdi.

1952'de bir grup genç subay, parlamenter rejimi devirdi ve hükümdar Kral Faruk'u kovdu. Afrika, Asya ve Latin Amerika'daki pek çok askeri rejim gibi, bu genç subaylar da demokrasinin kendileri ve Mısır için belirledikleri hedeflere ulaşabileceğine şüpheyle bakıyorlardı. İngilizlerden ve tüm bağlayıcı dış ittifaklardan, hızlı ekonomik kalkınmadan, gelirin yeniden dağılımından ve sosyal adaletten, tam siyasi bağımsızlıktan başka bir şey istemediler. Sonuç olarak, yarım asırdan fazla bir süredir üç askeri adam ülkenin kaderini belirledi. İlk ikisi –Nasır ve Sedat– Hür Subaylar'dı, üçüncüsü –Mübarek– Hür Subaylar'dan sonraki bir neslin madalyalı bir askeri adamıydı. Her biri, kendine özgü bir şekilde, Mısır cumhurbaşkanlığının gücünü korudu ve parlamenter ve demokratik yönetimi kontrol altında tuttu.

DİNDARLIK

Mısırlılar derinden dindar bir halk olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Din, ülke tarihinin her döneminde toplumsal düzenin bir siperi veya dönüştürücü bir değişim gücü olarak ortaya çıkmıştır. Mısır yaşamının temel bir özelliğidir ve Mısırlıların ilişki kurduğu tüm toplulukları etkilemiştir.

Firavunların eski dini inançları, Yahudilik ve Hristiyanlığın savunucuları tarafından kendilerine verilen kötü bir üne sahipti. İbrani peygamberler ve Yeni Ahit'in yazarları, dinlerini Mısırlılarınkine karşı kışkırttılar, tektanrıcılıklarını övdüler ve Mısırlılarla zoomorfik ve çok sayıdaki tanrıları yüzünden alay ettiler. Yine de kendisini Yahudilik ve Hristiyanlığın halefi olarak gören bu iki İbrahimi din ve İslam, eski Mısırlıların kozmolojisine çok şey borçluydu. Çoktanrılı dini evreni içinde, eski Mısır dini tektanrıcılığa yöneldi. Farklı bölgelerin sakinleri, bölgelerinin tek ve güçlü bir tanrı tarafından korunduğuna inanıyordu. Orta ve Yeni Krallıklar sırasında, rahip

sınıfları güneş tanrıları Ra ve Amun-Ra'yı yüksek bir tanrı statüsüne yükseltti. "Sapkın Kral" Akhenaten, güneş diski tanrısı Aten'in tek ilahi varlık olduğunu iddia etti. Buna ek olarak, Hristiyanlık ve İslam, eski Mısırlılar için temel olan ahiret inancını benimsiyordu ve Hristiyanlığın bir üçlü olarak (baba, oğul ve Kutsal Ruh) Tanrı'ya olan inancı, Mısır'ın tanrısal anne figürü Isis, baba Osiris ve intikamcı oğul Horus'un anlatısıyla paralellikler taşıyordu. Dahası, Mısır dini, genellikle Osiris olarak görülen iyi bir tanrı ile Osiris'in kardeşi kötü bir güç olan Seth arasındaki savaşı tasvir eder. Hristiyan teolojisine paralellik gösteren en yaygın hikâyelerden birinde Seth, kardeşi Osiris'i öldürmüş ve İsis ve Osiris'in oğlu Horus'un Seth'i yenmesi ve Osiris'i diriltmesi için cesedini parçalamıştır. Horus, gökyüzünün tanrısı ve hüküm süren firavunun koruyucusu oldu. İsis, kültü Yunan ve Roma dönemlerine kadar devam eden yaşam ve medeniyet tanrıçası oldu, Osiris ise ölüm, diriliş ve doğurganlık tanrısı oldu.

Yine de din her zaman devletin güçlerini desteklemedi ve statüko için bir güç olarak hizmet etti. Eski zamanlarda rahipler büyük güç ve servet biriktirdiler ve firavunların otoritesine meydan okudular. Akhenaten'in dini yenilik yapmasının ve siyasi başkenti Teb'ten Akhetaten şehrine taşımasının nedenlerinden biri, rahiplik ayrıcalığından kurtulmak ve kendi başına yönetmekti. Roma İmparatorluğu döneminde Hristiyanlık, imparatorların siyasi gücüne ve dini inançlarına karşı bir muhalefet dini olarak ortaya çıkmıştır. Mısır, yeni dinin kalesi, İskenderiye'deki ilmihal okulunda yüksek teolojik düşüncenin merkezi ve münzevi ve ortaklaşa manastır yaşamının orijinal kaynağıydı.

Arap Yarımadası'ndan fışkıran İslam, Pers İmparatorluğu'nu deviren ve Hristiyan Bizans İmparatorluğu'nu geri çekilmeye iten güç oldu. Yavaş yavaş İslam, Hristiyanlık ve Zerdüştlüğün yerini alarak kendi sınırları içinde çoğunluk

dini haline geldi. 1453 yılında Osmanlı askerleri Konstantinopolis şehrini ele geçirerek Bizans devletine son vermiştir. Dini bir sistem olarak İslam, devlet iktidarına güçlü bir destek sağladı. Ulema, Müslüman halifeler ve padişahlar etrafında toplandı ve halkın İslam'ı olan tasavvuf, siyasi otoriteye meydan okumama eğilimindeydi. Bununla birlikte, İslam'ın kendi içinde muhalif unsurlar da vardı. Memlûk döneminde, İbn Teymiyye gibi Müslüman âlimler, inancın ilk zamanlarındaki saf İslam'a dönüş çağrısında bulundular ve Mısır hükümdarları için kısa bir bilgi vermediler. Şiilik, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi, özellikle Şii toplulukların sesini yükselten ve hoşnutsuz bir azınlık oluşturduğu yerlerde her zaman bir muhalefet gücü olmuştur.

Yirminci yüzyılın sonlarında radikal İslam, Müslüman dünyasındaki en güçlü muhalefet hareketi ve Birleşik Devletler ile müttefiklerinin hegemonyasına karşı bir meydan okuma haline geldi. Mısır'ın entelektüel önemini bilen herkesin tahmin edebileceği gibi, Mısırlı Müslümanlar bu İslamcı hareketin liderliğini üstlendiler. Radikal ve militan İslamın entelektüel rehberi, Nasır hükümeti tarafından idam edilen Mısırlı Seyyid Kutub'du. Birçoğu hapisteyken yazılan ve dağıtılan yazıları, Müslümanları orijinal inançlarının sağlam temellerine dönmeye ve topraklarını ve daha büyük dünyayı Peygamber Muhammed'in kusursuz öğretilerine göre yeniden kurmak için ellerinden gelen her yolu kullanmak için çağırdı. Mısır'ın şiddet içeren İslam deneyimi, ülke vatandaşlarının birçoğunu iğrendirdi, ancak dinin çekiciliğini azaltmadı. Eski Mısır uygarlığı için çok hayati olan dindarlık, bugün Mısır toplumunda temel bir güç olmaya devam ediyor.

Yirmi birinci yüzyılın başında, Mısır'ın en temel özelliklerinden ikisi –tek adam yönetimi ve dindarlığı– birbiriyle savaş halindedir. Yeniden canlanmış, pragmatik ve esnek bir İslam biçimi, Mısır nüfusunda derin kökler elde etti. Yandaşları, ik-

tidardaki rejimin Mısırlıları güçlendirme ve demokratik yönetimi teşvik etme konusundaki daha önceki sözünü tutmasını istiyor. Ancak, uzun otokratik ve son derece kişiselleştirilmiş otorite geleneğinin mirasçısı olan mevcut hükümet, gücü diğer gruplara devretmekten nefret ediyor. Mısır'ın kaderi belli değil ama geçmişte olduğu gibi çok çekişmeli geçecek.

SONSÖZ

MISIR DÖNÜŞTÜ MÜ?

11 Şubat 2011'de Mısır'ın cumhurbaşkanı yardımcısı Ömer Süleyman, ülkenin uzun süredir görev yapan cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek'in görevi bırakacağını duyurdu. Mübarek'in otuz yıllık görev süresinin ardından ayrılışı, kolay, zarif veya şiddet içermeyen bir şekilde gerçekleşmedi. Duyuru, tüm dünyada duyulan ülke çapında alkış dalgalarına yol açtı. Mısır'daki olaylar karşısında şaşkına dönen ve televizyonlarına yapışan küresel topluluk, 25 Ocak'ta başlayan protesto hareketini, çokça eleştirilen bir diktatörü iktidardan indirme hedefini gerçekleştirdiğini izledi.

Ayaklanmayı pek az kişi beklese de, Mübarek'in uzun ömürlü diktatörlüğünün son günlerine girdiğine dair ipuçları vardı. Bir zamanlar Sedat'ın 1979'da İsrail ile yaptığı pek sevilmeyen barış anlaşmasının ardından Mısır'ı Arap ülkeleri arasındaki yüksek yerine getirdiği için övülen Mübarek, iktidar süresini uzun yıllar aşmıştı. Kendisini ve iktidardaki Ulusal Demokrat Parti'yi (UDP) iktidarda tutmak için ağır dozlarda aleni baskıya güvenmeye başlamıştı. 2010 yılına gelindiğinde, Mısır'ın iki meclisi –Halk Meclisi ve Danışma Meclisi– ve cumhurbaşkanlığı için bekleyen seçimlerle birlikte, halk değişimin özlemini çekiyordu. Üstelik Mübarek,

1981'de Mısır cumhurbaşkanının öldürülmesinin ardından Sedat'ın yerine geçen sağlıklı, enerjik ve güçlü adam değildi. Seksen iki yaşındaydı ve sağlığının bozuk olduğu düşünülüyordu ve iktidarı oğlu Cemal'e devretme konusundaki zayıf niyeti, Mısır halkının içinde kaynamakta olan öfkeyi yalnızca yoğunlaştırdı.

Muhamed El-Baradey'in Şubat 2010'da ülkeye tezahürat yapan kalabalıklar için gelmesi, birçok kişiyi Mısır'ın olası siyasi çalkantıları konusunda uyardı. Binlerce kişi seçkin Mısırlı diplomatı karşılamak için Kahire Uluslararası Havalimanı'na geldi. Toplantıya katılanlar, Uluslararası Atom Enerjisi Komisyonu Başkanı olarak 2005 Nobel Barış Ödülü'nü kazanan kişiye yalnızca saygılarını sunmakla kalmadılar, ama aynı zamanda ona siyasi bir kurtarıcı, kritik bir seçim yılında ülkeyi Mübarek'ten ve Ulusal Demokrat Parti'den kurtaracak uluslararası itibara sahip bir kişi olarak baktılar. El-Baradey ilk başta bir hayal kırıklığı olduğunu kanıtladı. Mübarek ve UDP'ye yönelik eleştirilerinde güçlü olmasına rağmen, temel anayasa reformu yapılmadıkça cumhurbaşkanlığına aday olmayı veya bir siyasi parti kurmayı reddetti.

Yüzeyin altında Mısır'daki gençler muhalefeti harekete geçiriyordu. Arap dünyasındaki diğer genç protestocularla Facebook ve Twitter aracılığıyla temasa geçerek, şiddete başvurmanın yalnızca hükümet güçlerinden daha güçlü bir karşı şiddete yol açacağı ve muhtemelen uluslararası kınama da getireceği sonucuna vardılar. Yine de değişim talep ettiler. Pek çoğu ve liderler ülkedeki en çok ezilenler değildi, Frantz Fanon'un "dünyanın zavallıları" da değildi. Hayatları tepkisiz, yozlaşmış ve baskıcı bir hükümet tarafından engellenmiş gibi görünen genç erkekler ve kadınlardı. Evlenemeyen ve kendilerine yuva kuramayan ve olağanüstü eğitim ve mesleki referanslara sahip olmalarına rağmen tatmin edici kariyer fırsatları bulamayarak, siyasi örgütler kurdular, Mısır'ı nasıl

dönüştüreceklerini düşündüler ve daha iyi bir yaşamın önündeki başlıca engeller olarak Mübarek'i ve yandaşlarını hedef aldılar. En aktif hale gelen örgüt, liderlerinin bir genel grevi seferber etmeye çalıştığı 6 Nisan 2008'de kurulan 6 Nisan Gençlik Hareketi olarak biliniyordu.

Protesto örgütleri, hoşnutsuzluklarını odaklamak için somut meselelere ve dramatik bireysel olaylara ihtiyaç duyarlar. Mübarek yönetimi onlara çok şey verdi. Birincisi, hükümetin meclis muhalefetini boğma eylemleriydi. 2005'teki önceki ulusal seçimlerde, UDP 450 sandalyeli Halk Meclisinden yaklaşık 100 sandalyeyi kazanamamıştı. Mübarek, muhaliflerin cumhurbaşkanlığı için kendisine karşı yarışmasına izin vererek halkın taleplerine boyun eğmişti. Muhalefet bu seçimde UDP'nin parlamenter gücünü pek tehdit etmese de, 2010 ve 2011'de yapılacak bir sonraki seçimlerde iktidar partisi liderleri meclisteki tüm muhalefet seslerini susturmaya kararlıydılar. Kendilerine sunulan tüm güç araçlarını kullandılar: oy pusulası doldurma ve seçmene gözdağı verme. 2005'te seçilen Halk Meclisi'nin muhalefet üyelerinin ezici çoğunluğunu oluşturan Müslüman Kardeşler, seçimlerin ilk turu yapıldığında kendilerini tamamen dışlanmış buldular. Öfkeleri sınırsızdı. İkinci tur seçimlere katılan birkaç Müslüman Kardeş adayının geri çekilmesini emrettiler. İktidar partisi de parlamentoya hâkim olmaktan memnun değildi. 2011 için planlanan seçimde ister Mübarek veya ister partinin seçtiği başka bir kişi olsun, UDP cumhurbaşkanı adayının zaferini garanti altına almak isteyen Halk Meclisi, anayasada, UDP üyesi olmayan adayların bu göreve aday olmalarını neredeyse imkansız hale getiren değişiklikleri yürürlüğe koydu. Parlamentoya ve cumhurbaşkanlığına erişimi engellenen muhalefet, başka yollar aradı.

Burada hükümetin demir yumruğu ek mühimmat sağladı. En kötü olay, güvenlik polisinin İskenderiyeli genç bir işa-

damı ve aktif internet kullanıcısı ve blog yazarı Halid Said'i tutuklayıp döverek öldürmesiydi. Davası, bu örnekte genç bir Google yöneticisi olan Wael Ghonim tarafından yönetilen genç nesil bilgisayar ve İnternet meraklısı protestocular için idealdi. Ghonim, "Hepimiz Halid Said'iz" başlığı altında bir Facebook sayfası oluşturdu ve bunu ülkenin gençlerini hükümete karşı gelmeleri için bir araya getirmek için kullandı.

Ardından, genç Tunusluların hükümetlerine karşı isyanı, ülkenin yirmi üç yıllık diktatörü Bin Ali'nin kaçışı ve ordunun protestoculara gösterdiği sempati geldi. Tunuslular Mısırlı meslektaşlarına ilham verdi. Ne de olsa, Facebook ve Twitter'daki genç organizatörler, Tunuslular güçlü adamlarını devirebildiyse, Mısırlılar da devirebilirdi.

Tunuslu diktatörün ülkeden kaçmasından iki haftadan kısa bir süre sonra, Mısırlı organizatörler 25 Ocak'ı devlete karşı yaylım ateşi olarak ilan ettiler. Sembolizm ve biraz ironi, tarihin seçimine girdi. 25 Ocak, Mısır milliyetçi hareketinde kutlanan bir gün. 1952'de o gün, ülkenin başlıca şehirlerindeki nüfus, İngiliz silahlı kuvvetleri arasındaki bir çatışmaya yanıt vererek, ülkenin İngiliz askeri işgaline karşı ayaklandı. İngiliz silahlı kuvvetleri, Süveyş Kanalı bölgesindeki, o sırada en az yüz bin askere ve İsmailiye şehrinde Mısır polis teşkilatına ait birimlere ev sahipliği yapan devasa İngiliz askeri üssüne yerleştirildi. Çoğunluğu Kahire'de yoğunlaşan şiddet ve kan dökülmesinde, protestocular başta İngilizlere ait olanlar olmak üzere birçok binayı yaktı ve on İngiliz vatandaşını da öldürdü. İngiliz ordusunun hemşerilerinin imdadına yetişememesi, Mısır ordusunun düzeni yeniden sağlamasına izin vermesi, ülkenin İngiliz işgaline son verdi. Olay aynı zamanda altı ay sonra Nasır önderliğindeki askeri darbenin yolunu da hazırladı ve genç subayların ülkeyi İngilizlerden kurtaramayan sivil bir hükümete duydukları artan hoşnutsuzluğu yansıtıyordu.

2009'da, apaçık bir aptallık değilse de, büyük bir ironi olarak, Başkan Mübarek, görünüşe göre Mısır polisinin yıllar içinde ne kadar aşağılandığının farkında olmadan, polis teşkilatının onuruna 25 Ocak Ulusal Polis Günü'nü ilan etti. 25 Ocak'ta Kahire'nin ana meydanını daha önceki protesto hareketlerinden esinlenerek ancak bunların sınırlamalarını da göz önünde bulundurarak dolduran gençler, tamamen şiddetsizliğe ve kapsayıcılığa bağlıydı. Rakiplerine hiçbir provokasyon fırsatı vermediler. Meydan girişlerine barikatlar kurarak gruba katılmak isteyenleri gözetleyerek, yanlarında silah bulunmadığından ve protestoların barışçıl olduğundan emin oldular. Mısır dayanışması duygusu hüküm sürdü. Meydandaki Müslümanlar, namaz kılarken Kıptileri korumak için etrafına halkalar oluşturdular ve Kıptiler de Müslümanlar için aynısını yaptı. Açılış günlerinde mutluluk ve coşkunluk elle tutulur cinstendi. İnsanlar birbirleriyle sohbet ediyor, yiyecek ve içecekleri paylaşıyor, Mübarek'in gönderilmesi için bağırıyor, pankartlar sallıyor, disiplin ve düzenlerinden gurur duyuyorlardı. Ebeveynler, çocuklarının tarih yazımının bir parçası olmasını istediler ve onları meydanlara omuzlarında getirdiler.

Mısırlılar, popüler olmayan liderlere yönlendirmekten çok mutlu oldukları ironi ve mizahla tanınırlar. Kurtuluş Meydanı'ndaki göstericiler, Mübarek'in kendisinden ve rejiminden ne kadar nefret ettiklerini anlamasını sağlamak için ustaca kelime oyunları tasarlamışlardı.

"Ayrılmak" için kullanılan modern standart Arapça sözcük, sayısız afişte görünen *Irhal*'dir. Protestocular ayrıca, genellikle sinir bozucu çocuklar için kullanılan, "çekip gitmek" veya "toz ol" anlamına gelen, Mısır dilindeki *Imshi* kelimesini de kullandılar. Mübarek'in mesajı alamamasından korkan daha bilgili birkaç kişi, Mısır'ın yeni firavunu için hiyerogliflere "bırak" kelimesini çevirdi. Daha fazla akademik katılımcı

Mandarin Çincesi kullandı. Hepsinden önemlisi, kalabalığın içindeki kadın ve erkeklerin Mısır cumhurbaşkanının adını telaffuz etme şekliydi. Sedat'ın cumhurbaşkanlığı döneminde başkan yardımcısı olduğu zamanlarda bile, yüzünün çok popüler bir ithal Fransız peynirinin küçük paketlerinde sergilenen gülen bir inek resmine benzediğini söyleyen halk onunla alay etti. Meydandakiler, cumhurbaşkanının adını ilk heceye, *Moo*barak'a vurgu yaparak telaffuz ederek eğlendiler.

İlk birkaç gün boyunca, binlerce gösterici tarafından doldurulan meydan, katılımcıların umduğu tek şeydi: düzenli, şiddet içermeyen ve muazzam derecede etkileyici. Mısır halkının ve tüm dünyanın dikkatini çekti. Güvenlik polisi tarafından sıklıkla kullanılan tazyikli sular, plastik mermiler ve göz yaşartıcı gaz kapsülleri, kalabalığı caydırmadı ya da tarih yazıyor oldukları hissini azaltmadı. Ancak hükümetin güvenlik güçlerini geri çektiği (göstericileri sevindirecek şekilde) ikinci haftanın başında rejim, kalabalığın içine haydut destekçileri gönderdi. Atlara ve develere binen Mübarek yandaşları, yollarına çıkacak kadar cesur herkese karşı kamçı ve pala kullanıyorlardı. Televizyonda milyonlarca kişi tarafından görülen bu barışçıl protestoculara karşı şiddete başvurmak, uluslararası kamuoyunu Mübarek aleyhine çevirmek ve Mısır içinde ve ötesinde cumhurbaşkanının istifası taleplerini yoğunlaştırmak için her şeyden daha fazlasını yaptı. Buna rağmen Mübarek direndi, televizyona çıkarak altıncı dönem cumhurbaşkanlığına aday olmayacağını, buna hiçbir zaman niyeti olmadığını, istifa etmeyeceğini söyledi. Bunu yapmanın ülkeyi kaosa sürükleyeceğini iddia etti. Otuz yıllık görev süresi boyunca kararlı bir şekilde reddettiği bir başkan yardımcısı atama kararı, ayaklanmadan önceki gün galip gelebilirdi. Ancak yeni koşullar altında Ömer Süleyman'ı tercih etmesi muhalefeti alevlendirdi. Yetmiş dört yaşındaki emekli general ve çok korkulan istihbarat servislerinin başkanı gü-

ven vermiyordu. Hükümetinin anlamlı bir değişiklik getirme olasılığı neydi? Bir yorumcunun gözlemlediği gibi, neden her şeyi riske atan insanlar bir diktatörün yerine bir işkencecinin geçmesini tercih etsinler?

Daha önceki bölümlerde gözlemlediğimiz gibi, Mısır'da halk ayaklanmalarının uzun ama pek şanlı olmayan bir tarihi vardır. Halk, 1798'de Bonaparte ve Fransız askerlerine, 1880'lerin başında artan yabancı nüfuz gücüne, 1919 ve 1952'de İngiliz egemenliğine ve 1977 ve 1986'da askeri otokrasiye karşı ayaklandı. Bu ayaklanmalar bazen yöneticileri yerinden etmese de, nihayetinde üstün askeri güç tarafından bastırıldı: 1798'de Fransız ordusu, 1882'de ve 1919'da bir İngiliz işgal ordusu ve 1952, 1977 ve 1986'da Mısır ordusu. Şimdiye kadar 2011 yılı farklı olmuştur. Mısır ordusu tanklarını, tüfeklerini ve süngülerini halka karşı kullanmayı reddetti. Güvenlik güçleri Kurtuluş Meydanı'ndaki kalabalığı dağıtmakta başarısız olunca, düzeni koruma sorumluluğu geçmişte olduğu gibi orduya geçti. Ancak bu vesileyle generaller birliklerine müdahale etme emri vermediler. Tam tersine, ordunun tarafsız bir duruş sergilemesi emri çıktı. Ayrıca protesto hareketinin sayısı ve coşkusu artınca, üst komuta Mübarek'in gitmesi gerektiğine karar verdi.

Bugünkü Mısır ordusu, 1952'deki son büyük ayaklanmayı bastıran vücuttan kökten farklıdır. Gerçekte bir yurttaş ordusudur. Arap dünyasının 440.000 asker ve 400.000 yedek askerinden oluşan en büyük askeri gücünün rütbesi ve dosyası, Mısır toplumunun her kesiminden alınmıştır. Lise mezunu olmayanlar üç yıl, lise mezunu olanlar iki yıl görev yapmakla yükümlüdürler. Memurlar, askerlere göstericilere ateş açma emri verseydi, askerlerin kardeşleri, kız kardeşleri ve arkadaşlarını öldürmelerini talep edeceklerdi. Generaller kesinlikle askerlerin reddedeceğinden korkmuş olmalı. Dahası, ordu, Mısır toplumundaki diğer pek çok kurumun aksine,

büyük ölçüde 1973 savaşında elde edilen başarıların sonucu olarak, saygın, hatta popülerdir.

Bunu yazarken (Şubat 2011'in sonunda), Mısır'daki güç, doğrudan, önceden çok az kullanılan ve merkezi hükümetin çöküşüyle başa çıkmak için aceleyle görevlendirilen Yüksek Askeri Konsey'in elinde bulunuyor. Görünen o ki, kıdemli subaylardan oluşan Konsey, Savunma Bakanı Mareşal Muhammed Tantavi ve Genelkurmay Başkanı General Sami Enan tarafından yönetiliyor. Bu organ, yeni bir hükümete hızlı ve etkili bir geçiş sözü verdi. Bu amaçla, anayasada derhal değişiklikler yapmak üzere Tarık el-Bişri liderliğindeki saygın hukuk uzmanlarından oluşan bir komite kurdu, böylece halk altı ay içinde sandık başına giderek Mısır anayasasını daha ayrıntılı olarak inceleyecek yeni bir parlamentoyu seçebilecekti.

Yeni bir Mısır'ın ortaya çıkması muhtemel mi? Her ne kadar ayaklanmanın destekçileri buna şimdiden bir devrim dese de, bunu bilmek için çok erken olduğu açıktır. Demokratik ve daha eşitlikçi bir toplum yaratmaya çalışırken sahip oldukları şey, ayaklanmayı getiren olağanüstü enerji, öngörü, planlama, disiplin ve vizyondur. Her şeye karşı sağlam durdular ve eski liderler iktidardan silinip yeni bir anayasa ve parlamento kurulana kadar kararlı kalmaya söz verdiler. Ancak dereyi görmeden paçaları sıvamamak gerekir. Şu anda iktidarda olan bireylerin radikal değişimi destekleme olasılığı var mı? Beklenildiği üzere, protestocuların çoğu endişeli Yüksek Askeri Şura, Mübarek'in göreve getirdiği ve yönetimdeki yılları sırasında iyi geçinen yaşlı adamlardan oluşuyor. Tantavi yetmiş dört yaşında ve sızdırılan Amerikan belgelerinde Mübarek'in kulu kölesi olarak anılıyor. Genelkurmay Başkanı General Enan hayat dolu ve altmış üç yaşında, yakın zamanda görevinden alınan başbakan General Ahmed Şefik ise altmış dokuz yaşında. Bu adamlar protestocuların çoğundan

iki nesil uzakta. Ayrıca, generallerin sivillere ulaşma çabaları, şimdiye kadar genç yaş gruplarının önemli bir temsiline yol açmamıştır.

Yüksek Askeri Şura'nın anayasayı gözden geçirmek için oluşturduğu hukukçular komitesinin kendisi, saygı duyulmasına rağmen Mübarek rejimiyle Askeri Konsey üyeleri kadar iyi bağları olmasa da yaşlanan bir gruptur. Seksen yaşındaki başkanı Tarık el-Bişri, Başkan Mübarek'in uzun zamandır açık sözlü bir eleştirmeniydi. Sedat yıllarında bile Mısır anayasasının cumhurbaşkanına çok fazla, parlamentoya ise çok az yetki verdiğini savundu. Hayatının başlarında solcu ve laikti, ancak şimdi Müslüman Kardeşler'in bir üyesi olmasa da derinden dindar olduğu biliniyor. Mısır hükümetini İsrail'in Filistin ve diğer komşularına yönelik politikalarına müsamaha gösterdiği için düzenli olarak eleştirmesinden ötürü Bişri'nin İsraillileri ve Amerikalıları tedirgin etmesi de muhtemel. Bu komitenin bir diğer üyesi, İskenderiye'den yetenekli bir avukat olan Sobhi Saleh, özgürlükten hoşlandığını ve özgür seçimlerden yana olduğunu söylemesine rağmen Müslüman Kardeşler'in bir üyesiydi.

Müslüman Kardeşler'in yeni Mısır'da nasıl bir rol oynayacağı merak konusu. Kuşkusuz, özgür seçimler olursa, Kardeşler birçok sandalye kazanacak –yeni tahminlere göre yüzde 20'yi aşan– hatta belki de parlamentodaki en büyük parti haline gelecekler. Müslüman Kardeşler'in sözcüleri, şiddet karşıtlığına bağlı olduklarını, demokrasiye ve farklı bakış açılarının hoşgörüsüne inandıklarını belirttiler. Ayrıca, önümüzdeki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday gösterme niyetlerinin olmadığını da açıkladılar. Tüm dünyayı ilgilendirecek bir diğer konu ise, yeni, özgürce seçilmiş bir hükümetin, ABD ve İsrail için Orta Doğu politikasının bir dayanağı olan 1979 Mısır-İsrail barış anlaşmasına saygı gösterip gösteremeyeceğidir.

Askeri Konsey ve anayasayı gözden geçirme komitesinin karşı karşıya olduğu görevler göz korkutucu olmuştur. Anayasa komitesine, yıl sonundan önce yapılacak seçimlere hazırlık olarak eski anayasayı gözden geçirmesi için sadece birkaç hafta verildi. Askeri Konsey geçişi denetleyeceğini ve ardından yeni bir hükümet seçildiğinde görevi bırakacağını söyledi. Altmışlarında ve yetmişlerinde olan sorumlu adamlardan (şimdiye kadar hepsi erkek), Mübarek rejimini deviren gençlerin isteklerine cevap vermeleri isteniyor. Dönüştürülmüş bir Mısır'da işleri kolaylaştırmaları gerekiyordu. Yine de protestocular şüphelenmeye devam ediyor ve iktidardaki yaşlılara geçmişte işlerin yapılma şekline dönüşün kabul edilemez olduğunu göstermek için düzenli olarak Kurtuluş Meydanı'nda toplanacaklarına söz verdiler.

Kaynakça

Abd al-Rahman, Abd al-Rahim. Al-Rif al-Misri fi-l-qarn al-Thamin Ashr. Cairo, 1974.

Abd al-Rahman, Abd al-Rahim, and Wataru Miki. The Village in Ottoman Egypt and Tokugawa Japan: A Comparative History. Tokyo, 1977.

Abdel-Fadil, Mahmoud. Development, Income Distribution, and Social Change in Rural Egypt (1952–1970): A Study in the Political Economy of Agrarian Transition. Cambridge, 1975.

Abdel-Malek, Anouar. Égypte: Société militaire. Paris, 1962.

———. Idéologie et renaissance nationale: L'Égypte moderne. Paris, 1969. Abdo, Genieve. No God but God: Egypt and the Triumph of Islam. Oxford, 2000.

Abduh, Muhammad. Rissalat al-Tawhid. Translated by Michel el Razik. Paris, 1925.

Abu-Lughod, Ibrahim. Arab Rediscovery of Europe. Princeton, 1963. Aburish, Said K. Nasser: The Last Arab. New York, 2004.

Adams, Charles C. Islam and Modernism in Egypt. London, 1933. Ades, Henry. A Traveller's History of Egypt. Northhampton, MA, 2007. Aldred, Cyril. Akhenaten: King of Egypt. London, 1998.

Allen, James P. The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Atlanta, 2005.

———. Middle Egyptian: An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs. Cambridge, 1999.

Allouche, Adel. Mamluk Economics: A Study and Translation of al-Maqrizi's Ighathah. Salt Lake City, UT, 1994.

American University in Cairo. AUC Today. Cairo, 2008.

Anis, Muhammad. 'Arba'a Febrayar 1942 fi Ta'rikh Misr al-Siyasi. Beirut, 1972.

———. Dirasat fi Watha'iq Thawrah 1919. Cairo, 1963.

———. Thawra 23 Yulya 1952 wa Usuluha al-Ta'rikhiya. Cairo, 1969. 'Aqqad, Abbas Mahmud al-. Sa'd Zaghlul: Sirah wa Tahiyah. Cairo, n.d. Arberry, A. J. The Koran Interpreted. Oxford, 1980.

Armbrust, Walter. Mass Culture and Modernism in Egypt. Cambridge, 1996.

Arnold, Dieter. Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry. Oxford, 1991.

Assmann, Jan. Egyptian Solar Religion in the New Kingdom: Re, Amun and the Crisis of Polytheism. Translated by Anthony Alcock. London, 1995.

———. The Mind of Egypt: History and Meaning in the Time of the Pharaohs. Translated by Andrew Jenkins. New York, 2002.

———. Of God and Gods: Egypt, Israel, and the Rise of Monotheism. Madison, WI, 2008.

Atiya, Aziz S. A History of Eastern Christianity. London, 1968.

Awadi, Hesham al-. In Pursuit of Legitimacy: The Muslim Brothers and Mubarak, 1982–2000. London, 2004.

Ayalon, David. L'esclavage du Mamelouk. Jerusalem, 1951.

———. Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. London, 1956.

———. Islam and the Abode of War: Military Slaves and Islamic Adversaries. Aldershot, England, 1994.

Ayubi, Nazih N. M. Bureaucracy and Politics in Contemporary Egypt. London, 1980.

———. The State and Public Policies in Egypt since Sadat. Reading, England, 1991.

Badran, Margot. Feminists, Islam and the Nation: Gender and the Making of Modern Egypt. Princeton, 1995.

Baedeker, Karl. Egypt and the Sudan: Handbook for Travellers. Leipzig, 1929. Baer, Gabriel. Studies in the Social History of Modern Egypt. Chicago, 1969. Bagnall, Roger S. Egypt in Late Antiquity. Princeton, 1993.

———, editor. Egypt in the Byzantine World, 300–700. Cambridge, 2007.

———. Later Roman Egypt: Society, Religion, Economy, and Administration. Aldershot, England, 2003.

Bagnall, Roger S., and Bruce W. Frier. The Demography of Roman Egypt. Cambridge, 1990.

Baines, John, and Jaromir Malek. Atlas of Ancient Egypt. New York, 1980. Baker, Raymond William. Egypt's Uncertain Revolution under Nasser and Sadat. Cambridge, 1978.

———. Islam without Fear: Egypt and the New Islamists. Cambridge, 2003.

———. Sadat and After: Struggles for Egypt's Political Soul. Cambridge, 1990. Bakker, Egbert J., Irene J. F. deJong, and Hans van Wies, editors. Brill's Companion to Herodotus. London, 2002.

Baraka, Magda. The Egyptian Upper Class between Revolutions, 1919–1952. Reading, England, 1998.

Barakat, 'Ali Muhammad Muhammad. Tatawwur al-Milkiya al-Zira'iya fi Misr wa-Atharuhu 'Ali al-Haraka al-Siyasiya, 1846–1914. Cairo, 1973.

Barnes, Timothy D. Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire. Cambridge, 1993.

Baron, Beth. Egypt as a Woman: Nationalism, Gender, and Politics. Berkeley, 2005.

———. The Women Awakening in Egypt: Culture, Society, and the Press. New Haven, 1994.

Battles, Matthew. Library: An Unquiet History. New York, 2003. Beattie, Kirk J. Egypt during the Nasser Years: Ideology, Politics, and Civil Society. Boulder, CO, 1994.

Beckwith, Christopher I. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. Princeton, 2009.

Behrens-Abouseif, Doris. Cairo of the Mamluks: A History of the Architecture and Its Culture. London, 2007.

———. Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqfs, and Architecture in Cairo. 16th and 17th Centuries. Leiden, 1994.

Beinen, Joel. Was the Red Flag Flying There? Marxist Politics and the Arab-Israeli Conflict in Egypt and Israel, 1948–1965. Berkeley, 1990.

Beinin, Joel, and Zachary Lockman. Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882–1954. Princeton, 1987.

Bell, Barbara. "The Dark Ages in Ancient History, I, The First Dark Age in Egypt." American Journal of Archaeology, vol. 75, no. 1 (1971), pp. 1–26.

Berkey, Jonathan P. The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800. Cambridge, 2003.

Bernal, Martin. Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization. Volume 1, The Fabrication of Ancient Greece, 1785–1985. London, 1987.

Berque, Jacques. L'Égypte: Impérialisme et révolution. Paris, 1967.

Bingen, Jean. Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture. Edinburgh, 2007.

al-Bishri, Tariq. Al Dumuqratiya wa Nizam 23 Julya, 1952–70. Beirut, 1970.

———. Al-Haraka al-Siyasiya fi Misr, 1945–1952. Cairo, 1972.

Borsch, Stuart J. The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study. Austin, TX, 2005.

Bowman, Alan K. Egypt after the Pharaohs: 332 BC–AD 642: From Alexander to the Arab Conquest. London, 1986.
Bowman, Alan K., and Greg Woolf, editors. Literacy and Power in the Ancient World. Cambridge, 1994.
Bowman, Alan K., and Eugene Rogan, editors. Agriculture in Egypt: From Pharaonic to Modern Times. Oxford, 1999.
Brakke, David. Athanasius and the Politics of Asceticism. Oxford, 1995.
Breasted, James Henry, editor and translator. Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest. Chicago, 1906.
———. The Dawn of Conscience: The Sources of Our Moral Heritage in the Ancient World. New York, 1933.
———. A History of Egypt from the Earliest Times to the Persian Conquest. New York, 1950.
Brett, Michael. The Rise of the Fatimids: The World of the Mediterranean and the Middle East in the Fourth Century of the Hijra, Tenth Century CE. Leiden, 2001.
Brewer, Douglas J., Donald B. Redford, and Susan Redford. Domestic Plants and Animals: The Egyptian Origins. Warminster, England, 1994.
Brown, Nathan J. Peasant Politics in Modern Egypt: The Struggle against the State. New Haven, 1990.
Brown, Peter. The Making of Late Antiquity. Cambridge, 1978.
———. The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200– 1000. Oxford, 2003.
———. The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad. London, 1971.
Bulliett, Richard W. The Camel and the Wheel. Cambridge, 1975.
———. Conversion to Islam in the Medieval Period: An Essay in Quantitative History. Cambridge, 1979.

Bunson, Margaret. A Dictionary of Ancient Egypt. New York, 1991. Burckhardt, John Lewis. Travels in Nubia. London, 1819.

Burkert, Walter. The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age. Translated by Margaret E. Pinder and Walter Burkert. Cambridge, 1992.

Burleigh, Nina. Mirage: Napoleon's Scientists and the Unveiling of Egypt. New York, 2007.

Burns, William J. Economic Aid and American Policy Toward Egypt, 1955– 1981. Albany, NY, 1985.

Butler, Alfred J. The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion. Oxford, 1978.

Butzer, Karl W. Early Hydraulic Civilization in Egypt: A Study in Cultural Ecology. Chicago, 1976.

Cabrol, Agnes. Amenhotep III: Le magnifique. Paris, 2000.

Cameron, Averil. The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395–600. London, 1993.

Capponi, Livia. Augustan Egypt: The Creation of a Roman Province. New York, 2005.

Cartledge, Paul. Alexander the Great: The Hunt for a New Past. Woodstock, NY, 2004.

Chuvin, Pierre. A Chronicle of the Last Pagans. Translated by B. S. Archer. Cambridge, MA, 1990.

Clive, Eric H., and David O'Connor, editors. Thutmose III: A New Biography. Ann Arbor, 2006.

Clot Bey, A. B. Aperçu général sur l'Égypte. Paris, 1840.

Cole, Juan. Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt under Urabi's Movement. Princeton, 1992.

———. Napoleon's Egypt: Invading the Middle East. New York, 2007.

Colla, Elliott. Conflicted Antiquities: Egyptology, Egyptomania, Egyptian Mo- dernity. Durham, NC, 2002.

Collins, Robert O. The Nile. New Haven, 2002.
Colombe, Marcel. L'évolution de l'Égypte, 1924–50. Paris, 1951.
Cook, Michael. Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study. Cambridge, 1981.
———. The Koran: A Very Short Introduction. Oxford, 2000.
———. Muhammad. Oxford, 1983.
———. "Pharaonic History in Medieval Egypt." Studia Islamica, no. 57 (1983), pp. 67–103.
Cortese, Deha, and Simonetta Calderini. Women and the Fatimids in the World of Islam. Edinburgh, 2006.
Crecelius, Daniel. The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dahab, 1760–1775. Chicago, 1981.
Creswell, K. A. A Short Account of Early Muslim Architecture. Harmondsworth, England, 1958.
Cromer, Evelyn Baring, Earl of. Abbas II. London, 1915.
———. Ancient and Modern Imperialism. New York, 1910.
———. Modern Egypt. New York, 1908. 2 volumes.
Crone, Patricia. God's Rule: Government and Islam. New York, 2004. Crone, Patricia, and Michael Cook. Hagarism: The Making of the Islamic World. Cambridge, 1977.
Crone, Patricia, and Martin Hinds. God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam. Cambridge, 1986.
Crouchley, A. E. The Economic Development of Modern Egypt. New York, 1938.
———. The Investment of Foreign Capital in Egyptian Companies and Public Debt. New York, 1977.
Cuno, Kenneth. The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740–1855. Cambridge, 1992.
Daftary, Farhad. The Ismailis: Their History and Doctrines. Cambridge, 1990.

———. A Short History of the Ismailis: Traditions of a Muslim Community. Princeton, 1998.
Daly, M. W., editor. The Cambridge History of Egypt. Volume 2, Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century. Cambridge, 1998.
Daly, Okasha El. Egyptology: The Missing Millennium: Ancient Egypt in the Medieval Arabic Writings. London, 2005.
Al-Damadurdashi's Chronicle of Egypt, 1688–1755. Translated and annotated by Daniel Crecelius and Abd al-Wahhab Bakr. Leiden, 1991.
Darnell, John Coleman, F. W. Dobbs-Allsopp, Marilyn J. Lundberg, P. Kyle McCarter, and Bruce Zuckerman, with the assistance of Colleen Manassa. "Two Early Alphabetic Inscriptions from Wadi el-Hol: New Evidence for the Origins of the Alphabet from the Western Desert of Egypt." Annual of the American Schools of Oriental Research, vol. 59 (2005), pp. 63, 65, 67–71, 73–111, 113.
David, Rosalie. Ancient Egyptians: Beliefs and Practices. Brighton, England, 1998.
Davis, Eric. Challenging Colonialism: Bank Misr and Egyptian Industrialization, 1920–1941. Princeton, 1983.
Deeb, Marius. Party Politics in Egypt: The Wafd and Its Rivals, 1919–1939. London, 1979.
Dennett, Daniel. Conversion and the Poll Tax in Early Islam. Cambridge, 1950.
Derda, Tomasz. Administration of the Fayum under Roman Rule. Warsaw, 2006.
Derda, Tomasz, Tomasz Markiewicz, and Ewa Wipszycka. Alexandria: Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education. Warsaw, 2007.
Di-Capua, Yoav. Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth-Century Egypt. Los Angeles, 2009.

Diop, Cheikh Anta. The African Origin of Civilization: Myth or Reality. Edited and translated by Mercer Cook. New York, 1974.

Disuqi, 'Asim Ahmad. Kibar Milak al-'Aradi al-Zara'iya. Cairo, 1975. Dodwell, Henry. The Founder of Modern Egypt. Cambridge, 1931.

Dols, Michael. The Black Death in the Middle East. Princeton, 1977. Donaldson, Dwight M. The Shiite Religion. London, 1933.

Donner, Fred McGraw. The Early Islamic Conquests. Princeton, 1981. Doxiadis, Euphrosyne. The Mysterious Fayum Portraits: Faces from Ancient Egypt. London, 1995.

Dunand, Françoise, and Christiane Zivie-Coche. Gods and Men in Egypt, 3000 BCE to 395 CE. Translated by David Lorton. Ithaca, NY, 2002.

Dunn, John P. Khedive Ismail's Army. London, 2005.

Economist Intelligence Unit. Country Report and Country Profile. London, 2008.

Efendi, Huseyn. Ottoman Egypt in the Age of the French Revolution. Translated by Stanford J. Shaw. Cambridge, 1964.

Egberts, A., B. P. Muhs, and J. Van Der Vliet, editors. Perspectives on Panopolis: An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest. Leiden, 2002.

Ehrenberg, Margaret. Women in Prehistory. London, 1989.

El Shakry, Omnia. The Great Social Laboratory: Subjects of Knowledge in Colonial and Postcolonial Egypt. Stanford, 2007.

Elgood, P. G. Egypt and the Army. Oxford, 1924.

Erlich, Haggai. Students and University in Twentieth-Century Egyptian Politics. London, 1989.

Fahmy, Khaled. All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt. Cambridge, 1997.

———. Mehmed Ali: From Ottoman Governor to Ruler of Egypt. Oxford, 2009. Farnie, D. A. East and West of Suez: The Suez Canal in History, 1854–1956. Oxford, 1969.

Finkel, Caroline. Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire. New York, 2005.

Fluck, Cecilia, and Gisella Helmeche, editors. Textile Messages: Inscribed Fabrics from Roman to Abbasid Egypt. Leiden, 2006.

Frankfort, Henri. Ancient Egyptian Religion: An Interpretation. New York, 1948.

Frankfurter, David. Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance. Princeton, 1998.

Freed, Rita E., editor. Ramses II: The Great Pharaoh and His Time. Denver, 1987.

Freed, Rita E., Yvonne J. Markowitz, and Sue H. D'Auria. Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen. Boston, 1999.

Gaffney, Patrick D. The Prophet's Pulpit: Islamic Preaching in Contemporary Egypt. Berkeley, 1994.

Gardiner, Alan. Egypt of the Pharaohs: An Introduction. London, 1961. Gershoni, Israel, and James P. Jankowski. Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900–1930. New York, 1986.

———. Redefining the Egyptian Nation, 1930–1945. Cambridge, 1995. Gibb, Hamilton A. R. Saladin: Studies in Islamic History. Edited by Yusuf Ibish. Beirut, 1974.

Gillispie, Charles Coulston, and Michel Dewachter, editors. Monuments of Egypt: The Napoleonic Edition. Princeton, 1987.

Gilsenan, Michael. Saint and Sufi in Modern Egypt: An Essay in the Sociology of Religion. Oxford, 1973.

Godolphin, Francis R. B., editor. The Greek Historians: The Complete and Unabridged Works of Herodotus. Translated by George Rawlinson. New York, 1942.

Goedicke, Hans, editor. Perspectives on the Battle of Kadesh. Baltimore, 1985.
Goehring, James E. Ascetics, Society, and the Desert: Studies in Early Egyptian Monasticism. Harrisburg, PA, 1999.
Goitein, S. D. Letters of Medieval Jewish Traders. Translated by S. D. Goitein. Princeton, 1973.
———. A Mediterranean Society: An Abridgement in One Volume. Revised and edited by Jacob Lassner. Berkeley, 1999.
Goldberg, Ellis. Tinker, Tailor, and Textile Worker: Class and Politics in Egypt, 1930–1952. Los Angeles, 1986.
———. Trade, Reputation, and Child Labor in Twentieth-Century Egypt. New York, 2004.
Goldschmidt, Arthur, Jr. A Brief History of Egypt. New York, 2007. Goldschmidt, Arthur, Jr., Amy J. Johnson, and Barak A. Salmoni, editors. Re-envisioning Egypt, 1919–1952. Cairo, 2005.
Goodman, Martin, with the assistance of Jane Sherwood. The Roman World: 44 BC–AD 180. London, 1997.
Gordon, Joel. Nasser's Blessed Movement: Egypt's Free Officers and the July Revolution. New York, 1992.
———. Revolutionary Melodrama: Popular Film and Civic Identity in Nasser's Egypt. Chicago, 2002.
Grajetzki, Wolfram. The Middle Kingdom of Ancient Egypt. London, 2006. Gran, Peter. Islamic Roots of Capitalism, 1760–1840. Austin, TX, 1979.
Green, Peter. Alexander of Macedon, 356–323 BC: A Historical Biography. Harmondsworth, England, 1974.
———. Alexander to Actium: The Hellenistic Age. London, 1990.
Griggs, C. Wilfred. Early Egyptian Christianity: From Its Origins to 451 CE. Leiden, 1993.
Grimal, Nicolas. A History of Ancient Egypt. Translated by Ian Shaw. Oxford, 1994.

Gritly, A.A.I. El-. "The Structure of Modern Industry in Egypt." L'Égypte contemporaine, nos. 241–42. Cairo, 1947.
Haas, Christopher. Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict. Baltimore, 1997.
Hahn, Peter L. The United States, Great Britain, and Egypt, 1945–1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War. Chapel Hill, NC, 1991.
Hansen, Bent. The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth: Egypt and Turkey. Oxford, 1991.
Halm, Heinz. The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids. Translated by Michael Bonner. Leiden, 1996.
———. The Fatimids and Their Traditions of Learning. London, 1997.
Hamdan, Gamal. Collected Works. Part 1, Studies on Egypt. Edited by Saleh Hamdan. Guizeh, Egypt, 2000.
Hanna, Nelly. Construction Work in Ottoman Cairo. Cairo, 1984.
———. In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century. Syracuse, NY, 2003.
———. Making Big Money in 1600: The Life and Times of Ismail Abu Taqiyya, Egyptian Merchant. Syracuse, NY, 1998.
Hanna, Nelly, and Raouf Abbas, editors. Society and Economy in Egypt and the Eastern Mediterranean, 1600–1900: Essays in Honor of André Raymond. Cairo, 2005.
Harik, Iliya F. Economic Policy Reform in Egypt. Gainesville, FL, 1997. Harris, J. R. editor. The Legacy of Egypt. Oxford, 1971.
Hartog, François. The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History. Berkeley, 1988.
Hathaway, Jane. The Politics of Households in Ottoman Egypt. Cambridge, 1997.

———. A Tale of Two Factions: Myth, Memory, and Identity in Ottoman Egypt and Yemen. Albany, NY, 2003.

Hathaway, Jane, and Karl K. Barbir. The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516–1800. London, 2008.

Hawtung, G. R. The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate, AD 661–750. London, 2000.

Healey, John F. Reading the Past: The Early Alphabet. London, 1990. Heeren, A.H.L. Reflections on the Politics, Intercourse, and Trade of the Ancient Nations of Africa. Translated by David A. Talboys. Oxford, 1832.

Heikal, Mohammed. Autumn of Fury: The Assassination of Sadat. New York, 1983.

Herold, J. Christopher. Bonaparte in Egypt. London, 1963.

Heyworth-Dunne, James. An Introduction to the History of Education in Modern Egypt. London, 1968.

Hinnebusch, Raymond A., Jr. Egyptian Politics under Sadat: The Post-populist Development of an Authoritarian-Modernizing State. London, 1988.

Hitti, Philip. The Arabs: A Short History. Chicago, 1985.

Hodges, Richard, and David Whitehouse. Mohammed, Charlemagne, and the Origins of Europe. Ithaca, NY, 1983.

Hodgson, Marshall G. S. The Order of the Assassins. The Hague, 1955.

———. The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization. Chicago, 1974. 3 volumes.

Hoebl, Gunther. A History of the Ptolemaic Empire. Translated by Tina Saavedra. London, 2001.

Hoffman, Michael A. Egypt before the Pharaohs: The Prehistoric Foundations of Egyptian Civilization. Austin, TX, 1991.

Holt, P. M. The Age of the Crusades: The Near East from the Eleventh Century to 1517. London, 1984.

———. Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922. London, 1966. Hopkins, Keith. A World Full of Gods: The Strange Triumph of Christianity. New York, 2000.

Hornung, Erik. Akhenaten and the Religion of Light. Translated by David Lorton. Ithaca, NY, 1995.

———. Conceptions of God in Ancient Egypt: The One and the Many. Translated by John Baines. Leiden, 1982.

Hourani, Albert. Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939. New York, 1962.

———. A History of the Arab Peoples. New York, 1991.

Hunter, Archie. Power and Passion in Egypt: A Life of Sir Eldon Gorst, 1861–1911. London, 2007.

Hunter, F. Robert. Egypt under the Khedives: From Household Government to Modern Bureaucracy. Pittsburgh, 1984.

Hurst, H. E. The Nile: A General Account of the River and the Utilization of Its Waters. London, 1952.

Ikram, Khalid. The Egyptian Economy, 1952–2000: Performance, Policies, and Issues. London, 2006.

Inalcık, Halil. The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600. Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber. New York, 1973.

Irwin, Robert. The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate, 1250–1382. London, 1986.

Issawi, Charles. Egypt at Mid-Century. New York, 1954.

———. Egypt in Revolution. New York, 1963.

Ivanow, W. A Brief Survey of the Evolution of Ismailism. London, 1952.

———. The Rise of the Fatimids. London, 1942.

Jabarti, Abd al Rahman al-. Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt (Tarikh Muddat al-Faransis bi Misr). Translated and edited by S. Moreh. Leiden, 1975.

———. History of Egypt. Edited by Thomas Philipp and Moshe Perlman. Stuttgart, 1994. 5 volumes.

Jankowski, James. Egypt: A Short History. Oxford, 2000.

Jiritli, 'Ali al-. Khamsa wa Ashrun Amman: Dirasu Tahliliya lil-Siyasat al- Iqtisadiya fi Misr, 1952–1977. Cairo, 1977.

Jong, Frederick de. Sufi Orders in Ottoman and Post-Ottoman Egypt and the Middle East. Istanbul, 2000.

———. Turuq and Turuq-Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt: A Historical Study in Organizational Dimensions of Islamic Mysticism. Leiden, 1978.

Jong, Frederick de, and Bernd Radtke, editors. Islamic Mysticism Contested: Thirteen Centuries of Controversies and Polemics. Leiden, 1999.

Joseph, George Cheverghese. The Crest of the Peacock: Non-European Roots of Mathematics. London, 1991.

Kamel, Mustafa. Égyptiens et Anglais. Paris, 1906.

Karabell, Zachary Parting the Desert: The Creation of the Suez Canal. New York, 2003.

Keddie, Nikki R. Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500. Berkeley, 1972.

Kedourie, Elie. The Chatham House Version and Other Middle Eastern Stud- ies. London, 1970.

Kemp, Barry J. Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization. London, 1989. Kennedy, Hugh. The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State. London, 2001.

———. The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century. London, 2004.

Kepel, Gilles. Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh. Berkeley, 1984.

Kerr, Malcolm H. The Arab Cold War: Gamal abdal-Nasr and His Rivals, 1958–1970. London, 1971.

Kienle, Eberhard. A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt. London, 2001.

Killearn, Miles Lampson, Baron. Politics and Diplomacy in Egypt: The Diaries of Sir Miles Lampson, 1935–1937. Edited by M. E. Yapp. Oxford, 1997.

King, Joan Wucher. Historical Dictionary of Egypt. London, 1984. Kitchen, K. A. Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramses II. Cairo, 1990.

Korayem, Karima. "Toshka Potential for Employment and Income Generation." Cairo, 2003. Unpublished paper kindly lent by the author.

Krawiec, Rebecca. Shenoute and the Women of the White Monastery: Egyptian Monasticism in Late Antiquity. Oxford, 2002.

Kuhrt, Amélie. The Ancient Near East, c. 3000–330 BC. New York, 1995. Kunz, Diane B. The Economy Diplomacy of the Suez Crisis. Chapel Hill, NC, 1991.

Kyle, Keith. Suez. London, 1991.

Lacouture, Jean, and Simone Lacouture. Egypt in Transition. New York, 1958.

Laissus, Yves. L'Égypte: Une aventure savante, 1798–1801. Paris, 1998.

Landau, Jacob M. Parliaments and Parties in Egypt. Tel Aviv, 1953.

Lane, Edward W. The Manners and Customs of the Modern Egyptians. London, 1842.

Lapidus, Ira M. A History of Islamic Societies. Cambridge, 2002.

———, editor. Middle Eastern Cities: A Symposium on Ancient, Islamic, and Contemporary Urbanism. Berkeley, 1969.

Lashin, Abd al-Khaliq Muhammad. Sa'd Zaghlul. Cairo, 1970. Laurens, Henry. L'expédition d'Égypte, 1798–1801. Paris, 1989.

Lefkowitz, Mary R., and Gary MacLean Rogers, editors. Black Athena Revisited. Chapel Hill, NC, 1996.
Lehner, Mark. The Complete Pyramids. Cairo, 1997.
Lellouch, Benjamin. Les Ottomans en Égypte: Historiens et conquérants au XVIe Siècle. Paris, 2006.
Lerner, Gerda. The Creation of Patriarchy. New York, 1986. Lev, Yaacov. Saladin in Egypt. Leiden, 1999.
———. State and Society in Fatimid Egypt. Leiden, 1991.
Levanoni, Amalia. A Turning Point in Mamluk History: The Reign of al- Nasir Muhammad Ibn Qalawun, 1310–1341. Leiden, 1995.
Lewis, Bernard, compiler. Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople. New York, 1974. 2 volumes.
———. The Middle East: Two Thousand Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day. London, 1995.
———. The Origins of Ismailism. Cambridge, 1940.
Lewis, Naphtali. Life in Egypt under Roman Rule. Oxford, 1983. Lloyd, Alan B. Herodotus: Book II, Introduction. Leiden, 1975.
Lloyd, George Ambrose. Egypt since Cromer. London, 1933. 2 volumes. Lloyd, Selwyn. Suez 1956: A Personal Account. London, 1978.
Loprieno, Antonio. Ancient Egyptian: A Linguistic Introduction. Cambridge, 1995.
Lowry, Heath W. The Nature of the Early Ottoman State. Albany, NY, 2003. Lowry, Joseph E. Early Islamic Legal Theory: The Risala of Muhammad ibn Idris al-Shafi'i. Leiden, 2007.
Lyons, Malcolm Cameron, and D.E.P. Jackson. Saladin: The Politics of the Holy War. Cambridge, 1982.
Mabro, Robert, and Samir Radwan. The Industrialization of Egypt, 1939– 1973: Policy and Performance. Oxford, 1976.

MacCoull, Leslie S. B. Dioscorus of Aphrodito: His Work and his World. Berkeley, 1988.

Macleod, Arlene Elowe. Accommodating Protest: Working Women, the New Veiling, and Change in Cairo. New York, 1991.

Madelung, Wilfred. The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge, 1997.

Maisels, Charles Keith. Early Civilization of the Old World: The Formative Histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India, and China. London, 1999.

Manning, Joseph G. Land and Power in Ptolemaic Egypt: The Structure of Land Tenure. Cambridge, 2003.

Manning, Joseph G., and Ian Morris, editors. The Ancient Economy: Evidence and Models. Stanford, 2005.

Mayer, Josephine, and Tom Prideaux. Never to Die: The Egyptians in Their Own Words. New York, 1938.

McCarthy, Justin. The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923. New York, 1997.

Mehrez, Samia. Egypt's Culture Wars: Politics and Practice. New York, 2008.

Melchert, Christopher. The Formation of the Sunni Schools of Law: Ninth and Tenth Centuries, CE. London, 1997.

Meskell, Lynn. Archaeologies of Social Life: Age, Sex, Class, et cetera in Ancient Egypt. Oxford, 1999.

———. Private Life in New Kingdom Egypt. Princeton, 2002.

Milner, Alfred, Viscount. England in Egypt. London, 1892.

Mitchell, Richard P. The Society of the Muslim Brothers. London, 1969. Mitchell, Timothy. Colonising Egypt. Cambridge, 1988.

Montserrat, Dominic. Sex and Society in Graeco-Roman Egypt. London, 1996.

Morimoto, Kosei. The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period. Dohosha, Japan, 1981.

Mostyn, Trevor. Egypt's Belle Epoque: Cairo, 1869–1952. London, 1989. Myntti, Cynthia. Paris along the Nile: Architecture from the Belle Epoque. Cairo, 1999.

The Nag Hammadi Library in English. Translated by members of the Coptic Library Project of the Institute for Antiquity and Christianity. New York, 1977.

Nasser, Gamal Abdel. Egypt's Liberation. Washington, DC, 1955. Nasir, Jamal Abd al-. Mudakirat 'Abd al-Nasir an Harb Falastin. Cairo, 1978.

Newby, P. H. Saladin in His Time. London, 1983.

Northrup, Linda. From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678–689 A.H./1279–1290 A.D.) Stuttgart, 1998.

Nutting, Anthony. No End of a Lesson: The Story of Suez. London, 1967. O'Connor, David, and Eric H. Cline, editors. Amenhotep III: Perspectives on His Reign. Ann Arbor, 2001.

———, editors. Thutmose III: A New Biography. Ann Arbor, 2006.

Oren, Michael B. Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East. Oxford, 2002.

Oweidat, Nadia, Cheryl Bernard, Dale Stahl, Walid Kildani, Edward O'Connell, and Audrak Grant. The Kefaya Movement: A Case Study of a Grassroots Reform Initiative. Santa Monica, CA, 2008.

Owen, Roger. Cotton and the Egyptian Economy, 1820–1914. Oxford, 1969.

———. Lord Cromer: Victorian Imperialist, Edwardian Proconsul. Oxford, 2004.

———. The Middle East in the World Economy, 1800–1914. London, 1981. Pagels, Elaine. Blind Faith: The Secret Gospel of Thomas. New York, 2003.

———. The Gnostic Gospels. New York, 1979.
Parkinson, R. B. Breaking the Codes: The Rosetta Stone and Decipherment. London, 1999.
———. The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems, 1940–1640 BC. Oxford, 1997.
———. Voices from Ancient Egypt: An Anthology of Middle Kingdom Writings. London, 1991.
Pearson, Birger A. Gnosticism and Christianity in Roman Coptic Egypt. New York, 2004.
Peters, Francis E. The Harvest of Hellenism: A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity. London, 1972.
———. Muhammad and the Origins of Islam. Albany, NY, 1994.
Petry, Carl F., editor. The Cambridge History of Egypt, 640–1517. Cambridge, 1998.
———. The Civilian Elite of Cairo in the Late Middle Ages. Princeton, 1981.
———. Protectors or Praetorians? The Last Mamluk Sultans and Egypt's Wan- ing as a Great Power. Albany, NY, 1994.
———. Twilight of Majesty: The Rise of the Mamluk Sultans al-Ashraf Qatbay and Qansuh al-Ghawri in Egypt. Seattle, 1993.
Philipp, Thomas, and Ulrich Haarmann, editors. The Mamluks in Egyptian Politics and Society. Cambridge, 1998.
Piquet, Caroline. La compagnie du canal de Suez: Une concession française en Égypte. 1888–1956. Paris, 2008.
Poliak, A. N. Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and Lebanon. London, 1939.
Pollard, Lisa. Nurturing the Nation: The Family Politics of Modernizing, Colonizing, and Liberating Egypt, 1805–1923. Berkeley, 2005.
Pomeroy, Sarah B. Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra. Detroit, 1990.

Popper, William. Egypt and Syria under the Circassian Sultans, 1382–1468, Systematic Notes to Ibn Taghri Birdi's Chronicles of Egypt. Berkeley, 1955–57. 2 volumes.

Potter, David S. The Roman Empire at Bay, AD 180–395. London, 2001. Powell, Eve M. Troutt. A Different Shade of Colonialism: Egypt, Great Britain, and the Mastery of the Sudan. London, 2003.

Pritchard, James B., editor. The Ancient Near East: Anthology of Texts and Pictures. Princeton, 1973. 2 volumes.

Quirke, Stephen. The Cult of Ra: Sun Worship in Ancient Egypt. London, 2001.

Qutb, Sayyid. Milestones. New Delhi, 2005.

Raafat, Samir W. Cairo, the Glory Years: Who Built What, When, and for Whom Alexandria, 2003.

Rachida, Besrour. Études en histoire social Égyptienne sous les Mamelouks. Tunis, 2006.

Ramadan, Abd al-Azim. al-Sara al-Ijtimai wa-l Siyasi fi Misr. Cairo, 1975. Rathbone, Dominic. Economic Rationalism and Rural Society in Third Century AD Egypt: The Heroninos Archive and Appianus Estate. Cambridge, 1991.

Raymond, André. Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle. Damascus, 1973–74. 2 volumes.

———. Caire des janissaires: L'apogée de la ville Ottoman sous Abd al-Rahman Katkhuda. Paris, 1995.

———. Cairo. Translated by Willard Wood. Cambridge, 2000. Redford, Donald B. Akhenaten: The Heretic King. Princeton, 1984.

———. Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times. Princeton, 1992.

———. The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt. Oxford, 2005.

Reid, Donald M. Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I. Berkeley, 2002.

Reeves, Nicholas. Egypt's False Prophet: Akhenaten. London, 2001. Rice, Michael. Egypt's Legacy: The Archetypes of Western Civilization, 3000–300 BC. London, 1997.
———. Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt, 5000–2000 BC. London, 1990.
Richmond, J.C.B. Egypt, 1798–1952. New York, 1977.
Rifaat, Mohammed. The Awakening of Modern Egypt. New York, 1947. Rivlin, Helen Anne B. The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt. Cambridge, 1961.
Robins, Gay. The Art of Ancient Egypt. Cambridge, 1997.
———. Women in Ancient Egypt. London, 1993.
Robinson, Francis, editor. The Cambridge Illustrated History of the Islamic World. Cambridge, 1996.
Robinson, Ronald, and John Gallagher. Africa and the Victorians: The Climax of Imperialism. Garden City, NY, 1961.
Robinson, Warren C., and Fatmah H. El-Zanaty. The Demographic Revolution in Modern Egypt. Lanham, MD, 2006.
Roehrig, Catherine H., editor. Hatshepsut: From Queen to Pharaoh. New York, 2005.
Romer, John. Ancient Lives: The Story of the Pharaoh's Tombmakers. London, 1984.
———. The Great Pyramid: Ancient Egypt Revisited. Cambridge, 2008.
———. People of the Nile: Everyday Life in Ancient Egypt. New York, 1982.
Rousseau, Philip. Ascetics, Authority, and the Church in the Age of Jerome and Cassian. Oxford, 1978.
———. Pachomius: The Making of a Community in Fourth-Century Egypt. Berkeley, 1985.
Rowlandson, Jane. Landowners and Tenants in Roman Egypt: The Social Relations of Agriculture in the Oxyrhynchite Nome. Oxford, 1990.
Sadat, Anwar al-. In Search of Identity: An Autobiography. New York, 1978.

———. Revolt on the Nile. London, 1957.
———. Waraqa Uktubir. Cairo, 1974.
Sagiv, David. Fundamentalism and Intellectuals in Egypt, 1973–1993. London, 1995.
Said, Rushdi. The River Nile: Geology, Hydrology, and Utilization. Oxford, 1993.
Salmon, W. H. An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 932 (A.D. 1516), translated from the third volume of the Arabic Chronicle of Muhammad Ahmed Ibn Ayas, an Eyewitness to the Scenes he Describes. London, 1921.
Sanders, Paula. Creating Medieval Cairo: Empire, Religion, and Architectural Preservation in Nineteenth-Century Cairo. Cairo, 2008.
Sasson, Jack M., editor-in-chief. Civilizations of the Ancient Near East. Volume 2. New York, 1995.
Saunders, J. J. A History of Medieval Islam. London, 1965.
Sayyid-Marsot, Afaf Lutfi. Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations. New York, 1966.
———. Egypt in the Reign of Muhammad Ali. Cambridge, 1984.
———. Egypt's Liberal Experiment, 1922–1936. Berkeley, 1977.
———. A History of Egypt from the Arab Conquest to the Present. Cambridge, 2008.
———. Short History of Modern Egypt. Cambridge, 1985.
———. Women and Men in Late Eighteenth-Century Egypt. Austin, TX, 1995. Schacht, Joseph. An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1964.
———. The Origins of Mohammedan Jurisprudence. Oxford, 1960. Scholch, Alexander. Egypt for the Egyptians! The Socio-Political Crisis in Egypt, 1878–82. London, 1981.
Schroeder, Caroline T. Monastic Bodies: Discipline and Salvation in Shenoute of Atripe. Philadelphia, 2007.

Schroeder, Eric. Muhammad's People: A Tale by Anthology. Portland, ME, 1965.
Sharkey, Heather J. American Evangelicals in Egypt: Missionary Encounters in an Age of Empire. Princeton, 2008.
Shaw, Ian. Ancient Egypt: A Very Short Introduction. Oxford, 2004.
———, editor. The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford, 2000.
Shaw, Ian, and Paul Nicholson. The British Museum Dictionary of Ancient Egypt. London, 2002.
Shaw, Stanford. The Budget of Ottoman Egypt, 1005–1006 / 1596–1597. The Hague, 1968.
———. The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517–1798. Princeton, 1962.
———. Ottoman Egypt in the Eighteenth Century. Cambridge, 1962.
Shayyal, Jamal al-Din al-. Ta'rikh al-Tarjamah w-al-Harakah Thaqafiyah fi 'Asr Muhammad Ali. Cairo, 1951.
Sijpesteijn, Petra M., and Lennart Sundelin, editors. Papyrology and the History of Early Islamic Egypt. Leiden, 2004.
Simpson, William Kelly, editor. The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, Stelae, Autobiographies, and Poetry. New Haven, 2003.
Springborg, Robert. Mubarak's Egypt, Fragmentation of the Political Order. Boulder, CO, 1989.
Stewart, Dona J. "Cities in the Desert: The Egyptian New Town Program." Annals of the Association of American Geographers, vol. 86, no. 3 (1996), pp. 459–80.
Strassler, Robert B., editor. The Landmark Herodotus: The Histories. New York, 2007.
Sublet, Jacqueline. Les trois vies du Sultan Baibars. Paris, 1992.
Sullivan, Earl L. Women in Egyptian Public Life. Syracuse,

NY, 1986. Takacs, Sarolta A. Isis and Sarapis in the Roman World. Leiden, 1995. Talhami, Ghada Hashem. The Mobilization of Muslim Women in Egypt. Gainesville, FL, 1996.

Thompson, Dorothy J. Memphis under the Ptolemies. Princeton, 1988. Thompson, Jason. A History of Egypt From Earliest Times to the Present. Cairo, 2008.

Thoreau, Peter. The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century. Translated by P. M. Holt. London, 1992.

Tietze, Andreas. Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599. Vienna, 1975.

Tignor, Robert L. Capitalism and Nationalism at the End of Empire: State and Business in Decolonizing Egypt, Nigeria, and Kenya, 1945–1963. Princeton, 1998.

———. Egyptian Textiles and British Capital, 1930–1956. Cairo, 1989.

———. "Maintaining the Empire: General Sir John Maxwell and Egypt during World War I." Princeton University Library Chronicle, vol. 53, no. 2 (1992), pp. 173–99.

———. Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882–1914. Prince- ton, 1966.

———. State, Private Enterprise, and Economic Change in Egypt, 1918–1952. Princeton, 1984.

Tignor, Robert L., and Gouda Abdel Khalek, editors. The Political Economy of Income Distribution in Egypt. New York, 1982.

Toledano, Ehud R. State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt. Cambridge, 1990.

Torok, Laszlo. Transfigurations of Hellenism: Aspects of Late Antique Art in Egypt, AD 250–700. Leiden, 2005.

Trigger, Bruce G. Early Civilizations: Ancient Egypt in Context. Cairo, 1993. Trigger, Bruce G., B. J. Kemp, D. O. Connor, and A. B. Lloyd. Ancient Egypt: A Social History. Cambridge, 1983.

Tucker, Judith E. Women in Nineteenth-Century Egypt. Cambridge, 1985. Tyldesley, Joyce. Cleopatra: Last Queen of Egypt. London, 2008.

Vandier, Jacques. La famine dans l'Égypte ancienne. Cairo, 1936. Vasunia, Phiroze. The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander. Berkeley, 2001.

Vitalis, Robert. When Capitalists Collide: Business Conflict and the End of Empire in Egypt. Berkeley, 1995.

Vatikiotis, P. J. The Egyptian Army in Politics. Bloomington, IN, 1961.

———. The Fatimid Theory of State. London, 1957.

———. The History of Egypt. Baltimore, 1980.

———. The History of Egypt from Muhammad Ali to Mubarak. Baltimore, 1991.

———. Nasser and His Generation. London, 1978.

Volney, M. C. Travels through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785. London, 1805.

Ward, Ann. Herodotus and the Philosophy of Empire. Waco, TX, 2008. Waterbury, John. The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes. Princeton, 1983.

Watt, W. Montgomery. Muhammad at Mecca. Oxford, 1953.

———. Muhammad at Medina. Oxford, 1956. Watterson, Barbara. Coptic Egypt. Edinburgh, 1988.

———. The Gods of Ancient Egypt. New York, 1984.

———. Women in Ancient Egypt. New York, 1991.

Watts, Edward J. City and School in Late Antique Athens and Alexandria. Berkeley, 2006.

Weaver, Mary Anne. A Portrait of Egypt: A Journey through the World of Militant Islam. New York, 1999.

Weeks, Kent R. The Lost Tomb: The Greatest Discovery in the Valley of the Kings since Tutankhamun. Cairo, 1998.

Weigall, Arthur. The Life and Times of Akhnaton, Pharaoh of Egypt. New York, 1923.

Welsby, Derek A. The Kingdom of Kush: The Napatan and Meroitic Empires. London, 1996.

Wengrow, David. The Archaeology of Early Egypt: Social Transformations in North-East Africa, 10,000 to 2650 BC. Cambridge, 2006.

Wenke, Robert L. The Ancient Egyptian State: The Origins of Egyptian Culture (c. 8000–2000 BC). Cambridge, 2009.

Wiegand, Wayne A., and Donald G. Davis Jr., editors. Encyclopedia of Library History. New York, 1994.

Wilkinson, Richard H., editor. Egyptology Today. Cambridge, 2008. Wilkinson, Toby A. H. Early Dynastic Egypt. London, 1999.

———, editor. The Egyptian World. London, 2007.

Williams, Caroline. Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide. Cairo, 2002.

Williams, Rowan. Arius: Heresy and Tradition. Cambridge, 2002. Wilson, Arnold. The Suez Canal. New York, 1939.

Wilson, John A. The Culture of Ancient Egypt. Chicago, 1951.

Winter, Michael. Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517–1798. Lon don, 1992.

———. Society and Religion in Early Ottoman Egypt. New Brunswick, NJ, 1982.

Winter, Michael, and Amalia Levanoni. The Mamluks in Egyptian and Syrian Society and Politics. Leiden, 2004.

Wittek, Paul. The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938.

Woolf, Gregg, editor. The Cambridge Illustrated History of the Roman World. Cambridge, 2003.

Wright, Lawrence. The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11. New York, 2006.

Yeomans, Richard. The Art and Architecture of Islamic Cairo. Reading, England, 2006.

Yubil Bank Misr. Cairo, 1970.

Zabkar, Louis V. Hymns to Isis in Her Temple at Philae. London, 1988.

DİZİN

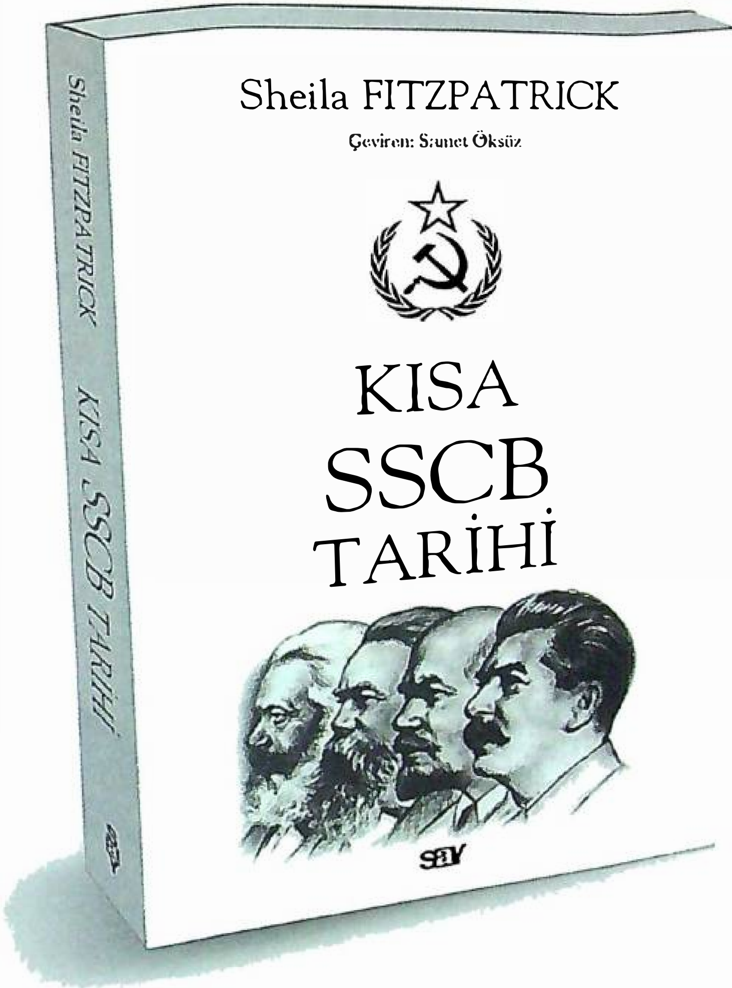
O

P

R

S

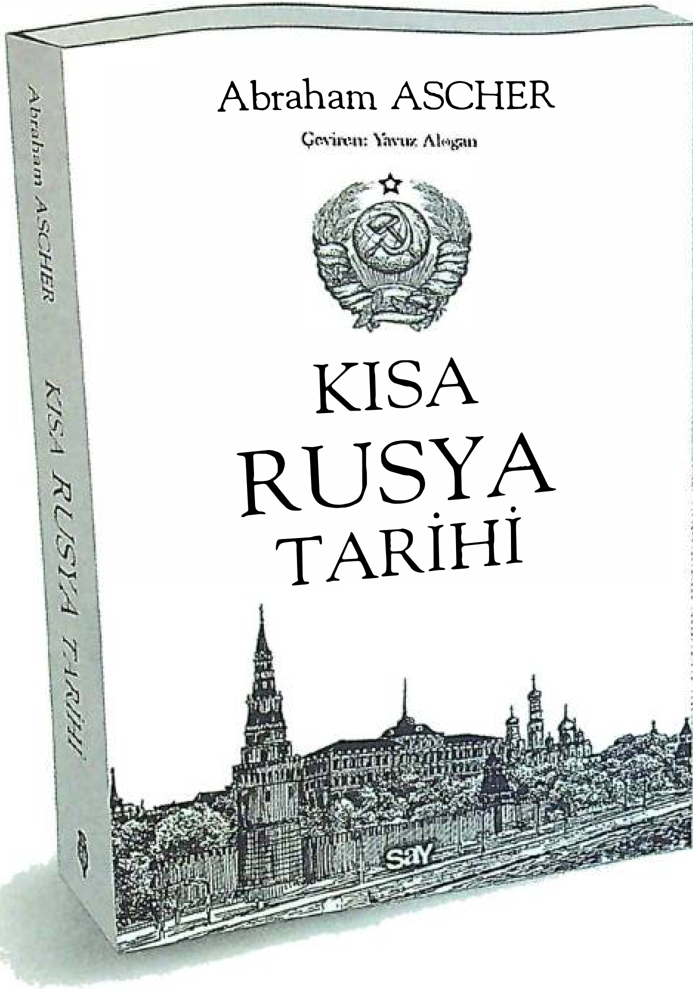
T

KISA SSCB TARİHİ

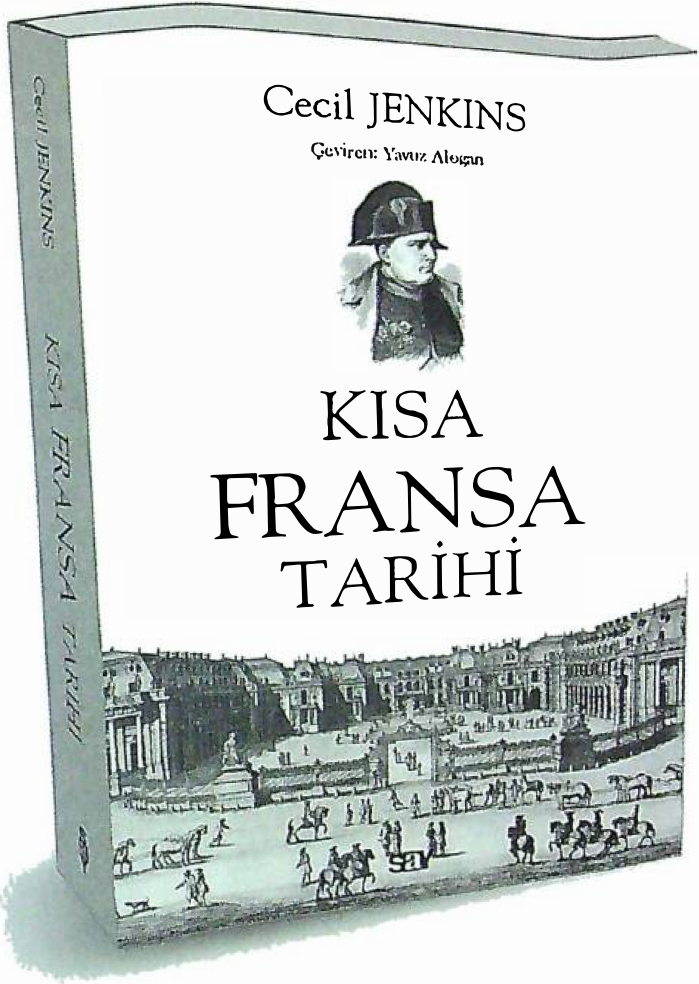
Rus devriminin üzerinden yüz yıldan uzun süre geçmesine rağmen Sovyetler Birliği'nin çalkantılı tarihi bizi büyülemeye ve küresel siyaseti etkilemeye devam ediyor.

1917 devrimine kadar Rus hükümetindeki radikal değişimi teşvik eden toplumsal gerilimleri ve siyasi tutarsızlıkları açıklayarak başlayan bu kısa tarih 1920'lerde yeni ekonomik politikalar ve Stalinist düzende kaydedilen ilerlemeyi kapsamlı şekilde aktarıyor.

KISA RUSYA TARİHİ

Rusya, tarih boyunca dünyanın en ilginç ve karmaşık siyasi ilişkiler ağına sahip devletlerinden biri olmuştur. Moğollarla bitmek bilmeyen çekişmeler, Korkunç İvan ve Büyük Petro'nun yönetim anlayışları, II. Katerina'nın hırsı, Osmanlı Devleti'yle uzun soluklu husumet, Napolyon tehdidi ve nihayet çarlık Rusya'sının sonu: Bolşevik Devrimi, dünya savaşları, komünizm, Lenin ve Stalin'in baskıcı yönetimleri, SSCB'nin dağılışı, Soğuk Savaş ve ABD'yle ilişkiler.

KISA FRANSA TARİHİ

Kısa Fransa Tarihi, Kelt, Roma ve Cermen kültürleri üzerine kurulmuş bir devlet olan Fransa'nın tarihini belli bölümler halinde ele alıyor: Keltler ile Romalıların savaşları, Cermenlerin sahneye çıkışı, Karolenj ve Bourbon Hanedanları, Fransız Devrimi, Paris Komünü, Alman işgalleri, Cezayir sorunu, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci cumhuriyetler...

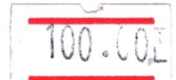
K*ısa Mısır Tarihi* 5000 yıl önce Nil Nehri Vadisi'ndeki insan yerleşimlerinden günümüze dek Mısır'ın kapsamlı ve özlü bir tarihini gözler önüne seriyor.

Yaşamının yaklaşık 50 yılını Mısır'da geçiren Robert Tignor firavunların büyük çağından Yunan ve Roma egemenliğine, Hristiyanlığın yükselişinden Arap fetihlerine, Osmanlı egemenliğinden Fransız ve İngiliz dönemlerine ve Nasır, Enver Sedat ve Hüsnü Mübarek yıllarındaki Modern Mısır'a uzanan çalkantılı tarihin zengin bir açıklamasını sunuyor.

"Mısır tarihine kısa bir bakış, hem Mısır'ın ortaya çıkışını hem de tamamlanmamış devrimi olarak adlandırılan şeyin arkasındaki nedenleri anlamanıza yardımcı olabilir."

– Lisa Kaaki, *Arab News*

ISBN 978-605-02-0904-4
SAY YAYINLARI